
VISZOLYGÁS A VÁROSTÓL

A SZERB TÁRSADALOMTUDOMÁNY
MILOŠEVIĆ SZERBIÁJÁRÓL

REGIO
KÖNYVEK

VISZOLYGÁS A VÁROSTÓL

A SZERB TÁRSADALOMTUDOMÁNY
MILOŠEVIĆ SZERBIÁJÁRÓL

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY
BUDAPEST, 2002

*A kötet anyagát válogatta
és a fordításokat ellenőrizte:*
Szerbhorváth György

Szerkesztette:
Bárdi Nándor
Filep Tamás Gusztáv

Fordították:
Barthos Lehel /51–68/
Fischer Jenő /141–153/
Kaszás Angéla /69–81/
Meszmann Tibor /154–177/
Szerbhorváth György /82–108, 109–140, 268–282/
ifj. Szloboda Tibor /206–240/
Tomović Iréna /21–50, 178–205, 241–267/

A kötet megjelenését
a jugoszláviai Nyílt Társadalomért Alap,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma –
Nemzeti Kulturális Alapprogram
és az Oktatási Minisztérium Nemzeti Kutatási Fejlesztési Program
„Kulturális külpolitika és nemzeti identitás” alprogramja támogatta

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

Izdavanje ove knjige je finansirao jugoslovenski
Fond za Otvoreno društvo.

© Teleki László Alapítvány, 2002
Felelős kiadó: Diószegi László

ISBN 963 85774 5 2
ISSN 0866-1251

Címoldali fotó: Dudás Szabolcs

TARTALOM

SZERBHORVÁTH GYÖRGY	
Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában	7
NEBOJŠA POPOV	
A pártállam traumatológiája	21
VLADIMIR N. CVETKOVIĆ	
A modern Szerbia: a nemzeti identitás keresése	
A történelmi örökségről és az etnikai-politikai paradoxonokról	51
SILVANO BOLČIĆ	
A „nacionalizált” társadalom jellemzői –	
Átmenet vagy nemzetiesítés: délszláv történesek	
a kilencvenes évek elején	69
SLOBODAN ANTONIĆ	
Slobodan Milošević 1987–1997 közötti uralkodása:	
kísérlet a tipológiai meghatározásra	82
MARINA BLAGOJEVIĆ	
A szerbek elvándorlása Kosovóból:	
trauma és/vagy katarzis	109
RANKO BUGARSKI	
A politikai beszéd mitologizálása	141
IVAN ČOLOVIĆ	
A foci, a huligánok és a háború	154
DRINKA GOJKOVIĆ	
Trauma katarzis nélkül	178

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ	
Visszaélések a tudomány tekintélyével	206
SRETEN VUJOVIĆ	
Viszolygás a várostól	241
MILAN TRIPKOVIĆ	
Elitek, bűnözés és politika a jugoszláv társadalomban	268
Bibliográfia	283
A tanulmányok forrásai	293

Társadalomkutatás a háborús évek Szerbiájában¹

A 20. század utolsó évtizedében a jugoszláviai események – az ország szétesése, a háborúk, a népirtás, a Jugoszlávia elleni NATO-akciók – a média figyelmének középpontjába kerültek. Nem volt ez másképpen Magyarországon sem, hiszen az ország több szinten is érintve volt a konfliktusban, földrajzi közelsége, de számtalan egyéb politikai ok miatt is – utaljunk csak a Kalasnyikov-botrányra, az ide érkező menekülthullámokra, vagy éppen arra, hogy az ország alig kéthetes NATO-tagként már háborús féllé is vált bizonyos fokig. A magyar média tehát élénk figyelmet tanúsított a jugoszláviai események iránt, ráadásul, mivel számtalan vajdasági magyar menekült el vagy települt át Szerbiából, a terepet, a viszonyokat már jól ismerő újságírók, szakértők „közvetíthették”, értelmezhatték az egy évtizedig tartó válságot. Egyetemi szemináriumokon is foglalkoztak a témával, több politológiai, történelemtudományi jellegű tanulmánykötet is megjelent róla. A szerbiai társadalomtudósok, szociológusok munkái iránt viszont nemigen volt kereslet, noha a világnyelven már megszámlálhatatlan mennyiségű, avagy ahogyan mondani szokás, könyvtáryi anyaguk jelent meg e tárgykörben.

E kötettel most valami ilyesmit próbálunk meg pótolni, de a hangsúly mégsem a pótláson van, hanem egyszerűen azon, hogy egy olyan, ha nem is átfogó tanulmánygyűjteményt tegyünk a tisztelt olvasó elé, amely több oldalról közelíti meg „otthoni szemmel”, mi is történt a kilencvenes évek Jugoszláviájában, illetve Szerbiájában, mik voltak az előzmények, az okok, milyen mechanizmusok működtek a válság során. A kötetben a szociológiai mellett antropológiai, irodalomtörténeti, politológiai munkák is helyet kaptak. A tanulmányok jellege így igen eltérő, de célunk éppen a sokoldalúság volt, így olvasható sport-, tudomány-, irodalom-, város- és politikai szociológia is. Egy részük nemcsak a kilencvenes évek történéseit vizsgálja, de visszatér a nyolcvanas évekbe, sőt még sokkal korábbi időkbe is. Ugyanakkor

¹ Ez a tanulmány a szerző a Régió 2001/4. számában megjelent írásának módosított változata.

e kötetbe nem válogattunk be olyan munkákat, amelyek az 1998–1999-es kosovói válsággal, illetve a Milošević-rendszer bukásával foglalkoznak. Ez talán egy következő válogatás célja lehet majd, mi most terjedelmi okokból sem tudtunk erre vállalkozni.

Hogy a kép teljesebb legyen, alant áttekintjük, milyen körülmények közepette születhettek meg e tanulmányok, különös tekintettel a társadalomkutatás szerbiai helyzetére. Mert habár társadalomtudományi jellegű kötetként illő prezentálni e válogatást, a szituáció ennél bonyolultabbnak tűnik.

A tudomány és az egyetem helyzete Szerbiában

Európa egyik legelmaradottabb országában még a 19. században sem alakult ki olyan tudományos-egyetemi rendszer, mint amilyen Nyugat-Európában már több száz évvel korábban létezett. Emiatt a szerb értelmiség főképpen az Osztrák–Magyar Monarchia keretei között formálódott ki.² A fejlett gazdaság, városok és közélet nélküli társadalomban nem léteztek olyan tradíciók, amelyekre ráépülhetett volna a modern egyetemi oktatás. A Belgrádi Egyetemet 1905-ben alapították, de igazi jelentőségre csak a második világháború után tett szert: amíg 1945-ben még csak nyolc fakultása volt, addig 1988-ban már huszonnégy. A Belgrádi Egyetem emellett létrehozója az újvidéki (1960), niši (1965), priština (1970) és kragujeváci (1976) egyetemeknek is, amelyek hozzá hasonlóan szintén erős ideológiai ellenőrzés alatt álltak. A királyi Jugoszlávia is számtalanszor sújtott le elsősorban az egyetemista mozgalmakra, 1940-ben pedig itt is bevezették a numerus clausust a zsidó származásúakkal szemben. A kommunista hatalomátvételt követően pedig a „polgári elemekkel” számolnak le, de a Sztálin vezette szocialista blokkal való összetűzés (1948) után a többi szocialista országtól eltérően ez az ellenőrzés már kevésbé formális és merev, ám itt is voltak tisztogatások; pozitív diszkriminációt alkalmaztak a munkás- és a paraszti származásúakkal szemben. A „szocialista öngazgatás” szakaszában, 1963 után az egyetem a jugoszláv modernizáció egyik kulcsszereplőjévé vált: a nagyszámú egyetemi végzettségűekre nemcsak az új gazdasági mechanizmus miatt volt szükség. Az egyetem széles körben vált a mobilitás legfontosabb intézményévé, nyitottsága pedig a jugoszláv szellemi megújulás, a nyugathoz való fölzárkózás egyik alapját jelentette egészen 1968-ig, amikor heves egyetemista tüntetésekre került sor, főleg Belgrádban, de másutt is. Tito az egyetemisták mellé állva, őket ki- és fölhasználva számolt le ellenfeleivel. A neomarxista egyetemi mozgalmat egyre

² A jugoszláviai és szerbiai egyetemek történetéhez lásd: Gabrić–Molnár 1996, Milosavljević 1996, Popov, N. 1996a és Stanković 1983.

keményebb eszközökkel kezdte elrettenteni a hatalom, miután kétségtelenné vált, hogy az egyetem a kulturális és politikai események fő színtere. A polemikus, erősen politizáló, gyakran „balról” kritizáló egyetemi lapokat alkalmanként már 1968 előtt is betiltották. A filozófiai, szociológiai, politológiai témákkal foglalkozó lapok nemcsak a „bürokratikus szocializmus” ellen küzdöttek, de az egyetem autonómiájának szélesítéséért is. Több bírósági tárgyalásra került sor, ahol egyetemi professzorokat is elítéltek, az „ideológiai vezetők” közül többeket eltávolítottak az egyetemekről, de volt, akit letöltendő börtönbüntetésre ítélték, mint Mihailo Đurićot; a belgrádi bölcsészettudományi kar nyolc professzora ellen pedig hét évig folyt a kampány eltávolításuk érdekében, és szkupstinai döntéssel (!) maradhattak végül a helyükön.

Az 1968 és 1972 között zajló politikai harcok végül az ortodox kommunisták győzelmével értek véget, ekkor a nacionalisták mellett a liberálisok/reformkommunisták (akiknek java az egyetemi mozgalmak újbalszocializmus-hoz állt közel) is teljesen háttérbe szorultak. A nyolcvanas évek közepéig az egyetemeken és a tudományban maximálisan érvényesült a hatalom által diktált ideológia, ami a tanrendekben is megmutatkozott: így például szociológia helyett minden karon ismét marxizmus-leninizmust kezdtek el oktatni. A gazdasági válság miatt a hetvenes évek végétől kezdve az amúgy is meglévő pénzügyi ellenőrzés által még nagyobb válságba kerültek az egyetemek, és különösen a humán területeken vált nyilvánvalóvá, hogy csak az „ideológiailag megfelelő” emberek kutathatnak és publikálhatnak. A pénzügyi szankciók mellett a másutt is jól ismert módszer, a „kádérpolitika” vált az egyetem megrendezésének eszközévé.

Tito halála után az újra ébredező nacionalizmus eleinte – a vallási és az irodalmi mellett – éppen a tudományos nyilvánosságon keresztül jelentkezett. Ennek kicsúcsosodása a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia (SANU) híres-hírhedt, 1986-ban nyilvánosságra hozott *Memoranduma* volt, amely a hamarosan, 1987–88-ban hatalomra kerülő Slobodan Milošević nacionalista és populista ideológiájának alapjává vált.

Az 1991-től a volt Jugoszlávia területén zajló háborúk messzemenőleg kihatottak az egyetemek életére. A legnagyobb rendszerellenes tüntetések gyakorta indultak éppen a Belgrádi Egyetemről, amely ellen Milošević, érzékelve az egyetem fontosságát, brutális rendőri repressziót alkalmazott. A kérdést azonban csak 1998-ban „oldotta meg” az új egyetemi törvénnyel,³ mely maradék autonómiájuktól is megfosztotta a kormány közvetlen hatáskörébe kerülő oktatási intézményeket és kutatóintézeteket.

³ A Szerb Köztársaság Népszkupstinája 1998. május 26-án fogadta el *Az egyetemről szóló törvényt*. A törvénytervezetről szóló sajtóvítáról, illetve magáról a törvényről különszámot jelentetett meg a *Nova Srpska Politička Misao*, lásd Cvetković 1998.

A szerb szociológia öröksége

A szociológia Szerbiában valamennyivel később vált tudományos diszciplínává, mint más közép- és kelet-európai országokban. Az előfutárok közül a nyelvújító Vuk Stefan Karadžićot kell kiemelni, aki elsősorban a falusi nép életét tanulmányozta (Kostić 1987). A 20. század első évtizedeiben a Jovan Cvijić által művelt „szociológiai-földrajzi” irányzat volt az igazi előzmény; Cvijić érdeklődésének homlokterében a természet társadalomra gyakorolt hatása állt. A falu és város (a közösség és társadalom) problémája képezte Tihomir Đorđević munkásságának középpontját, Jovan Skerlić pedig a szerb politikai mítoszokkal, nemzetkarakterológiával foglalkozott (Čolović 1997). Több közép- és kelet-európai országhoz hasonlóan a két világháború között itt is a falukutatásból született meg a szociológia, a Belgrádi Egyetem jogi karán 1935-ben megalakult szociológiai tanszéken Sreten Vukosavljević vezetésével művelték egyedüli irányzatként a faluszociológiát (Kovács 1983). Az első társadalomtudományosnak tekinthető folyóirat a *Društveniivot* [Társadalmi élet] volt (1920–21, 1930), a harmincas években pedig már három folyóirat is működött: a *Pravna misao* [Jogi gondolat] 1935–41, a *ivot sela* [A falu élete] 1936 és a *Društveni pregled* [Társadalmi szemle] 1937. 1935-ben jön létre az első szociológiával is foglalkozó társaság, mely 1938-ban már mint a Szociológiai és Társadalomtudományos Társaság indítja el a *Sociološki pregledet* [Szociológiai szemle] (Vukotić 1994a).

A szerény előtörténethez tartozik a második világháború utáni tizenöt év is, amikor főképpen a történelmi materializmus adaptálásával próbálkoztak a zömmel filozófiai, esetleg jogi szakképzettséggel bíró szociológusok (Jugoszláviában a szociológiát sokkal kevésbé bélyegezték meg „burzsoá tudományként”, mint más szocialista országokban, ettől azonban nem fejlődött gyorsabban). 1956-ban jött létre a Jugoszláv Filozófusok és Szociológusok Egyesülete (saját folyóiratot is indítva), majd 1960-ban az önálló Jugoszláv Szociológusok Egyesülete. 1959-ben elindult a szociológusképzés is. 1961-ben indítja újra a *Sociološki pregledet* a Szerbiai Szociológusok Társasága. 1920 és 1994 között a volt Jugoszlávia területén ötvenöt szociológiai jellegű folyóirat indult el, ebből Szerbiában huszonhét jelent meg (Vukotić 1994). Természetesen e számszerűségből nem sok minden következik, legalábbis a társadalomtudományos élet intenzitása és színvonala nem feltétlenül. Az egyik ok abban is kereshető, hogy a titói rezsim előszeretettel igyekezett biztosítani a szakmai csoportoknak a tudományos lapok létrehozását, részben éppen azért, hogy inkább itt publikáljanak, mint a szélesebb nyilvánosságban.

Tény, hogy a szociológia a második világháború után itt sokkal autonómabb módon fejlődhetett, mint más szocialista országokban, s nem minősí-

tették polgári (és így meghaladott) tudománynak. Erős marxista, illetve baloldali hatás alá került, de mivel a könyv- és folyóirat-behozatal terén cenzúra alig létezett, a jugoszláviai szociológia sokkal szervezettebben kapcsolódhatott a nemzetközi tudományos élethez. A hatvanas években igen gyorsan levetette magáról a történelmi materializmus kényszerzubbonyát, és a szociológia létjogosultsága többé már nem válhatott vitakérdéssé. Az újbaloldali trendekhez hozzátapadva kritikai jelleget öltött, sőt, a leghíresebb, a Praxis-kör „balról előzte” a hivatalos marxista irányzatot is.

Az aranykornak tartott hatvanas években – különösen Belgrádban, ha Zágrábhoz és Ljubljánához viszonyítjuk – inkább elméleti kérdésekkel foglalkoztak, részben azért, mert a hatalmi szervek nem adtak pénzt komoly terepkutatásokra. Egyedül a közvéleménykutatás terén történt jelentős előrelépés, pont azért, mert a Jugoszláv Kommunista Szövetségben (JKSZ) fölismerték ennek gyakorlati jelentőségét. Az első kutatást a Társadalomtudományi Intézet és a párt központi napilapja, a *Borba* [Harc] együtt végezték el 1962-ben. A hetvenes évekbeli tengődés után 1985 és 1990 között újul meg a közvéleménykutatás, amikor a JKSZ a kialakuló válság miatt újra igényli az adatokat. Több mint ötven monográfiát és tanulmánykötetet, száz tanulmányt publikáltak a szerb szociológia élvonalába tartozó, a központban dolgozó kutatók (Bačević 1994). Mindezt azért kell kiemelnünk, mert komolyabb és kiterjedt terepmunka, szociológiai kutatások még mindig nem folytak Szerbiában, valójában ismét csak az elméleti „írásztal”-szociológia divott.

A kilencvenes években még egy fontos „örökség” továbbélése jellemezte a szerbiai szociológiát: a szociológus politikához való viszonyulása. A régi törésvonalak mentén maradt szinte ugyanolyan a megoszlás. A hatalomnak való behódolás vagy a hozzá való kritikus hozzáállás jelentette a két pólust. Az ötvenes években ugyan még csak volt pártemberek engedhetik meg maguknak azt, hogy nyilvánosan kritizálják a pártot és a rendszert (ezek között a legfontosabb Milovan Đilas volt, akinek *Új osztály* című könyve lényeges, újszerű szociológiai megállapításokat is tartalmaz az új elitről, de például a szocialista nyilvánosság témakörében is). A hatvanas években a szociológusok, a filozófusok és a jogászok azok, akik egyre hevesebben utasítják el a dogmatizmust, a kizárólagosságot; történelmi materializmus helyett szociológiával és filozófiával akarnak már foglalkozni. Igaz, hogy e kritikák zömében „belsőek”, azaz az „emberarcú szocializmuson” belüliek maradtak; a rendszer totalitárius volta miatt e kritikának skolasztikusnak kellett lennie (azaz folyamatosan a marxizmus klasszikusaira kellett hivatkozni). Elsőként az újraébredő nacionalizmus kapcsán próbálták e problémákat vizsgálni, de egyesek még a pártvezetők személyi kultuszát is bírálni merészték. A kritizálható témák köre azonban szűk: amikor a már említett Mihailo Đurić az

állam és a nemzetek közti viszonyok kapcsolatát kezdte el nyilvánosan elemezni és bírálni – eközben olyan megállapításokat téve, amelyek a nyolcvanas években köszöntek vissza (ti. hogy Jugoszlávia konföderalizálásával a szerbek veszélybe kerülnek) –, börtönben kötött ki (Mitrović 1993). Az 1972-es fordulat után a nyolcvanas évek elejéig, szem előtt tartva ezt és a hasonló eseteket, senki sem mert efféle témákkal előhozakodni. A nemzeti kérdéstről ugyan jelentek meg könyvek (az ismertebbek közül a horvát Stipe Šuvar vagy a szerb Dušan Janjić tollából, illetve több tanulmánykötet), amelyek egyaránt Marx-Engels-Lenin szemüvegén keresztül láttatták a problémát.

A marxista örökség máig erősen kitapintható a szerbiai szociológiában. A hivatalos tankönyvek java a régi marxista terminológiát használta még 2000-ben is; a fő mű itt a természettudományi kar „szociológusprofesszorának”, Mira Markovićnak (Milošević feleségének, aki egyébként a szélsőbaloldali Jugoszláv Egyesült Baloldal elnöke is volt ebben az időben) *Sociologija* című tankönyve volt, amelyhez a tankönyvíróknak idomulniuk kellett. Egy 1995-ben Belgrádban megtartott konferencián – melyen az orosz vendégek mellett a hazaiak közül több, nem csak Szerbiában elismert, ellenzékieknek számító szociológus is részt vett (pl. Vladimir Goati, Srećko Mihailović, Silvano Bolčić vagy Zagorka Golubović) – s amelynek témája „A rendszerváltást átélő társadalmak céljai és útjai” volt, többen is – így Mihailo Marković, a SANU *Memorandum*ának egyik alkotója, Milošević egykori ideológusa – a szocializmus visszatérésének lehetőségét tárgyalták. Marković például a „nyugati hatalmi központok” által preferált liberális kapitalizmus meghaladottságáról beszélt, örömet fejezve ki afölött, hogy Szerbia – ahol a szociális háló is megmaradt (!) – nem ment be e „történelmi zsákutcába”, mint a többi posztszocialista állam (Marković 1996).

A nyolcvanas évek legelején, a sokasodó társadalmi problémák „orvoslására” 1983-ban létrehozott, ún. Krajger-bizottságba bevontak ugyan szociológusokat – mintegy rehabilitálva a szakmát (amelyet egyesek a válsággal való foglalkozás miatt szociológiáról átkereszteltek „krizológiára”) –, ám a kritikai orientációjukat – akik közül többen csak úgy dolgozhattak, hogy nyilvánosságot munkájuk alig kaphatott – már nem (Mitrović 1993). Ekkor vitáztak az „önigazgatású szocializmus válságáról” is. Alap kutatások nélkül ezek az elmélekdedések eleve kudarcra voltak ítélve: a nyolcvanas évek szociológiája még mindig osztályokban gondolkodott, a nemzeti kérdés vizsgálatával pedig sokkal kevésbé törődtek. Az e témával foglalkozók látókörébe csak a kosovói kérdés került.⁴

⁴ Még a Nobel-díjra jelölt közgazdász, Branko Horvat is szentelt e témának egy könyvet (Horvat 1986). Az egyik legsokoldalúbb többnyelvű tanulmánykötet Ljubljánában (!) jelent meg (lásd Gaber–Kuzmanić 1989).

A nyolcvanas évek végén a dezintegráló folyamatok megjelentek a jugoszláv szociológiában is, a korábban viszonylag összetartó szociológusok csoportjai – a már meglévő ortodox marxista és újbaloldali, kritikai orientáción felül – nemzeti szempontból is mindinkább megosztottá váltak. Az egykori Jugoszlávia több szociológusából politikus, elnöki tanácsadó stb. lett, mind Tudman Horvátországában, mind Szerbiában.⁵ A szakma újra-professzionálódása helyett annak átpolitizálódása ment végbe.

Látták-e, hogy jön?

Az 1991-ben kitört háború természetesen a szociológusokat is sokkolta, hiszen – ahogyan azt egyesek feladatuknak vélik – a történesek ilyen menetét „nem látták előre”, amiként a szocialista országok szociológusai sem „látták”, hogy jön a rendszerváltás.

1992 júniusában, a Szerbiai Szociológiai Társaság *Társadalom és háború – a társadalom a háborúban* című konferenciáján az egyik legismertebb ellenzéki társadalomtudós, Nebojša Popov azt állította, hogy „Ez a háború csak a triviális szociológiát lepte meg, amely sohasem foglalkozott a különbségekkel, a vitákkal és a konfliktusokkal, illetve mindazzal, ami valójában a háborúhoz vezet.”⁶ Többen is hivatkoztak arra az 1989-es zágrábi konferenciára, ahol a jugoszláviai szociológusoknak a következő kérdést tették föl: „Őn hogyan látja, milyen módon fognak az aktuális jugoszláviai konfliktusok megoldódni?” A harminc válaszoló közül a legtöbben, tizen-nyolcan a status quót „látták előre”, hatan a demokratikus megoldást; ketten a kommunista párt demokratikus centralizmusában bíztak, ketten más adminisztratív megoldást vetítettek előre, ketten pedig Jugoszlávia szétesését, önálló köztársaságok létrejöttét prognosztizálták. Noha a válaszok között föl volt tüntetve a polgárháború, a terrorizmus, az erőszak mint lehetséges kimenetel, ezeket senki sem választotta. Azaz a társadalomtudósok közül senki sem „látta előre” a háborút, „azért, mert nem látták azokat a társadalmi folyamatokat sem, amelyek a háborúig vezettek” (Bolčić 1993). Itt persze figyelembe kell vennünk azt is, hogy senki sem szereti a legkatasztrofálisabb kimenetelt prognosztizálni.

⁵ Szerbiában a már említett Mihailo Markovičon vagy éppen Mirjana Markovičon, a First Lady-n kívül több „kritikai szociológus” is a politikai pályára lépett: Vesna Pešić, Dušan Janjić, Ognjen Pribičević stb. Az ellenzéki szociológusok többsége viszont leginkább civil szervezetekben hallatta hangját. 1992-ben a Szerbiai Szociológusok Társaságából kizárták Vojislav Šešeljt, a szélsőjobboldali radikális párt vezérét (jelenleg kormányalelnök), „alkotmányos, morális és szakmai normák megsértése miatt is”. Šešelj erre kijelentette, hogy ő sohasem volt tagja a Társaságnak.

⁶ Idézi Mad galj– akula 1993.

1993 augusztusában a *Sociološki pregled* aztán éppen e témában tette fel a körkérdést több ismert szociológusnak: „Miért nem látták előre a szociológusok a társadalmi válság ilyen katasztrofális kifejlődését?”

A vitában a már többször is idézett Milovan Mitrović fejtette ki a „leg-erősebb” véleményét. Szerinte a szerbiai szociológusokat semmifajta felelősség sem terheli az előrelátás hiányáért, mert egyfelől nem az előrelátás a dolguk, másfelől pedig a szociológusok felelőssége (ami, mint látjuk, Mitrovićnál mégis megjelenik) sokkal kisebb, mint a jogászoké, a közgazdászoké és a történészeké, akik sokkal nagyobb befolyással bírtak a szocialista Jugoszláviában. Mitrović azt sem érti, miért akarnak felelősséget vállalni társai: „Lehet, hogy a szerb szociológusok a szerb (kis)polgári értelmiség tipikus képviselői, akikre jellemző az a mazochista szindróma, hogy nagylelkűen magukra vállalják mások bűneit.” Majd a nacionalista kliséket kezdi fölmondani: „A korábbi időkben a szerb szociológusokat egyedül egy dologért terheli felelősség – és ma erről már van értelme beszélni –: elsősorban a szerb nemzet, a szerb állam és a szerb társadalom sorsa iránt”, hiszen a szerb szociológusok a maguk Jugoszlávia iránti lojalitásukkal elfeledkeztek e „feladatukról” (Mitrović 1993). Mitrović véleménye tipikusnak mondható a szerb értelmiségi közeg nagyobbik részében: először elvetnek minden felelősséget, miközben egy mondattal később már a szerb nemzet, a szerb állam iránti felelősségükről beszélnek (kötetünkben több tanulmány is bemutat hasonló véleményeket).

A *Sociološki pregled*ben, a kritikai gondolkodású szociológusok folyóiratában Mitrović lényegében egyedül maradt a véleményével. Silvano Bolčić szerint a felelősség reálsan kicsinek mondható, noha most a „szociológusok felelősnek érzik magukat”. Szerinte az a probléma, hogy nem rendelkeztek biztos, elméletileg rendezett szociológiai ismeretekkel a jugoszláviai mindennapokról; továbbá nem voltak eléggé intézményesítettek, kimaradtak a döntéshozatalból is (Bolčić 1993). A „veteránok” közül Zagorka Golubović viszont azt állította, hogy a jugoszláv szociológusok tudatában voltak a társadalmi ellentmondások súlyának, és rámutattak a nemzetek közötti konfliktusok kiéleződésére is, ugyanakkor a hetvenes években a zömük nem állt ellen a Tito-rezsim általi tisztogatásoknak, a karrierért és a viszonylagos anyagi jólétért cserébe lemondtak a kritikus hangról. Golubović szerint a szociológusok minden más értelmiséginél felelősebbek a megnövekedett nacionalizmus tolerálásáért (ha azt ők maguk nem is fogadják el), „mert mi vagyunk a leginkább arra hivatottak, hogy megmagyarázzuk az aktuális történelmi események okait [...] és a populáció többi részétől eltérően nem hivatkozhatunk arra, hogy semmiről sem tudtunk” (Golubović 1993). Ugyanő lényegében a már említett 1992-es konferencián is ugyanezt mondta: „Kötelességünk,

hogy leleplezzük a hazugságokat, hogy megtaláljuk a nacionalista fundamentalizmus gyökereit, és rámutassunk a nacionalizmus és a nemzeti identitás igénye közötti lényeges különbségre [...]. Nemzeti hovatartozásunk nem lehet hatással kutatómunkánkra.” Majd felhívta a jelenlévőket arra, hogy „szálljanak magukba”, s nézzék meg, mit mulasztottak el megtenni, s mit kellene a jövőben tenniük ahhoz, hogy hozzájárulhassanak a társadalom megújulásához (Golubović 1992).

Mladen Lazić pedig, akinek a kilencvenes években egyedülként volt módja empirikus kutatást vezetni, azt válaszolta, hogy Szerbiában legfőljebb szociológusok vannak, szociológia nincs (és ez szerinte így volt korábban is, de a jövőben is így lesz). Ennek okát a szakma előtörténetében látja: a hatvanas-hetvenes évekbeli expanzió (új katedrák nyitása, az egyetemisták számának hirtelen megnövekedése) megnövelte a szakmailag alkalmatlan tanároknál végzett diplomások számát, miközben az egyetemeket és a kutatóintézeteket megtisztították az igazi szakemberektől. A szakma atomizálódott, az egyedül vagy kis csoportokban dolgozó szociológusok nem tudtak egy-egy területet megfelelő módon lefedni. A nyolcvanas évek végén, amikor Horvátországban már elkészíthettek egy fölmérést az ottani nemzettudatról, a szociológusokból előjött a „felvilágosító szándék”. Ekkor már zajlott a szerb–horvát médiaháború, de a szakma képtelen volt ettől távol tartani magát, a fölmérés eredményeit nem a tudósközösségen belül vitatták meg, hanem a laikusok köreiben (és teljesen tudománytalanul). Az a kevés empirikus eredmény is az analitikusok prédájává vált, rajtuk keresztül pedig a politizálóké (Lazić 1993).

Mint láthatjuk, e vita során érzékelhető a szakma bizonyos szintű önreflexivitása. A „láttuk-e, hogy jön?”, illetve a „miért nem láttuk, hogy jön?” kérdésekre igen szerény válaszokat tudtak adni (talán Lazićot leszámítva). Megfigyelhető a szociológusok végzetes megoszlása: az egyik oldalon áll a Mitrović-féle nacionalista diskurzus, ahol a szociológus nem felelős a háború kitöréséért, viszont felelős nemzete iránt. A másik oldalon áll a „liberális” Golubović-féle mondanó, ahol van felelősségvállalás, de a szociológia, a szociológus fő feladatát szintén a nemzeti, a nacionalizmus terén képzei el. A Nebojša Popov, Zagorka Golubović, Latinka Perović és mások által is meghatározott kört azért szükséges jellemezni, mert reformkommunista múltjuk és jelenlegi konzervatív liberalizmusuk szintén a *nemzetibe* torkollik: e kör sem tudott teljesen kiszabadulni abból az ideológiai hálóból, amely rátelepedett a szerbiai nyilvánosságra (ezen belül a tudományosra is), és lefojtotta azt. A szociológiát „fölfalta” az értelmiségi diskurzus, a szociológiai fogalmakat „puhább”, esszéisztikusabb, illetve más tudományokból kölcsönzött fogalmak váltották föl, noha a „feladat” maradt: leírni a társadalmat.

A szociológia helyzete az évtized végén

A kilencvenes évek végének szerbiai szociológiája provinciálisnak, elmaradottnak volt tekinthető. A Belgrádi Egyetem bölcsészkarán kívül szinte mindenütt az ortodox, illetve álmарxista szociológusok uralták a terepet, a tankönyvek anakronisztikusak voltak, a dogmatikus marxizmus fogalmi apparátusával dolgoztak. A tankönyvek üzenete szerint a kelet-európai rendszerváltások csődbe mentek, ezért a szocializmus a lehető legjobb megoldás. A szociológiai elméletek nagy részét „reakciónak” tartották, illetve „tudományosakra” és „áltudományosakra” osztották azokat. A közgazdasági karon használt szociológia-tankönyv *Az aktuális, nemzetek közötti válság Jugoszlávia területén* című fejezete mudzsahedineknek nevezte a bosnyákokat, usztásáknak a horvátokat. A diákok alighanem jogosan panaszkodtak az oktatás színvonalára: például az egyik egyetemi jegyzet szerint Werner Sombart és Alfred Weber Max Weber követői voltak!

A NATO-bombázások alatt és után különösen átpolitizálódott a „szociológia”. A már említett közgazdaságtudományi kar rektora, a szociológus Vlado Petrović 1999-ben írt „tanulmányában”, mely az *Ekonomski anali*-ban, a közgazdaságtudományi szakfolyóiratban jelent meg, Allbrightról, az USA külügyminiszteréről azt írta, hogy „tolvaj zsidó családból származik”; Clinton „szexuális frusztrációt él ki” Jugoszlávia bombázásával; Blair szerelmes Clintonba; Chirac pedig neofasiszta. Elképzelhető, ilyen hangulatban hogyan lehetett dolgozni, ha a kollégáktól is megkövetelték a hasonló megnyilatkozásokat (a szakmai munkát sokkal kevésbé).

A társadalomtudományos kutatások terén különösen érezhető volt a külföldi segítség, az együttműködés, a kapcsolatok hiánya, hiszen az 1991 decemberében az ENSZ által bevezetett zárlat nem csak a gazdaságra terjedt ki, s egyes elemei Milošević bukásáig érvényben voltak. Elsősorban az alapítványok helyzete nehezült meg, már abból a szempontból is, hogy az állami szolgálatban lévő egyetemi tanárok és kutatók büntetésre számíthattak, ha olyan alapítványok segítségét vették igénybe, mint például a Nyílt Társadalomért Alap (azaz a Soros Alapítvány). Így Szerbiában nemigen vetődött–vetődhetett föl az a vád, amelyik Magyarországon a rendszerváltás óta jelen van, ti. hogy a fejlett, nyugati világ gyarmatosítóként viselkedik, és kulimunkákra használja fel a helybéli humán erőforrást.

A pénzhiány és az átpolitizált szituáció miatt nagyobb szociológiai kutatás nem folyt a kilencvenes években. Csupán Mladen Lazić készíthetett két nagyobb rétegződés- és elitkutatást, az elsőt 1993-ban, a másodikat 1997-ben (csapatába Slobodan Cvejić, Danilo Mrkšić, Stjepan Gredelj és Slobodan Antić tartozott). Ezek alapján születhetett pár fontos tanulmány

a vállalkozókról, az elitről, a menekültekről, a munkanélküliekről és általában a társadalmi struktúráról.⁷

Ezeket a kutatásokat azonban nemcsak a pénzhány vagy a szakmai kompetencia hiánya nehezítette, hanem a kilencvenes évek tektonikus változásai is. Még alapkutatások nélkül is lehetne valamiféle szociológiát művelni, ha a statisztikai adatok megbízhatóak lennének. Egy gazdaságszociológus nem hihetett az állami statisztikáknak (melyek – akárcsak a szocializmusban – vagy nem publikusak, vagy ha azok, akkor biztosan kozmetikázottak voltak), maga pedig mégsem számolhatja össze mondjuk a munkanélkülieket. A demográfiaival vagy a kisebbségekkel, a nemzetek közötti viszonyokkal foglalkozó elemző sem támaszkodhatott konkrét adatokra, hiszen az utolsó népszámlálás 1991-ben volt, azóta széthullott az ország (mintegy kétmillió kosovói albánnak pedig már semmi köze Szerbiához), majdnem egymillió szerb menekült érkezett az országba, miközben rengeteg fiatal, illetve magyar, horvát, bosnyák és más kisebbséghez tartozó emigrált az országból. E folyamatokról, illetve a számokról a mai napig is csak bizonytalan találgatásokat olvashatunk. A másutt fejlett romakutatásnak még a csírája sem található meg, noha becslések szerint a romák száma 150 000 és 800 000 között van.

Egyedül a közvéleménykutatás tudott megújulni, főképpen a politikai pártok megrendeléseinek köszönhetően, de mivel a szerbiai társadalmi struktúrákról vajmi kevés pontos információval bírtak, teljesen logikus, hogy a közvéleménykutatások is olyannyira meglepő eredményeket produkáltak. Hiába bármiféle rétegzettség, magas elemszám, ha az alapsokaságról alig van adat.

Az alapítványok előszeretettel pénzelték a közvéleménykutatások mellett a médiaszociológiai vizsgálatokat is (már csak amiatt is, mert ezek viszonylag olcsók). Itt részben abból a megfontolásból indultak ki a finanszírozók, hogy Szerbiában politikai változásokra nem kerülhet sor, ha *előbb* a média terén nem történnek gyökeres változások, hiszen a háborút is egy médiaháború vezette be. A nyilvánosság problémájáról elméleti tanulmánykötet is megjelent (lásd Baćević 1994), a sajtóanalízisekkel pedig Dunát lehetne rekeszteni. A média iránti felfokozott érdeklődésnek azonban egy praktikus oka is volt: az újságok könnyedén hozzáférhetőek, ahogyan az elektronikus média is pluszköltségek nélkül követhető. Éppen emiatt a médiaszociológia a szerbiai szakszociológia egyik leg-erősebb ágának bizonyult, e téren lemaradásról nemigen beszélhetünk.

⁷ A nyolcvanas évek társadalmi rétegződéséről készült a *Srbija krajem osamdesetih (1991) c.* tanulmánykötet.

A kilencvenes évekről e témakörben fontos munkák: Lazić 1994a, Lazić 1994b, Pavlović (szerk.) 1995,

A problémák miatt a szerbiai szociológusok előtt nem volt perspektíva: zömük kiszolgáltatottan dolgozott tovább egyetemi vagy kutatóintézeti szobájában, főképpen elméleti kérdésekkel bíbelődve. Gyakorlati okok miatt csupán már meglévő anyagokra támaszkodhattak. Az egyetemek könyvtáraiba, s így a diákokhoz nemigen jutottak el az újabb kiadványok. Ahogyan azt egy tanár megjegyezte: ha a tanárok a saját maguk által írt könyveiket nem vitték be maguk, a diákok kezébe csupán 1991 előtt írt és kiadott munkák kerülhettek volna. A nemzetközi folyóiratok is egyre kisebb számban jutottak el hozzájuk.⁸ Írniuk azonban volt hová: Szerbiában a rezsim idejében több szakmai folyóirat is megjelent, másfelől pedig a Jugoszlávia/Szerbia iránti érdeklődés miatt a nemzetközi szakmai lapok is nyitottak voltak arra, hogy az ottani szerzőktől publikáljanak.

*A háború szociológiája, háborús szociológia
vagy szociológia a háború alatt?*

Mint már idéztük, az egyik szerb szociológus szerint Szerbiában csak szociológusok voltak a kilencvenes években, mint tudomány már nem létezett a szociológia. Ez nyilván túlzó kijelentés, de jó kiindulópontul szolgálhat ahhoz, hogy megvizsgáljuk, minek is nevezhető az, amit a szerb szociológusok ebben az időszakban végeztek. A legfontosabb folyóiratokat átböngészve a fenti állítás eleve elfogadhatatlan, hiszen a feminizmussal foglalkozó tanulmányoktól kezdve a mezőgazdaság, a sport, a vallás helyzetét elemző műveken át az elméleti szociológia örökségét taglaló munkákig minden jelen volt. Ha ezek színvonala általánosan nem ítélnél meg, az kétségtelen, hogy a munkák többsége már meglévő szakirodalom, dokumentumok, statisztikai adatok elemzésén, s nem önálló kutatásokon alapul. Kivételként legfeljebb a közvéleménykutatások, illetve a társadalmi struktúrával kapcsolatos kutatások említhetők meg.

Ami még markánsan kiemelkedett, az a háborús tematikával való foglalkozás. A „háború szociológiáját” azonban egyetlenegy csoport sem művelte rendszeresen. Igaz, már 1992-ben létrejött a Belgrádi Kör, amely a háború diskurzusának elemzését ötvözte az értelmiségi pacifizmussal, a Körbe azonban nem csak szociológusok tartoztak. Sőt, inkább más területen dolgozó társadalomtudósok tűntek ki, és itt két nevet kell kiemelnünk: a szociolingvista Ranko Bugarskiét, aki a háborús körülmények közepette meghono-

⁸ Amíg a szerbiai könyvtárakba 1990-ben érkező 9816 külföldi folyóiratból 112 volt szociológiai, 1993-ban 2622-ből már csupán 32: többek közt hét az USA-ból, négy-négy a FÁK-ból, Nagy-Britanniából és Franciaországból, három Lengyelországból, kettő Magyarországról és csupán egy Németországból (Vukotić 1994).

sodó új nyelvezetet vizsgálta (pl. *Jezik od mira do rata* [A nyelv a békétől a háborúig] című 1994-ben megjelent könyvében), illetve az etnológiával, etnolingvisztikával és politikai antropológiával foglalkozó Ivan Čolović (lásd *Bordel ratnika* [A harcos bordély], 1993, *Pucanje od zdravlja* [Kicsattanás az egészségtől] 1994, *Politika simbola* [A szimbólumok politikája], 1997 című könyveit). Kettejüket azért is szerencsés együtt megemlíteni, mert nemzetközileg is ismert munkásságuk mind a szakmai kompetencia, mind az érzékeny témaválasztás terén is sok újat hozott. Bugarski munkássága jelentőségét tekintve nyugodtan hasonlítható Viktor Klempereréhez, azaz, hogy Bugarski a „szerb birodalom nyelvezetét” vizsgálva már fölhasználhatta a szociolingvisztika azon eredményeit, amelyeket Klemperer még nem ismerhetett *A harmadik birodalom nyelvezete* c. munkájának írása során. Bugarskihoz hasonlóan Čolović nem csupán a háborúról szóló legérdekesebb szociológiai jellegű munkákat tette le az asztalra, de a mikroszinten vizsgálódva (például a szerb–horvát fociháborút vagy a szexualitás vulgáris-sá válását vizsgálva a háborús irodalomban, sajtóban) komparatív szempontokat is bevitt munkáiba, ezért azok inkább interdiszciplináris jellegűek, mintsem szociológiaiak csupán.

E témakörben a legnagyobb vállalkozásnak a belgrádi *Republika* című lap által, részben már a lapban megjelent írásokat összegyűjtő, *A Srpska strana rata – Trauma i katarza u historijskom pamćenju* [A háború szerb oldala – Trauma és katarzis a történelmi emlékezetben] című vaskos kötet⁹ tekinthető, mely több idegen nyelven is megjelent már (és e kötetbe is több tanulmányt beválogattunk belőle). Huszonöt szerb szerző foglalkozik itt a jugoszláv állam szétesésének kérdésével, a traumák eredetével, a modernizáció felemáságával, a tudomány, az irodalom, a vallás, a katonaság, az ellenzék, a gazdaság, a média helyzetével (továbbá öt külföldi szerző tanulmánya is helyet kapott a kötetben, melyek más etnikai konfliktusokról szólnak). A tanulmánykötet nem csupán zömében szociológiai munkák gyűjteményének tekinthető, hanem olyan intellektuális vállalkozásnak, mely a kritikai gondolkodás tradíciójára építve szembesíteni óhajtja a szerbséget azaz, amit a nyolcvanas években és a kilencvenes évek közepéig tett. Vállalt céljuk a háború szerb oldalának elemzése volt, de már a kötet címe is sejtet valamit abból, hogy itt többről, de egyszerre kevesebbről is van szó, mint tudósok munkálkodásáról.

Ugyanis a *trauma* és *katarzis* szavak középpontba állítása azt is mutatja, hogy a vállalkozás lelkiismereti kérdés is. A két pszichológiai kifejezés fölhasználása – amelyek illetéknépp nem lehetnének szociológiai diskurzus

⁹ Popov, N. (szerk.) 1996b.

elemei, hiszen egyénekre vonatkozó pszichikai beállítódásokat vetítenek társadalmi síkra – nem jellemző ugyan mindegyik szerzőre, de jelzi, hogy a feladatvállalás erkölcsi és politikai dimenziókat is kapott: a tudós egyénként és e csoport tagjaként is elhatárolódik mindattól, amit a szerb rezsim véghezvitt, ellenzékiként lép föl, és nem melleleg mintegy hamut is szór a fejére mindazok miatt, amit nemzettársai mások ellenében elkövettek. Ez azonban nem jelenti rögtön azt is, hogy a munkák tudománytalanok lennének, bár a szerző személyes involváltsága gyakran érezhető, ami az esszé sajátosságának mondható inkább, mintsem egy szociológiai tanulmányénak. Az összkép pedig azt is sugallja, hogy *a háború szerb oldala*, habár szörnyű, megérthető: több tanulmányra is jellemző, hogy nemcsak a bűnösséget mutatja be, de megpróbálja a kimagyarázkodást is azáltal, hogy e bűnöket relativizálja a háború többi (horvát, bosnyák, albán) oldalának bevonásával is, minek során az derül ki, hogy valahol mindegyik oldal felelős.

Ennek fényében, ha elnagyolt állításnak tűnik is, elmondható, hogy a szerb szociológia a háborús években inkább háborús szociológia, ahol a tudós képtelen megszokott munkáját végezni, részben az objektív körülmények, a kutatás ellehetetlenítése miatt, másrészt pedig azért, mert a háborús szociológiát művelve, maga is a háborúban élve nehezen tudja magát függetleníteni az aktuális eseményektől.

De hogy ezen állítások mennyire állják meg a helyüket, a tisztelt olvasó maga is eldöntheti e kötet elolvasásával.

A szövegek szerkesztésekor csupán a legszükségesebb javításokat eszközöltük, különös tekintettel arra, hogy a magyar olvasó számára könnyebben érthetők legyenek azok a részek, amelyek a szerb olvasó számára nyilvánvaló utalásokat tartalmaznak és nem szolgálnak külön magyarázatra. Természetesen a nyilvánvaló hibákat is korrigáltuk. A bibliográfiai adatok összeállításakor pedig igyekeztünk az egységesítésre.

A kötet összeállítása egyébként még 1999 elején elkezdődött, az érdemi munkára viszont jóval a NATO-bombázások után kerülhetett sor, ebben az értelemben a magyarul megjelenő kötet is magán viseli a háború jegyeit. Amikor a könyv gondolata felmerült, e szövegek valójában még „élők” voltak, a jugoszláviai változások után szerencsére ez a jellegük mára már elvesztett, de értékük nem változott.

Szerbhorváth György

A pártállam traumatológiája

NEBOJŠA POPOV

E tanulmány középpontjában a traumáknak a pártállamban történő előállítása áll. Először a traumák előállításának történelmi hátterére mutat rá, majd annak módját vizsgálja, hogyan akadályozzák meg a traumák a katarzisz létrejöttét. Előfeltevésünk az, hogy e tényezők együttes hatása vezet el a nemzet mint áldozat valamennyi traumájának „szintéziséhez”, a tőle való megszabadulás pedig a bosszúálló nemzetben mint olyanban kereshető. Csak a populista mozgalom megjelenésével (amikor is „megtörténik a nép”¹) tör felszínre számos trauma, amelyet addig elfojtottak és ellepleztek, nemcsak a pártállami elnyomás miatt, hanem mert hittek a pártállam antifasiszta legitimitációjában, valamint annak a körülménynek köszönhetően, hogy Jugoszlávia sokkal nyitottabb volt, mint a többi „reálszocialista” ország, és sokkal szabadabb és kényelmesebb volt itt az élet, mint a fenti körbe tartozó országokban. Ma, a háború szörnyűségei közepette, sokan emlékeznek vissza nosztalgikusan azokra az időkre, ám ez mégsem másíthatja meg az akkori politikai rendszer karakterére vonatkozó tényeket.

A HÁBORÚ MINT ÉLETFORMA

A háború rendkívül fontos helyet foglal el a szerbek kollektív emlékezetében; a háború az életmód része, s nem csupán mítosz, monda és eposz.

A kollektív tapasztalat

A Balkán az állandó összetűzések és a folytonos zavargások metaforája, jóllehet egyben különböző kultúrák bölcsője is. A Balkánon évszázadok óta olyan háborúk pusztítanak, amelyekben általában Törökország, Ausztria és Velenec, továbbá olyan nagyhatalmak, mint Oroszország, Anglia, Franciaország és Németország játsszák a főszerepet. Ezekben a háborúkban általában a szerbek is részt vesznek. Ez alól csak nagyon kevés kivételt találunk (pl. a krími

¹ Szerb nyelven: dogadjanje naroda – a Milošević és hatalmi klikkje által szervezett 1988-as tüntetéssorozat („antibürokratikus forradalom”) neve. (A szerk. megj.)

háborút, amikor Szerbia kívülállóként mindegyik háborús féllel kereskedett, s gazdaságilag hirtelen meg is erősödött). A szerbek a Balkánon kívül is háborúztak, Európa-szerte, többnyire Törökország vagy Ausztria oldalán (mondjuk, a harmincéves háborúban, 1618–1648 között).

Ha viszont a háború a mindennapi élet része, nehéz elvárni a háborúval – mint különleges, ám ugyanakkor tragikus és traumatikus jelenséggel – szembeni távolságtartást. Annál is nehezebb, mert az akkori államokban nagy becsben állt a *harcos hivatása*. A szociológusok véleménye szerint az egyének és a családok ezzel a hivatással kapaszkodhattak föl a legkönnyebben a társadalmi ranglétrán. S ebben még a vallásuk és etnikai hovatartozásuk sem jelentett akadályt (kivéve a legmagasabb katonai rangok és állami tisztségek elnyerése esetében). A háború kimenetele gyökeres fordulatot is előidézhet az egyes népek életében. A győztes fél oldalán állónak megszilárdul a pozíciója eddigi területein (sőt, új területekhez is juthat), de ha a vesztes fél oldalán áll, osztozik a vesztes sereg sorsában, amelynek vissza kell vonulnia területeiről, még ha korábban már hosszú ideje élt is ott (ez volt a helyzet például az 1690-es „nagy vándorlás”² idején). A hosszabb kötődés az egyik vagy a másik felsőbb katonai parancsnoksághoz a vallás, sőt az etnikai hovatartozás feladását vonhatja maga után.

A harcok életforma a civil lakosság egy nagyobb csoportjának életét is lényegesen meghatározza, azét, amely a katonaság ellátásához szükséges mesterségeket műveli és szintén a hadizsákmányból él. A Balkán északi csücskében az Adriától a Kárpátokig húzódik az a katonai határőrvidék, amelynek Ausztria volt a legjobb és a leggyakoribb szervezője. Állandó háborús zónáról van itt szó, bástyáról, amelyről támadják vagy védik Ausztriát, Velencét vagy Törökországot. Az első esetében szokássá vált úgy tekinteni erre a bástyára, mint *antemurale Cristianitatis*-ra, amely jutalomra vár a keresztény Európa megvédéséért az iszlám betörésével és az ázsiai népek támadásával szemben.

A háborús életforma nem csupán a frontokon uralkodik, hanem a hátszágban is. Az *Istorija srpskog naroda* [A szerb nép története] tanúsága szerint a rablással kiegészített katonáskodás sokak számára az egyetlen mesterség, az élethivatás – még a hátszágban is (1993, III–1: 283). A háború és a rablás sajátos *hadigazdálkodást* teremtett a hosszabb hadjáratokból és az ellenséges területekre történő időnkénti betörésekből. Ezek a betörések akkor sem maradtak el, ha az említett területeken esetleg a nemzettársaik éltek; így aztán a szerbek gyakran voltak fosztogatók és kifosztottak egyidejűleg (uo. 228).

² Utalás a Čarnojević pátriárka vezette népvándorlásra, amikor a szerbek egy része egészen Szentendréig jutott el és telepedett le. (*A szerk. megj.*)

A történetírás a lovagi tornák idealizált képei, az „emberség és hősiesség” képei helyett – amelyekről a guzlások³ énekelnek, és amelyekről az éden morajlik – a „kölcsonös elszigeteltség” (uo. 40) és az „általános vérontás” (uo. 97) látványát idézi elénk. Ilyesmi akár egyazon nemzet tagjai között is megtörténhetett. Nem volt elég, hogy az ellenséget harcképtelenné tették, el-távolították, sőt megsebesítették vagy megölték (még akkor is, ha beismerte vereségét, s visszavonult a harctérről), hanem még tortúrának, kínzásnak is alá-vetették, fölkoncolták és földarabolták. Mindezt egészen a napjainkig közvetí-ti számunkra a szóbeli és az írott néphagyomány, mindenekelőtt az epika, ám az uralkodó ideológia is, amely az oktatás és nevelés rendszerén át dicsőíti a háborút és a harcosokat (I. Čolović 1993, 1994).

Ilyen körülmények között a háború és a béke korszaka alig különbözik egymástól. A béke csupán csalóka pihenő a harcok és a heves csaták között. A már említett *Istorija srpskog naroda* többek között ezt írja: „Támadta a pórnép az eddigi béget, a szomszéd a szomszédot, a rokon a rokont, hogy azután általános vérfürdő közepette és a harcokat megszakítva újból kibékül-jenek és testvérré fogadják egymást” (uo. 337–338).

A „kölcsonös elszigeteltség” és az „általános vérontás” nem csupán a nagy zavargások idejére jellemzőek, hanem ennek jegyében folyik számos történés a dinasztiák összetűzései, a lázadások és a felkelések esetében is. A vetélytárs megcsonkítása vagy meggyilkolása a koronáért vagy valami-lyen magas katonai, pártbeli vagy állami tisztségért folytatott harcban az egész Nemanjić-korszakon⁴ végighúzódik, de az első és a második szerb fel-keles idején is megismétlődik (Karađorđe apját és fivérét is megöli; Miloš felbérli Karađorđe gyilkosát, akinek a fejét aztán elküldi a szultánnak Isztam-bulba), majd a már önálló államban is folytatódik az önkényuralommal szem-beni ellenállás kegyetlen elfojtásától kezdve egészen a Mihajlo fejedelem el-leni merényletig, valamint Draga Mašin és Aleksandar Obrenović legyilkolá-sáig⁵ (V. Jerotić 1993). A politikai ellenfél ellen alkalmazott erőszak, el egé-szen az alattomos gyilkosságig, még a parlamentarizmus korszakának kezdetén sem volt ritka jelenség Szerbiában.

A nemzeti romantika felkelésekre és felszabadító háborúkra sarkallt, le-szállítva ezzel az erőszakkal szembeni érzékenység küszöbét. Az erőszak al-kalmazását a szent nemzeti célokkal indokolták, valamint a másoktól elsenve-dett erőszakkal, amelynek véget kell vetni. Ezzel az irányvonallal a józan

³ Guzlás: guzlán (guzlicán) játészó, a hősi dalokat guzlicakísérettel előadó énekes. (A szerk. megj.)

⁴ Nemanjić-korszak: a szerb állam létrehozója, Stefan Nemanja által alapított uralkodóház érája. A XII. és XIV. században uralkodó Nemanjićok alatt Szerbia fokozatosan növelte területét is, de a családtagok nem mindig tartották tiszteletben a trónutódlás sorrendjét, s sokszor erőszakos módon jutottak hatalomra. (A szerk. megj.)

realista felfogás helyezkedett szembe. Így pl. a népszkupstina ülésén (Kragujevac, 1876) kétségbe vonták, hogy szerb felkelést kéne szítani Bosznia-Hercegovinában, mivel ezzel éppen Szerbia jövőjét tennék kockára. A balkáni háborúk alatt, amikor kezdett a tetőfokára hágni a harci kedv, a népszkupstinában az eluralkodó durva katonaszellemmel és a fenyegető militarizációval kapcsolatban is bíráló megjegyzések hangzottak el, ezekről rendkívül meggyőzően szólt Jovan Skerlić, a tekintélyes értelmiségi és a Független Radikális Párt képviselője (1964: 297–417). A szerb szociáldemokraták pedig még ennél is erélyesebben szálltak szembe a háborús kalandvággyal – a népszkupstinában és a széles nyilvánosság előtt egyaránt hadjáratot indítva a hadikölcsönök ellen, s azt kockáztatva, hogy megkérdőjelezzik hazafiasságukat, sőt esetleg nemzetárulóknak nevezik őket.

A háború hívei voltak az erősebbek, s a közvéleményre is döntő hatást gyakoroltak. A katonai hivatás ily módon egyre fontosabb szerepet játszott a szerb államban, különösen a háborús előkészületek idején, a háborús győzelem után pedig még inkább. Az „Egyesülés vagy halál” nevű tiszti szövetség (vagyis a „Fekete kéz”)⁵ „tűzzel-vassal pusztított” Szerbia-szerte, éppen akkor, amikor fölerősödtek a parlamentáris demokrácia bevezetését célzó törekvések (D. Vasić 1990; O. Popović–Obradović 1995). A katonai komoly vetélytársa volt a civil hatalomnak, mindenekelőtt az újonnan felszabadított országokban, ahol a helyi lakosság az új hatalmat – militarizmusa, kegyetlenkedései és korrupciója miatt – nem felszabadítónak, hanem megszállónak érezte. Ez különösen azokra a területekre volt érvényes, ahol – mint pl. 1913-ban Albániában –, „büntetőexpedíciókat” indítottak, amelyek a helyi lakosság lemészárlásától sem riadtak vissza (D. Tucović 1914).

Amennyiben egy háborút pozitívnak minősítenek, sőt, úgy dicsőítik azt, mint az előző háború kimenetelének korrekcióját és mint kollektív

⁵ A Karađorđević- és az Obrenović-ház vetélkedése pontosan száz évig tartott. Az első szerb felkelés élére, 1804-ben Karađorđe került, aki 1811-ben vált Szerbia egyeduralgójává. 1817-ben gyilkoltatta meg őt vetélytársa, Miloš Obrenović, aki a második szerb felkelés vezetőjeként lett fejedelem 1815-től. 1839-ben bukott meg, utóda fia, Mihailo lett, akit viszont az ún. alkotmányvédők buktattak meg, helyére Karađorđe fia, Aleksandar került. Az Obrenovićok 1858-ban tértek vissza a trónra, de Mihailót a vele elégedetlen, s az általa betöltött Egyesült Szerb Ifjúság »összeesküvői« ölték meg 1868-ban. Aleksandar Obrenovićot, a dinasztia utolsó királyát 1903-ban gyilkolták meg a szerb hadsereg tisztikarának »összeesküvői«, többek között azért is, mert Draga Mašint, aki korábban udvarhölgy volt, nem tartották alkalmasnak a királynői szerepre. Az »összeesküvők« emelték trónra Petar I. Karađorđevićet, ez a dinasztia végül 1941-ig uralkodott. (A szerk. megj.)

⁶ A szervezetet 1911-ben hozta létre Dimitrijević ezredes, az 1903-ban a szerb hadsereg élére került tiszti csoport elismert vezetője, a voltaképpeni hadügyminiszter, a szerbiai politikai élet szürke eminenciása. Céljuk a szerb egység megvalósítása volt. Forradalmi-nacionalista propagandát folytattak, gyakran ellentmondva a szerbiai polgári (kormány)törekvéseknek. Ők álltak az Ifjú Bosznia mozgalom mögött is, melynek egyik tagja, Gavrilo Princip hajította végre az 1914-es sarajevói merényletet. (A szerk. megj.)

bosszút, abban az esetben nemigen áll fenn az a lehetőség, hogy a háború okozta sebeket igazi traumákként éljék át. Ellenkezőleg, a sebeket jókívánságaikba foglalják („Boldog sebeket, hős katona!”).

Háború és hatalom

A nyilvánosság színpadán a háborúról és a harcosokról alkotott pozitív kép dominál. A győztes szerb hadsereget glorifikálták és privilegizálták mint döntő tényezőt a „testvérek fölszabadításában”, akiktől viszont feltétlen hálát vártak el. Ha viszont a nem szerb lakosság nem eléggé aláztos és „sokat akadékoskodik” az új rezsimmel szemben, erőszakos „pacifikáció” következik be a rendőrség, a csendőrség és a hadsereg részéről, ami újabb traumákat idéz elő. Az erőszak alkalmazása egyeseknek sebeket okoz, másoknak viszont hasznot hoz. Azt, hogy részt vesznek a háborúban a győztes fél oldalán, nemcsak ideológiai szempontból igyekeznek indokolni, hanem szociális szempontból is: munkanélküliség és szegénység helyett biztos megélhetés vár rájuk a hadseregnél, a postánál, a vasútnál, a rendőrségnél, a csendőrségnél, egészen a diplomáciáig és a legmagasabb állami tisztségekig.

Alapjában véve ugyanilyen pozícióval rendelkezik a hadsereg a második Jugoszláviában (1945–1991) is. Miután az első Jugoszlávia (1918–1941) hadserege vereséget szenvedett, s a szerbeknek gaztetteket és genocídiumot kellett elszenvedniük az usztasáktól, ők indítottak elsőként felkelést, s ők voltak legtöbbször a győztes partizánhadseregben, különösen a hierarchia magasabb szintjein, ahová a minél hosszabb háborús szolgálati idővel és a háborús érdemekkel lehetett eljutni. A rendszerben a nómenklatúra valamelyik helyét úgy lehet kiérdemelni, hogy az illető hajlandóságot mutat az erő és az erőszak alkalmazására, nem csupán a háborúban, hanem a békében is, amikor folytatódik a kíméletlen harc a különféle „ellenségekkel” szemben. Ezért a karrierbeli siker *hadizsákmánynak* tekinthető, ha viszont valaki hosszabb ideig élvezi a háború gyümölcseit, abban az esetben *hadijáradék*-ról beszélhetünk (N. Popov 1990: 106–108). A háborús érdemek kiemelését meghatározott beneficiumok követik (a szaloniki harcosok⁷ után már a partizánok is élvezik ezeket). A szántóföldön vagy a gyárban végzett nehéz munka méltatlan a harcoshoz, habár a szocreál folklór egy bizonyos ideig erőltette a vetélkedést a „munka frontján” (élmunkások, vándorzászlók és hasonlók).

⁷ Az első világháborúban, 1915-ben Szerbia megszállása után 150 000 szerb katona menekült Korfu szigetére az antant hajóinak segítségével. Később a Szaloniki hídfőállásra helyezték át ezt a szerb erőt, s ők alkották a magvát a háború végén fontos szerepet játszó balkáni antant haderőn belüli szerb hadseregnek. (*A szerk. megj.*)

A háborús traumákat még inkább elfojtják, amennyiben maga az állam is a háborús győzelemmel *legitimálja* létezését. Az effajta legitimitáció csupán a második vagy a harmadik generációban halványulhat el vagy cserélődhet föl egy másik típusúval (amint a háborús nyereszkedők is általában csak a második generációtól kezdve válnak a nép jötevőivé), ám ezt a folyamatot egy újabb háború vágja ketté. A tülekedés a hadizsákmány körül néha oly méreteket ölthet, hogy az már a rendszer háborús legitimitásának kompromitálódásával fenyeget. Ilyesmi viszont nem csak akkor következhet be, amikor a háború után megnyúlnak a harcosok sorai a különböző tolóablakok előtt, hogy megfizettessék háborús érdemeiket, vagy amikor egész városokat kiáltanak ki „hős városokká” amiatt, hogy engedelmeskedtek a megszálló hatalomnak.

A politikai rendszer *háborús legitimitása* az állam alapköve alá rejtett dinamittal egyenlő. Ezzel a legitimitással sokáig járt együtt a következő jelszó: „A hatalmat vérrel szerezték, és vér nélkül nem adják át.” Itt nincs helye a toleranciának, sem azok iránt, akik a háborúban a vesztes fél oldalán álltak, sem a politikai ellenfelek és vetélytársak iránt. Itt a demokratikus reformoknak sincs helyük. A politikai változások új erőszakhoz kötődnek, aminthogy az általuk kétségbevont rendszer is erőszakból született és erőszak által maradt fenn. Így aztán a végtelenbe nyúlik a patriarkális társadalom hagyományainak kontinuitása (a „harcosok egyesületeiben” és a „hadigazdaságban”). Ennek az ideologizált kultúra is megfelel, az epika revitalizációjától az osztály- és a nemzeti forradalomról szóló új hőskölteményekig (N. Popov 1993).

Habár – objektívan szemlélve a dolgokat – a háborúban minden ember élete veszélyben forog, mégsem éli azt meg mindenki traumaként. S nemcsak azért, mert a győztesek (és híveik) feltételezhetően – mert ezt még senki sem mérte föl – úgy élik meg a háborút, mint pozitív tényt, hanem mert sem a legyőzöttek, sem azok, akik a leghevesebb összetűzések ellenére is maradni próbálnak, nem rendelkeznek a megfelelő feltételekkel, hogy föltárrják a kapott sebeket, és átéljék a megérdemelt katarzist. Az endemikus szegénység, a kiterjedt írástudatlanság és fölvilágosulatlanság, a tekintélyelvű hatalom, valamint a demokráciára való gyöngécske törekvések feltételei közepette az egyéni traumák iránti érdeklődés és a traumák katartikus elosztatása luxusnak tűnik.

A harcias antimodernség

Csak egy másfajta álláspont, a *modernség* – amelyben az egyén a központi figura – tartja releváns témának a traumákat, mivel azok a szubjektum integritását és szuverenitását veszélyeztetik. A modernség azonban területeinken

marginális jelenség, s igencsak korlátok közé szorított a működése, és a hatása is csekély, különösen a politikában és a gazdaságban, ám a kultúrában is.⁸ Azonban, legalábbis a kultúrában, az individuum európai értékmérőit, valamint az emberi és szabadságjogok mégsem ismeretlen kiindulópontok a trauma és a katarzis vizsgálatához. A patriarkális hagyományok és a harcos életforma szívóssága, a két világháborúban látott kegyetlenségek, valamint a pusztítás ellenére, ami a totalitárius ideológiák (a fasizmus, a náciizmus és a sztálinizmus) velejárója, a szabad és kiegyensúlyozott személyiség álma mégsem halt ki teljesen. Mert ez az álom jelen van ama kitartó fáradozásokban, hogy megteremtődjön az egyensúly a külső (a nemzeti) és a belső (az állampolgári) szabadság között; s ez a törekvés a szerb művelődéstörténetben és politikatörténetben is megfigyelhető, bár nem járt komolyabb eredménnyel (N. Popov 1989; 1990: 49–66). S ugyanebben az irányban hatnak a *perszonalizmus* különféle formái: a keresztény, a liberális és a szocialista perszonalizmus.

A traumák észlelése és a katarziskeresés, tekintetbe véve az életkörülményeket, a párhuzamos történelemhez tartozik, amely sokak számára rejtett marad, nem egyszerűen azért, mert a modernség nem győzött, hanem mert még csak erősebb lendületet sem vett, amitől az emberek reménykedhetnének abban, hogy van értelme a személyiség és a társadalom fejlesztésére törekedni. Ezzel magyarázható a feltűnő passzivitás, sőt a kiterjedt apátia és a várakozás, hogy a hatalom, vagy valaki kívülről, megoldja majd a problémáinkat. De hogy minél jobban megérthessük mindezt, ahhoz a lehető legkonkrétabban meg kell vizsgálni magukat a traumákat, vagy legalábbis azokat az eseményeket, amelyek valóban olyan fizikai és lelki sérüléseket okoznak, amelyek hosszú időn keresztül rakódnak le, hogy azután a megfelelő pillanatban az erőszak új örvényein keresztül törhessenek felszínre.

A fejlett világ mögötti lemaradást rendszerint azzal magyarázzák, hogy a hatalmasok (a nagyhatalmak és a nagy államok) nem értik meg a kisebbek (a kis nemzetek és a kis országok) gondjait, vagy különféle összeesküvések (a szabadkőművesek, a Vatikán, a Komintern vagy a Nyugat összeesküvései) következményének tartják. Ilyen módon nemzetük egy külső, idegen jellegű tevékenység *tárgyának* látszik. A hazai szereplők közül pedig általában csak az uralkodók, a vezérek és a politikai elit tagjainak véleménye számít.

Abban a történelmi pillanatban, amikor úgy tűnt, hogy a „régisim” összeomlásával kitárult a modernizáció és a demokrácia horizontja, vagyis a berlini fal ledöntése után, a „kisember” is tömören és meggyőzően fejezte

⁸ Lásd a *Srbija u modernizacijskim procesima u XX. veku* [Szerbia a XX. század modernizációs folyamataiban] 1994 c. tanulmánykötetet.

ki a harcos antimodernség álláspontját. Ez csak abban az esetben lesz láthatóvá, ha eltakarítjuk a hazafias pátosz felszíni rétegét (= az „évszázados tűzhely” védelme az elvetemült ellenségtől).

Egy szerb harcos (a népes Urukalo család tagja) rendkívül világosan fejezi ki a háborús életforma választásának indítóokait. Először is a hadsereg minimális, ám megbízható keresetet – vagyis ruhát és élelmet – biztosít, különösen a szegény emberek és a szegény vidékek számára. „Ha nem lenne ez a háború – állítja az egyik Urukalo –, talán ruhánk sem volna! Bennünket most a hadsereg öltöztet, barátom, s mi mindig is az uniformist kedveltük a legjobban minden öltözők közül”. Másodszor: a hadsereg és a háború legalizálják a fegyverviselést, s az idevágó hagyomány szerint (s ez a „Vadnyugatra” is jellemző volt, nemcsak a harcias Keletre) csak a felfegyverzett ember szabad ember. Harmadszor (és ez a legfontosabb): a háború megszüntette a „kisember” függőségét a mindennapos gyári (vagy az ehhez hasonló) munkától, amelyre az ébresztőórája „figyelmeztette” minden reggel. „A háború előtt – meséli Urukalo – az ébresztőóra volt a leggyűlöletesebb tárgy a házban, mert kíméletlenül csörgött hajnalok hajnalán, hogy szolgálai vagy bér munkába kergesse az embereket, amit minden nemes lelkű ember gyűlöl”. A háborúban a felfegyverzett „nemes lelkű” ember a modern korból az archaikus korba lép, a különféle „mesterséges alkotások” világából, vagyis az óra, a gyár, az intézmény világából a „szerves élet” (az egy vérhez tartozók közösségében élt szerves élet) és a „természetes állapot” környezetébe. „Mivel az ébresztőórák nem csörögnek többé – ujjong a harcos –, oda mehetsz, ahová akarsz, és azt csinálsz, amit akarsz” (D. Kalajić 1994: 76–79; 1993: 24–25).⁹

A város a modern élet központjaként a világ egyik leggyűlöletesebb helye a „szabad harcosok” szemében, s ez mind a múltbeli, mind a jelenkori háborúra érvényes. Függetlenül attól, hogy melyik vallás vagy nemzet tagjainak vallják magukat, ezek a „szabad harcosok” már most a barbárság félelmetes nyomait hagyták maguk után ebben a háborúban (lásd Vukovár és Mosztár esetét, valamint Szarajevó ostromát). Sem a háború vezetői, sem a „közönséges” harcosok nem titkolják a várossal és a városi emberekkel szemben érzett irigységüket, félelmüket és gyűlöletüket, s ez az, ami rombolásra (urbicidiumra) készteti őket (B. Bogdanović 1994; S. Vujović 1995).

A „mi emberünk”, még ha régóta távol él is a szülőföldjétől, nem szabadult meg a városi életmóddal szemben érzett szorongástól. Miután megízlelte a világ fővárosainak életmódját, s learatta világirodalmi babérait, Miodrag Bulatović tagadja, hogy „városi” emberré vált volna: „Nem! Soha! Én csak

⁹ A „hazafias” újságírásban szisztematikusan ápolják a „szabad harcos” értékeit.

megjátszom a városi embert. Urbánus szempontból nézve nem vagyok városi. Sőt, civil sem vagyok. Gyermekkorom óta vonzalmat éreztem az egyenruha iránt, akár postás, akár tűzoltó, akár tiszt viselte azt. Mindenki kedves volt nekem, aki derékszíjat és sapkát viselt.” (B. Krivokapić 1994: 13)

Ha már egy termékeny és tekintélyes író sem képes átélni a katarzist, vagyis szublimálni az endemikus szegénység, a háborúk és a zavargások tapasztalatát, ahol abból áll az élet, hogy „a seb a sebet éri” és „kaszál a halál” (uo: 13–27), akkor vajon mekkora nehézségekbe ütközhet a „kisember”?

VUKOVÁRTÓL (1920) VUKOVÁRIG (1991)

Vukovár a jelenlegi háború könyörtelenségének iskolapéldája. A várost lerombolták. A halottakat, a sebesülteket és a kitelepülteket még nem számolták össze, ám sokan máris napjaink Hirosimájaként emlegetik a várost. A pártállam hadserege (a Jugoszláv Néphadsereg [JNH]) volt a fő romboló erő. Hasonlatosan az antik tragédiákban látható egybeesésekhez, a körülmények különös találkozása folytán éppen ebben a városban rakták le a pártállam elméleti alapjait 1920-ban, hogy azután 1991-ben ugyanezen pártállam hadserege rombolja le azt. Ugyanis a Jugoszláv Kommunista Párt második kongresszusát Vukováron tartották meg 1920-ban, amikor is győzött a „bolsevik áramlat”, amely ráerőszakolta a szocialistákra és a szociáldemokratákra a Kominternhez való csatlakozás hírhedt 21 pontját, méghozzá vita nélkül. Így szenvedett vereséget a szocializmusért folytatott parlamentáris harc stratégiája, amelyért a szocialisták és a szociáldemokraták szálltak síkra (B. Jakšić 1986: 127–181), s győzött a bolsevik forradalom doktrínája. Hetven évvel később, a jugoszláv kommunisták utolsó kongresszusán (1990), a szociáldemokratáknak a kommunistáktól való erélytelen különválási kísérlete sem járt sikerrel; az addig egységes párt szétesett, maradványaiból viszont létrehozták a Kommunista Szövetség – Mozgalom Jugoszláviáért nevű pártot, amelyet a nép egyszerűen csak a „tábornokok pártjának” hívott. Ugyanebben az évben tört ki az a háború is, amelyik már ötödik éve pusztít a jugoszláv területeken.

A hatalom mint erő kulcsfontosságú helyet foglal el a forradalomról szóló bolsevik doktrínában. Marx eszméjét az erőről mint a „történelem bábaasszonyáról” Lenin és Sztálin harcias doktrínává alakították át, amelynek megvalósításához különleges képességű káderek szükségesek. Az osztály nélküli társadalom harmóniájának távoli célja minden eszközt szentesít. Ezzel az eszmével indul a forradalomba a munkásosztály élcsapata, úgy terjesztve maga körül az uralkodás egy bizonyos gyakorlatát, mint a traumatizáció koncentrikus köreit.

A káderek megedzése

A bolsevik forradalmárok irodalmi példaképe Pavel Korcsagin (Osztrovszkij *Az acélt megedzik* című művéből), a valóságos viszont maga „a világ proletariátusának vezére”, Sztálin (a „vasököl”). A forradalom példás főszereplői különleges képességű személyek, akik éppúgy érzéketlenek a maguk, mint a mások sebeivel és szenvedéseivel szemben. Ezek a káderek előbb magában a hivatásos forradalmárok pártjában „edződnek”, a kíméletlen egymás közötti leszámolásokban, azután a legközelebbi hozzátartozóikhoz (a családjukhoz, a barátaikhoz, a munkatársaikhoz) való viszonyulásukban, amely minden érzélgősséget nélkülöz, majd abban a viselkedésmódban, ahogyan „tartották magukat az ellenséggel szemben”, valamint a végeérhetetlen leszámolásokban (az „utolsó és döntő csata” jelszava alatt).

De a börtönökben is edződtek a káderek. Állandóan azt méricskélik, ki mennyi sebet és szenvedést kész elviselni, nemcsak a verésekkel járó kihallgatások és a bírósági ítélezések alatt, hanem az időnkénti sztrájkok idején is. Aki elsőként adja föl, azt árulónak nevezik, majd bojkottnak és tortúrának vetik alá. Így jött létre a „rabság a rabságon belül”¹⁰. A börtönöket jellemző brutalitás 1941 őszén, az U icei Köztársaság¹¹ egyik legkorábbi intézményében is folytatódott, ahol a politikai ellenfeleket is rabságnak és tortúrának vették alá, többek között ivojin Pavlovićot, aki a sztálinizmus első bírálói közé tartozott, s akit a partizánok az U icéből való visszavonulásuk folyamán öltek meg más rabokkal együtt. Ez a gyakorlat a Goli otok¹² idején is folytatódott, csak persze jóval nagyobb méretekben.

Ki kit győz le?

A kíméletlen leszámolások nem csupán a harcos patriarkális hagyomány és a forradalom meghatározott doktrínájának feltételeihez kötődhetnek, hanem az olyan közvetlen feltételekhez is, mint amilyen a világháború és a polgárháború. Nemcsak a fennmaradás és a kitűzött tervek megvalósítása függ a harcészségtől, hanem a szövetségesek nyújtotta támogatás is.

¹⁰ A szektáskodásról és a frakcióharcok heveségéről a rabság alatt lásd: M. Apih 1984. Mint az illegális szakértője, tapasztalt rab és forradalmár, Apih volt a belgrádi Központi Fegyház építőinek szaktanácsadója, különösen abban a tekintetben, hogyan tegyenek lehetetlennek mindenféle kommunikációt a rabok közt.

¹¹ Az U icei Köztársaság 1941 őszén jött létre a partizánok által elfoglalt nyugat-szerbiai és sumadijai területeken, U ice központtal. (*A szerk. megj.*)

¹² Goli otok, azaz a Kopár sziget Jugoszlávia „Gulág-szigetecsoportja” volt a titoizmus első felében. (*A szerk. megj.*)

A megszálló német hadsereg által alkalmazott erőszakot (különösen a Szerbiában meghonosított megtorlási rendszert, a „százat egyért” elvét) a quisling-rezsim terrorja, az usztrasáknak a szerbek, a zsidók és a cigányok fölött elkövetett genocídiuma, a szerbeknek a muzulmánok fölött elkövetett népirtása (mindenekelőtt 1942-ben Fočában) követi, de a csetnikek, a Ljotić-pártiak¹³ és a partizánok közötti leszámolások is, valamint az egymás közötti leszámolások, amelyek gyakran végtelenül brutálisak voltak (orvgyilkosságok, tarkólövések, öldöklések). Az általános ellenségeskedésben a „ki kit fog majd likvidálni” a túlélés feltételévé válik. Minél erősebb a háttér, annál nagyobb a brutalitás.

A felkelés spontán módon kezdődött, hogy megvédjék magukat a „vad usztrasák” terrorjától és a quisling államtól (ez pedig a Nezavisna Dr. av. Hrvatska, vagyis a Független Horvát Állam), már 1941 májusában-júniusában, még mielőtt bármilyen pártutasítást kiadtak volna, amikor is – a hagyománynak megfelelően – a civil lakosságot az erdőkben bújtatják, a néphadsereg által őrzött menedékhelyeken.¹⁴ Ezek az alakulatok már június elején fegyveres ellenállást tanúsítanak az usztrasákkal szemben Bosznia-Hercegovinában. Csupán a felkelés fellendülésével kerül sor a felkelők soraiban a partizánok és a csetnikek különválására, s az ezek közötti kemény leszámolásokra. Ugyanis mind a Jugoszláv Kommunista Párt vezetősége, mind a Dra a Mihajlović környezetében lévő csetnik vezetés arra törekszik, hogy a saját embereit helyezze a felkelőegységek parancsnoki posztjaira. A köztük fennálló versengés 1941 novemberéig, amíg együtt harcolnak a megszálló ellen, a háttérbe szorul, azután viszont heves polgárháborúvá fajul. A versengő vezetőségek 1941 ősze és 1942 tavasza között „puccsokat” szerveznek a felkelő egységekben (megölik az ellenfél kádereit, és a sajátjaikat helyezik azok posztjaira) (S. Šakota 1954; N. Bajić 1965; R. Hurem 1970). A partizánok – a megszálló elleni harccal párhuzamosan – a hatalom régi formáit is rombolják (a csendőrség likvidálása, a községi irattárak felgyújtása stb.), míg a csetnikek lojálisak maradnak a régi rezsimhez.

Ahogy az a polgárháborúban történni szokott, növekszik az összetűzések és az összetűzésekben résztvevők száma, és ez szinte megállíthatatlan folyamattá válik. Kölcsönösen semmisítik meg egymást a partizánok és a csetnikek, a Ljotić-pártiak és a csetnikek, az usztrasák és

¹³ Dimitrije Ljotić, ismert szerb nemzeti politikus a két világháború között, a Zbor mozgalom vezetője, mely a második világháború alatt ellentmondásos szerepet vállalt, részben korráborálva a német megszállókkal. *(A szerk. megj.)*

¹⁴ Lásd: G. Polovina 1988: 41. Még az Horvát Kommunista Párt tisztségviselői is azon a véleményen voltak, hogy az usztrasa terror csupán válasz a korábbi csetnik terrorra, s hogy nem kell beavatkozni ezekbe az összecsapásokba.

a „domobránok”¹⁵, a csetnikek és az usztrasák... Ezekben a leszámolásokban több ember tűnik el, mint a megszálló elleni harcban. Az erőszak spirálja oly erőteljes, hogy a Harmadik Birodalom kapitulációja után is tart még, amikor bíraskodás nélkül (a „győztes jogán”) végzik ki nemcsak az ellenséges hadsereg tagjait, hanem a velük visszavonuló civil lakosságot is (pl. Bleiburg, „keresztút”, Kočevje stb.).¹⁶

A hatalomhoz vezető út

A doktriner felkészülés a forradalomra a „forradalom második szakaszába való átmenettel” igazolja tetteit. Ebben a szakaszban ugyanis a hatalomért folytatott harcban a külső ellenség után a belső vetélytársakkal is leszámolnak. Mihelyt a német hadsereget Moszkva előtt föltartóztatták (1941 decemberében), a felkelők kommunista vezetése úgy határoz, hogy belekezd a „forradalom második szakaszába” – a régi hatalom lerombolásába és az új hatalom kiépítésébe. Nemcsak a kommunizmus nyílt ellenzői kerülnek támadásaik középpontjába, hanem azok is, akik föltételezésük szerint azok lehetnek – „aki nincs velünk, az ellenünk van”. (B. Petranović 1971). Az ilyeneket titokban, orvul likvidálják; a tetemekkel félreeső vermeket töltenek meg (ezek a „dögte-metők”). Megbízható számadat még mindig nem áll a rendelkezésünkre ezen „belső front” áldozatairól, de nyilvánvaló, hogy ez a terrorhullám okozta a partizánmozgalom vereségét Crna Gorában, s hogy maga a kommunista vezetőség is, habár forradalmi céljait nem adta föl, kénytelen volt elítélni ezt mint „baloldali túlkapást”.

A felszabadító háború keretében zajló polgárháború tüze azokat a városokat is elérte, amelyek általában a megszállók és a quisling-rezsimek fönhatósága alatt álltak. Nehéz különbséget tenni a városok felszabadítása és meghódítása között. A győztes hadsereg bevonulását „tisztogatás” követte a valódi vagy a potenciális ellenfél soraiban, bíraskodással vagy anélkül.¹⁷ A sajtóságos dance macabre-t a bosszúállás örömmujjongása kíséri.¹⁸

¹⁵ Domobránok: a német megszállók oldalán harcoló horvátországi és szlovéniai erők. (A szerk. megj.)

¹⁶ Eckehart Felkl *Leszámolások Horvátországban* c. tanulmánya szerint kb. 100 000 embert ölték meg, s nemcsak az usztasa hadsereg tagjait, hanem civileket is (*Naša Borba*, 1995. május 5., 8.).

¹⁷ Mivel még nem vetették alá rendszeres vizsgálatnak ezeket az eseményeket, csak becslések állnak a rendelkezésünkre: az áldozatok számát csak Szerbiában 150 000-re becsülik. Lásd: *Pogledi*. Különszám, 1991. június

¹⁸ A háború résztvevője, Fahrija Kapetanović-Jovanović írása szerint (1986) „nem a félelem, hanem a kísérteties rémület” volt a jellemző (21). Boszniában, Teslić környékén már 1944 tavaszán rögtönítélő népbíróság működött, amely gyakran golyó általi halálra ítélte a vádlottakat. S ezt gyerekek is látják, a 10-12 év körüli futárok, akik a kozarai offenzíva folyamán annyi rémséget szívtak magukba, amennyitől egy emberélet folyamán nem is lehet

Ahogy a „forradalom második szakaszának” kezdetén eltettek láb alól mindenkit, aki csak megakadályozhatta volna e szakasz kezdetét és lendületét, a háború végén is mindenkit eltesznek láb alól, aki csak megakadályozhatja a végét, így eltávolítják mindazokat, akik veszélyeztethetnék „az új hatalom oszlopait”. A hét ellenséges offenzívával ellentétben a győztes támadás az volt, amelyet Branko Ćopić¹⁹ nyolcadik offenzívának nevezett. Ennek során a zömében falusiakból álló hadsereg a városokban sokkal bőségesebb zsákmányra talál, mint a szűkös falusi körülmények közt, amelyek között addig folyt a háború. Ugyanakkor a városokban tömeges mozgósítást hajtanak végre a záróhadműveletek érdekében (mindenekelőtt a szerémségi front szükségleteinek kielégítésére), amelyek során a „megbízhatatlan elemeket” tolják az első sorokba, s „óvják” a győztes hadsereg „kádereit”.²⁰

Az alattvalók előállítás

Az ingó és ingatlan vagyon elkobzásának nemcsak elvi okai vannak (amelyen az osztály nélküli társadalom megteremtését kell érteni), hanem kifejezetten uralmi okai is: könnyebb uralkodni olyan emberek fölött, akik gazdaságilag kiszolgáltatottak a hatalomnak. Ezért az új hatalom nemcsak az egyház és a nagybirtokosok vagyonát veszi el, hanem a lakosság többségét is, pl. a parasztokét, akiknek idővel maximum tíz hektár földet engedélyeznek. A nyugati szövetségesek és a hazai nyilvánosság győzőtetése ellenére, hogy az új hatalom nem vezeti majd be a kommunizmust, a lakosság vagyonának jelentős része már a háború utáni első napokban a „forradalmi hatalom” kezébe vándorolt.

A „kisajátítók kisajátításá”-nak (vagy közönséges nevén: „rabold ki a rablót”) varázsszava mögött valójában az állami terror rejlik. A nagybirtok megszüntetéséről és az ellenség vagyonának elkobzásáról hozott „forradalmi törvények” mellett megrendezett perek sorjázna, amelyek az elítélt „ellenségek” („burszujok”, „kulákok”) vagyonának elkobzásával végződnek. Ezek közül a „dachau-i perek”²¹ tartoznak az ismertebbek közé (Krivokapić 1986; Torkar 1984), amelyekben bevetik a sztálini perek teljes

megszabadulni. „Elkínzott és megsebzett lelkük mélyén bosszúvágy lángolt”, amelyet az elítélteknek a veszthelyre kísérése alatt élhettek ki. „A gyerekek sikoltozva ugrándoztak a kocsik körül, amelyeken, mint egy halom fa, heverték egymásra hányva a tetemek...” (erről lásd a *Boszniai 'dance macabre' c.* fejezetet ugyanebben a könyvben [67–79]).

¹⁹ Branko Ćopić (1915–1986) boszniai származású szerb költő, egykori partizán. *Osmá ofenzíva* [A nyolcadik offenzíva] című regényének hősei régi, falusi származású frontharcosok, akik a városban nemigen tudnak mit kezdeni harci érdemeik alapján kapott beosztásaikkal. (A szerk. megj.)

²⁰ Többek között ez történt a zömében vajdasági magyarokból verbuvált Petőfi zászlóaljjal, majd Petőfi brigáddal is 1945-ben a baranyai és szlavóniai harcokban. (A szerk. megj.)

fegyvertárát (a kínvallatást, a besúgást, a résztvevők körének kibővítését, a tartós félelemkeltést).

Azok is, akiknek elvették a vagyonát, s azok is, akik vagyonhoz jutottak, más-más módon ugyan, de függnak a hatalomtól. A hatalom a fő munkaadójává válik a munkaerőnek, amely immár (szakszervezeti) védelem nélkül maradt. A hatalmától megfosztott parasztságból létrejön az új „munkáshadsereg”, amelyre a tervezett iparosításban van szükség. Ily módon a növekvő városok lakosai is (főleg a külvárosokban élők) hosszú ideig reprodukálják majd az „alattvalói mentalitást” – meg sem közelítve a szabad állampolgárok viselkedésmódját.

Erőszakos kollektivizálás

A patriarkális hagyományok spontán kollektivizmusa nem képezett elég széles és elég erős támaszt az új hatalom számára, mely arra törekedett, hogy az egész társadalmat maga alá gyűrje, s hogy az állampolgárokat engedelmes alattvalókká formálja. A bármilyen fokú ellenállás letörése mellett erre szolgál a szegény vidékekről származó, de az új hatalomnak lojális lakosság áttelepítése Vajdaság és Szlavónia falvaiba, ahol is a telepések – a tradicionális határőrvideki katonákhoz hasonlóan – tartósan a rezsim „pretoriánusainak” szerepébe kerültek.

A hatalomtól legalább bizonyos fokig független „polgári társadalom” egyes oázisai eltűnnek a Tito és Sztálin, valamint az SZK(b)P és a JKP közötti összetűzések folyamán. Hogy eloszlassák a Nagy Testvér abbéli gyanúját, hogy „letértek a forradalom útjáról” (de a saját hatalmi pozíciójuk megőrzése érdekében is), végrehajtották a kisebb gyárüzemek, a kisipari műhelyek, a boltok és a kocsmák államosítását is, hogy azután a falu erőszakos kollektivizálása valóságos pusztítást vigyen véghez a falun és a mezőgazdaságban. Az erőszakkal létrehozott „önkéntes” mezőgazdasági termelőszövetkezeteket alacsony munkatermelékenység mellett a mindenre kiterjedő felügyelet jellemezte. A kollektivizálással egyidejűleg folyt az erőszakos ateizálás, ez a különös „kulturális forradalom” – „Isten kiutasításának” jegyében (Markov 1984). Ám az ember a munkaközösségben végzett munka ellenére sem rendelkezhetett szabadon a magánéletével. A „folyamatban lévő forradalom” az áradat alakját öltötte, amely minden ellenállást és akadályt

²¹ Az ún. „dachau percek” során, 1947 és 1950 között 37 embert ítélték el, 15 halálos ítéletet mondtak ki, ebből 11-et végre is hajtottak. A perek túlélői általában 12 évet töltöttek börtönben, bár eredeti büntetésük sokkal súlyosabb volt. A vád szerint – melyet végül egyikük sem tagadott – a vádlottakat a Gestapo a koncentrációs táborokban német ügynökké szervezte be, illetve külföldi titkosszolgálatok tagjaikként az első öt éves terv szabotálására kaptak feladatokat, miután vezető állami és pártfunkciókba kerültek.

lerombolt, mindent összemorzsolta maga előtt, s egyre nagyobb erővel tette ezt, különösen az újonnan betelepítetteknek köszönhetően, akik az „el-lenség” iránt táplált dühükkel nem csupán szülőföldjük mentalitását fejezték ki, hanem a hatalom iránti lojalitásukat is, amivel jó pontokat szereztek, amelyek révén feljebb kapaszkodhattak a számlélrán az újonnan teremtett hatalmi hierarchiában (N. Popov 1983: 78–79).

A „forradalom” ezen „szakasza” rendkívül intenzív volt, és a háború végétől (de különösen 1948-tól) 1952-ig tartott, tehát majdnem ugyanannyi ideig, mint a „fegyveres forradalom”, csak sokkal nehezebben kitörölhető nyomokat hagyott maga után.

Az „átnevelő táborok”

Szolzsenyicin a bolsevik impériumot úgy idézte meg, mint a Gulág-sziget-csoportot, mint a börtönök, táborok és építkezési helyek olyan rendszerét, amelynek segítségével a rezsim leszámolt valódi vagy vélt ellenfeleivel, de amely egyben a tervgazdaság fontos üzemét is jelentette (Szolzsenyicin 1985). Jugoszlávia nem volt ugyan kommunista birodalom, s egy tágas Szibériával sem rendelkezett, ám történt már olyasmi a történelem folyamán – mondjuk a római császárság idején – hogy a hatalmon lévők éppen az impérium utolsó napjaiban lettek a legkegyetlenebbek.

Amikor 1948-ban Moszkvából a kiközösítés átkával sújtották a JKP-t, Jugoszlávia kontrázni igyekezett: valóban páratlan lendülettel próbálta bebizonyítani igazhitűségét a „szocializmus legelső országa” előtt, mindenekelőtt a gazdaság tetemes részének kollektivizálásával és a parlamentarizmus szerény formáinak likvidálásával. Akik viszont nem voltak elég gyorsak a hatalom új irányának követésében, azok hamarosan a hatalom áldozataivá váltak. Ez a terrorhullám azonban olyanokat is elsöpört (igen szép számban), akiknek semmiféle kapcsolatuk sem volt a kommunizmussal (a híres Jezsov előszere-ttel ismételtette a mondást: „Ahol vágják az erdőt, röpi a forgács”).

Sok ember tűnt el a hatalom keltette homályban, egyesek örökre.²² Hol a kihágási bíró mondta ki fölöttük az ítéletet („a kijelölt tartózkodási helyre utalás”), hol a hadbíróság, ritkábban pedig a polgári bíróság. Megtelték a régi és új börtönök: Glavnjača, Gradiška, Mitrovica, Zabela, Spu , Bileća, Zenica, de az újonnan létesített táborok is, amelyek közül a Goli otok

²² Dragoslav Mihailović 1990-ből származó becslése szerint a „tájékoztató irodások” elleni hadjáratban 200 000–250 000 embert zártak börtönbe, az erőszak pedig kb. egymillió embert érintett. Mihailović vélekedése szerint az emberek kilenczetedét „szóbeli vétség” vádjával ítélték el. A tortúra nem korlátozódott a börtönre/táborra: az elítélteket a büntetésük letöltése után olyan nyilatkozat aláírására kényszerítették, amelyben besúgásra kötelezték el magukat.

(1949–1963) a legismertebb. Így jött létre a nagy Gulág másolata – a „gulágocska” – az állandó tortúra (M. Popović 1988; D. Jovanović 1990, I-II; B. Pekić 1987, 1989)²³, amely „élőholtakat” állít elő; „halott voltam, pedig nem haltam meg”, állítja a mártírok egyike (D. Jovanović 432).

Nemcsak a gyanús párttagokat érinti a megtorlás, hanem családtagjait (válások kikényszerítése, a gyerekek megbélyegzése), a barátait és a szomszédait is, s mindazokat, akik nem hajlandók együttműködni a hatóságokkal (mindenekelőtt besúgással). A följelentések száma rohamosan emelkedett, s azzal fenyegetett, hogy az egész pártot, valamint az állam és a társadalom jelentős részét áthatja; „kevés híján polgárháború” tört ki (D. Mihailović, 1995: 79–80). Az ítéletekben kimondottakat „önként vállalják”. A fegyházbüntetés ideje alatt is megszakítás nélkül folyt a vizsgálat (a kihallgatások, a vallomások, a besúgások). Még a börtönből való szabadulás után sincs szabadság, könnyű visszakerülni a fogságba, a rendőri megfigyelés sem szűnik meg. A félelem csontig hatol.

A polgárháború „kivitelezése”

A Komintern (szovjet) hírszerzőinek és titkos ügynökeinek hálózatát, amelyben jugoszláv káderek (pl. Mustafa Golubić, Vlado Begović, Mirko Marković és mások) is fontos szerepet játszottak, már évtizedek óta szőtték szerte a világban (a „világforradalom” szolgálatára), s különféle feladatokat végeztek el velük, többek között a vetélytársak, az ellenfelek és az „ellenségek” (fizikai) likvidálását. A rivális ügynökökön kívül a vetélytárs csoportok és szervezetek (frakciók, pártok) tagjai – vagyis az usztasa, a csetnik, a ballista²⁴ és egyéb szervezetek tagjai – kerültek a célpontba. Ezekhez a vállalkozásokhoz anyagiakban nem volt hiány. A pénzelésben a nyilvános és a titkos rendőrszolgálatok (az állambiztonsági szervek: az OZNA, az UDB és az SDB²⁵) mellett már közvetlenül a háború után fontos szerepet játszanak titkos pénzalapjaikkal a kivittel foglalkozó vállalatok. Az ilyen pénzalapokkal rendelkező cégek hálózata a későbbiekben tovább terebélyesedett, többek között

²³ A politikai elítéltek nemcsak az ítélet kimondása után, a börtönbüntetésük alatt, hanem a szabadulásuk után is állandó megfigyelés és vizsgálat alatt álltak. (J. Pučnik 1986).

²⁴ Ballista – a kifejezés az 1942. novemberében létrejött „Balli kombetar” (Nemzeti Front) szervezet nevéből ered, mely Albániában az olasz okkupáció ellen küzdött, s az egységes albán állam létrejöttét tűzte ki céljául. A második világháborúban Jugoszlávia területén is működtek a partizánok, illetve a szerbek ellenében, így a ballista a szerb szóhasználatban a siptár (azaz az albán) szinonimájává vált. *(A szerk. megj.)*

²⁵ OZNA: Odeljenje za zaštitu naroda (Népvédelmi Osztály); UDB: Uprava dr avne bezbednosti (Állambiztonsági Igazgatóság); SDB: Slu ba dr avne bezbednosti (Állambiztonsági Szolgálat). *(A szerk. megj.)*

a „hasznos hűtlen kezelések” legalizálásával. Így nevezték ugyanis, amikor társadalmi eszközökből alapítottak magáncéget külföldön.

Azok az alakulatok, amelyek pedig vesztésként kerültek ki a háborúból, külföldön terrorista módszereket alkalmaztak a jugoszláv hatalom képviselői ellen, amint a nagyszámú egymás közötti leszámolásban is, tehát megállapítható, hogy az országhatárokon kívül folytatódott a polgárháború. E leszámolásokban a hazai alvilági alakok és „befutott” külföldi maffiózók is részt vettek.

A hatalmon lévők és az alvilág közötti kapcsolatot természetesen nem lehet egészen megbízhatóan bizonyítani, ám az idő múlásával ez egyre láthatóbbá válik. Ez látványos perek során és „korunk hőseinek” (hogy csak az egyik legnagyobbat, Bata Todorovićot említsük) utólagos vallomásaiban kerül nyilvánosságra (1993: 42–48). A szórakoztató hetilapok hemzsegnak a már-már romantikus jelenetektől, amelyek e „fekete gyöngyszemek” „életéből és munkájából” származnak. (D. Vujasinović 1993: 16–21; V. Bulić 1993: 82–85; D. Jovanić 1994a: 89–94). A nem állami kézben lévő tévéállomások (a Politika Televízió, majd a BK Televízió) állandó műsorokat szentelnek nekik. A szórakoztató magazinok szerint a jelenlegi háborúban „kitüntetés nélküli hőökké” váltak ezek az emberek (D. Jovanić 1994b: 28–28). Újabban ez a kapcsolat olyan rendszeresebb vizsgálatok tárgyává kezd válni, amelyek „a nép nagy kifosztásával”²⁶ (M. Dinkić 1995) és Szerbia kriminalizálódásával foglalkoznak (A. Kne ević – V. Tufegd ić 1995). Jelenünk kutatói arra a következtetésre jutottak, hogy „Belgrád a húszas évek Chicagóját, a harmincas évek gazdasági válságtól sújtott Berlinjét, a negyvenes évekbeli Casablanca hírszerző intrikáit és a hatvanas évek Vietnámjának kataklizmatikus hedonizmusát foglalta magában” (uo.: 3). Amióta az ország szankciók alatt áll, az említett kapcsolat egyre szembevetőbbé válik a hazai terepen, mert a „fekete gyöngyszemek” külföldi ténykedését ugyancsak megnehezítették; itt azonban, a „hazafias feladatok” végzésének ürügyén folytatódik a permanens polgárháború, amelynek során számtalan ember kap látható és láthatatlan sebeket.

„Ügyek” és „csiszkák”

A titoizmus – mint „emberarcú” sztálinizmus – kerüli a tömeges terrort (a selektív terror elsőbbséget élvez), akárcsak a fizikai likvidálásokat, kivált az ismert személyiségek esetében. Időnként sor kerül egy-egy „politikai ügyre”,

²⁶ Utalás az 1993-as hiperinflációra, amikor a hatalom kvázi-magánbankok révén fosztotta ki a lakosságot úgy, hogy piramisrendszert működtetve irreálisan nagy kamatot ígértek a dinár- és devizabetétekre, majd azután e bankok csődöt jelentettek. (A szerk. megj.)

ami egyes magasrangú párt- vagy állami funkcionáriusok politikai és állampolgári likvidációját szolgálja, velük együtt pedig egyes kisebb-nagyobb politikai vagy értelmiségi csoportosulások likvidációját is, hogy mindezt „tisztogatás” kövesse azok körében, akik az előbb említettek híveinek vallják magukat, vagy akiket a hatalom nyilvánít az elítéltek híveivé a besúgók jelentései alapján.

Ebben a sorozatban a „Hebrang-eset” (1948) tartozik az elsők közé, amely annak az Andrija Hebrangnak a halálával végződött (a körülmények máig ismeretlenek), aki a háború előtt és alatt a horvát kommunisták vezetője volt, a háború után pedig iparügyi miniszter és a JKP Politbürojának tagja (Z. Ivanković-Vojta 1988). A „Đilas-eset” (1954) már jelentősebb méreteket öltött, habár a főszereplőt többéves rabságra ítéelés mellett életben hagyták, mert nem csupán a JKP Politbüroja legnagyobb hatalommal rendelkező tagjainak egyikét távolították el, hanem Đilas sztálinizmusról és kommunizmusról szóló kritikájának számos valódi vagy állítólagos hívét is. A „Đilas-párti” címkéjét szinte mindazokra ráragasztották, akiket a pártból vagy a munkahelyükről börtönbe vagy „belföldi emigrációba” akartak száműzni. A „Ranković-eset” (1966) nem csupán a rezsim „második emberét”, az állam és a párt alelnökét távolította el a közéletből, hanem a rezsim egyik legerősebb intézményét, a politikai rendőrséget is alapjaiban ingatta meg (V. Lukić 1989). Magukat a rendőröket is tortúrának vetették alá, függetlenül attól, hogy ítéleztek-e felettük, vagy sem (S. Numić 1989) A „tisztogatás” elérte a párhierarchia jelentős részét is, habár magának a politikai rendőrségnek a léte lényegében sohasem vált kérdésessé. A következményeket illetően a „horvát tavasz” híveivel és a szerb „liberalissokkal” való leszámolás volt a legjelentősebb (az előbbi 1971 után, az utóbbi 1972 után történt) (S. Đukić 1990), amely több ezer kádert söpört ki a gazdasági, a kulturális és a párhierarchiából; a „horvát tavasz” számos hívét küldték több évre börtönbe. Még ennél is több kosovói albán ült a börtönökben, akik közül csak Adem Demaqi (a „mi Mandelánk”) harminc év börtönbüntetést kapott.

A rendszert bíráló értelmiségiek gyakran estek a rezsim áldozatául. Valóságos hajsza indult az 1968-as egyetemista tüntetéseket követően, amelyek kirobbantásáért a rendszert bíráló értelmiségieket vádolták, főképp a *Praxis*, a reformszellemű folyóirat körül tömörülőket és az egyetemistákat (közülük is főként a belgrádiakat), akiknek megakadályozták a közszereplésüket, elvették útlevelüket, kidobták őket munkahelyükről, lehetetlenné tették számukra a munkavállalást, követték, letartóztatták és elítéltek őket (Vladimir Mijanović, Lazar Stojanović, Danilo Udovički, Milka Nikolić, Jelka Kljajić, Pavle Imširović és mások).²⁷

²⁷ Erről lásd: *Dokumenti* [Dokumentumok], (1968. június), 1971: 449–518; N. Popov 1983: 235–244 és 1988.

Küszó elnyomás (területvédelem, össznépi honvédelem, társadalmi önvédelem)

A pártállam csak a végső esetben folyamodik a csupasz erőszakhoz. Az erőszak mint fenyegetés sokkal hatékonyabbá teszi a manipulációt. A klasszikus sztálinista terrortól a titói nemcsak abban különbözött, hogy szelektívebb volt, hanem abban is, hogy inkább a megvesztegetésre támaszkodott, mint a puszta erőszakra (a „gondoskodás az emberekről” a rezsim funkcionáriusainak kedvenc szavajárása). Az életszínvonalbeli különbségnek és a világ felé való nyitottságnak megvoltak a maga árnyoldalai is, s mindez könnyebbé tette a rezsimmel való kollaboráció elfogadását.

A többi „reálszocialista” rezsimmel szembeni előnyei ellenére ez a rendszer is a különféle ellenségektől való félelem növekedésének jeleit mutatta, ezért az egész társadalom militarizálásával és a rendőri hálózat kiterjesztésével kitartoan bővítette önmaga társadalmi alapjait. A fegyveres erők keretein belül párhuzamos hadsereget teremtettek: létrehozták a területi önvédelmet, amely kiterjedt a gyárakra, a közintézményekre, az iskolákra, egészen a helyi közösségekig (úgy tervezték, hogy a területvédelem képezi majd a nemzeti hadseregek magvát a küszöbönálló háborúban).²⁸ Az össznépi honvédelem rendszere az egész társadalomra kiterjedt. A gyakorlati tevékenységgel párhuzamosan – az időről időre megtartott hadgyakorlatokkal, a rendszeres kiképzésekkel (a „Semmi sem lephet meg bennünket!” jelszava alatt) – az össznépi honvédelem az oktatás és nevelés rendszerének is alkotóelemévé vált, az általános iskolától egészen az egyetemig, amelynek keretein belül a tanulók és az egyetemisták megtanulták, hogyan ismerjék fel az „ellenséget”, és hogyan harcoljanak ellene. A társadalmi önvédelem szintén mindenre kiterjedt, így a rendőri felügyeletre és a gyanús személyek följlentésére is, s lépten-nyomon alkalmazni kellett, de különösen az ún. válsághelyzetekben. Habár a hivatalos ideológia sohasem ismerte be, hogy válság van, az olyan (egyre nyilvánvalóbb) krízistünetek nyomán, mint a munkássztrájkok, az egyetemistamozgalmak (1963–1974), valamint a kosovói (1968–1971) és a horvátországi (1970–1971) nacionalista mozgalmak, egyre nagyobb lendületet vett a társadalom militarizálása. Maga a rezsim is – az öngazgatás látszólagos kiterjesztésével – egyre inkább a merev resztálinizáció felé közelített (egymást követik a politikai perek, valamint az újságok, könyvek, folyóiratok betiltásai; a „személyi kultusz” pedig eléri a csúcspontot) (N. Popov 1983: 167–203, 225–248).

²⁸ E tervezésből jelentős mértékben vette ki részét a későbbi horvát elnök, Franjo Tudman is, aki akkor még a JNH tábornoka volt. (A szerk. megj.)

Az elnyomás szolgálatába állított mozgósításnak kényszerítő jellege van, habár a mobilizáltaknak kiváltságosakként kellene érezniük magukat, olyan személyeknek, akik a hatalmon lévők bizalmát élvezik. A résztvevők ambivalens státusa a tömegrendezvényeken, különösen a „legkedvesebb vendég”²⁹ gyakori útjaira való kikísérésének vagy hazatérésekor történő fogadása alkalmával figyelhető meg. Az állampolgárokat rákényszerítették arra, hogy ezeken az eseményeken részt vegyenek, s hogy legyenek vidámak és ünnepeljenek.

A legtekintélyesebb személy halála

A korlátlan hatalomból kifolyólag, amellyel Tito rendelkezett, és Jugoszláviának mint közös államnak az egyre mélyebb krízise miatt, valamint a hivatalos ideológia és propaganda fokozott tevékenysége folytán nőttön-nőtt a félelem, hogy mi történik majd, „ha elmegy Tito” (kerülték a halál szót, amely csupán a közönséges emberek számára van fenntartva, s a mitikus hősökre nem vonatkozhat). 1980 elejétől, amikor kórházba került – különösen attól kezdve, hogy bevezették az orvosi jelentés mindennapos közreadását –, a nép hónapokon át rendkívül feszült állapotban volt. Az összes intézményben és szervezetben állandó ügyeletet tartottak, mintha bármelyik pillanatban fordulat állhatna be, és bekövetkezhetne a katasztrófa. Amikor pedig Tito meghalt (1980. május 4-én), ritkán látható szertartás során vitték a koporsót Ljubljánából Belgrádba. Ezt követte az izgatott polgárok kilométeres sorokban történő és fölöttébb látványos diszfelvonulása a koporsó mellett, hogy utána olyan temetés következzen, amely a modern kor legnagyobb látványosságai közé tartozik, s amelyet a világ szinte minden államának legfőbb vezetője megisztelt a jelenlétével.

Tito tekintélye még a halála után is sérthetetlen maradt; bizottságot alakítottak a neve és a műve védelmére. Ennek a tekintélynek a kétségbevonására a rezsim éveken át kíméletlenül vágott vissza. Olyan autoritásról van szó, aki többrétegű traumákat idézett elő: tevékeny önkényuralkodóként, mint aki végül azt jelezte, hogy a rendszernek nincs többé feje, további mint a káros előjele, de mint a „személyi kultusz” védelmezői és gyalázói közötti egyre hevesebb viták tárgya is (az utóbbiak fel is kerekednek, hogy – pogány szokás szerint – galagonyakaróval pusztítsák el a vámpírt).

A populista moraj

A legfőbb tekintély szétfoslása sok emberben keltett komoly bizonytalanságot. Ezt még a bizonytalan jövő is fokozta, de különösen a Szovjetunió egyre

²⁹ Azaz Tito. (*A szerk. megj.*)

mélyebb válsága, a „reálszocializmus” központi rendszerének összeomlása, a berlini fal ledöntése és a hidegháború vége. A növekvő kétség közepette növekszik az igény az új autoritás iránt. Ezt az igényt majd a nemzeti kultusz és az új nemzeti vezérek megjelenése elégíti ki. Jugoszlávia mindegyik részében a nacionalizmus valóságos erupciója és az új vezérek kikiáltása következik be.

Szerbiát és a Szerbián kívül élő szerb népet ekkor valódi populista zajongás keríti hatalmába. A tömeggyűléseken átkozzák a „szerb gazembereket”, s dicsóítik a „szerb jótevőket”, mindenekelőtt az „új Titót”: Slobodan Miloševićet. A populizmus „tisztoztatást” visz véghez, hogy eltávolítsa a nemkívánatos funkcionáriusokat (a „bársonyszékhez ragaszkodókat” és a „nemzetárulókat”), valamint legalizálja az „antibürokratikus forradalom” intézményesíthetetlen erőszakát, fölmagasztosítja az erőszakot, mint „az egész szerbség” felszabadításának és egyesítésének fő eszközét (N. Popov 1993). A nacionalizmus és a sovinizmus valamennyi hőse erőszakhoz folyamodik. Így kezdődik el az új háború. A demokratizálódás folyamatának hívei viszont kevesen voltak, és ugyancsak kevés befolyással rendelkeztek ahhoz, hogy megállítsák az erőszakhullámot, és megelőzzék az új traumák létrejöttét.

Jugoszlávia lakosságának élete persze nem folyt le mindig a kényszer és az erőszak jegyében. Sokaknak változott meg gyökeresen az életük a szegény vidékektől és a földművelő munkától való elszakadással, a városba költözéssel, a lakáshoz és álláshoz jutással, a szakmai és szociális előmenetellel. Még a közélet sem volt lehangolt; ellenkezőleg, végtelen a tömeges népünnepélyek és a győzelmi parádék száma.

Itt most nem is tárgyaljuk a tömegekre vonatkozó kényszer és erőszak minden forrását és teljes mechanizmusát (a természeti csapásokat, a migrációkat, az anyagi és a lelki szegénységet), különösen az egyéneket sújtókat nem. A figyelem középpontjában az elnyomó apparátus és a pártállam, valamint ezek tevékenysége áll. Megfigyelhettük ezen apparátusok terjeszkedésének törvényszerűségeit, s tevékenységük növekvő lendületét. Ezek idővel az erőszak rendszerjellegű forrásaivá váltak. Mert különben mi másra szolgálnának az elnyomó apparátusok, méghozzá egy olyan rendszerben, amelyben nincs lehetőség a hatalom nyilvános ellenőrzésére, és ellenzék sem létezik, amely hatékonyan korlátozná a hatalmat. Ezért a pártállam végtelen hatalma inkább a szétterülő Behemótra hasonlít, semmint Leviathánra, akinek ismerjük a tartózkodási helyét. Sőt, nem alaptalan az áldozatok és a hóhérok szimbiózisáról beszélnünk, mert sok ember volt az elnyomó apparátus tagja, de egyben tevékenységének tárgya is.

Vukovár (és más ismert és ismeretlen települések) lerombolása 1991-ben, valamint a föltűnő bestialitás a harctereken és környékükön, valószínűleg a már régóta halmozódó „negatív energia” (irigység, félelem,

gyűlölet) következménye. Habár feltételezik, hogy a háborút Tito és Pavelić telepesei kezdték, akik között már régóta feszültség húzódott, Vukovárt mégiscsak a jugoszláv párhadsereg rombolta le, Tuđman hadseregének bűnrészességével, amely Vukovár (a „horvát Sztálingrád”) feláldozásában talált ösztönzést a háború folytatására. Mindkét hadsereg a pártállam oltalma alatt keletkezett, s ezt a pártot éppen Vukováron hozták létre.

TRAUMA ÉS KATARZIS

Az erőszak hullámainak összecsapása megnehezíti az erőszak egyes, de behatárolható formáinak vizsgálatát és megértését. Munkánk egyike az erre irányuló kísérleteknek. Habár mindaddig nem ítélezhetünk minden kétséget kizáró érvénnyel a pártállam hosszan tartó uralmának dimenzióiról és valamennyi következményéről, amíg hozzáférhetővé nem teszik és részletesen nem tanulmányozzák a titkosrendőrség, az elmeógyógyintézetek és más – a témánk szempontjából fontos adatokkal rendelkező – intézmények archívumait, addig is dolgozhatunk azon rendelkezésünkre álló értesülésekkel, amelyeket az új szempontok szerint is kell ellenőrizni és fölülvizsgálni.

Mielőtt kifejtenénk a témánkkal kapcsolatos eddigi vizsgálatok eredményeit, tegyünk említést azokról az általános feltételekről, amelyek mértékadóak a kutatás számára. Mindenekelőtt maguknak a sérülteknek az ellenállásába ütközünk, akik nem hajlandók nyilatkozni traumájukról. Vagyis ritkán figyelhető meg az egyénnek az a szükséglete, hogy definiálja problémáját. Ennek valószínűleg az is kedvez, hogy nem él benne az az igény, hogy *önálló* személyiséggé fejlődjön. Az empirikus vizsgálatok ugyanis bebizonyították, hogy nálunk a tekintélyelvű személyiség szindrómája elterjedtebb, mint bárhol máshol a világon, s hogy itt az egyén csak „az autoritás közönséges felmosórongya” (Biro 1994: 19–20). A kutatások arra is rámutattak, hogy a pártállam (a kommunizmus) tömeges passzivitást, sőt apátiát idéz elő. „Az egész gazdasági rendszer – írja Miklos Biro – a *kapás* és nem a *pénzkeresés* elve szerint működött [...] Mindent kaptak: fizetést, lakást, beosztást, kölcsönt, pénzt...” (uo.: 14–15). Az elért életszínvonal inkább volt a pártállam hierarchiájában elfoglalt hely és a rezsim iránti lojalitás, mint az egyén képességeinek és munkájának eredménye, így aztán a személyiséget és annak tökéletesítését nem értékeli túlságosan nagyra. Az egyetemi szinten bekövetkezett „nagy robbanást” az „elmék elvándorlása” és a kiterjedt írástudatlanság (és a félig írástudók számárányának növekedése) követi párhuzamosan – a „harmadik” Jugoszlávia lakosságának mintegy fele írástudatlan vagy félig írástudó (uo.: 108; Ivić–Perazić 1994: 5–6).

Még amikor ellenállnak is az ilyen rezsimnek, akkor sem elég kitartóak az alternatívák keresésében. Amikor a parasztok fellázadnak, akkor az csakis az ő dolguk, a lázadás kimenetele pedig szinte kizárólag a hatalmon lévők jóakarától függ (Kr. isnik–Bukić 1991). Ugyanez a helyzet az egyetemista tiltakozásokkal is (1954, 1959, 1963–1974) (N. Popov 1983). A munkások 1958 óta ismétlődő sztrájkjai még a független szakszervezetek létrejöttét sem eredményezték, nemhogy a munkások valóban döntő tényezővé válását, habár az uralkodó ideológia uralkodó osztállyá magasztalta fel őket (N. Jovanov 1979). A nemzeti felkelések voltak a legkitartóbbak és a legsikeresebbek a közös állam, Jugoszlávia szétrombolásában, és az új nemzetállamok – háborúk révén történő – megteremtésében.

Még néhány szerkezeti tényező kedvez a pártállam eredményességének, így pl. a környezetbeli változások. A társadalom alacsony fokú strukturalitását a háborús területek csaknem endemikus szegénysége mellett a hatalmi apparátus tartja fenn, amely még csírájában megakadályozza az olyan társadalmi rétegek megerősödését, amelyek gazdaságilag függetlenek lehetnének a zsarnoki hatalomtól. Ezt oly módon teszi, hogy folytonos „átszervezésekkel” rohamoz, így aztán szinte minden erőfeszítést szétzülleszt, amely egy olyan társadalomnak (mindenekelőtt a civil társadalomnak) a megteremtésére irányul, amely autonomitást élvezne a politikai rendszerrel szemben (Lazić 1995).

A társadalom destrukturalizációja, az állam dezorganizálása és a személyiség deperszonalizációja az antimodernség három ismérve. A gazdaság és a társadalmi élet kaotikussá tétele megfelel a zsarnoki hatalomnak. A környezetbeli változások is ezt támasztják alá. A „reálszocializmus” válsága, majd összeomlása növekvő bizonytalanságot okoz, amikor a világ „erőviszonyait” szemlélik. Lehetőség nyílik a modernizálódásra és a demokratizálódásra, de a „modernizálódástól való menekülésre” (Perović 1996: 119–131), valamint az erőszak és a totalitarizmus föllendülésére is.

De térjünk vissza témánkhoz: a traumatizáció méreteihez, a katarzis elérésének kísérleteihez, valamint a félelem, a gyűlölet és az erőszak bugyriából való szabadulás lehetőségeihez.

Az erőszak terjeszkedése akadályozza az ellenállás megszerveződését

Mint ahogyan azt az előző fejezetben bemutattuk, különböző emberek különböző időkben az erőszak különféle formáinak tárgyaivá válhatnak. Először a forradalom előkészületeinek idején figyelhetünk meg néhány ezer embert, akik önmagukon és másokon gyakorolják be a sérülésekre való érzéketlenséget, hogy „kiváló képességű” káderekké, a „forradalom katonáivá”, „szabadságon lévő

halottakká” váljanak. Ezután a forradalom tíz- és százezreket ragad magával, hogy végül az új rendszer „fölépítése” embermilliókat öleljen föl.

Kevés a valószínűsége annak, hogy az efféle rendszer távoli céljai olyanmennyire csábítóak lehetnek volna az emberek ekkora tömegei számára, hogy igazolhatták (legitimálhatták) volna az alkalmazott erőszakot. Valószínűbb, hogy az erő hatalmas volta letaglózta az áldozatokat, így azok minden ellenállást értelmetlennek találtak. A hóhérok autoritásának introjekciójával magyarázták az ellenállás hiányát a koncentrációs táborokban még azokban a helyzetekben is, amikor csupán néhány tucat őr állt szemben a rabok ezreivel. A pszichológiai mechanizmusok megértése azonban nem ad kielégítő magyarázatot. A társadalom szerkezete szintén nem szolgáltat elegendő okot az erőszak „átjárhatóságára”, habár úgy tűnik, az írástudatlan vagy félig írástudatlan, s ugyanakkor szegény tömegek az alacsony fokú strukturáltsággal rendelkező társadalomban hajlamosabbak az erőszakra. Még a konkrét helyzet – a háború, a forradalom, a válság – sem képes teljesen megmagyarázni ezt a jelenséget. Feltételezhető, hogy az említett körülmények közül mindegyik növeli a rendszer tényezőinek – a pártállam apparátusainak – erejét, valamint hogy ezek játsszák a főszerepet az emberek traumatizációjában.

A szelektív terror rendszere – a mézesmadzag felhasználásával – a teendők figyelmes megtervezésével és az ellenállás kritikus tömege létrejöttének megakadályozásával válik eredményesebbé. Ugyanis amikor a megtorlás csupán a megbízhatatlan párttagokra irányul, akkor az „családi leszámolásnak” látszik, ami nem tartozik senki másra; amikor a parasztokról van szó, akkor a munkások maradnak távol; amikor az értelmiségieket célozza meg, akkor meg mindenki távol marad. Azok, akiknek sikerült megmenekülniük az erőszak valamelyik hulláma elől, meg lesznek elégedve önmagukkal, míg másokkal szemben közönyt mutatnak. Amikor pedig már rájuk is sor került, a korábbi áldozatok közönyösen tekintenek az újabb áldozatokra (sőt, még egy kevés káröröm sem kizárt). Ily módon a hatalmi apparátus mind hatalmasabbnak és hatalmasabbnak látszik, tárgyai viszont egyre védtelenebbeknek érzik magukat. S nemcsak pszichológiai okokból kifolyólag, hanem mert a rendszer szigorúan tilt mindenféle alternatív politikai szervezkedést. Az még valamennyire megengedett, hogy valaki anyagilag váljék valamennyire függetlenné a rezsimtől, vagy hogy ne mutasson lépten-nyomon lojalitást az uralkodó ideológia iránt, ám ki van zárva minden politikai tevékenység, ami nem az uralkodó párt és annak áttételei révén történik. A hatalom mindenhatónak tűnik, az alattvalók pedig tehetetleneknek. A félelem ettől a hatalomtól többek között a vele – és mindenféle politikával – szembeni szokásos távolságtartásban is megnyilvánul. Ugyanis az emberek egyenlőségjelet tesznek a hatalom és a politika közé, ezért gyakran hallhatjuk –

mentegetőzések közepette – a következőket: „nem politizálok”, „nem ártom magam a politikába”. S ez a hatalom totalitárius törekvéseinek biztos jele. Az efféle hatalom a szabad polgárok közösségeinek minden formáját elpusztítja.

Egy ilyen rendszerben az „ellenség” kilesésének, kivizsgálásának és megbüntetésének technológiáját művelik, mint valamiféle végtelenül gonosz játékban, amelyben még maguk az üldözők is áldozatokká válnak. Még ennél is képtelenebb – és végtetesebb – fordulat következik be e rendszer összeomlásának idején, mert az már évtizedek óta mindenhatónak és véglegesnek tetszett. Akár az össznépi lidércnyomásban, majdnem mindenki áldozatnak érzi magát, és úgy is viselkedik, mintha áldozat volna: a párton belüli leszámolások, a háború, a forradalom vagy az „ellenség” elleni különféle hadjáratok áldozata. Mivel a hagyományban, az aktuális rendszerben és az új szituációban nem létezik támasz valamelyik univerzális pozíció számára – mondjuk: a szabad polgáréra –, az áldozatok nemzeti alapon létrejövő, végzetes egyesülésére kerül sor. A csoportok és a rétegek fúzióját a vér és a föld „szerves egységére” való spontán törekvés helyettesíti. Az egész nemzetet a másik nemzet áldozatának nyilvánítják. Innen már csak egy lépés hiányzik a kollektív bosszúhoz.

A kollektív katarzis hiú ábrándja

Ha a katarzis fogalmát tágabb és metaforikus értelmében vesszük, mint érzelmi-értelmi „megtisztulást” a tragikus történéssel való szembesülés által, akkor az mindenekelőtt az egyénekre, és nem a tömegre vonatkozik. A „megtisztulás” leginkább azoktól a személyektől várható el, akik hajlamosak erkölcsileg, érzelmileg és értelmileg tökéletesíteni önmagukat. Amikor egyetlen helyszínen (a színházban, a rádióban vagy a televízióban) történik mindez, akkor nagyobb lehetőség nyílik ugyan az egyének tömeges „megtisztulására”, ám ez nem jelenti egyben a közélet valamennyi szereplőjének „megtisztulását” is. Mindenesetre a „megtisztulás” nem az indulatok eltörlését jelenti, hanem csak az ellenőrzés helyreállítását fölöttük, és az új egyensúly megelégsét a személyiség struktúráján belül, közvetve pedig az államban és a társadalomban is. Ezért a kollektív katarzis elvárása illúzió csupán, amely a hiú ábrándok közé tartozik.

Az pedig még nagyobb illúziónak mutatkozott, hogy maguk a hatalom birtokosai egy-egy áldozatuk időnkénti „rehabilitációján” kívül bármi mászt is megváltoztatnának a károsultak életében és magában a rendszerben, amely újratermeli az erőszakot.

De még ott sem bukkanunk komolyabb eredményekre, ahol átékelhető lenne a katarzis. A „reálszocializmus” uralkodó ideológiája ugyanis a győzelmeket

és az erőltetett optimizmust tartja fontosnak, ellenben akadályozza a nehézségekkel – de különösen a tragikus sorsokkal – való szembesülést.

A „testvériség-egység” jelszava, habár ért el eredményeket a vérontások és a nemzeti gyűlölet szításának megakadályozása terén, a pártállam melegsége és az elnyomás miatt mégsem lehetett hatásos. Ugyanígy a „szomszédságról” és a „barátkozásról” szőtt legendák is szép emlékek maradnak ott és addig, ahol és amíg léteztek. S ezekhez a legendákhoz nem járultak stabil normák és intézmények, demokratikus rendszer pedig végképp nem.

Egyes szellemi alkotások időről időre ösztönözték a kataritikus hatások kialakulását a művészetekben, a filozófiában és a tudományban, ám az uralkodó ideológia és a pártállam védőfala túlságosan is erős volt ahhoz, hogy rést üthessenek rajta. E tekintetben kétségtelenül az egyetemista „ellenkultúrában” jutottak a legmesszebbre, különösen a hatvanas években, amikor az ifjúsági és egyetemista lapok és folyóiratok – pl. a ljubljanei *Perspektive* [Perspektívák]; a belgrádi *Danas* [Ma], *Student* [Egyetemista], *Susret* [Találkozás] és *Vidici* [Látóhatár]; a szarajevói *Lica* [Arcok] határozottan és szellemelesen, időnként pedig harsányan (pl. a zágrábi *Paradoks* [Paradoxon] és a már indulásakor elfojtott belgrádi *Frontisterion* – kezdenek a tabu témák taglalásába, hogy azután hamarosan szisztematikusan be tiltásák őket, az ifjúsági ellenkultúrát pedig a rezsim által gondozott „alkultúrává” alakítsák át (*Dokumenti* [Dokumentumok]; N. Popov 1983, 1988). Ugyanakkor a rezsim támogatja, sőt, erőlteti a tömegkultúra különböző formáit, mindezt az elitizmussal való „leszámolás” érdekében, s mindenhol, kivéve a hatalom csúcsait. (Ha ugyan beszélhetünk a hatalom csúcsain elitről. Vagy a „lumpenelit” kifejezés jobban illene ide?!).

A szisztematikus megtorlás ellenére, az egyik tabu témát – Goli otok kérdését – mégiscsak a nyilvánosság elé tárták, bár rendkívül nagy akadályokba ütköztek. Noha a Goli otokkal kapcsolatos tabuk feloldásának első kísérleteit – a *Student*-ben és a *Susret*-ben, de mindenekelőtt a *Kad su cvetale tikve* [Amikor a tők virágzott] című színházi előadásban – 1969-ben elfojtották, csaknem húsz évvel később, Antonije Isaković *Tren 2.* [A pillanat 2.] című regénye révén végre rés támad azon a bizonyos falon, és valósággal eláraszt bennünket a „goliotokos irodalom” áradata.³⁰

Azonban még a „kritikai irodalomnak” ez az áradata sem volt elégséges ahhoz, hogy a katarzis nagyobb lendületet vehessen, mert a tortúra főszereplői

³⁰ E regény kézírata sokáig hevert a kiadónál a cenzúra miatt (pedig állítólag nem volt cenzúra), tíznél is több recenzens „értékelte”, hogy azután 1982-ben végre megjelenhessen, mégpedig két ember értelmezésével kiegészítve: Vidosav Stevanović íróval és Đorđe Knević történészprofesszoréval, hogy viszonylagossá tegyék a téma töltetét és kiemeljék a „kontextus” jelentőségét.

egy szemernyi megbánást sem mutattak. „A közös bűnben létrejött kapcsolat minden más kapcsolatnál erősebb. Még a szerelemnél is” – állítja az egyik Goli otokot megírt mártír és a „mi” Gulágunkról szóló legmeggrázóbb művek egyikének szerzője (D. Jovanović, 261). A katartikus hatások elmaradásában a publicisztikában megjelenő növekvő cinizmus (M. Marić 1987), valamint a „fekete gyöngyszemek” már említett romantizálása játszott közre. De olyan művek is létrejöttek, amelyek túlságosan általánosítva hatolnak a táborokat működtető egyetemes gonoszság mélyére (J. Acín 1993).

A közelmúlt és a régmúlt tragédiái fölötti, föltétlenül szükséges katarzis előjeleit az újabb tragédia hullámai sodorják el. Az előző háború büntetetei fölötti katarzis bekövetkezte helyett a bosszúra való fölhívások következnek. Vladeta Jerotić pszichiáter és pravoszláv gondolkodó azt írja, hogy a „kegyetlen, pogány bosszúktól” (vagyis a „szemet szemért, fogat fogért” elvétől) való fokozatos elfordulás tanúi vagyunk. A szerbek fölötti genocidium a Független Horvát Állam idején – véli Jerotić – „nem a kereszténység elveinek feledése volt, csupán a mechanizmus működött: a védekező-elfojtás, amelyet Sigmund Freud írt le rendkívül precízen és támasztott alá bizonyítékokkal, igaz, hogy a neurotikus betegekkel kapcsolatban, de ezt a tapasztalatot (bár csak óvatosan, s erre maga Freud is figyelmeztet bennünket) a népeknél lejátszódó eseményekre is alkalmazhatjuk. Így az »elfojtott visszatérése« a szerb nép esetében is dramatikus, és semmiképpen sem katartikus módon játszódott le. A már régóta tiltott és erőszakkal elfojtott agresszióból felbugyogott a bosszúvágy” (Jerotić 1995: 112). Még a szerb nemzeti mozgalom egyik vezére, Jovan Rašković, a pszichiáter és a Szerb Demokrata Párt alapítója is bolondnak nevezte saját népét – méghozzá a horvát nemzeti mozgalom vezetőjével, Franjo Tuđmannel folytatott szópárbajában.³¹

A következetesen alkalmazott perszonalizmus (azaz a keresztény, a liberális vagy a szociális álláspont) viszont kizárja a személyiséglélektan rávevését a tömeglélektanra. De könnyen megfigyelhető, hogy mely tényezők képesek hatni egy nagyobb embercsoport értelmére, szellemére és lelkére. Pl. amennyiben az egyház hűtlen lesz az evangélium szelleméhez, az nem csak a valóban hívő keresztényekre lesz nagy hatással, hanem azokra is, akik csak tiszteletben tartják az egyház autoritását.³² Hasonló dolog történik a nemzeti intézmények tekintélyével is. Még azok is, akik különben nemigen érdeklődnek a tudományok és a művészetek iránt, tetteikhez támaszt

³¹ Ezt a szintagmát egy újjal („bolond ország”) neutralizálták, s e címmel jelent meg Jovan Rašković könyve is 1990-ben.

³² V. Jerotić 1995: 15; R. Radić 1995. „A szerb pravoszláv egyház – írja Jerotić – ma ismét nehéz vizsga előtt áll: el kell kerünie, hogy azok a nagyhangú szerb nacionalisták manipulálják, akik sohasem voltak pravoszlávok, s ma sem azok.”

(vagy kifogást) találhatnak az egyik legmagasabb rangú nemzeti intézmény – a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia – tevékenységében, azzal az öngigazolással, hogy azt – az egyébként végtelenül zavaros értelmű – „nemzeti érdekből” teszik (Milosavljević 1996: 305–338). Ugyanez vonatkozik a tömegeknek a *Politika* napilaphoz (s ez a lap több generáció véleményét formálta!) fűződő viszonyára is, amikor az „azt írja az újság”-ot szentírásnak veszik, utasításnak, hogyan kell gondolkodni és cselekedni (lásd A. Nenadović 1996: 583–609). Mindez még inkább érvényes az állami rádióra és televízióra, amely – s mindegyik kutatás ezt bizonyította – a leginkább befolyásolja a lakosságot.³³

Ilyen körülmények között ismét beigazolódik, hogy a kollektív katarzis lehetősége hiú ábránd csupán.

Gyenge jellem – erős nemzet

E tanulmány elején már megemlítettük, hogy a nacionalizmus (a nemzeti azonosságtudattal ellentétben) kapcsolatban áll a sértett önérzettel. Ugyancsak megemlítettük, hogy egészen különböző sebek lettek közös nevezőre a nemzet megsebzettségében (és bosszúvágyában). Az átlagosan tájékozott olvasó előtt ismeretes az is, hogy milyen szerepük volt a médiának és a nemzeti intézményeknek a nemzet sértettségérzetének felélesztésében és az erőszakra való felbujtásban. Az építmények tömkelegében azonban eltüntethetők a fő jelenség nyomai – méghozzá a történesek áthelyezésével a személyiség szintjéről a kollektív szintre. Még jellemzőbb azonban az a mód, *ahogyan* ezt elérik. Ezt szeretnénk most itt tömören bemutatni.

Radovan Karadžić, aki foglalkozása szerint pszichiáter, most viszont a nemzet vezére és a szerb kollektív traumák „gyógyítója”³⁴, rendkívül egyszerűen magyarázza vállalkozását. Karadžić, aki az egyéninek és a kollektív léleknek is szakértője, azt állítja, hogy a lélek már évtizedek óta „az emberi lény legmélyére volt száműzve és ott húzódott meg”, ám rögvest kiderül, hogy a kollektív lélekről van szó: „Az egész szerb népet elűzték a falvakból. A városokban viszont akkora volt a nyomás, hogy csak a bátrak és az elszántak tárták fel a lelküket és a szellemi hovatartozásukat, míg a többi szerb ezt mélységesen eltitkoltam, és emiatt sokat szenvedett... A szerb ember csak a saját házában és a magányában szentelhetette magát Istenének és lelkének”.

³³ Az idevágó kutatások szerint Szerbiában a lakosság 60 százaléka nézi az állami televízió híradójának második kiadását, míg csupán 2 százalékuk olvas újságot (Biro 1994: 84).

³⁴ Azóta Radovan Karadžić már nem az, a Hágai Nemzetközi Bíróság háborús bűnökért körözi, s az egykori boszniai vezér 1996 óta bujkál valahol Boszniában vagy Jugoszláviában. (A szerk. megj.)

A „meghúzódo lelket” a szenvedés, a nemzeti mozgalom és a háború szabadította föl, hogy azután az „új lélek” abban a műben jöjjön lendületbe, amelyet maga Karad íc testesít meg. „Azt mérte ránk a sors – állítja Karad íc –, hogy a történetek és a rengések központja – de a szerb nép újjászületésének központja is – átkerüljön hozzánk. Ez egyszer Szerbiában volt, egyszer Crna Gorában, egyszer Kosovón, egyszer Vajdaságban. Változtatja a helyét, de még mindig ugyanabban a testben van, s az a testrészt, amelyben a központ jelenleg található, az a boszniai Szerb Köztársaság és a krajainai Szerb Köztársaság.” Itt ért véget az a kényszer, hogy „elbújunk és összehúzzuk magunkat”; a felszabadított kollektív lélek erőit nyer, hogy „hidat verjen a Drinán”³⁵, méghozzá „a bal part felől a jobb part felé”. Ehhez a küldetéshez az egyházban leltek támaszra. Karad íc is azt állítja, hogy „egyetlen fontos döntést sem hoztunk meg az egyház megkérdezése nélkül”. Így jön létre a soha nem látott csoda: „a meghúzódo lélek föltámadása”.

A lángoló messianizmus ellenére Karad íc a másik fél bűnösségében (mert az ellenáll Isten akaratának) talál mentséget az összes erőszakos cselekedetre, amelyhez a fentiekben már jellemzett küldetés folyamodik: „Az ellenség Horvátországban és az egykori Bosznia-Hercegovinában is akkora baklövéseket követett el, hogy azok kétely nélkül vezettek el bennünket a szerb cárság és a szerb állam teljes felújításának útjára; úgyhogy a mi utunk valójában csak reakció volt mindazokra a kihívásokra, amelyeket hozzánk intéztek, s arra a kényszerre, amelyet az ellenségeink erőltettek ránk, pedig csak az történt, amit az Úr parancsolt.”

Jovan Rašković, a másik pszichiáter és a „nyugati szerbek” vezére³⁶ (a nyugati szerbeké, akik „az egész szerbség új vertikálisa”) a szerbek és a zsidók történelmi sorsának és küldetésének azonosításával igyekszik teológiai és ideológiai alapon megalapozni a „szerb küldetést”, miközben szemérmetlenül lop Bergyajev orosz filozófustól és pravoszláv gondolkodótól (I. anic, 1993: 197–202). Ez nemcsak azzal a céllal történik, hogy teológiai is megalapozza a küldetést, hanem hogy előre is igazoljon minden erőszakot és áldozatot, amelyet az majd okozni fog, hivatkozással a zsidók tragikus sorsára a fasizmus és a náciizmus alatt, mintha az áldozat éppen mindent megengedhetne magának.

A tömegek felbujtásában és a „kisembernek” „mennyei néppé” történő felmagasztalásában különösen a kosovói mítosz sikeres. A kosovói szerbek nehézségeit az albán fölény alatt (1966–1981) – egyébként a „dominancia modellje” a történelem folyamán hol az egyik, hol a másik nemzet „politikai

³⁵ Azaz a Bosznia és Szerbia közti határfolyón. (A szerk. megj.)

³⁶ Azaz a horvátországi Krajínában élő szerbeké. (A szerk. megj.)

elitjének” a kezében volt³⁷ – a szerb nacionalizmus és sovinizmus föllobbanására használták föl. Kosovo – amelyet mind a szerbek, mind az albánok „szent földnek” tartanak – a sértett nemzeti önértzet felélesztésére szolgált, és arra, hogy kiindulópont legyen az erődemonstrációhoz és az erőszak alkalmazásához, ami már évek óta tart Kosovón, csak jelenleg az albán lakossággal szemben³⁸. Kiderült, hogy a kosovói legenda azért alkalmas a tömegek fölbujtására, mert benne pogány, keresztény és laikus motívumok fonódnak össze, tehát bárki ihletet nyerhet belőle gondolataihoz és cselekedeteihez, dalaihoz és géppisztolyszólóihoz.

Hogy a sors ironiája még nagyobb legyen, a „régii rezsim” korszakából eredő sebek gyógyításában a fő támasz éppen az a katonai-rendőri apparátus, amely ezeket a sebeket okozta, s amely tovább szaporítja az erőszakot. Amikor viszont kiderül, hogy ez az apparátus nem elég erős az „új küldetés” teljesítéséhez, akkor pedig azt hívják segítségül, aki még hatalmasabb, s akiben még ennél is jobban megbíznak: „Oroszország anyácskát”. Még csak az hiányzik, hogy ott is a miénkhez hasonló „politikai elit” kerüljön hatalomra, Zsirinovszkijjal vagy valaki hozzá hasonló „messiással” az élen.

A gyöngye jellem szemmel láthatóan a minél erősebb kollektivitásban – esetünkben: a nemzetben – igyekszik menedéket találni, miközben még erősebb támaszra vágyik a „teljes pravoszlávság”-ban.

A háború nem volt elkerülhetetlen. Valóban fönnállt a választás lehetősége: vagy a demokratikus változások folyamata, vagy a társadalom és az állam erőszakos szétzúzása. Mindenkinek megvolt a maga oka az ilyen vagy az olyan választásra – a vezéreknak is, a politikai eliteknek is, az értelmiségieknek is és a „kisembernek” is. Az ilyen vagy az olyan választás indítékai világosak a figyelmes szemlélő előtt, s nem lehet tartósan összeesküvésről, sorsról, nemzeti érdekről vagy bármilyen más, személyek fölött álló erőhatalomról szóló mesék mögé rejteni őket. Ily módon a béke is az emberek választásától, valamint a gondolkodásuk és a tevékenységük meghatározott indítékaitól függ.

³⁷ Lásd: *Kosovski čvor – drešiti li seci?* [Kosovói csomó – oldani vagy vágni?]. Belgrád: Chronos, 1990.

³⁸ A kosovói válság azóta „megoldódott”, miután 1999-ben Jugoszlávia majdnem három hónapig tartó bombázása után a szerb katonaság, rendőrség és félkatonai csapatok kivonultak Kosovóból, átadva helyüket a NATO alakulatainak. (*A szerk. megj.*)

A modern Szerbia: a nemzeti identitás keresése

A történelmi örökségről és az etnikai-politikai paradoxonokról

VLADIMIR N. CVETKOVIĆ

Szegényes a modern Szerbia öröksége. Először is annak a mély civilizációs szakadásnak köszönhetően, amely elválasztotta a bizánci kultúrától, és elvágtá az európai kereszténységgel való kapcsolatait (az Ottomán Birodalom terjeszkedése miatt) egészen a 19. század eleji szerény emancipációs lépésekig (a törököktől való függetlenedési törekvések és összetűzés az Osztrák–Magyar Monarchiával), azaz közel öt évszázadon át Szerbia stagnáló társadalom volt. Az élet a hatalmas birodalmak, civilizációk és kultúrák peremén, köszönhetően a szerbek kifejezetten alárendelt helyzetének az adott kulturális és politikai térségben, nem hatott serkentőleg a szerb kultúra fejlődésére sem. Éppen ellenkezőleg, tekintettel arra, hogy egyrészt gyakorlatilag a margón létezett, másrészt kifejezetten ellenséges beállítottságú államok közé szorult, itt évszázadokon át az egyetlen „történelmi állandó” és bizonyosság az elnyomatás, az üldöztetés és a háború volt. Eme több évszázados pusztítás következményei a társadalmi élet összes területén megnyilvánultak: a szokásoktól kezdve egészen a gazdaságig és a szellemiségig. A megkérdőjelezhetetlen császári utasítások és a keleti önkényuralom „külső” meghatározó tényezőkként, az olyan „belső” tényezőkkel kiegészülve, mint a helyi szokásként és kollektív mentalitásként jelentkező patriarkális beállítottság és a szélsőségesség (a képmutatástól a hajdukokig¹), együttesen alkották a szerb társadalom állandó kereteit. Mindezek ellenére mégis sikerült részben megőriznie *szellemi önazonosságát*, a Szerb Pravoszláv Egyháznak köszönhetően. Tárgyilagosan nézve azonban önmagában az egyház nem nyújthatta azt a korszerű európai fölvilágosodást, amely olyannyira hiányzott a szerb kultúrából. A rosszul szervezett, félművelt papsággal rendelkező, állandó üldöztetéseknek kitett, a „mennyei birodalomra” – amihez képest az evilági javak elhanyagolhatóak – tekintő Szerb Pravoszláv Egyház objektíve nem válhatott olyan társadalmi erővé, amely kész és képes lett

¹ Hajdukok: a délszláv betyárok neve. (A ford. megj.)

volna a földi megpróbáltatásokra, a szociálisan és politikailag homogén és tudatlan szerb nép megváltoztatására.

Végül a reneszánsznak, azaz a hagyományos keresztény értékek racionalis (át)értékelésének és a rajta alapuló (pre)modern gazdasági és politikai intézményeknek a hiánya azt eredményezte, hogy a szerb nép elszalasztotta a talán döntő csatlakozási lehetőséget, mely „visszahozhatta” volna őt az abban az időben már jól strukturált európai kulturális térségbe. Mindezek olyan történelmi adottságok voltak, amelyek ahhoz vezettek, hogy a szerb társadalom olyan végsőig ködös és voluntarista intézményi- és értékkörnyezetben egzisztáljon, amelyben nem tudta kialakítani a modern társadalom és állam létrejöttének és fejlődésének feltételeit.²

Az efféle társadalmi „fejlődés” hatása a modern szerb államiség 19. századi megteremtésének kezdeti időszakán látszódik a legjobban. Akkor a szerb vezetők (a helyi „urak”) között megalkuvás nélküli harc folyt, leginkább a forradalom „vezetéséért” és pillanatnyi céljai meghatározásáért (pl. a külső oltalmazó kiválasztása), és csak ezután az új szerb állam alkotmányos berendezéséért. Az igazsághoz tartozik, hogy abban az időben (1815 körül) még nem létezett Szerbia földrajzi kiterjedésének a tudata, mindössze a szerbek tudatának az erősödése Szerbiáról, így az ország függetlenségének kérdése került előtérbe. A első berendezkedés és a fizikai határok még megfelelő megfogalmazásra vártak.³

² Erről bővebben lásd: Cvetković 1995.

³ Tekintettel arra, hogy a fölkelést az akkori „belgrádi pasalukon” belül vezették a legsikeresebben, „Szerbia” fogalmát is ezen terület bővítéséhez kötötték. Ezenfelül a nép körében a török elnyomás ellenére is megmaradt a „régii Szerbia” (Kosovo és Metohija) emlékezete, továbbá a többi régi szerb államé is, mint például Raskáé (ma Sand ak), Crna Goráé, Boszniaé, Hercegovinaé, Krajinaé... A szerb fölkelés bukása, majd újjászülése (különösen Boszniában és Hercegovinában) a történelmi körülmények (elsősorban a nagyhatalmak balkáni érdekeinek az ütközései) hatására olyan független szerb állam megalakítását eredményezte, amely még csak részben sem tudta egyesíteni a teljes szerb etnikai térséget. Ennek hatására Szerbia folyamatos összetűzésben állt az Ottomán Birodalommal, amelynek az érdekeit az Osztrák–Magyar Monarchia öröklötte. Emlékeztetni kell arra, hogy a szerb nemzet egyesülésére vonatkozó legitim törekvés sohasem találkozott a nagyhatalmak támogatásával, amelyeknek az érdekei nem engedték meg a térség legnagyobb lélekszámú népének egyesülését és függetlenedését. A szerbek, különösen a „Szerbián kívüliek”, nem tudtak megbékélni ezzel a ténnyel. Így csak az 1804 és 1918 közötti időszakban Bosznia, Hercegovina és a szerb Krajina térségében (az Osztrák–Magyar Monarchiában) 14 fölkelést jegyeztek föl, amelyek során többször kihirdették a Szerbiával – az akkortájt egyedüli szabad szerb állammal – való egyesülést. Az erőviszonyok aránytalanságának és a kedvezőtlen nemzetközi körülményeknek köszönhetően mindezen mozgalmakat természetesen vérbe fojtották, Szerbia pedig (amely közvetlenül nem vett részt a harcokban) állandó nemzetközi nyomásnak volt kitéve, ideértve a gazdasági szankciókat (kereskedelmi embargó) és a katonai akciókat is. Láthatjuk, hogy a 20. század végének történései kifejezetten emlékeztetnek a századforduló eseményeire. Szembetűnő, hogy ebből a „dēja vu”-ból senki nem vonta le a szükséges következtetéseket.

Éppen ezért a mai Szerbia mindössze néhány jellemzőjében különbözik a századforduló Szerbiájától, amikor is megtörténtek az első szervezett lépések a nemzetté válás és a nemzeti önállóság, azaz a modern európai folyamatokhoz való csatlakozás irányában. A szociálisan alig tagolt társadalom, az egalitarista gondolkodásmód, a vezér által meghatározott politika és a tekintélyelvű értékrendszer együttesen alkotják azokat a történelmi jellegzetességeket, illetve „nemzeti tulajdonságokat”, amelyek folyamatosan együtt járnak a szerb társadalom és állam utóbbi, nem egészen kétszáz év alatt tett modernizációs lépéseivel, és amelyek „hosszú életében” fölfedezhetjük a szerb feudálizmus és államiság kezdeteit követő fél évezredes szakadást.

Szemben az itt felsorolt „belső” jellegzetességekkel, a „külső” dolgok látszólag egészen másképpen festenek. Tény ugyanis, hogy a modern Szerbia mint *állam* folyamatosan növekedett. Annak ellenére, hogy soha nem sikerült az összes etnikailag szerb területet magához csatolnia (a nemzetek fölötti Jugoszlávia mégiscsak valami más volt), a történelmi körülmények hatására, azaz az állandó balkáni háborús összetűzéseknek és a nagyhatalmak érdekellentéteinek köszönhetően Szerbia idővel kiterjesztette kezdeti és ideiglenes határait, olyannyira, hogy idővel multietnikus társadalommá vált. Az állami keret terjedésének kellemetlen oldala, hogy nem föltételezi a belső politikai intézmények, az értékrendszer és a gondolkodásmód *egyidejű* átalakulását is.

A szerb állam területének növekedése, amely sohasem fedte le a szerb nép etnikai határait, nem tudta ellensúlyozni a belső hiányosságokat, amelyek leginkább talán a tekintélyelvű politikai rendszerben és a velejáró társadalmi közegben és gondolkodásmódban nyilvánultak meg. Ilyen körülmények között fejlődött ki a modern szerb nemzeti öntudat, amely elsősorban a független állam eszméjéhez kötődött, azaz a „külső” szabadsághoz, ez pedig a „valamitől való”, nem pedig a „valamiért való” szabadság. Ez utóbbi, a „belülről jövő” szabadság, azaz a polgári és szabadságjogok (a teljes ún. civil szféra) megmaradt a kezdeteknél, tekintettel arra, hogy a külső tényezők (függetlenségi harc, háborúk) folyamatosan háttérbe szorították. Minden egyéb, ami a modern korban a függetlenség keretei között magától értetődőnek számít, elsősorban a polgárság *autonómiája*, kezdve a politikától és a gazdaságtól egészen a tudományokig és művészetekig, csak *utólag* került a szerb történelem napirendjére. Ebből alakulhatott ki a szerb értelmiségi nyilvánosságban az a mellesleg igen csenevész, a feje tetejére állított logika, amely szerint a nemzeti és a polgári különálló, sőt szembenálló dimenziói a politikai létezésnek.⁴

⁴ Vegyük észre, hogy először talán a szerbiai polgárság közelmúltbeli megnyilvánulásai, amelyekre a helyhatósági választásokkal (1996 novembere) kapcsolatos szabálytalanságok elleni tömeges tiltakozások formájában került sor, mutatták be a gyakorlatban a nemzeti és

Másrészt viszont Jugoszlávia kialakulásának köszönhetően – amely többé-kevésbé egyesítette a szerb etnikai térség túlnyomó részét, és így megvalósította a szerbek többségének évszázados álmát – a szerbek az etnikai (és a kezdetleges nemzeti) öntudatukat szinte teljes mértékben újra cserélték, többé nem pusztán etnikai/nemzetire, hanem lényegében *politikai (transz-etnikai) identitásra*. Ezzel valójában csak következetesen továbbhaladtak az *államnemzet* eszméjének addig is követett útján, amely mindig is mintaként szolgált a szerb államalkotói törekvések számára. Jugoszlávia megteremtésével azonban, amely egyik napról a másikra egy kalap alá helyezett egymástól lényegesen eltérő gyökerű (pre)nemzeti tapasztalatokkal bíró és ilyenformán eltérő érdekű nemzeteket, a szerbek – első ízben vezető nemzetként⁵ – olyan államképződményt hoztak létre, amelynek definíciója szerint figyelembe kellett vennie az eltérő, sőt helyenként egymással szembenálló nemzeti érdekeket. Anélkül, hogy föl lettek volna ilyesmire készülve, a szerbek abba a skizofrén helyzetbe kerültek, hogy egyszerre kellett a „szűkebb” szerb és a „tágabb” jugoszláv érdekekkel törődniük, s ennek során magától értetődött, hogy az egész elsőbbséget élvez a részei fölött, még ha ez utóbbinak az egyike az addigi szerb királyság volt is. A szerbek ilyenformán viszonylag gyorsan *kettős nemzeti öntudatot* szereztek, ami sorsszerűen rányomta bélyegét 20. századi politikai, de minden másfajta létükre is.

Mivel az egyik oldalon itt volt a hagyományos szerbség, a másikon pedig az újonnan létrejött jugoszlávság, a kollektív önmegértés során hol az egyik, hol a másik került túlsúlyba, ami szinte mindig együtt járt a „magától értetődő” kizárólagossággal. Ez egyáltalán nem meglepő, mert tekintetbe véve a szerb gondolkodásmód és szellemiség történelmi hátterét, e két nemzeti identitás egyszerűen nem is működhetett összhangban, illetve egymás mellett. Természetesen ugyanez elmondható a volt Jugoszlávia többi etnikai csoportjáról is. Szinte azt a következtetést vonhatnánk le, hogy a etnikai (nemzeti) és a jugoszláv (nemzetlen túli) identitások mindenütt szemben álltak egymással. Az eredeti Jugoszlávia későbbi széthullásain keresztül⁶ (ismét) a Balkán-félsziget történelmi ellentmondásainak az előterébe került a szerb és a többi nemzet nemzeti (ami szükségképpen mindig államit is jelent) identitásának a kérdése.

a demokratikus közötti természetes kapcsolatot, ami köztudottan a modern európai nemzeti öntudat kialakításának alapfeltétele volt. A nemzeti és a polgári táplálják, nem pedig kizárják egymást, ahogy ezt a szerb „értelmiség” gondolta (és jórészt még ma is így gondolja). Lényegében a nemzet jelenti a modern társadalom integrációját, amely az összes polgárnak mint politikai szubjektumnak az elvszerű egyenlőségén alapul.

⁵ Függetlenül attól, hogy valóban azok voltak-e, esetleg csak annak tartották magukat.

⁶ Először a monarchia összeomlása és négy évig tartó dezintegrációja a második világháború alatt, majd a köztársaság végső szétesése a kilencvenes évek kezdetén, elsősorban a korábbi kommunista föderáció nemzeti vezetőségeinek szecesszionista döntései következményeként.

I

A jugoszláv Piemont hálátlan, mégis szívesen elfogadott szerepét⁷ játszva a modern Szerbia (amely akkor, ahogy ma is, egy többé-kevésbé felpatriarkális társadalmon alapszik, világos szociális tagozódás és a politikai demokrácia hagyománya nélkül) a 19. század folyamán az a hely lesz, ahol az állami keret és szerkezet változásainak köszönhetően állandó összeütközésben van és csak ritkán működik együtt a *szerb* (etnikai, „konzervatív”, pravoszláv) és a *jugoszláv* (politikai, „progresszív”, ateista) identitás.⁸ E két identitás közös jellemzője a kizárólagosság, a romantika és szlavofiltség, a cezarizmus, végül az önellátás illúziója (egy állítólagos „külön/független” történelmi úté).⁹ Továbbá mindkét identitás nyelvi és kulturális rokonságra épül, azzal, hogy az adott „kulturális identitások” politikai megvalósítása különböző kiindulópontokat föltételez: az olyan *elképzelt* modellektől, mint az ún. Nagy-Szerbia, a szerb nemzet¹⁰ alkotta, vagy az ún. illír nemzet¹¹ túlsúlya jellemezte Jugoszlávia, majd az összes délszlávok (beleértve a bolgárokat is) állama, és a famózus „Balkáni föderáció”,¹² egészen az olyan *valódi államalakulatokig*, mint a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság, a Jugoszláv Királyság, a Demokratikus Föderatív Jugoszlávia, a Jugoszláv Föderatív Népköztársaság, a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság, végül (pontosabban: pillanatnyilag) a korábbiak végsőikig redukált változata, a Jugoszláv Szövetségi Köztársaság.

⁷ Az említett szerepet, különösen az első világháború után, részben kívülről ruházták a szerbekre (nagyhatalmak), részben létezett egy őszinte vágy a délszláv népek felszabadítására (a szlavofilek a „haladó értelmiségből”), részben a politikai taktika része (szerb nacionalisták), részben a politikai naivitás és tapasztalatlanság megnyilvánulása (a félművelt nép túlnyomó többsége, elsősorban pedig a nemzeti értelmiség), részben pedig a Karadordević-nemzetség uralkodói ambícióinak az eredménye. Amint látjuk, ennyi bába mellett a gyermek nem lehetett hosszú életű.

⁸ Valamiféle immanens feszültségről van szó, amely folyamatosan újratermeli a kizárólagosságot, illetve a *másság* semlegesítésének az igényét. Az adott belső kettősség jellegzetességeiről, formáiról és következményeiről, továbbá történelmi sajátosságairól lásd: Cvetković 1996.

⁹ Erről bővebben lásd *uo.*: 76–80.

¹⁰ Vuk Karad íc, Ilija Garašanin és Nikola Pašić többé-kevésbé hasonló elképzelései.

¹¹ A horvát jugoszlávság kezdeti változata (Strossmayer), amely mögött minden jel szerint homlokegyenest ellenkező politikai-vallási okok álltak.

¹² Azokról az általában baloldali balkáni utópiákról van szó, amelyeket leginkább olyankor vetettek föl „politikai megoldásként”, amikor semmi más realisabb dolog nem volt nyújtható. Ennek során jellemző, hogy a Balkáni (kon)föderációt mindig olyan „célnak” tekintették, amely felé törekedni kell, és bár karnyújtásnyira van, az idegen hatalmasságok és a nemzeti-burzsoá erők mindig megakadályozzák az elérését. Érdekes, hogy gyakorlatilag soha nem került kidolgozásra, még kevésbé megerősítésre bármiféle elvi politikai állásfoglalás és irat, amely ténylegesen pontosította volna egy ilyesfajta politikai intézmény létrehozásának a módját, alkotóit, szerkezetét és berendezését. A Balkáni föderáció talán egyetlen „konkrét” változata az volt, amelyet Sztálin ismertetett a második világháború végén, és amely (talán) hozzájárult a titói Jugoszláviával való összetűzéséhez 1948-ban.

Egy állam – öt különböző elnevezéssel és még ennél is több alkotmányos megoldással egy teljesen bizonytalan pillanatnyi (ideiglenes?) „örökséggel” (Szerbia és Crna Gora), amelyből kialakult. És mindez nem egészen nyolc év-tized alatt történt.

Mindezek a politikai tervezetek és berendezkedések a kelet-európai helyzet meghaladása végett jöttek létre, ahol a nemzetek kialakulásának nyugati tapasztalataival („a polgárok nemzete”) ellentétben a nemzetek kizárólag etnikai alapon alakultak ki („az elődök nemzete”). Olyannyira, hogy paradox módon Kelet-Európában a nemzetek létrejötte valójában megelőzte a nemzetállamok kialakulását. Az effajta történelmi fejlődés legszembetűnőbb és letragikusabb eredményei az állandó határviták, a kisebbségek erőszakos elűldözése vagy beolvasztása az „államalkotó nemzetbe” és hasonlók.¹³ Az első világháborút követően Délkelet-Európában a fenti problémát egy tartós, *etnikumok fölötti* délszláv állam¹⁴ létrehozásával gondolták megoldhatónak, amely megteremtette volna az új, *jugoszláv* nemzetet. Ez az állam részben a nemzetközi közösség egy része, részben pedig a nemzeti (elsősorban a szerb és a horvát, részben pedig a szlovén) politikai elitek erőfeszítéseinek az eredményeként jött létre. Ebben mutatkozott meg azonban Jugoszlávia alapvető problémája: *a legitimitás kérdése*.

Ahelyett, hogy az új állam és a vele együtt létrejövő nemzet „alulról” (a nép demokratikus törekvései által és az ezeknek megfelelő politikai intézményeken keresztül) szerveződött volna meg, szinte kizárólag „fölről” hozták létre – a világhatalmak és a hazai (fél)diktatórikus rezsimiek akaratából. Sokan készek azt állítani, hogy ez az akkori politikai viszonyokat figyelembe véve másképpen szinte nem is lett volna lehetséges, tekintettel a jugoszláv nemzetek drámai etnikai, vallási, szociális és kulturális különbözőségére. Valójában arról van szó, hogy az állam, amely oly módon jött létre, ahogyan ez általában is történni szokott (politikai harc, illetve háború által), miután létrejött (konstituálódott), nem tudott választ adni a saját multi-etnikus összetétele által fölvetett kérdésekre. A különböző, sőt egymást

¹³ Erről bővebben lásd: Bibó 1986, 1990.

¹⁴ Politikai alakzatai különbözőek voltak: előbb egységes királyság volt, majd kommunista föderáció, mindig kifejezett belső átrendeződésekkel, amelyek ahelyett, hogy megfékeztek volna a nemzeti tüzeket, inkább olajat öntöttek rájuk. A nemzeti politikusok ambiciózus tervei mindenütt ütköztek a pillanatnyi politikai megoldásokkal. E tekintetben teljesen lényegtelen volt, hogy az adott elégedetlenséget valamely nemzeti, osztály- vagy másféle ideológiával leplezték-e. Azoknak a hagyományos különbségeknek köszönhetően, amelyek a transzbalkáni birodalmak idején alakultak ki, szinte teljesen mindegy volt, hogy milyen lesz az új ország belső politikai szerveződése: kezdve a parlamentáris monarchiától egészen a kommunista diktatúráig és a „küldöttrendszerig”; a régióktól és bánágoktól a köztársaságokig és tartományokig, a belső nemzeti feszültségek mindig uralkodtak az egységes államiság iránti akarat fölött.

kizáró politikai és más jellegű hagyományok miatt az újonnan létrehozott politikai közösségben egyszerűen lehetetlen volt kialakítani egy olyan demokratikus intézményrendszert, amely *valóban* biztosította volna a társadalmi egyetértést és az egységes állam fennmaradását. Az állam tehát „megszületett”, „dajkálni” kellett volna, de ezt szemmel láthatóan nem ment a másutt hagyományosnak számító demokratikus eszközökkel. Azaz a „közös (ál-lamalkotói; jugoszláv politikai) akaratot” nem lehetett megteremteni.

A jugoszlávság eszméjének első konkrét politikai megvalósulása, amely egyúttal a sírásója is lett, a „*nemzeti egység*” és a háromnevű törzs eszméje volt, amelyet a Karađorđević-monarchia pártfogolt. Ez *egy nemzet* létrehozását föltételezte etnikai és nemzeti csoportok sokaságából a Jugoszláv Királyságon belül. Ennek az egységes (transzetikai) nemzetnek a kulturális mintaképét – aminek egyfajta balkáni amerikanizmusként magába kellett volna szippantania a különféle nemzeteket és etnikumokat – láthattuk az ún. vidovdani etika megalapozásakor, ami (mégis) annak szerb jellegét hangsúlyozta ki. Ilyenformán az újonnan létrehozott jugoszlávság (vagy „jugoszlavizmus”) eszméje megfelelt a szerbeknek, míg idegen, sőt, elfogadhatatlan volt a királyságban élő többi etnikai csoport számára. Mindenesetre ezekről a szerb elképzelésektől függetlenül a nemzet „francia” koncepciója volt az uralkodó, amely *az állam érdekeinek*, így az *identitásának elsőbbségét* is föltételezi a különálló etnikai identitásokkal szemben. Tekintetbe véve, hogy a szerbek számára az új állam a régi szerb álom megvalósulását, az egységes és közös, minden szerb területet magába foglaló államért folytatott újkori harc beteljesülését jelentette, maguk a szerbek könnyen azonosultak az új politikai közösséggel és az újonnan megfogalmazott nemzeti identitással. Így történt meg, hogy habár a jugoszláv identitás a szerb etnikai és nemzeti gyökerek „túlhaladását”, csaknem kipusztulását jelentette, a szerbek általában mégis elfogadták a jugoszlávságot, mert az lényegében kielégítette Vuk Karad íc régi elvárását a szerbek egybegyűjtését illetően. Más szavakkal: igaz ugyan, hogy az új államot nem Szerbiának vagy Egyesült Szerb Államoknak hívták, a szerbek nemzeti célja mégis teljesült.

A többi nemzet és etnikai csoport az új állami keretet és a hozzá tartozó (létrejelövő) identitást általában szükséges és átmeneti rossznak tekintette, és így semmiképpen nem tudtak azonosulni a hivatalos „jugoszlávsággal” (talan részben Dalmácia kivételével). A horvát és a szlovén politikai elit, mint az új ország politikai szempontból legfejlettebb elemei Jugoszláviát az Osztrák–Magyar Monarchiánál elfogadhatóbb állami keretnek tekintették a „nemzeti önállóság” felé vezető úton. Hasonlóan vélekedtek a muzulmán vezetők is. Ami magukat a nemzeteket (etnikai csoportokat) illeti, azok egyébként is közömbösek voltak az „idegen” állami kerettel szemben.

Mindezek fölött az új királyságban az etnikai és a vallási különbségek túl mélyen gyökereztek, és egymással hagyományosan összetűzésben álltak ahhoz, hogy most gyakorlatilag egyik napról a másikra túllépjenek rajtuk. Éppen ezért általában egyenlőségelet tettek a jugoszlávság és a szerbség közé, míg maguknak a szerbeknek, és ez egyaránt vonatkozik a korábbi Szerb Királyságban és a Monarchiában élőkre is, nem volt kialakult álláspontjuk abban a tekintetben, hogy vajon *a jugoszlávság a szerbség kiterjesztése, különálló nemzeti identitás, esetleg valami harmadik dolog-e*. Idővel ez az ideológiai ködfelhő a szerb nemzeti identitásban mély válságot fog okozni, amely mind a mai napig tart, és kérdés, hogy leküzdhető-e valaha is.

A jakobinizmus, a titkokra, cselszövésekre épülő politizálás és a keleti és osztrák igazgatás furcsa elegye, összekeverve ráadásul a nemzetállam nemzeti-liberális ideológiájával a kifejezetten konzervatív etnikai közösségeken belül, együttesen eredményezték azt, hogy a „jugoszláv eszme” konkrét történelmi megvalósítása egyik oldalról *az egységes Jugoszlávia és a jugoszláv nemzet unitarista tervezete* („francia modell”), a másiktól pedig a különálló területek és a hozzájuk tartozó („történelmi”) nemzetek (kon)föderalista összessége között ingadozik. Ez utóbbiban az egykori „törzsek” (szerbek, horvátok és szlovénok) teljesen önálló nemzetekké válnának („német modell”). Érdekes módon ebből a csoportból új nemzetek is kifejlődnek: a Crna Gora-iak, a macedónok és a muzulmánok (ma „bosnyákok”), mégpedig mindenekfölött *területi* és pótlólagosan vallási alapon. Mindemellett jellemző, hogy csak a szerbek (és részben a Crna Gora-iak) maradtak a kettős (szerb és jugoszláv) ideológia terhe alatt.

Bebizonyosodott, hogy az államnak már a pusztá neve (és akkor politikai és gazdasági berendezéséről még nem is szoltunk) sem lehet másodlagos kérdés. A szerbek törökök elleni több évszázados harca, és ama tapasztalatuk, hogy csak a saját állam szavatolja a nemzeti szabadságot és fejlődést, azt eredményezték, hogy számukra azonossá vált a nemzet és az állam fogalma. Ennek következményeként az új állam, Jugoszlávia megteremtésével a szerb nemzeti identitás részben könnyedén (önkéntesen?) átmént a tágabb jugoszláv identitásba. Ez teljes összhangban volt a nation-building világi (szekuláris) koncepciójával, azaz az olyan nemzeti identitással, amely saját létezésének biztosítása végett túllép az etnikai, vallási és esetleg a korábbi nemzeti identitásokon.¹⁵

Nem volt azonban minden szerb egységes az új nemzeti identitás elfogadása kérdésében, még kevésbé a többi nemzeti, etnikai és vallási csoport.

¹⁵ Meg kell jegyezni, hogy Európában gyakorlatilag ismeretlen jelenség a lemondás egy külön nemzeti identitásról, és egy új, szintén nemzeti identitás elfogadása. Svájc esete olyannyira egyedi és különleges, hogy egyszerűen nem tekinthetjük ellenpéldának.

Továbbá addig, ameddig ez utóbbiak a jugoszlávságot „kiterjesztett” és „rejtett” szerbségnek tekintették, maguk a szerbek skizofrén helyzetbe kerültek, amelyben egyesek támogatták a ködös jugoszlávságot, míg mások ellenezték azt. Az idegen megszállás (1941–1945) alatti *rejtett* polgárháború¹⁶ véglegesen kettévágta a szerb nemzeti identitást, és e szakadás következményei még ma sem áttekinthetők.

Egyelőre annyi állítható bizonyossággal, hogy a 20. század viharos geopolitikai és kulturális átalakulásai nyomán a szerb etnikum három (plusz egy) (fél)állami egységgel¹⁷ és ezeknek megfelelő három nemzeti identitással¹⁸ lépett az új évezred küszöbére. Meglehetősen zürzavar tanúi lehetünk, egymást keresztező ideológiák összeesküvésével, fölszínes találkozásokkal, esetleg végleges szakításokkal.

A fenti identitások egymás közti versengését némileg megvilágítja az a tény, hogy *különféle politikai tervezetek* állnak mögöttük, amelyek a demokráciát az intézményeivel együtt nem tekintik másnak, mint formának az „erős kéz” tekintélyelvű politikájához. Ha a különbözőség (szerbség; Crna Gora-iság) és relatív általánosság (jugoszlávság, azaz a jugoszláv nacionalizmus) totalitárius politikáihoz, amelyek *vagy-vagy* módon működnek, hozzáadjuk a többé-kevésbé demokratikus ellenfeleiket, akik fogékonyabbak az *és-és* politikájára, megkapjuk a szerb nemzeti identitást alkotó politikai tervezetek teljes színskáláját. Ha ezeket közelebbről megvizsgáljuk, azaz kiemeljük ideológiai tartalmukat és cselekedeteiket, rálátásunk nyílik a politikai erőviszonyokra a szerbek kulcsfontosságú államán, Szerbián belül. Pontosabban az a célunk, hogy meghatározzuk a szerbiai szerbek nemzeti identitásának lehetséges mintáit. Emellett a pillanatnyi és jövőbeni szerbiai politikai helyzet bármiféle teljes és racionális megismeréséhez értelemszerűen szem előtt kell tartanunk a Szerbiában élő és más nyelvű, kultúrájú, más hagyományokkal rendelkező társadalmi csoportok nemzeti és etnikai identitásában rejlő lehetőségeket, és így a szerbekétől eltérő politikai törekvéseket is. Ennek elérése céljából pontosan meg kell különböztetnünk a használni kívánt fogalmakat.

¹⁶ A német megszállás alatt Szerbiában polgárháború dúlt több szerb csoportosulás között is, ami azonban a második világháború után a szerbiai, jugoszláviai nyilvánosságban tabunak számított. A csetnikek, a partizánok, a külföldre, németekhez hű félkatonai alakulatok közötti harcokban az újabb föltételezések szerint sokkal többen haltak meg Szerbiában, mint ahány áldozat maguknak a megszállóknak a számlájára írható. (*A szerk. megj.*)

¹⁷ Szerbia, Crna Gora, Jugoszláv Szövetségi Köztársaság és a Szerb Köztársaság (Bosznia és Hercegovina része, az ún. szerb entitás).

¹⁸ Szerb, montenegrói és jugoszláv. Rámutathatunk még a „nemzeti üresség” szokatlan jelenségére is, azaz a dolgok meg nem értésének, esetleg az ismeretük hiányának köszönhetően (ami az állam megfelelő ideológiai tevékenységének a következménye), a korábbi nemzeti identitás szélsőségességeire adott válaszként megjelenik egyfajta üres-néma „polgári identitás”. A látszólagos kozmopolitizmus formájáról van szó, amelyben a saját nemzeti/etnikai gyökök megtagadását mintegy magasabb rendű „civilizációs tettként” élik meg.

II

A kívánatos vagy „ideális” célok tekintetében a szerbiai politikai áramlatok többsége abban alighanem egyetértene, hogy Szerbiának mint demokratikus politikai közösségnek állampolgárai számára az etnikai (nemzeti; általános emberi) méltóság mellett biztosítani kell a polgári (individuális; egyéni) méltóságot is.

A demokratikus nemzeti intézményrendszer kialakítása felé vezető úton a hagyományos tekintélyelvűség (cezarizmus), a töke és az eszmék fejletlen liberális piaca mellett a legfőbb problémát alighanem Szerbia heterogén nemzeti és etnikai szerkezete jelenti. Nyilvánvaló, hogy akkor, amikor Szerbia lakosságának az egyharmada valamilyen más, a szerbtől különböző identitással bír, sőt ezek egy része (elsősorban az albán nemzeti kisebbség)¹⁹ kifejezetten ellenséges érzülettel viseltetik a szerb állammal szemben, a politikát elsősorban a szerbek önálló nemzeti állam iránti igazolt törekvései²⁰ és a nemzeti kisebbségek igényei és valós politikai ereje közötti gyakorlatias egyensúlyozás határozza meg. Hogy ezen megmérettetés során²¹ valamilyen kézzelfogható sikert is elérhessenek, azaz sor kerülhessen az érdekek összehangolására, előzetesen át kell tekinteni a tényleges helyzetet, mégpedig melőzve bármiféle ideológiai kötöttséget és a napi politika befolyását.

A mai Európában talán sehol nem jelent akkora problémát a nemzet és a nemzeti kisebbségek elkülönülése, mint Szerbiában. Az a tény, hogy formális-jogi, azaz alkotmányos szempontból Szerbia minden polgára azonos helyzetben van – egyenlő, tekintet nélkül nemzeti hovatartozására –, esetünkben

¹⁹ Igaz ugyan, hogy az albánok (szkipetárok) nemzeti kisebbség Szerbiában, Kosovo és Metohija Autonóm Tartomány területén olyan mértékű túlsúlyban vannak, hogy folyamatosan számolni kell elszakadási törekvéseikkel, továbbá azzal, hogy nemzeti kisebbségi helyzetből a régió meghatározó nemzetévé váljanak. Ilyenformán az albánoknak megvan a lehetősége, hogy politikailag (taktikailag) a Szerbián (Jugoszlávián) belüli teljesen önálló státusra törekedjenek, hogy ezt követően esetleg megvalósíthassák stratégiai céljukat is, a csatlakozást anyaországukhoz, Albániához (*A tanulmány megírása, 1997 óta a szerző meglátásai szinte valósággá is váltak. – A szerk. megj.*) Meg kell említeni, hogy éppen ebben a sorrendben folyt le a volt Jugoszlávia fölbomlása is, ahol az öt alkotó nemzetek először létrehozták önálló köztársaságaikat, majd ezeket, kivárva a megfelelő pillanatot, független államokká alakították át. Akik ebben a pillanatban nemzeti kisebbségi helyzetbe kerültek (a szerbek – mindenekelőtt Horvátországban és Boszniában), többé nem tudtak azonosulni sem az új állammal/köztársasággal, amelybe kerültek, sem pedig a korábbi tágabb kerettel (Jugoszláviával). Mindebből kifolyólag a volt jugoszláv köztársaságoknak azokon a részein, ahol az etnikai szerb lakosság volt túlsúlyban, a hangsúly éppen a szerb identitásra került a korábbi jugoszláv helyett, ami megnehezítette a háborús összetűzés elkerülését.

²⁰ Sajátságos történelmi „képtelenségnek”, mondhatni a sors játszadozásának tekinthető az a tény, hogy bár a modern politikai élet a Balkánon éppen a szerbek független államért vívott harcával kezdődött, a 20. század végére Európa-szerte egyedül a szerbeknek nem sikerült létrehozniuk egységes nemzeti államukat. Ezt a történelmi paradoxont az összes szerbiai politikai áramlatnak figyelembe kell vennie.

olyan (potenciális) politikai értéket képvisel, amelynek a tudományos kutatás számára nincs különösebb értéke. Másrészt viszont, ha szem előtt tartjuk a nemzeti önmeghatározás jelentőségét tájainkon (ahogy az egész világon is), politikai szempontból teljességgel bizonyos, hogy világosan és tisztán kell látnunk a nemzeti atlaszt és az a szerint tagolódo nemzeti identitásokat. Végül közismert dolog, hogy a polgárok egyenjogúsága nem valósítható meg egyszerű rendeletek útján, hanem kizárólag olyan politikai rendszerrel és aktivitással, amely számot vet a „valós erőviszonyokkal” és a mindennapi életben jelen lévő irányzatokkal.

Amennyiben tarjuk magunkat a nemzet meghatározásának *objektív* mércéihez (amelyek szerint nemzet alatt olyan politikailag megszervezett etnikai csoportot értünk, amelynek közös a kultúrája, nyelve, politikai intézményrendszere, közösek politikai szokásai, és a létezését nemzeti államának köszönheti), elmondhatjuk, hogy Szerbiában:

a) *nemzetnek* a szerb tekinthető, számos olyan ellentmondás ellenére, amelyekről a továbbiakban még szó lesz;

b) *nemzeti kisebbségnek* (ide soroljuk az összes többi olyan nemzeti és etnikai kisebbséget, amelyeknek van saját nemzeti államuk [anyaországuk]) kell tekinteni az albánokat, a magyarokat, a „muzulmánokat”/„bosnyákokat”, továbbá a bolgárokat, a horvátokat, a románokat, a szlovákokat, a törököket, esetleg a Crna Gora-iakat stb.;

c) *etnikai csoportként* (kulturális, nyelvi, vallási rokonságban lévő csoportok, amelyeknek nincs anyaállamuk) tartjuk számon a ruszinokat, a bunyevácokat, a cigányokat, a vlahokat (és a muzulmánokat – ?!) stb.

A nemzet, nemzeti kisebbség és etnikai csoport ilyen meghatározása elsősorban az új balkáni, azaz a régi Jugoszlávia térségein belüli geopolitikai

²¹ Ma egyedül az albánok vannak olyan helyzetben, hogy veszélyeztethetik Szerbia területi és állami egységét. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint Szerbia lakosságának a 17,1 százalékát teszik ki. A többi nemzeti és etnikai kisebbség közül a muzulmánok (2,5), a magyarok (3,5) és a cigányok (1,5) vannak a legtöbben, míg az összes többi (szlovákok, ruszinok, macedonok, bolgárok, bunyevácok, törökök, horvátok, vlahok) együttesen a lakosság alig 6,3 százalékát teszi ki. Ezek alapján az albánokon, és közvetve a muzulmánokon kívül (bizonyos, hogy a magyarok „épültek be” leginkább a politikai rendszerbe) a többi kisebbség *tárgyilagosan* nézve nem jelent veszélyt Szerbia állami egységére.

Végül ne feledjük, hogy a volt Jugoszlávia, ezen belül elsősorban Horvátország és Bosznia területén lefolyt háborús pusztítások hatására Szerbia etnikai térképe jelentősen megváltozott. Nem teljes körű adatok alapján a Szlovéniából, Horvátországból és Bosznia-Hercegovinából Szerbiába érkezett szerb menekültek száma 300 000 és 600 000 közöttire tehető. Ugyanakkor arról sincsenek megbízható adatok, hogy hány nem szerb (elsősorban magyar, részben pedig horvát és muzulmán) nemzetiségű polgára hagyta el Szerbiát. Hasonlóképpen az emigrációt választó szerbek pontos számáról sincsenek adatok. Mindenesetre a négy legszámtottevőbb nemzeti csoport (szerbek, albánok, muzulmánok/bosnyákok, magyarok) teszi ki Szerbia lakosságának a kilencziedét, így érthető, hogy egymás közötti viszonyaik határozzák meg az ország politikai hangulatát.

helyzet eredménye. Még egyszer szeretném kihangsúlyozni, hogy a fölosztás tudományos, nem pedig politikai mércék szerint történt.

Nyilvánvaló, hogy a fölkinált fölosztásban leginkább a nemzeti kisebbségek csoportja „szúr szemet”. A megadott és néhány további meghatározás alapján a következőt kell kiemelni:

a) A szerbiai *muzulmánok* esete teljességgel sajátságos és egyelőre bizonytalan. A közelmúltig önálló, muzulmán nemzetként határozták meg önmagukat, hála egy ellentmondásos kommunista döntésnek (a hetvenes évek közepe táján). Ezt megelőzően muzulmán vallású szerbeknek (vagy horvátoknak, vagy albánoknak) tartották őket (és határozták meg önmagukat), tekintettel etnikai eredetükre. Ma pedig a nemzetközileg elismert Bosznia-Hercegovina Köztársaság létrejöttének köszönhetően a szerbiai muzulmánok egyre gyakrabban határozzák meg önmagukat „bosnyákként”. Ilyenformán a szerbiai muzulmánok kezelhetők nemzeti kisebbségként (a „bosnyák”, illetve a „muzulmán” változat), vagy pedig olyan etnikai csoportként, amely identitásának az alapjait elsősorban a vallásában és a szokásaiban leli meg, azzal, hogy nyelve és kultúrája alapján a szerb etnikumtól gyökereztetni magát;

b) Hasonlóképpen sajátságos, azonban viszonylag egyszerűbb a Szerbiában élő Crna Gora-iak esete, mivel egy külön állammal (föderális egységgel) azonosulnak, amely egy egységes – szövetségi állam részét képezi. Habár a szerbekkel közösek az etnikai gyökereik, a Szerbiában élő Crna Gora-iak egy részének igénye van külön identitásra, amely *nem csak* a területi hovatartozásra és a történelmi emlékezetre vonatkozik, hanem külön nemzetséget is jelent;

c) Mindezek mellett sok Szerbiában és Crna Gorában élő Crna Gora-i, sok szerbhez, valamint a nemzeti kisebbségek tagjainak egy részéhez hasonlóan, a saját nemzeti és etnikai identitása mellett elfogad egy tágabb (etnikum fölötti) identitást is, a *jugoszlávot*. A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság létezése, függetlenül homályos belső szerkezetétől (kon/föderáció) és számos alkotmányos következtetlenségtől (például a nemzet és a nemzeti kisebbség kritériumai), részben lehetővé teszi ezt a „kiegészítő”, (ál)nemzeti identitást, amely a jövőben kétféle szerepet játszhat el: lehet *összetartó* (mint az állami egység eleme, az új nemzet demokratikus/polgári identitása – „*ragasztó*” változat), esetleg *romboló* (a nemzeti kisebbség egy részének időleges taktikája a szomszédos anyaországhoz történő csatlakozás felé vezető úton; a nemzeti identitás ideológiai-politikai, továbbá tekintélyelvű rákényszerítése az összes polgárra –, „*álarcosbál*” változat).

Végül ne feledkezzünk meg a következő, számunkra kulcsfontosságú politikai képtelenségről sem: következetesen végighaladva a nemzetnek mint olyan modern politikai közösségnek a meghatározásán, amely a saját identitá-

sát (illetve különbözőségét más hasonló vagy teljesen különböző etnikai, nyelvi, kulturális, vallási stb. eredetű csoporttól) a nemzetállamon és intézményein keresztül építi föl, valamint figyelembe véve Szerbiának mint „polgári államnak”²² a formális berendezkedését, arra a képtelen (mégis pontos!) következtetésre juthatunk, hogy Szerbiában *nem létezik* semmiféle külön nemzet. Hogy a dolog még összetettebb legyen, az, hogy nem létezik nemzet, nem jelenti azt, hogy hiányoznak a nemzeti kisebbségek is.

A Szerb Köztársaság Alkotmánya „Általános rendelkezéseinek” 1. szakasza szerint Szerbia „összes polgárának demokratikus állama”. Ezért „szuverenitásával a Szerb Köztársaság összes polgára rendelkezik” (2. szakasz). Azaz nemzeti hovatartozásától függetlenül minden polgár hordozója a szuverenitásnak. Noha valaki ez alapján, mellelleg tévesen, arra gondolhatna, hogy ilyenformán Szerbia a „világ összes polgárának anyaországává”²³ válik, logikusan várnánk el, hogy egy, az alkotmányban így definiált államban egyszerűen ne legyenek kisebbségek! A többi „politikai kérdéshez” hasonlóan értelemszerűen itt sem segít a logika. Ugyanis még a „demokratikus Szerbiában” is, ahol az összes nemzetileg definiálatlan polgár elvben egyenrangú és osztozik a közös szuverenitásban, léteznek kisebbségek. Igaz ugyan, hogy az alkotmány csak a „nemzetiség”²⁴ elnevezést ismeri, ami szemmel láthatóan a nemzeti kisebbségeket jelenti, akik használhatják a nyelvüket és írásmódjukat „azokon a területeken, ahol élnek” (8. szakasz), amiből következik az anyanyelvükön való oktatás joga (32. szakasz), a bírósági eljárásé (123. szakasz) stb. Ebből következik, hogy a „polgári Szerbiában” a nemzeti kisebbségek „nemzetiségekként” léteznek, míg a nemzet nem létezik semmilyen formában.²⁵ Ráadásul, következetesen végighaladva a *jogi logika* által kijelölt úton, levonhatnánk a következtetést, hogy akik nem polgárok, azok valamelyik nemzeti kisebbség tagjai (!). Ezzel kapcsolatban egy kérdés megválaszolatlanul marad, mégpedig az, hogy mely ismérvek

²² Érdekes, hogy az egyetlen hely, amely utalhat a szerb állam nemzeti identitására, a Szerb Köztársaság Alkotmányának 8. szakasza, ahol az áll, hogy Szerbiában a *szerbhorvát nyelv* és a cirill betűs írásmód a hivatalos, míg a latin betűs írásmód használatáról törvény rendelkezik. Ezen szóösszetétel kivül a szerb melléknévet, illetve a Szerbia főnév származékait sehol másutt nem említik.

²³ Valamiféle politikai menedékhely a „nemzetitől menteseknek”, a „kozmetopolitáknak”, a „polgároknak” (hontalanoknak?) és a többieknek, azaz mindazoknak a közössége, akik tudatosan és felelőségük teljes tudatában föladják etnikai hagyományait, és egy új politikai alakulatot hoznak létre, amely kizárólag a személyes érdek és méltóság liberális követelményein alapszik.

²⁴ A kifejezés az Alkotmány meghozatalakor (1990) hatalmon levő (reál)szocialista környezetnek és terminológiának köszönheti létezését.

²⁵ Jellemző, hogy az Alkotmány 32. szakaszának utolsó bekezdése a „Más nemzetek és nemzetiségek tagjai...” kifejezéssel kezdődik, ami azt sugallja, hogy létezik egy „első” vagy „alapvető” nép, nemzet vagy valami hasonló, csak hogy ez sehol nem található meg szó szerint, így legfeljebb csak találgathatunk nevét és mibenlétét illetően.

alapján dönthető el, hogy valaki polgár vagy pedig egy nemzeti kisebbség tagja-e. Így megkerülhetetlen feladat marad azoknak a területeknek a meghatározása, ahol (az egyébként definiálatlan) kisebbségek élnek.

Az ilyenfajta alkotmányos finomkodásoknak köszönhetően Szerbián egy *önkéntesen elnevezett politikai térséget* érthetnénk, amelyet egyrészt nemzetek fölötti polgárok töltenek ki, másrészt pedig a „nemzetiségek”, akik az anyanemzeti kereteiken kívül léteznek. Ennyiben az adott politikai térséget és berendezkedését mondjuk „Polgárországnak” nevezhetnénk a legpontosabban. Az ilyen vagy bármilyen más nevű állam a polgári demokrácia áhított és „látszólag” megvalósult utópiáját jelentené. A gond mindezzel csak az, hogy a polgárok és nemzetiségek *elvi*, azaz normatív egyenjogúsága *éppen* azt takarja, hogy ténylegesen nem egyenjogúak. Politikai szempontból teljesen lényegtelen, hogy vajon Szerbia lakosai kivétel nélkül szerb nemzetiségűek-e, vagy csak nemzetiség/etnikai hovatartozás nélküli „polgárok”, esetleg „jugoszlávok”, vagy pedig „nemzetiségek”, azaz valamelyik „nemzeti kisebbség” tagjai, hiszen mindnyájan *egyformán* kénytelenek elviselni egy olyan tekintélyelvű rendszer következményeit, amely esetről esetre, és persze a pillanatnyi érdekeinek megfelelően cserélgeti a „nemzeti” és a „polgári” álarcot, mintha ezek különböző és egymást kizáró dolgok lennének.

A nemzet és polgár fogalmának valódi jelentése körüli zűrzavarkeltés lehetőséget ad a legkülönbébb politikai manipulációkra, amelyekkel rendszeresen szembesülhetünk a mai szerbiai politikai történések kapcsán, ahol – kezdve a legsötétebb sovinizmustól egészen a legkomikusabb kozmopolitizmusig (és akkor még nem is szóltunk a különféle ideológiai meg szociális mesékről) – mindenre található alkotmányos (legális) igazolás.²⁶ Ilyenformán az egyébként is kialakulatlan és hatás nélküli közvéleményre ideológiai ködfátyol borul, míg azzal, hogy hol az egyik, hol a másik, hol pedig a harmadik oldalt részesítik előnyben, a rezsim emberei pusztán a látszatát keltik az ideológiai igazhitűségnek, ami mögött a pusztá hatalomvágy áll, amely mentes bármiféle nemzeti és különösképpen a demokratikus eszmétől. Ennyiben a szerb alkotmány egyfajta posztmodern szimulakrumnak tekinthető, sajátságosan szerb hozzájárulásnak a korszerű „lazasághoz” és a „puha”, „plurális”, „kötetlen” valóságbeli élethez.

Amennyiben elvszerűen tartjuk magunkat a nemzet definíciójához, akkor tehát azt kell megállapítanunk, hogy Szerbiában egyszerűen nincs nemzet! Csak polgárok, nemzeti kisebbségek és etnikai csoportok léteznek.²⁷ Ezért –

²⁶ Minden ilyen „megoldás” egyúttal értelemszerűen „sorsdöntő” is, míg a történelmet állandóan a „kezdetektől” csinálják, ami elkerülhetetlenül együtt jár azoknak a nemzeti erőforrásoknak a föléltetésével, amelyek éppen napjainkban mutatkoznak meg végzetesként (bár nem mindenki számára!).

szemben a szerbiai nemzeti kisebbségekkel – a szerb nem nemzet, hanem etnikai csoport. A dolog egyszerű: *a szerbiai szerbek nem alkotnak nemzetet, mert nincs saját anyaországuk*. Mindebből levonhatjuk azt a logikus (ha nem is hiteles és pontos) következtetést, hogy Szerbiában legjobban valamely nemzeti kisebbség, illetve etnikai csoport tagjának lenni a „kifizetődő”, mert ekkor kétféle jogra tarthatunk igényt: a polgáréra és a nemzeti kisebbségiére. A valóságban a hatalmi önkény állandó ideológiai szemfényvesztése működik, amely a rendszer lényegéből ered: egyet mondanak, mást gondolnak, és valami harmadikat tesznek.

Ezzel természetesen még nem merítettük ki az *etnikai és a nemzeti fogalmakkal* kapcsolatos összes lehetséges zűrzavart. Az is elmondható, hogy Szerbia – amely mellel Jugoszlávia része – minden polgárának mégis van egy közös és nemzeti, *jugoszláv identitása*. Ezzel viszont az a baj, hogy senki nem tudja, hogy mit is kellene, hogy jelentsen. (Persze a „vegyes házasságok” nem tekinthetők szükséges és különösképpen nem elegendő feltételnek a „jugoszlávok” megteremtéséhez). A problémák csak sokasodnak, ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az esetben azt még mindig nem tudjuk, hogy melyek a nemzeti kisebbségek.

A Jugoszláv Szövetségi Köztársaság Alkotmánya, hasonlóan a Szerb Köztársaság Alkotmányához, explicit módon „elismeri és szavatolja a nemzeti kisebbségek jogait” (11. szakasz),²⁸ de sem itt, sem másutt nem találkozhatunk olyan ismervvel, ami alapján eldönthető lenne, kik is alkotják a nemzeti kisebbségeket. A JSZK Alkotmánya szerint „a hatalom azokat a polgárokat illeti meg” (8. szakasz), akiknek „jugoszláv állampolgárságuk van”, és egyidejűleg a „tagköztársaságok egyikének is állampolgárai” (17. szakasz). Az államot egy pillanatilag sem kapcsolják össze valamely konkrét nemzettel vagy etnikai csoporttal (még a jugoszlávval sem!), egyedül közvetett módon akkor, amikor a *szerb nyelv* e-ző és ije-ző (ekavica és ijekavica) nyelvújását jelöli meg „hivatalosként” (15. szakasz). Másrészt az Alkotmány „szavatolja a nemzeti hovatartozás és kultúra kifejezésének a szabadságát és a saját írásmód használatát”, kihangsúlyozva, hogy „senki nem köteles nyilatkozni a saját nemzeti hovatartozásáról” (45. szakasz).²⁹ Így az állam nemzeti és demokratikus jellege körüli ideológiai zűrzavar mintegy megkétszereződik. A végén megint csak az adódik, hogy a JSZK-nak, hasonlóan tagköztársasá-

²⁷ Föltéve, hogy tudományosan közelítjük meg a problémát. A formális jog szempontjából nézve, amint azt megmutattuk, Szerbiában csak polgárok és nemzetiségek léteznek. Minden jel szerint azok a nemzetiségek a tagjai, akik nem szerbhorvát anyanyelvűek. Persze az külön nyelvpolitikai kérdés marad, hogy melyik népnek, illetve „nemzetnek” anyanyelve a szerbhorvát.

²⁸ Lásd még a 46., 47., 48., és 49. szakaszt.

²⁹ Ugyanígy a Szerb Köztársaság Alkotmánya 49. szakaszában.

gához, Szerbiához, *nincs* nemzeti identitása. Ez a tény, az alkotmányozók esetleges őszinte szándékai ellenére, ahelyett, hogy bizonyítaná az állam „demokratikus” jellegét, éppen azt vonja kétségbe.

Más szavakkal: a nemzeti identitás kérdésének és a szuverenitás hordozóinak a meglevő rendszerbeli megoldásaival nemcsak az egyébként meg sem nevezett „első nemzetet”, hanem az összes (nem) létező nemzeti kisebbség tagjait is megkárosítják.³⁰ Egyeseket megfosztanak a demokratikus nemzetállam megteremtésének a jogától, míg másokat „bekényszerítenek” egyfajta elvont polgárságba, nemzeti kisebbségbe, sőt egy definiálatlan új nemzetbe. A kisebbségek így igazi patthelyzetbe kerülnek: egyrészt ténylegesen nemzeti kisebbségeknek tekinthetők, mivel nemzetállamaik Szerbián/Jugoszlávián kívül vannak, másrészt mégsem azok, mert Szerbiának/Jugoszláviának, szemben az összes szomszédjával (tegyük hozzá, hogy az összes európai állammal szemben is), nincs saját nemzeti identitása, így a szuverenitásuk alapját államiságuk képezi, amelyben az összes nemzetet és etnikai csoportot „beleömlesztik” egy új (azonban csak „magától értetődő”) „jugoszláv”, esetleg „polgári” nemzetbe. *Ideális esetben* ennek azzal kellene járnia, hogy az új állam, politikai rendszerének és demokratikusságának köszönhetően, egy olyan új nemzetet teremtsen, amely vonzó lesz az összes etnikai csoport számára, mivel a balkáni és környező népek hagyományos „véres viszonyainak” a túllépését jelenti. Ilyenformán mindenki, aki példának okáért „jugoszlávnak érzi magát” (olvasd: kozmopolitának), és mint ilyen, *a kozmopolita hatalom* jóindulatának hála jugoszláv állampolgárságot kap, a jugoszláv nemzet tagjának nevezheti magát. Mindössze az a kérdés, hogy ezzel (hegeli megfogalmazásban) „megszünteti-e”, azaz túlhaladja-e korábbi etnikai eredetét, illetve nemzeti identitását is. Emellett mindig problematikus marad az állampolgárság megszerzésének a kérdése.³¹ Ezekről az alkotmányos „megoldásoktól” inkább a nemzeti problémák elkendőzése várható, hogy azok később a „kezdetieknél” jóval kifejezettebb és radikálisabb formában kerüljenek ismét napvilágra. Az elmúlt nyolc évtized tapasztalatai mindenesetre egyértelműen megerősítik, hogy azon elvárás, hogy Jugoszlávia az amerikai melting pot balkáni változata lesz, egyszer már értelmetlennek bizonyult, és ez nehezen fog a jövőben megváltozni.³²

Egy ilyen módon létrehozott országban „a nemzeti érdekeket” szemmel láthatóan a vezető politikai elit határozza meg, és ezt mindig *ad hoc* módon teszi. Ennek során az *ideológiai absztrakciókat* (azaz a pillanatnyi ér-

³⁰ Itt elsősorban az albánokra és a magyarokra, továbbá a muzulmánokra, horvátokra, szlovénokra és a többi „délszláv” nemzetre gondolunk, amelyeknek van saját nemzeti államuk.

³¹ Ezt legjobban azok a szerencsétlenek tudják, akiknek ma menekültstátusuk van a JSZK-ban.

dekek racionalizációját) konkrét valóságként jelenítik meg, hogy azok hasonló gyorsasággal tűnjenek el, és a helyüket újabb ideológiai projekciók vegyék át, amelyek mögött minden esetben nagyon is kézzelfogható és valóságos (politikai, gazdasági stb.) érdekek érhetők tetten. Ezen állítás igazolására jó példaként szolgálhatna a JSZSZK jogutódlásával kapcsolatos tartós zűrzavarkeltés, amelynek megoldási kísérletei az ex-jugoszláv elit pillanatnyi akaratától és hatalmától függenek, és amelynek dimenziói gyakorlatilag áttekinthetetlenek a korábbi Jugoszlávia eltűnése óta.³³

Az összes itt ismertetett tény arról tanúskodik, hogy Szerbia (és a mai Jugoszlávia) etnikai-nemzeti szerkezete kivételesen összetettnek, szinte kaotikusnak tekinthető, és ez különösen igaz legszámosabb népe nemzeti identitásának tekintetében. Az említett problémák mindegyikének megvan a maga jelentéstani, politikai és ismeretelméleti síkja, és mint ilyenek megoldásra várnak. Ha ezek közül az utolsót tesszük vizsgálatunk tárgyává, megállapíthatjuk, hogy Szerbia ma a végsőig összetett és gyakorlatilag *befejezetlen* politikai-jogi állapotban van. Nem tekinthető nemzetinek, és még kevésbé demokratikusnak. Ahelyett, hogy *demokratikus nemzetállam* lenne, az egyiket és a másikat is elkerüli. Sőt, mi több, az aktuális rendszer időről időre az egyiket vagy a másikat színleli, mindig tartva természetes egyesülésük következményeitől. Ilyenformán a mai Szerbia Morus szigetéhez (a nem létező Utópiához) hasonlóan a világpolgár fölvilágosult eszméje és az olyan totalitárius politikai berendezkedések között lebeg, amelyek ki tudják az összes olyan eszmét (de nem implicit gyakorlatot!) sajájtítani, amely pillanatnyilag időszerű. A tűz és a víz egyesülése olyan történelmi kotyvalékot alkot, amely a szemünk előtt párolog el. Természetesen ebben a zűrzavarban is léteznek meghatározott törvényszerűségek és irányzatok, amelyeknek fölfedhetők a szabályai és a tartalékai.

³² Egyébiránt (legalább is egyelőre) az ígért „új világ” és a mitikus „egyenlő esélyek mindenki számára” mellett Amerika az angolokból, franciákból, németekből vagy mexikóiakból létre tudta hozni az amerikaiakat, köszönhetően földrajzi helyzetének és anyagi javainak, de mindenekelőtt azoknak a demokratikus intézményeknek, amelyek etnikai eredetükre való tekintet nélkül minden ember számára vonzóak voltak és maradtak. Az új nemzeti identitás tartalma és távlatai erősebbek voltak a régi etnikai gyökereknél. Másrészt ezek (az etnikai gyökerek) nem egyszerűen eltűntek, hanem idővel újakkal keveredtek össze. Természetesen eme különleges vállalkozásnak, amely mégis csak létrehozta az „amerikai nemzetet” (ezt az egyedi politikai teljesítményt), a végső kimeneteléről még hallani fogunk.

³³ Példának okáért azok a szerbek, akik Horvátországból és Boszniából érkeznek, még akkor is, amikor (ha egyáltalán) megkapják a jugoszláv útlevelet, a dolgok természetéből fakadóan nemzeti kisebbségek kellene, hogy maradjanak, tekintettel arra, hogy a szerb nemzeti identitásukkal egy olyan országba érkeztek, amelyik csak a jugoszláv nemzetet, pontosabban: állampolgárságot ismeri el. Továbbá, mivel Szerbia (a JSZK föderatív egysége) nemzeti jellegtől mentes „polgári állam”, a szerb nép esetleg egy szerb nemzeti államban létezhet – pillanatnyilag kizárólag a Boszniai Szerb Köztársaságban, amely, hogy a dolog még képtelenebb és bonyolultabb legyen, ismét része a nemzetközileg elismert, független Bosznia-Hercegovinának.

Ezzel kapcsolatban ismételjük meg, hogy minden nemzeti identitás egy bizonyos etnikum politikai, kulturális és történelmi mintáiból meríti tartalmát. Számvetést végezve a 20. század végén, megállapítható, hogy a szerbek nemzeti identitása jelentős mértékben megosztott (szinte skizofrén), és az európai példákhoz viszonyítva hiányos (áltradicionális), köszönhetően mindenképp a gyöngécske szociális differenciáltságnak, továbbá azoknak a kizárólagos ideológiai vállalkozásoknak, amelyek az adott társadalmi talajhoz kapcsolódtak. A modernitás állandó imbolygásai a nemzeti identitás számos hibrid válfaját alakították ki bennünk, amelyek soha nem voltak képesek arra, hogy bármelyik eszmét is „végigvigyék”. A *nemzeti sovinizmus* és a *tartalom nélküli kozmopolitizmus* szélsőségei között haladva, annak ideológiai sugallata mellett, hogy a nemzeti és a polgári kizárják egymást, úgy tűnik, mintha a modern szerb nemzeti identitás hatása nem volna több, mint az *önbecsülés általános hiánya*. Ez megnyilvánul mind kollektív (nemzeti), mind pedig egyéni (polgári) szinten. Az aktuális, azaz uralkodó (hatalmi) politikai tervezet hatására olyan szociális, gazdasági és politikai rendszert alakított ki, amely egyrészt teljesen szemben áll a korszerű nemzeti-demokratikus identitással, másrészt pedig a saját maga ideológiailag és jogilag megfogalmazott céljaival is. A valós, a lehetséges és az elvárható adott szétválásából ered a szerbek közös mentalitásának és önismeretének és az állami keretüknek az összes gyengesége.

Végül nyilvánvaló az a tény is, hogy Szerbia „befejezetlen állam”, és így baljóslatúan emlékeztet az egykori JSZSZK-ra. Ilyenformán nagy a veszélye, hogy hasonlóan is végzi. Egyedül az nyilvánvaló, hogy a jövője közvetlenül attól a politikai koncepciótól függ, amelyen keresztül a mai politikai berendezkedés igazolni szeretné magát. Ennek a konzisztenciája fogja létrehozni a megfelelő nemzeti identitás(oka)t is.

A „nacionalizált” társadalom jellemzői

Átmenet vagy nemzetiesítés: délszláv történetek a kilencvenes évek elején

SILVANO BOLČIĆ

E munka kiindulópontja az, hogy a kilencvenes évek kezdetén a jugoszláviai történetek a társadalom „nacionalizálása”, illetve az etnokratikus fölépítésű új, globális társadalmak jegyében zajlottak le, amelyek az egykori többnemzetiségű jugoszláv társadalom romjain jöttek létre. A társadalom nemzetiesítése az a folyamat, amelynek során a globális társadalom arra törekszik, hogy bizonyos „nemzeteket” (etnikumokat) kisajátítson, aztán annak a társadalomnak az alapvető identitását, az általános társadalmi rendet és a társadalmi-rendszer-beli célokat úgy határozza meg, hogy a „kiválasztott nép” érdekeit valósítsák és védjék meg. Az etnokratikusan megalkotott társadalom elsősorban nemzeti alapokon szerveződik. A hatalmat úgy osztják föl, hogy lehetővé tegyék az uralkodó nemzet érdekeinek érvényesítését, és ez érvényesül a társadalom többi rétegének a kiépítésében és a működtetésében is, különösen a szellemi szférában. Mivel a hatalmon lévők kifejezetten hajlanak minden olyan dologra, ami az uralkodó nemzet javát szolgálja, az alapvető emberi értékekhez való viszony teljesen eltorzul, s ez a jogi normák tömeges megsértését, a társadalom kriminalizálódását eredményezi, valamint erkölcsi visszafejlődést von maga után, egyúttal alapjaiban ellenséges viszonyt alakít ki más, idegen nemzetekkel, akár névlegesen ugyanannak az országnak a polgárai azok, akár egy másik, főként szomszédos ország lakói. Elmondhatjuk, hogy a kilencvenes évek elején jugoszláv területen létrejött új társadalmak az átmenet helyett inkább a társadalom nemzetiesítését választották. Ez a dolgozat a nyilvánvaló következmények taglalása mellett röviden azzal is foglalkozik, miként lehetséges ezeknek a társadalmaknak a mielőbbi „denacionalizálása”.

A kelet- és közép-európai volt szocialista államok népei addigi társadalmi rendszerük csődje után elindultak a szocialista politikai és gazdasági berendezkedésből az új, posztoszocialista társadalmi rendszer felé. Olyan politikai berendezkedésre törekzenek, amelyik az egyenlő politikai jogokon, a polgárok szabadságán, a polgárok szabad politikai, többpárti szerveződésén

és más, demokratikus fölépítésű hatalmi intézményeken, valamint a piac ellenőrzése alatt álló gazdaságon alapszik, amelyben a gyárakat a tulajdonosok, más autonóm üzleti szervezeteket pedig a gazdasági alanyok hozzák létre.

Azok az emberek, akik a jugoszláv térségben éltek és élnek, szintén megtapasztalták a kilencvenes évek elején országuk addigi társadalmi rendszerének a csődjét; átérték annak az országnak a széthullását, amelynek addig az állampolgárai voltak, továbbá az addigi Jugoszlávia teljes, anyagi és társadalmi megsemmisítését (Bolčić 1994, Lazić 1994a). Átélték bizonyos fajta változásokat a politikai és a gazdasági fölépítésben (Goati 1995, CEI 1995), hasonlóakat, mint amilyeneket más kelet-európai államok polgárai is, mint például a többpártrendszer és a magánosítást. De elsősorban olyan új államok létrejöttét tapasztalhatták meg, amelyek egyes nemzetekre épültek, és ezek mércéi szerint képződtek. Ez a sajátos jugoszláv átmenet a (háborús) történesek tragikumával, a hatalmas emberáldozatokkal és más károkkal, a többi volt szocialista országban is beárnyékolta az átmenetet.

A nyolcvanas években feledésbe merült „jugoszláv eset” („Yugoslav case”) a rosszabbik oldalát mutatta meg, és újra arra kényszerítette a világot, hogy (a napi hírekben) beszéljen, vitatkozzon róla, keresse a helyzet megoldását. A civilizált élet szabályainak betartatására létrehozott intézmények a világ minden részén a legösszetettebb politikai, katonai és humanitárius akciókat indították el; rengeteg pénzt és más eszközt elhasználtak, hatalmas mennyiségű energiát öltek bele abba, hogy megfékezzék a jugoszláviai történelem tragikussá válását. Sajnos ezek az akciók 1995 végéig¹ nem hoztak eredményeket sem a segítő fél, sem a megsegíteni szándékozottak számára.

Az 1989 végéig a berlini fal lerombolásának, Németország egyesítésének és a kelet-európai országok többségében lezajlott bársenyos forradalmaknak a hatására fölébredt reményeket a jugoszláviai események a kilencvenes évek elején jórészt szertefoszlatták. Még azok a „hatalmasságok” is, amelyek addig a világ eseményeinek irányítói voltak, zavarodottá, aggályossá váltak, tehetetlennek érezték magukat. Hiszen a délszláv térségben teljes négy éven át dúlt a pusztítás, gyűltek az épületek, intézmények, eszmék és eszményképek romjai: a szemétdombra került az addigi jólét, hadi technika, de úgyszintén a hazai hatalmasságok meg a nemzetközi intézmények képviselőinek többszöri diplomáciai erőfeszítése és a „jóakarátú emberek missziója” stb. Meddőnek bizonyultak mindazok az írások, viták, tudományos vizsgálódások, okos értelmezések, melyek azt voltak hivatottak megmagyarázni, mi történt és minek kell történnie a „jugoszláv térségben”. Persze a jugo-

¹ A daytoni megállapodás, úgy tűnik, lehetővé tette a harcok tartós beszüntetését, valamint a békés egymás mellett élés fokozatos helyreállítását.

szláviai történesek drámai volta és az ezek további következményeitől való félelem a lelkiismeretes embereket arra készítetik, hogy megakadályozzák a tragikus eseményeket a térségben, és újrateremtsek a nyugodt, normális, civilizált élet lehetőségét azok számára, akik itt szeretnének élni.

Ha megértjük az eddigi jugoszláviai történeéseket, ezzel – úgy tűnik – megteremtjük az egyik föltételét annak, hogy megtervezhessük a helyes lépéseket a helyzet megoldására. A térségre vonatkozó szociológiai tudásom alapján meggyőződésem, hogy a közelmúlt szerencsétlen történeseit Jugoszláviában a társadalom nemzetiesítése okozta, vagyis az etnokratikus társadalmi fölépítmény, emiatt pedig a kilencvenes években a jugoszláv térségen belül is jelentősen különböztek a társadalmi viszonyok, nem csak a többi volt szocialista országgal összehasonlítva, amelyekben a kilencvenes évek elején elkezdődött az átmeneti állapot, az új, posztszocialista korszak.

A közelmúlt kelet-európai történeéseinek ismerői azt mondhatnák, hogy a posztszocialista korszak nem sokban különbözik attól, ami az egykori JSZSZK-ban történt, ugyanis ez az átmenet mindenütt a növekvő nacionalizmus jegyében zajlik, ami mint egységesítő ideológia jelenik meg, melynek segítségével a különböző szereplők a tömegeket mozgatják, és az időszerű változások legitimitását biztosítják. Valóban, mindenütt visszakérültek a nemzeti jelképek a zászlókra, címerekre, egyenruhákra; mindenütt olyan pártok és formációk léptek a színre, amelyek a nemzeti identitást hirdették, és nemzeti programokat dolgoztak ki; mindenütt jelentkeztek (vagy kiújultak) a nemzetek közötti torzalkodások, egyes helyeken (a volt Szovjetunió bizonyos részein) fegyveres etnikai összetűzések is kirobbantak. Kezdetben nemzeti alapon békés úton szétváltak a csehszlovák és a szovjet szövetségi köztársaságok. De a kilencvenes évek eleji délszláv államokbeli és kelet-európai történesek közti azonosságok ellenére az általános társadalmi változások a jugoszláv államban minőségükben különböztek, a folyamat vázát a társadalom nemzetiesítése képezte, aminek a segítségével szociális és szerkezeti értelemben is új társadalmakat hoztak létre. Más kelet-európai országokban az addigi társadalmak megmaradnak a régi határok között egy sor korábban kialakított sajátossággal, noha megváltozott rendet kapnak, ezzel együtt pedig a megnövekedett nacionalizmus (ami egyszerre ideológia és kollektív szentimentalizmus is) hatására kifejezettebbé válnak ezeknek a társadalmaknak a nemzeti jellemvonásai. Az, ami a délszláv államokban uralkodó irányzatként jelenik meg, a többi kelet-európai országban vagy megvalósult már, és kiélték a korábbi történelmi korokban, vagy éppen a pillanatban van soron, így a folyamat nem került túlsúlyba a többi átalakulással szemben, sem a gazdaság, sem a politika, sem a kultúra, sem pedig az életmód visszaállítása területén.

Ezúttal megválaszolatlan marad az az összetett kérdés, mi az oka annak, hogy a délszláv államokban másként zajlott le az átmenet, mint a többi kelet-európai országban. A következő fejtegetésben arra törekszünk, hogy megmagyarázzuk a társadalom nemzetiesítésének a lényegét, és megvilágítjuk ennek a folyamatnak a jugoszláv térségben élő emberek többsége mindennapi életére gyakorolt aktuális és hosszú távú hatását.

A társadalom nemzetiesítése a délszláv országokban valóban minőségileg új iránya a társadalmi változásoknak, különösen az elmúlt öt évtized társadalmi történéseihez képest, noha a nemzetek közötti összetűzésekre utaló jelek ebben a térségben már korábban is megvoltak (Milosavljević 1992). Néhány újabb jelből a jugoszláviai események nem kielégítően értesült megfigyelője azt a téves következtetést vonhatja le, hogy a nemzetek csak most váltak releváns társadalmi tényezőkké, azaz az itt élő emberek többsége csak a kilencvenes évek elején került olyan helyzetbe, hogy szabadon megvallhassa nemzeti identitását. Ám érdemes megemlíteni, hogy az emberek a háború utáni népszámlálások mindegyikén kinyilvánították nemzeti hovatartozásukat. Az 1948-as népszámláláskor Jugoszlávia lakosságának 100 százaléka vallotta magát valamilyen nemzethez vagy nemzetiséghez tartozónak, 1961-ben és 1971-ben a lakosság 98 százaléka nyilatkozott ilyen értelemben, 1981-ben ez az arány 94 százalékos volt, a jelenlegi Jugoszláviában, 1991-ben pedig 96 százalékra módosult a nyilatkozók aránya. Tehát a volt Jugoszláviában az emberek bármikor lehettek szerbek, horvátok, szlovének, albánok, magyarok, macedónok, muzulmánok stb. Százalékosan igen kicsiny volt azoknak az aránya, akik mellékesnek tartották a nemzetiségüket, és ebbe a számba beletartoztak azok is, akik jugoszlávnak vallották magukat. A nemzetiség kinyilvánítása az összeírások alkalmával csak egy tény, amit megbízható adatokkal támaszthatunk alá. Ez a tény arról árulkodik, hogy Jugoszláviában a nemzeti azonosság vállalása nem halt ki a szocializmus építésének éveiben, amikor nem tűnt sem kívánatosnak, sem pedig ésszerűnek etnikailag tiszta területek létesítése (amikor például mindennaposak voltak a vegyes házasságok, amik azt eredményezték, hogy sokaknak akadt a közelebbi vagy távolabbi rokonai közt más nemzetiségű – Petrović, R. 1985, Bogosavljević 1992). Mégis, az előző Jugoszláviában az emberek mindennapi életében nem játszott nagy szerepet a nemzeti hovatartozás, legtöbbször elsősorban személyes érzés volt, aminek nem volt különösebb jelentősége a társadalmi életben. Azon tény miatt, hogy az előző Jugoszlávia állampolgárai túlnyomó többségének volt nemzeti identitása, és mert a társadalom más tagjaival bizonyos viszonyokat nemzeti identitásának aspektusából alakított ki, természetesen érthető, hogy egyes társadalmi történések (a politikában, a kultúrában, a mindennapi életben) a nemzetek közötti viszonyok

jegyében zajlottak le. Az előző Jugoszláviában a nemzetek közötti viszonyoknak társadalmi-rendszer-beli (alkotmányos, jogi) alapjai voltak, hivatalosan is értékelték ezeket, de értékelte a közvélemény is a körülményektől és a helyszíntől függően, persze mindig más és más módon. A nemzetek közötti viszonyok már a volt jugoszláv társadalom számára is okoztak gondokat, de ezek a feszültségek nem voltak olyan intenzitásúak, hogy megoldásuk a társadalom és az állam szempontjából kulcskérdéssé vált volna. Az időnként elvégzett tudományos fölmérésekből az derül ki, hogy az emberek nagy többsége szerint a volt Jugoszláviában jók voltak e viszonyok (Lazić 1994). A korábbi évtizedekben a legjelentősebb társadalmi összeütközések és bizonyos ellenzéki (illetve disszidens) tevékenységek az egyes nációk gazdasági és politikai érdekeinek az érvényesítéséért folytak (Golubović 1988). Ám azon mostani (hazai és külföldi) elemzők szerint, akik az előző Jugoszlávia szét hullását tanulmányozzák, a nemzetek közti viszonyok olyanok voltak (rosszak), hogy a többnemzetiségű Jugoszlávia megszűnése lehetett az egyetlen módja a társadalmi problémák megoldásának. Tehát úgy tűnik, az történt, aminek történnie kellett: darabjaira hullott a nem is oly régen, 1918-ban a számos tekintély szerint külföldi tényezők kedvéért, „tévedésből” fogantott többnemzetiségű jugoszláv társadalom, és most folyamatban van az új társadalmak (meg velük együtt a megfelelő új államok) kialakulása, amelyeknek az alapját meghatározott népek (etnikumok) mint „természetes” és „elemi” emberi közösségek képezik, amelyekhez az emberek többsége „természetes módon” tartozik, és tartósan tartozni is akar.

Ebből a szemszögből nézve a délszláv térségben a kilencvenes évek elején az történik, ami a (távoli és közeli) múltban már megtörtént a modern társadalmak kialakulása során, és akkor szintén mindenféle dolog megesett, akár „csúnya” események is – az elméletek beteljesítéséért folytatott háborúk, etnikai tisztogatások, a kisebbségi nemzethez tartozók erőszakos beolvasztása vagy kiszorítása (Vratuša 1995: 133–136) –, amelyek nem tudatosulnak ezeknek a modern társadalmaknak a tagjaiban, illetve a régi „rossz” eseményeket igyekeznek elfelejteni.

Mivel e fölfogás szerint az eddig többnemzetiségű jugoszláv társadalom efféle átalakulása alapján véve szükséges és a világtörténelemben normális folyamat, ebből arra lehet következtetni, hogy elvileg és gyakorlatilag el kellene fogadni és támogatni kellene a délszláv térségben kialakulófélben lévő új társadalmak és új államok születését, amelyek társadalmi alapját meghatározott nációk (etnikumok) képezik. Csak azok a tárgyilagos, kívülről álló egyének és más szereplők képesek cselekedni és gondolkodni az uralkodó irányzatot figyelmen kívül hagyva, akik saját korukon kívül élnek, illúziókat táplálnak, vagy azok, akik ebben az ellentevékenységben a pillanatnyi érdekeik

érvényesülését látják. Azt mondhatjuk tehát, hogy a kilencvenes évek elején a délszláv térséget benépesítő emberek nagy többsége egy „nemzetiesített” társadalomban éli a mindennapjait, amely társadalom egy meghatározott nemzet mércéi szerint formálódik, és amely társadalom oly módon alakítja ki társadalmi és államberendezkedését (minden általános társadalmi, politikai, gazdasági, kulturális stb. intézményt), ahogyan az az adott domináns nemzetnek leginkább megfelel.

Sokan hiszik azt, hogy a jugoszláv térség társadalmának átalakulása elsősorban azért vált ilyen véressé, ilyen tragikus kimenetelűvé, és azért húzó-dott ilyen hosszú időn át, mert bizonyos idegen tényezőknek tervei voltak ezzel a területtel. Egyeseknek úgy tűnik, hogy korábbi történelmi események megismétlődésével állnak szemben, a bűnösök és az áldozatok pedig lényegében ugyanazok. Sajnos kevesen vannak azok, akik úgy gondolják, hogy ez a szerencsétlen esemény a többnemzetiségű jugoszláv társadalom szétzúzásának a volt Jugoszlávia területén született elméletéből fakad, meg abból az ötletből, hogy új nemzetállamokat kell létrehozni a déli vidékeken. Ámde abból, ami ezután következik ebben a szövegben, azt a következtetést lehet levonni, hogy ezeknek a keveseknek volt igazuk, és a jugoszláviai szerencsétlenség sokkal gyorsabban és szerencsésebben fejeződött volna be, ha többen osztották volna eme kevesek véleményét. Természetesen nehéz azt állítani, hogy teljesen igazunk van, amikor egy ilyen összetett eseményt vizsgálunk. Mindenkinek joga van a magánvéleményéhez, még akkor is, ha nincs igaza. Azok a társadalmi szereplők a legveszélyesebbek, akiknek hatalmukban áll úgy cselekedni, mintha csak nekik lenne igazuk, méghozzá száz százalékban (Miloš 1995).

A társadalom „nacionalizálásának” lényege és következményei

„Nacionalizálás”-on az eddigiekben azt értettük, hogy a nemzetállam olyan anyagi javak tulajdonosaként lép föl, amely javak korábban magántulajdonban, illetve más jogi személyek tulajdonában voltak (mondjuk alapítványokéban, egyházakéban). Korábban az a nézet uralkodott, hogy a termelőeszközök államosításával kezdődik a szocializmus építése, egy társadalom pedig annál inkább szocialista, minél nagyobb százalékban államosította a termelőeszközöket. A „nacionalizálás” szó jelentése itt eltolódik és kitágul, méghozzá az előző Jugoszlávia területén végbement változások miatt, amelyek a globális társadalmat kizárólag a nemzet (etnikum) tulajdonává akarják tenni. Mert a nációt kimondva-kimondatlanul szociális entitásként határozzák meg, ami a társadalomnál előbb keletkezett, ezért a nemzet jogait figyelembe véve kellene a társadalomnak, a társadalom lényegének, identitásának (beleértve

ebbe a nevét, a határait és a területét) és általános berendezésének a megalkotásához hozzáfogni. A nacionalizálás föltételei között a tényleges társadalom és minden lényeges társadalmi kisugárzás elsősorban úgy jön létre, hogy lehetővé tegye a nemzet (etnikum) fennmaradását és létét, alárendelve az egyes emberek, illetve más szociális csoportok, közösségek minden más igényét és érdekét a náció érdekeinek.

A társadalom tagja mindennapjainak síkján „nacionalizálódik”, még hozzá úgy, hogy egy adott nemzeti identitású egyén saját jövőjét majdnem a végsőkéig saját népének a jövőjéhez köti. Tárgyilagosan nézve a társadalom a saját szerkezete, uralkodó szabályai és gyakorlata által „nemzetiesedik”, és pedig oly módon, hogy az adott nemzet tagjait (valójában saját vezetői) felhasználják a kinyilvánított nemzeti érdekek megvalósításához, még akkor is, ha ezzel a módszerrel az emberek létének kereteit rombolják le, sőt, akár az életüket is megsemmisítik. Így kerül a nemzet (etnikum) monopolhelyzetbe a társadalom fölött.

A „nacionalizált” társadalom elsősorban nemzeti alapon rétegeződik, az egyik réteghez tartoznak a társadalmat kisajátító, domináns nemzet tagjai (papírforma szerint ez az ország lakosságának többségét képező nemzet, de ez nem törvényszerű), a másik réteghez pedig a többi, kisebbségi nemzetek tagjai, akiknek az adott társadalmi rendszer meghatározott kisebbségi jogokat biztosít: ők inkább kulturális jogokra számíthatnak a nemzetek közötti kedvező viszonyok föltételei között. A kisebbségi nemzetek tagjaira az adott államban rendszerint úgy tekintenek, mint idegen elemekre, függetlenül attól, hol születtek. A semleges nemzetiségűek az ilyen államban természetesen hontalanná válnak, noha ugyanott élnek, ahol eddig (nem változott a lakcímük), az országban, ahol tegnapig még állampolgári státussal és ugyanolyan jogokkal rendelkeztek, mint a „megfelelő” nemzeti identitásúak. A társadalom más vonalon is differenciálódik (generáció, képzés, munkaterület, anyagi alapok stb.), de ez nem befolyásolja lényegesen a fontos társadalmi folyamatokat, az emberek politikai besorolását és tevékenységét, az állásfoglalások kialakítását.

Az adott „nacionalizált” társadalmi szerkezetet megerősítő és a társadalmi intézmények tevékenységének a kívánt irányát biztosító hatalom elosztása a „nemzetiesített” társadalom jegyében zajlik. A hatalom birtokosai (hivatalok, intézmények, szervezetek) elsősorban a „nemzet javára” dolgoznak. A hatalom ilyen elosztásához igazodnak a kinevezések szabályai és szempontjai is, tehát azok az emberek lehetnek sikeresek, akik saját nemzetük „javára” cselekszenek.

Ha most valaki az új társadalmi rend szellemében szeretne gondolkodni és cselekedni, hogy az adott közösség lojális polgára lehessen, akkor

leghelyesebb, ha nemzetieskedve teszi azt. A nem nemzeties, a transznacionális, a több nemzetet felölelő, a kozmopolita, az egyetemes emberi gondolkodást és cselekvést társadalmilag csak abban az esetben tolerálják, ha az marginális, de még akkor is csak hangos vagy csendes rosszallással. Erkölcsileg azért ítélik el az efféle szellemben gondolkodót, mert „elárulja saját népét”, mert „elvtelenül értékeli” más nemzetek cselekedeteit; intellektuálisan meg azért, mert nem látja be, hogy „világszerte újjáéled a nemzeti gondolkodás”, mert nem ismeri a történelmet, mert téves és túlhaladott teorémák, ideológiák rabja, pl. a marxizmusé stb. Azok az egyének, akik nem gondolkodnak és cselekszenek nemzetieskedve, elveszett, jelentéktelen személyekké, „naivakká” vagy éppen „veszélyes” szándékokat dédelgetővé válnak (valamely ellenséges nemzet ötödik hadoszlopává, idegenek bérencévé, kozmopolitává...). Jelenlétük a nyilvánosság előtt nem kívánatos, mivel a nemzeti társadalomban a nyilvánosságnak, a közvéleménynek és a szellemi életnek az a feladata, hogy hozzájáruljon az adott társadalom alapját képező nemzet „érdekeinek” megértetéséhez, igazolásához, és az adott nép „érdekeit” megerősítő akciókat szolgálja.

A „nacionalizált” társadalmat az alapvető emberi értékek megbecsülésével és különösen az emberszeretettel szembeni teljesen torz viszonyulás jellemzi. Ugyanis társadalmilag megengedetté és elfogadhatóvá válnak azok a cselekmények, amelyek a nemzet „érdekében” történnek, összhangban az adott nemzet tagjainak a saját „jogaikért” folytatott harcával, még akkor is, ha a szereplők becsstelen és embertelen eszközökkel harcolnak, ha bűncselekményeket hajtanak végre, ha tetteikkel az alapvető emberi normákat tiporják el, beleértve ebbe még a tízparancsolatot is. Nem elég, hogy a „nemzeti ügyért” harcolók soraiba gyanús erkölcsű, büntetért elítélt, illetve azzal gyanúsított embereket is fölvesznek, de ezeknek az embereknek még azt is lehetővé teszik, hogy eszményképekké, nemzeti hőökké váljanak. Ráadásul, amikor az szükséges (az illetékesek szerint), meghatározott nemzeti célok (mint a fegyver és egyéb stratégiai fontosságú dolgok beszerzése, a nemzetközi kereskedelem folytatása, a deviza átvitele és beszerzése stb.) érdekében tiltott módszerekhez folyamodhatnak a hatalom és a társadalmi intézmények szárnyai alatt vagy azok számlájára.

A társadalom kriminalizálódásának veszélyes folyamatát más országokban is megfigyelhetjük, főleg ott, ahol összeomlott a társadalmi rendszer, ahol lassan épül föl egy valóban új rendszer, ahol a hatalomért titkos harcot folytat egymással a régi és az új elit – ahogyan az napjainkban Oroszországban és más kelet-európai országokban történik. De a „nemzetiesített” társadalomban mélyebb és hosszabb ideig is tart a kriminalizálódás, mert – legalábbis részben – egy jó adag társadalmi-rendszer-beli támogatással és

a társadalom többségének hallgatólagos beleegyezésével jött létre, tehát azoknak a támogatásával, akik egy adott nemzet dominanciáján alapuló új társadalom kiépítése mellett döntöttek. Jugoszlávia esetében a társadalom kriminalizálódása nem egyszerűen csak kórtani jelenség, a társadalom nemrégiben bekövetkezett széthullásának a nemkívánatos eredménye, hanem a társadalom „nacionalizálásának” működő eszköze, és elengedhetetlen támasz a „nemzetiesítés” véghezvivői számára. Tekintve, hogy a jugoszláviai térségben még nem ért véget a társadalom „nacionalizálása”, sem szereplői, sem pedig az eszközei – beleértve a „hasznos” bűnözést is – nem tűnhetnek el a társadalom színpadáról ennek a térségnek egyetlen újdonsült „nemzeti-esített” társadalmában sem, főleg ott nem, ahol a társadalom „nacionalizálásának” több szempontból is bizonytalan a befejezése, ahol még folyik a harc a területekért és az új államok nemzetközi elismertetéséért.

A hatalmas emberáldozat és anyagi kár mellett a társadalom „nemzetiesítésének” egyik legsúlyosabb és leghosszabb távú következménye az egyetemes emberi értékmérce (melynek segítségével az emberek meg tudták állapítani, mikor cselekszenek helyesen, fölismerték a társadalmilag kívánatos viselkedési normákat, észrevették a jó példákat, megoldották életük problémáit, megállapították életmódjuk és cselekvésük értelmét) megsemmisítése. A „nemzetiesített” társadalomban az adott nemzet jellegzetes értékeinek megmentésével és továbbfejlesztésével egy időben kifejlődik az egyéb értékek elértéktelenedésének és a tömeges morális visszafejlődésnek a folyamata, mert azzal, hogy részrehajlóan helyeselnek és tolerálnak mindent, ami a nemzet „jólétét” biztosítja, erkölcsi zavart okoznak, hiszen az ilyen társadalomban az egyén fennmaradásának az az egyik feltétele, hogy megfelelkezik a lelkiismeretéről, a nemzeti jellegzetességek fölmutatását pedig a giccs, a parádé és mindenféle túlzás jellemzi. Ezért most sok régi nacionalista kényelmetlenül érzi magát amiatt, amit a nép nevében cselekszenek az újdonsült nacionalisták, a kényszersocialisták. Hiszen ez utóbbiak gyakran éppen azok, akik nemrégiben még a Párt megbízásából odaadón üldözték, büntették a nacionalistákat, és a nacionalista jellegű cselekvés szinte minden formáját megakadályozták.

A nemzet magasabb rendűnek ítélt érdekei miatt ilyenkor gyakran megfelelkeznek sok egyén, sőt sok hivatalos intézmény legális tevékenységéről. Ennek következtében csorbul a jogi rendszer, ami megszűnik az emberek társadalmi tevékenységének releváns szabályozója lenni. Így aztán szinte mindenki törvénytelen dolgokkal kezd el foglalkozni, és az előírások megszegőjévé válik. A lelkiismeret elaltatása és a részrehajló erkölcs pedig azt eredményezi, hogy a morális szabályok ellen már nemcsak bizonyos egyének vétenek, hanem az ún. egyszerű emberek tömegei is.

Az ilyen „nemzetiesített” társadalomban az emberek többsége rosszul érzi magát, s még akkor is úgy látja, hogy sok mindenben akadályoztatva van, ha anyagi helyzete, életszínvonala, az egészsége, családi körülményei, a munkája és más hasonlók rendben vannak. Azok, akik ezt határozottan kimutatják, de azok is, akik ezt nem akarják szóba hozni, inkább szeretnének, illetve tudnának egy másik társadalomban élni (szóba jöhet itt a korábbi évek társadalma², ill. valamelyik, a jugoszláv térségen kívüli ország³).

A nacionalizmus és a „nacionalizált” társadalom

A kilencvenes évek elején a jugoszláv térségben létrejött „nemzetiesített” (etnokratizált) államok állapotának itt olvasható elemzése vitatható, mert ezeknek a társadalmaknak csak a lényegesebb jellemvonásait emeltük ki, s mert hangsúlyozottan általánosító, tekintettel arra, hogy sok a különbség ezek között az új államok között, és mert nem konkretizáltuk eléggé ezeknek az etnokratikus fölépítésű társadalmaknak a manifesztálódását, noha szokás emlegetni a jugoszláviai térségben végbement tragikus eseményekkel kapcsolatban egyes tényleges politikai lépéseket és politikai személyiségeket, akik elindították és formálták ezeket (lásd a történesek kronológiáját: Kovačević–Dajić 1994, Branković 1995, vagy Jugoszlávia szétesésének az analízisét, pl. Pešić 1995). Ezek a történetek saftosabbak és bizonyára érdekesebbek is, s belőlük egyértelműen kiderül, melyik táborhoz tartozik az, aki ilyen mesélésbe bocsátkozik.

Ebben a munkában arra törekszünk, hogy szociológiai szempontból, és amennyire ez reálisan lehetséges, tárgyilagosan láttassuk a közelmúltban ebben a térségben lezajlott eseményeket, hogy a felszínre hozzuk azokat a társadalmi–rendszer-beli sajátosságokat és folyamatokat, melyek saját logikájuk szerint működnek még akkor is, ha az emberek szubjektíve valami mást akarnak. Ezért beszélünk a társadalom „nemzetiesítéséről”, nem pedig nacionalizmusról meg nemzeti érzésekről; meggyőződésekről és az emberek érzelmi reakcióiról, amelyek az egyéni és a kollektív tudat részeként fennmaradhatnak egy olyan társadalomban is, amelyik nem „nacionalizálódott”, és meggyengülhetnek egy „nemzetiesített” társadalomban is.

A társadalom „nemzetiesítésének” kezdeményezői természetesen azok az emberek voltak, akiket különösen érdekeltek az adott nép jogai, szükségletei, sorsa, és szorosan kötődtek saját nemzetükhöz. A közelmúlt jugo-

² 1994-ben Vladimir Goati vezetésével *Puls Jugoslavije* [Jugoszlávia pulzusa] címmel kutatást végeztek, amelyből kiderült, hogy a megkérdezettek fele szerint a régi társadalmi berendezés jobb volt, mint az 1991 után keletkezett új.

³ Ezzel kapcsolatban lásd Bolčić és mások 1995: 99.

szláviai társadalmának ilyen irányú átalakulásáért persze nem csak ők a felelősök, még akkor sem, ha kulcsszerepet játszottak benne. A társadalom „nemzetiesítése” az összes kulcsfontosságú intézményt ellenőrző régi kommunisták (szocialisták) politikájának és a volt jugoszláv tagköztársaságok ideológiailag szinte teljesen képzetlen, egyszerű polgárai általi politikai támogatottságának eredménye, és annak, hogy a szavazók támogatásukról biztosították a képviselőválasztásokat és a referendumokat, ezáltal legalizálva a nemzeti alapokon nyugvó politikát. Fontos megjegyezni, hogy a „társadalom nemzetiesítését” olyan emberek is támogathatják, akikről nem lenne helyes azt állítani, hogy nacionalisták, azt meg végképp nem, hogy megrögzött nacionalisták volnának. Lehet, hogy célszerű gyakorlati okokból döntöttek a társadalom „nacionalizálása” mellett, mert fölmérték az adott társadalmi körülményeket, a kialakult politikai erőviszonyokat, melyeket ésszerű elfogadni stb. A „nacionalizálás” kezdeményezői közül sokan csak később kezdenek nacionalista elveket vallani (vagy legalább mesterségesen színlelni ezt), hogy politikájuk meggyőző legyen, és a nép minél szélesebb körben támogassa őket.

Amikor a „nemzetiesített” társadalom alapjaként föllállítják a nemzetállam apparátusát, a nemzeti hadsereget, amikor „nacionalizálják” a pénz- és az áruforgalmat a vállalatok és – a nemzeti jellegű termelés, kereskedelem, pénzügyi tevékenység működtetésével megbízott – más intézmények között, amikor minden társadalmi tevékenységet (egészségügy, oktatás, tudomány, szociális védelem stb.) szintén „átnemzetiesítenek”, amikor a kulturális tevékenységek (a kulturális intézményekben és a spontán létrejött népiekben is) erőteljesen magukon viselik a nemzeti jelleget, és részt kell venniük a nemzeti igények kielégítésében, akkor az így kialakított társadalomban mellékessé válik a nemzeti öntudat és a nacionalizmus mértékének kérdése. A közelmúlt történései a délszláv térség új államainak politikai színpadán azt bizonyítják, hogy a társadalom „nemzetiesítését” különféle ideológiákra támaszkodva lehet megfékezni, támogatni, véghezvinni: a volt szocialistára, a kommunistaellenesre, a szociáldemokratára, a királyságra, a liberálisra, a konzervatívra – és a nacionalizmus a politikai tevékenység adott ideológiájának és programjának egy többé-kevésbé hangsúlyozott elemévé válik.

Lehetséges, hogy a közeljövőben elvégzendő közvélemény-kutatások kimutatják majd, hogy az emberek bizonyos mértékben kijózanodtak „nacionalista” mámorukból, és csökkent azok aránya, akikre a hiperpatriotizmus a jellemző (Pantić 1995). Persze ettől reálisan nem várhatjuk az eddigi köztársasági társadalmak visszatérését a korábbi többnemzetiségű államberendezkedéshez és a többnemzetiségű jugoszláv társadalomhoz, és az sem várható, hogy az új, „nacionalizált” társadalmak közötti, társadalmi–rendszerbeli

alapon nyugvó ellenségeskedés lényegesen megváltozik, mint ahogyan az sem, hogy jelentősen csökkennének azoknak az embereknek a kellemetlenségei, akik nem az adott uralkodó nemzethez tartoznak. Akadhat számos egyedi példája az egyének közti jó kapcsolatoknak (barátságnak, szomszédságnak, kollegialitásnak, nyilvános helyeken való kapcsolatoknak stb.), lehet jelentős az arra való törekvés is, hogy ilyen jellegű személyes kapcsolatok kialakuljanak, de ez nem törölheti el azt a szinte világosan látszó nemzeti vonást, ami minden társadalmi jelenségre rányomja bélyegét. És ami különösen fontos: nem lehet a nemzeti identitás kérdését jelentéktelennek tekinteni, amikor az már fontos tényezővé vált az egyén és a társadalom, az állam, a hatósági szervek közti hivatalos viszonyokban (munkavállalás, iskolába járás, személyes dokumentumok kiváltása, ingatlanvétel, a határ átlépése, nyilvános és/vagy politikai tevékenység stb. esetén).

Tehát szemmel látható, hogy a sokfajta változás közül, amelyek a kilencvenes évek eleje óta a jugoszláv térségben bekövetkeztek (Bolčić és mások 1995), a fent elemzett jelenség, a társadalom „nemzetiesedése” a leginkább meghatározó. Döntő fontossággal bír a társadalmi, az állami, a nyilvános élet minden területén, de az emberek mindennapi életére is hatást gyakorol, és mindig szem előtt kell tartani, ha a jövő társadalmi eseményeiről bárhol komoly vita folyik.

Mi jöhet még?

Mivel a társadalom „nacionalizálásának” igénye nem (elsősorban) az egyéni vagy a kollektív tudatból származik, hanem valami sokkal mélyebb dolog, ami magával a társadalommal történt, valami, ami intézményekben, tevékenységekben, a saját reprodukálásukra törekvő társadalmi struktúrákban tárgyiasult, nem reális az az elvárás, hogy ez a folyamat majd egyszerűen megszakad, és visszatér az ezt megelőző állapot, és abban sem kell hinni, hogy megkezdődhet a társadalom „denacionalizálása”, mert az eddigi vezetők elfáradnak, vagy megvilágosodik az elméjük. Az eddigi társadalmi események logikájából és kimeneteléből az derül ki, hogy a tömegek megváltozott, mérsékeltabb nemzeti hangulatának hatása ellenére is reális az a törekvés, hogy a társadalom „nacionalizálása” tovább folytatódjon.

Szerencsétlenség, hogy a társadalom „nemzetiesítése” elhúzódott, még nem fejeződött be, és még meghatározhatatlan ideig így is maradhat, mert – a szlovénekén kívül – az összes délszláv nemzet (etnikum) nagy területen szét-szóródva él, ezért a társadalom „nacionalizálása” nem lehetséges a területek brutális cseréje nélkül (nyilvánvalóan ez a belső háborúk központi kérdése is a délszláv térségben), továbbá anélkül, hogy eltüntetnék a meghatározott

területről (megsemmisítés vagy kilakoltatás, elűzés útján) mindazokat, akik ellenzik az adott nemzet dominanciáján alapuló új társadalom létrehozását. A nemzeti kérdés ideiglenes megoldásának elkerülhetetlen, tragikus következményei rettentő méreteket öltöttek a jugoszláv térségben. Hogy az előző Jugoszlávia széthullásának tragikus következményei tovább ne növekedjenek, le kell állítani a háborút, véget kell vetni az erőszakos területcseréknek, és olyan intézményrendszert kell létrehozni, amelyik minden, a térségben élő ember számára eredményesen biztosítja az emberi és a polgári jogokat. Hogy a dolgok így jóra fordulnak, nem valószínű, noha a háború befejezését egyaránt kívánják a harcoló felek és azok, akik a következmények elhárításával foglalkoznak. Az egymással ellentétes nemzeti programok kielégítő megvalósulásáig a jelenlegi háborúkat semmi sem igazolhatja, e nélkül a háború jelenlegi haszonélvezői és vezetői nem maradhatnak azok, amik (győztesek, vezérek, emberek, akik majd bekerülnek a történelembe), ezért a délszláv térségben a háború és minden egyéb eszköz továbbra is szerepet kap majd a „nemzetiesített” társadalom létrehozásában.

Ezeknek a szerencsétlen eseményeknek csak úgy lehet végük, ha véget ér a megkezdett „nacionalizáció”, vagy ha összeomlanak a félíg fölépített új társadalmak. A történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy a társadalmak denacionalizálása csak akkor válik lehetővé, ha megbukik a rezsim, a társadalmi struktúra és a tömegszervezetek, amelyek a „nemzetiesített” társadalmat megalkották (Stobbe 1995). Sok idő kell ahhoz, hogy elkezdődjön a megbékélés folyamata, a normális párbeszéd azon népek között, amelyeket a háború ellenségekké tett (Mechtenberg 1995). Jó volna, ha a 20. század végén Európának ezen a részén nem ismétlődne meg ez a keserű történelmi tapasztalat.

Slobodan Milošević 1987–1997 közötti uralkodása: kísérlet a tipológiai meghatározásra

SLOBODAN ANTONIĆ

1. SLOBODAN MILOŠEVIĆ URALKODÁSÁNAK ALAPVETŐ JELLEMZŐI

Politológiai és szociológiai szakirodalmunkban meglehetősen nagyfokú az egyetértés Milošević uralkodásának főbb jellemzőiről, pontosabban a mai Szerbia politikai szerkezetéről, amelynek centrumában Slobodan Milošević figurája helyezkedik el.

Milošević eddigi uralkodása (1987–1997) formálisan nézve két részre osztható. Az első, rövidebb időszakban (1987–1990) Milošević a szocialista rendszer körülményei közepette uralkodott, míg a második, hosszabb periódusban (1990–1997) olyan helyzetben, amelyet a többpártiság és a demokratikus rend bizonyos intézményeinek bevezetése jellemez.

1.1. Az 1987–1990-es időszak

Ennek az időszaknak a jelentősége elemzésünk szempontjából abban mutatkozik meg, hogy ekkor teremtdnek meg Milošević uralkodásának alapjai: politikai karrierjét a pártnomenklátúra szabályainak eleget téve kezdte el, abban a periódusban, amely megfelel a káder fölemelkedése ún. bürokratikus fázisának; köszönhetően a pártmunkára való kifejezett tehetségének, de a párt csúcsán lévőkkel való komasági, baráti viszonyainak és apósa révén kiépített kapcsolatainak is. Miloševićnek gyorsan sikerült előrehaladnia a párhierarchia létráján a Szerb Kommunista Szövetség Központi Bizottsága elnöki pozíciójáig (1986). Még a saját politikai támogatójával¹ való összetűzés a SZKSZ KB VIII. kongresszusán (1987. szeptember 23–24.) – ami után megnyílt számára az út a köztársasági állampárti nomenklátúra fölötti széles körű dominancia irányában – is megmaradt a szabályok keretein belül, ti. hogy az egypártrendszerben sérthetetlen kádervezetővé úgy válhat valaki, ha végül rituálisan megtöri ellenfelét a frakcióharcban.

Ám éppen ebben az időben került ki Milošević a sikeres kommunista vezető sztereotípiájának kalodájából, s egyszerű kádervezérnél sokkal több lett. Általános meggyőződés szerint ez 1987. április 24-én történt, amikor – ahogyan ezt találóan megfogalmazták – a Kosovo Polje-i kultúrházba este még a Szerb KSZ KB Elnökségének elnökeként ment be, hogy aztán hajnalban mint Slobodan Milošević, a szerb nép vezetője jöjjön ki onnan. Ugyanis – arra való elszántságának köszönhetően, hogy minél jobban megalapozza hatalmát – az akkori Jugoszlávia többi bürokratizált kommunista káderétől eltérően ő nem átalította a tömegtámogatás bebiztosításával megerősíteni párhierarchia-beli pozícióját. Az események pedig megtanították arra, hogy erre a legjobb eszköz a szerb nép huzamosan és szisztematikusan háttérbe-szorított nemzeti érzelmeire való rájátszás.

Milošević sikere igen érdekes és teljesen atipikus jelensége a kommunista társadalmaknak, olyan jelenség, amely különleges figyelmet érdemel. Nem arról van szó, hogy ő találta volna föl a nemzet politikai erejét, miképpen az sem állítható, hogy a szerb vezetők között ő lett volna az első, aki fölfigyelt Szerbia és a szerb nép megalázó helyzetére a jugoszláv föderáción belül. Hiszen már Dra a Marković² 1976-ban, és különösen az 1981-es kosovói albán szecesszionista fölkelés után fölvetette Szerbia alkotmányos helyzetének kérdését, Ivan Stambolić pedig 1987-ben a tartományi és szövetségi nomenklatúrákkal való nehéz bürokratikus pozíció-harcban sikeresen vitte véghez az alkotmány megváltoztatását, amelynek révén Szerbia biztosíthatta szuverenitását tartományai, Kosovo és Vajdaság fölött is. Mégis, Milošević elődei a szerb vezetőségben a nemzeti kártya kijátszásakor mindig igen óvatosak maradtak, mert joggal féltek attól, hogy a politikai hatalom új forrása a régi nélkül marad, azaz hogy az állampárti oligarchia majd azzal vádolja őket, hogy hűtlenek lettek a forradalmi és internacionalista ideológiához, s emiatt aztán majd eltávolítják őket funkciójukból.

¹ Milošević azt az Ivan Stambolićot üttötte ki a kongresszuson az elnöki pozícióból, aki öt politikusként fölfuttatta. Stambolić 1978–82-ben Szerbia végrehajtó tanácsának (kormányának) elnöke, 1985–86-ban a Szerb KSZ KB-jának elnöke (e funkciót veszi át tőle Milošević, akivel ekkor még jóban vannak), 1985 májusától 1987. december 14-ig pedig a Szerb Szocialista Köztársaság elnökségének elnöke.

Stambolić Milošević uralkodásának utolsó hónapjaiban, 2000. augusztus 25-én tűnt el, vélhetően elrabolták, és a mai napig nem bukkantak a nyomára. A föltételezések szerint a bukása óta az üzleti világban mozgó Stambolićot Milošević tűntette el, egyrészt mert még mindig sokat tudhatott, másrészt mert szárnyra keltek olyan hírek is, hogy esetleg a Milošević-tyel elégedetlen szocialisták Stambolićot hívták volna vissza mint a párt lehetséges megmentőjét. *(A szerk. megj.)*

² Dragoslav-Dra a Marković, befolyásos szerb politikus, 1969–74-ben a szerb szkupstina elnöke, 1974-78-ban Szerbia elnökségének elnöke, 1978–82-ben pedig a jugoszláv szövetségi szkupstina elnöke. Rokonságban áll Mira Marković-tyal, Milošević feleségével. *(A szerk. megj.)*

Ám magának Miloševićnek e csapdát igen szerencsésen és ravaszul sikerült kikerülnie. Még akkor, amikor a második politikai vonalban volt (mint a belgrádi kommunisták elnöke 1984–1986 között), szilárd és megingathatatlan kommunista meggyőződésű emberként lépett föl, amivel megnyerte a régi pártbürokrácia jóindulatát. Ezt a titóista és antinacionalista retorikát különösen sikeresen használta föl a VIII. kongresszuson, amikor főbb ellenfeleit sikerült antititóistának és opportunistának beállítania, ami elég volt ahhoz, hogy megnyerje az állampárti oligarchia szklerotikus csúcsának hallgatólagos támogatását Stambolić frakciójának politikai likvidálásához.

Miközben a pártgerontokráciát az antititóizmus és oportunizmus elleni hangoskodással „altatta el”, Milošević a másik oldalon a szerbekben fölébredt nemzeti érzelmekkel kezdett el játszodozni. Milošević a nemzeti kérdés politikai erejét először a már említett áprilisi, Kosovo Polje-i éjszakán érezte meg, amikor tehetséges politikusként megváltoztatta föllépésének korábban meghatározott koncepcióját, és az összegyűlt tömeg előtt éppen azt mondta, amit az hallani akart. A sajtó és a tévé, amit Milošević már korábban ügyesen a fölügyelete alá hajtott, erre az eseményre igen megfontoltan reagált: a *Politika* címdoldalán a Kosovo Polje-i gyűlésről szóló tudósítás Milošević képével együtt jelent meg, míg az utolsó oldalon ellenpontozásként Ivan Stambolić fényképe volt látható, amint vendégeivel diskurálva a Skadarlijában ül kávézgatás közben; a televízió pedig többször is bemutatta a könnyező emberek megrázó látványát, a rendőrség erőszakoskodását és Milošević fölkiáltását: „Senki sem verhet benneteket!”, az újságok címdalai pedig ihletett mondatait – „Ezen a földön nem lesz zsarnokoskodás. E harcot is meg fogjuk nyerni!” – visszhangozták.

Noha Milošević népszerűségének ekkor teremtődtek meg az alapjai, maga Milošević pedig az egyik legfontosabb leckét tanulta meg arról, hogyan kell a politikai hatalmat megszilárdítani a *nép fölhasználásával* („a nép fölhasználása” Milošević kifejezése, amelyet a Kosovo Polje-i tapasztalatok után kezdett el használni politikai stábján belül [Đukić 1994: 52]). Bölcs és óvatos politikusként óvakodott attól, hogy nyilvánosan is a nacionalista mozgalom élére álljon, mert tudta, hogy ez halálos bűn lehet a még mindig erős állampárti gerontokrácia szemében. Ezért titokban, a terepen tartózkodó emberei révén igyekezett megteremteni a fölügyeletet e mozgalom fölött, míg a nyilvánosság előtt továbbra is a szerb nacionalizmus elleni rituális beszédekkel jelent meg.

Éppen ebben látható Milošević lenyűgöző politikai tehetsége, ami csakis azoknak a nagy csábítóknak a tehetségéhez hasonlítható, akikkel az áldozatok olyannyira el vannak foglaltva, hogy – a hűtlenség nyilvánvaló jelei ellenére is – csak azt látják, amit látni akarnak. Így a gerontokrácia

Miloševićben elsősorban az őszinte kommunistát és titóistát látta, akinek taktikailag túl kell járnia a mind erősebb nacionalista mozgalom eszén – ami egyébként „a rendszer megoldatlan kérdései” miatt jött létre; ugyanakkor a nacionalista irányultságú közvélemény benne látta az őszinte szerb patriótát, akinek a politikai erők elégtelen tagoltsága miatt továbbra is részt kell vennie a nacionalisták elűzésének és megátkozásának hagyományos kommunista szertartásaiban. (Természetesen nem kellett sok időnek eltelnie ahhoz, hogy mindkét fél észlelhessen: becsapták, de időközben Milošević annyira megerősödött, hogy már késő volt.)

Ám térjünk vissza 1988-hoz és ahhoz a *fordulathoz*, amit Milošević a *politikai hatalom legitimálásának módszerében* vitt véghez. Miután a sajtóban végrehajtotta a megfelelő változtatásokat, végsőkéig hevítve a nemzeti elragadtatottságot, Milošević ez év nyarán és őszén egész sorát rendezte meg az ún. *igazság mítingjeinek*, azaz a tömeggyűléseknek, amelyeken politikája népszavazással fölérő támogatást kapott. Az összes nagyobb város főterén látványos rendezvényekre került sor, ahol – hivatalos adatok szerint – 100 000 (U ice, Valjevo, Zaječar, Šabac, Kruševac, Krajevo), 150 000 (Vranje), 200 000 (Leskovac, Kragujevac), sőt még 300 000 ember is összegyűlt (Niš). A nép az általános rajongás és elragadtatás közepette – hogy ötven év után végre megint szabadon kifejezheti nemzeti érzelmeit és hogy tiltakozhat a szklerotikus kommunista bürokrácia ellenében – lelkesen skandalizálta Milošević nevét, a képét hordozta, s dalokat énekelt hozzá.

Az idősebb párhatalmasságok megrémültek. Tito hosszan tartó, karizmájára épülő uralkodása után először merészelt egy politikus az állampárti oligarchiából kiválni, és politikai hatalmát a nép támogatására alapozni. A régi urak még föl sem ocsúdtak, amikor Milošević már újabb ütést mért rájuk, ezúttal Vajdaság kommunista oligarchiájára, amelynek újvidéki székhelye előtt 1988. október 5-én és 6-án tömeges demonstrációt szerveztek. A vajdasági nőmenklatúra a hadsereg közbelépését kérte, de a szövetségi gerontokrácia megijedt, és döntésképtelenné vált, így a tartományi vezetőség október 6-án megbukott. Így vette át Milošević a hatalmat az északi tartományban.

Milošević győzelme teljessé vált. Hogy ezt megünnepelje, s hogy egyben a míting-karaván végét is jelezze, Milošević Belgrádban szervezte meg „minden mítingek mítingjét” a kommunista csúcsvezetőség épülete előtt (1988. november 19-én). Mindaddig került a tömeggyűléseken való megjelenést, de többé nem volt szükség a taktikázásra, s most több mint egymillió elragadtatott ember kapott alkalmat arra, hogy közvetlenül ujjongjon ideáljának. Az új vezető a tipikus cezarisztikus gyűlések összes szabálya szerint koronáztatott meg, amelyeken is az elbűvölt tömeg előtt bizonyosodik be a vezető karizmatikus kvalifikációja (Đukić 1994: 288).

S éppen 1988-ban alapozta meg Milošević a későbbi hatalmát. Észre kell vennünk, hogy ekkor vitte végbe a *legitimálás módszerének forradalmasítását*. Ahelyett, hogy karizmáját továbbra is a pártból nyerte volna – mint a többi kommunista vezető, akik *mint* a párt vezetői voltak kedveltek, s nem azért voltak pártvezetők, mert kedveltek voltak (Kuljić 1994: 287) –, Milošević közvetlenül a nép általi támogatottságból kezdte eredeztetni a hatalmát.

A legitimáció módjában tett ezen fordulat ott, ahol Milošević megjelent, rögtön érezhetővé vált. Szerbiában 1988 után a politikai hatalom konfigurációja egészen más lett ahhoz a korábbi szerkezethez képest, amelyet a kommunista Jugoszlávia maradék része, de Európa is ismert. Első pillantásra minden maradt a régiben – a kádernómenklatúra régi kommunista rendszere is, az új funkcionáriusok beiktatásának megkopott szertartásai és a tradicionális elűzések és kiátkozások kollektív szeánszai is. De a régi lepel alatt a hatalom új struktúrája helyezkedett már el. Amikor egyszer csak Milošević kivált a pártállami oligarchiából és a politikai szuverenitás független hordozójává vált, már nem volt szüksége arra, hogy megossza a hatalmat az oligarchia maradványaival, s hogy bármit is megkérdezzen tőlük, vagy hogy meghallgassa őket. Ezentúl már egymaga hozhatta meg a legfontosabb döntéseket, szava döntővé vált az oligarchia csúcán lévő káderek elhelyezésének ügyében, ezentúl már – miképpen a többi népi vezetőnek is – megvolt a saját „irányító stábja”, illetve a „beavatottak intim köre”, amelynek tagjai egyedül tudtak szándékairól, és akiken keresztül ő, megőrizvén karizmáját és érinthetetleniségét, tudathatta óhajait és parancsait a párt- és államapparátus többi részével.

A nép körében kedveltként és ünnepeltként, a berezelt és szenilis kommunista nómenklatúrán belül komoly vetélytárs nélkül, Milošević a nyolcvanas évek végét Szerbia sérthetetlen politikai uraként várta, olyan uralkodóként, akinek a hatalmát abban a rendszerben senki sem veszélyeztethette komolyan. És akkor mindenki számára (s különösen az ő számára) váratlanul Európában összeomlottak a kommunista rezsimek. A régi rendszer, amelyben Milošević jól fölaltálta magát, éppen akkor rogyott össze, amikor ő már azt tervezgette, hogy átveszi a hatalmat az egész akkori Jugoszlávia fölött. Éppen akkor, amikor megszerezte a többséget a JKSZ-en belül, és amikor már csak az maradt hátra, hogy saját ellenőrzése alá hajtja a Pártot, s így az egész országot is, a JKSZ egyszerűen szétesett, úgy, hogy ez már senkit sem izgatott különösebben. Mivel a kommunizmus összeomlott, Miloševićnek ahelyett, hogy élvezetét lelhetné volna az egész Jugoszlávia fölötti dominanciájában, most arról kellett gondolkodnia, hogyan őrizze meg és biztosítsa be hatalmát magában Szerbiában.

1.2. 1990–1997

El kell ismerni, Miloševićnek sok időre volt szüksége ahhoz, hogy elfogadja az új politikai realitásokat. 1990 első felében még a pártpluralizmus ellen foglalt állást, s ezzel hatalmát szükségtelenül sodorta válságba. De amikor fölfogta, hogy a régi kommunista rendszer halott, és új játékszabályok szerint kell játszani, újfent megmutatta politikai képességeit, s a lehető legjobb módon oldotta meg ezt az ideiglenes válságot.

Azt nem tudhatta biztosan, hogy a volt kommunistákból összeálló párta (amelyet 1990. július 16-án keresztelnek át Szerbia Szocialista Pártjává [SZSZP]) megnyeri-e a választásokat, és megszerzi-e a parlamenti többséget. Ami viszont nagyfokú bizonyossággal várható lehetett, az az ő elnökválasztási győzelme volt, mivel közkedveltségéből szinte semmit sem veszített. Az új pártok azonnali választásokat követeltek; ha ez megvalósul, Milošević győzelme nem sokat ér, mivel a köztársasági elnök intézményes hatalmát a szkupstina hatalma korlátozza, s az új, többpárti szkupstina, melyben az ellenzéknek akár többsége is lehetett volna, nyilván új alkotmányt lép tet életbe, amely még inkább szűkíti az elnöki hatáskört.

Ekkor Milošević végrehajtotta a rá oly jellemző híres-hírhedt és váratlan manővereinek egyikét, amellyel meg tudta fékezni ellenfeleit. Azzal a magyarázattal, hogy a többpárti választásokat nem lehet megtartani mindaddig, amíg a tartományok államiságát maradéktalanul meg nem szüntetik, Milošević bejelentette, hogy a választások előtt létre kell hozni az új alkotmányt, amely révén Szerbia „egységes és szuverén állam” lesz. Hogy e döntésének demokratikus formát adjon, népszavazást szervez az alkotmány megváltoztatásáról, és a nép, hála abbéli elégedettségének, hogy a Szerbia egységért folytatott harc alkotmányos győzelemmel ér véget, szinte 97 százalékos többséggel szavazza, hogy új alkotmány íródjon (1990. június 1–2.). Az alkotmány, amelyet ezután készítettek el, s amelyet a régi, egypárti szkupstina Milošević fölügyelete alatt minden kétség nélkül fogadott el (1990. szeptember 28-án), természetesen Szerbia állami egységét biztosította. De ez az alkotmány Milošević számára valami sokkal fontosabbat is garantált, valamit, ami annak, aki a júniusi népszavazáson „igen”-nel szavazott, nem is jutott az eszébe – a köztársasági elnök „cezarisztikus fölhatalmázásairól” van szó (Čavoški 1991: 150).

Milošević egyszerűen legalizálni akarta zsákmányát, s hatalmának olyan törvényes formát adott, amely „a hatalom autokratikus fészke” új „protodemokratikus formális-institucionális keret” nyújt (Stojanović 1993: 22–23). Azzal az ürüggyel, hogy a klasszikus parlamentáris rendszer úgymond a kormányzat állandó instabilitását hozza magával, Milošević

alkotmányozói az ún. *parlamentarizmus racionalizációjához* (sic!) tartották magukat, azaz a parlament hatalmát jelentős mértékben korlátozták, és aránytalanul megnövelték az elnök hatalmát. Így a köztársasági elnök cselekedetei – amelyekből különösen fontosak a nemzetközi kérdéseket érintőek – semmiféle utólagos parlamenti ratifikációt nem igényel, továbbá az elnök határozatainak fölülvizsgálata sem tartozik az Alkotmánybíróság hatáskörébe, és ezekhez a kormány ellenjegyzésére sincs szükség. Az elnök nemcsak hogy a szkupstina által meghozott jogi rendeleteket fölfüggesztő vétóval bír, hanem az egész demokratikus rend fölfüggesztésének jogával is. Széles körű lehetőségeket kapott a rendkívüli állapot bevezetésére, amelyben rendeletei törvényerejűek. Lehetősége van a parlament fölösztatására, miközben az Alkotmány nagy szabadságot ad neki, hogy egy ilyen döntés okait fölmérje (más kelet-európai országok alkotmányaiban szigorúan fölsorolják azokat az eseteket, amikor az elnöknek erre joga van). De még ez sem volt elég, mert az 1991. március 28-i *Rendkívüli állapot esetére vonatkozó intézkedésekről szóló törvény* ezeket a fölhatalmazásokat még inkább kiszélesíti, úgyhogy a köztársasági elnöknek módjában áll akár a legkisebb sztrájk esetében is a rendkívüli állapot bevezetése. Ugyanezen törvény szerint – teljesen alkotmányellenesen, s a *háborús* és a *rendkívüli* állapot cseles összemosásával – az elnök fölhatalmazást kap arra, hogy rendkívüli állapot esetén fölfüggeszse és korlátozza az alapvető polgári és politikai szabadságjogokat.

Az elnök legnagyobb politikai és intézményes ereje mégis megválasztásának módjából és visszahívásának lehetőségeiből eredt. Több egykori szocialista országban a köztársasági elnököt közvetlenül választják (Románia, Lengyelország, Bulgária, Horvátország, Macedónia, Szlovénia, Oroszország, Crna Gora stb.), tehát Szerbia elnökének közvetlen megválasztása önmagában véve nem vitatható. De az már problematikus, hogy az elnök csak Szerbiában nem felel semmilyen intézményi szervnek, és hogy leváltásának feltételei valójában kielégíthetetlenek. Szerbia köztársasági elnökének visszahívásáról szóló döntést nem egy bírói szerv hozza meg (mint az alkotmány- vagy a legfelsőbb bíróság), sem a parlament, hanem a polgárok, meghozzá referendumon, ami egyedülálló eset a kelet-európai alkotmányos gyakorlatban. Ám ez nem volt elegendő Milošević alkotmányozóinak, s így az elnök visszahívásának föltételeit még inkább megszigorították, úgy, hogy visszahívásához több szavazat kell, mint megválasztásához: ahhoz, hogy megválasszák, elegendő az urnák elé járuló polgárok többségének szavazata, míg visszahívásához az összes választásra jogosult többségének szavazata kell.

Ezzel az alkotmányos tornamutatvánnyal biztosítva lett „az elnök abszolút fölénye a szkupstina fölött” (Goati 1991: 58), ami a gyakorlatban oda vezetett, hogy „a parlament helyett a meghatározó politikai döntéseket

a köztársaság elnöke hozza meg” (Goati 1991: 545). „Az aktuális köztársasági elnök személyéhez igazodva ez a rendszer gyakorlatilag megnyitotta az utat a személyes hatalom rezsimje felé” (Nikolić 1994: 328).

Miután ilyen sikeresen előkészítette hatalmának új intézményes köntösét, Milošević nekivághatott a választási versengésnek. Mögötte állt az egész államapparátus és az állami média hatalmas propagandagépezete; igaz, hogy mindezzel a volt kommunista országok más vezetői is rendelkeztek, s mégis veszítettek. De Milošević valami mással is rendelkezett – megvolt a *karizmája*, amelyet 1988-ban, „a nép megtörténe” során épített ki. Elegendő volt, hogy megjelenjen, és elmondjon két-három beszédet az összecsdült tömeg előtt, hogy a nép visszaemlékezhesen az „igazság mítingjeinek” hősies napjaira, s hogy nacionalista vezetőjét már az első körben megválassza köztársasági elnöknek.

S nemcsak hogy meggyőzően, a szavazatok több mint 63 százalékával verte meg a nem egyesülő ellenzék jelöltjeit 1990. december 9-én, de még pártjának is megszerezte a választók 46 százalékát, ami – hála az ügyesen kiszabott többségi választási rendszernek – az új parlamentben a helyek háromnegyedének megszerzéséhez volt elegendő. Senki sem kételkedett abban, hogy a szocialisták választási győzelmüket Slobodan Miloševićnek köszönhetik, mivel a választások előtti marketingjüket arra alapozták, hogy egyenlőséget tettek a párt és annak vezetője közé. Így elmondhatjuk, hogy ebben az esetben *nem a párt tolta előtérbe a vezetőt s cipelte el a győzelemig, hanem fordítva, a vezető volt az, aki maga elé állította a pártját, és lehetővé tette számára, hogy győzedelmeskedjen.*

Mivel pártja a későbbiekben is – ilyen vagy olyan módon – bebiztosította magának a parlamenti többséget, Miloševićnek egyáltalán nem kellett élnie saját intézményes hatalmával, így minden politikai ügyletet formálisan nézve „demokratikus” úton bonyolíthatott le: a szkupstina, mint „idegen kézben lévő engedelmes fegyver” (Jovičić 1992: 37) mindent megszavazott, amit kellett, a kormányok pedig pusztán a „transzmissziós szíj” szerepét kapták meg, egyetlen feladatuk az volt, hogy az államgépezetet maradéktalanul abba az irányba mozgassák, amelyet Milošević kijelölt. Így, formálisan szemlélve, Szerbiában e periódusban a parlamenti rend normálisan funkcionált, s Miloševićnek nem kellett kitennie magát annak a kritikának, mely despotizmussal vádolhatta volna meg, amikor valamely döntését keresztül akarta vinni. Ám az első alkalommal – amikor az SZSZP és a Szerb Radikális Párt [SZRP] hallgatólagos koalíciója szétesett, s amikor megjelent a parlament önállósodásának veszélye, s hogy benne más politikai erők veszik át a hatalmat, melyek esetleg új kormányt is alakíthatnának – Milošević rögtön megmutatta, hogy „ki az úr a házban”, és élt a szkupstina föloszlatásának

jogával (1993. október 20-án), meghagyva a kormány azon jogát, hogy az új választásokig rendeletek útján irányítson. A következő négy hónapban a kormány 189 törvényerejű rendeletet hozott meg, ezek legtöbbször vagy semmiféle alkotmányos alappal, vagy csak igen gyanússal rendelkezett (Vučetić 1994: 320), s ezzel megmutatkozott az, milyen is lenne a „parlamentáris kormányzás”, amelyben Milošević nem ellenőrizné a parlamentet. Az új választások után azonban a szocialistáknak ismét sikerült biztosítaniuk a parlamenti többséget, úgyhogy az egész játék mehetett tovább a parlamentarizmus álca mögött.

Természetesen nem kell azt gondolnunk, hogy Milošević, mióta 1990-ben hatalmát pótlólagosan is megerősítette a demokratikus legitimitással, teljesen bebiztosította magát a további kísértések ellen. Mi több, néhány alkalommal rezsimje olyan komoly válságba jutott, amelyek más esetekben a politikusok többségét könnyedén lesodorták volna a politikai palettáról.

Ám attól függetlenül, hogy e válságok milyen súlyosak voltak is, Milošević nemcsak hogy mindig ügyesen ki tudott mászni belőlük, de legnagyobb hibáit is nyereséggé tudta átváltoztatni, úgy, hogy minden legyőzött válság még inkább megerősítette hatalmát:

- a március 9-i válságból (1991)³ úgy mászott ki, hogy a végsőkéig rájátszott a háborús-nemzeti opcióra, ami után sikerült átvennie a katonaság fölötti teljes felügyeletet;

- a vidovdáni krízisből (1992) mások, Ćosić és Panić⁴ fölhasználásával került ki, akik lehetőséget teremtettek számára ahhoz, hogy fölszusszanjon és átcsoportosíthassa az erőit, majd mielőtt még megszabadult volna tőlük, sikerült átvennie a szövetségi rendőrség fölötti ellenőrzést (1992. október 19-én);

- a szörnyű gazdasági válságból, melyet udvari klikkjének a tolvajokéhoz hasonlatos mohósága és teljes alkalmatlansága váltott ki, szerencsésen került ki egy olyan közgazdászt találva,⁵ aki képes volt kijavítani a hibákat, de képtelen volt arra, hogy politikailag veszélyeztesse őt; a krízisből óriási haszna származott, mert a nép – időközben elfeledvén, kinek is köszönheti egyáltalában, hogy e tragikus helyzetbe került – még egyszer megmentőként tekintett rá;

³ E napon tartotta meg Belgrádban nagygyűlését a Vuk Drašković vezette Szerb Megújulási Pártja. A demonstráció során a tüntetők összetűztek a rendőrséggel. Milošević a Jugoszláv Néphadsereg tankjait kivezényelve verte le a tüntetést. *(A szerk. megj.)*

⁴ Dobrica Ćosićot ekkor választották meg az új Jugoszláv Szövetségi Köztársaság elnökévé, Milan Panićot, a neves, már régóta Amerikában élő szerb üzletembert pedig szövetségi miniszterelnökké. *(A szerk. megj.)*

⁵ Az 1993-as szuperinflációt 1994 elején az „új dinár” bevezetésével küzdötték le, a stabilizációs programot Dragoslav Avramović, a Jugoszláv Nemzeti Bank elnöke készítette el. *(A szerk. megj.)*

– abból a válságból, amelyet a szankciók szigorítása és rezsimje nemzetközi politikai izolációjának növekedése váltott ki, Milošević úgy jött ki, hogy szankciókat vezetett be a boszniai szerbek ellen (1994. augusztus 4-én), megmutatva így a külföldi erőknél, hogy „kooperatív” is lehet ő, s ezért jutalomképpen nemcsak a szankciók részleges enyhítését kapta, hanem ráadásként „a boszniai konfliktus megoldásának kulcsembereként” a diplomáciai elismerést is;

– végezetül az 1996–97-es válságból sikerült igen jól kihúznia magát – az ellenzék újra pacifikálódott, a nemzetközi tényezők pedig ismét együttműködnek vele; hogy e krízist sikerül-e győzelemmé átformálnia, ezután fog kiderülni.⁶

De elemzésünk szempontjából mindebből az a legfontosabb, hogy *egyetlen pillanatra sem veszítette el a nép támogatását*. Igaz, idővel közkedveltsége valamelyest csökkent, a korábbi érzelmi viszony a vezető irányában, amely a tömegben „a nép megtörténe” idején jött létre, valamit veszített kifejezettségéből, de *az egész időszakban, minden, még a legkritikusabb pillanatban is maga mögött tudhatta a népet, és mindig számíthatott a „kisemberek” szavazatára*. Amíg 1991 márciusában Belgrád a polgárok és egyetemisták tüntetéseitől volt hangos, Szerbia központi területei hűségesen álltak nemzeti vezetőjük mellett, támogatva minden elnyomó intézkedést, amelyet ő meghozott. Amíg a Demokrata Párt emberei 1992 februárjában „Az Önök aláírása megmenti Szerbiát” felirat alatt aláírásokat gyűjtöttek Slobodan Milošević lemondatására, egy kutatás azt mutatta ki, hogy Milošević az 1990-es választásokhoz viszonyítva a választásra jogosultak 1,9 százalékának támogatását veszítette el! Amíg a vidovdáni demonstrációk során Belgrád utcáin éjjel s nappal akkora tömeg hullámozott, amely időnként a több százezres létszámot is elérte, s az Egyház, az Akadémia, az Egyetem, szinte az összes belgrádi értelmiségi, egyetemista és tanuló egyhangúlag Milošević lemondását követelte, egy ugyanilyen kutatás azt mutatta ki, hogy a lemondását követelők száma csupán 0,3 százalékkal több azokénál, akik ezt ellenzik (Antonić 1993: 33). És elegendő volt, hogy Milošević újra összegyűjtse és kissé átcsoportosítsa erőit, hogy öt hónap múlva az elnökválasztásokon (1992. december 20-án) már az első körben a szavazatok 56 százalékával verje meg ellenfelét (Panićra a szavazók 34 százaléka adta voksát). Végezetül az 1993 és 1997 közötti közvélemény-kutatások arra

⁶ Az 1996–97-es szerbiai tüntetéssorozat kiváltotta válságot a Szerb Népszkupstina az ún. Lex Gonzalesszel „hidalta át”, amivel voltaképpen elismerték a választási csalásokat, illetve az önkormányzati választások eredményeit. Ezzel a lépéssel Milošević „leszerelte” az ellenzéki és az egyetemista tüntetőket, és valójában megerősödve került ki a konfliktusból. (A szerk. megj.)

mutatnak rá, hogy Milošević, népszerűségét tekintve, a válság mélységére való tekintet nélkül továbbra is a legelső a szerbek között. S ha tudjuk, hogy már korábban is kevesebbet kapott a közvéleménykutatások szerint, mint a választásokon (Bačević 1992: 141), akkor nem valószínű, hogy még ma is képes minden versengést megnyerni.

Ha végezetül tehát Milošević uralkodásának rövid értékelését akarjuk megadni, akkor azt kell kiemelni, hogy annak alapvető jellemvonása *a parlamentarizmus leplébe bújtatott kifejezett egyszemélyi uralkodás a nép plebiszcitárius támogatásával*.

2. MILOŠEVIĆ URALKODÁSÁNAK TÍPUSA

Miután az első részben leírtuk Milošević uralkodásának alapvető jellemzőit, az maradt hátra, hogy elhelyezzük az egyszemélyi uralkodás eddig ismert típusai között. A fokozatos kizárás egyszerű metódusával kezdünk, úgy, hogy az egyszemélyi uralkodásnak a klasszikus politikaelméletben ismert minden típusát egyenként tárgyaljuk.

Először is kizárjuk a *monarchisztikus uralkodás* minden fajtáját, teljesen érthető okok miatt. Másodszor kizárjuk a *totalitárius egyszemélyi uralkodás* minden formáját is (mind a náci-fasiszta, mind a kommunista verziójában). Amennyiben a totalitarizmust a párt- és rendőrségi apparátusnak a nyilvános és magánélet minden területe fölötti fölügyelete jellemzi, úgy Slobodan Milošević Szerbiájáról, még a nyolcvanas évek egypártrendszeréről sem állítható, hogy klasszikus totalitárius állam volt. A társadalmi autonómiának elég széles területei léteztek (elsősorban a kultúrában, a tudományban, de a gazdaságban és az információs rendszerek révén is), az ideológia szinte halott volt, így a rezsim inkább *tekintélyelvű*, mintsem totalitárius alapon nyugodott. Még kevésbé nevezhető totalitáriusnak az 1990 utáni időszak, amikor minden hiányosság ellenére jelentős mértékben kiszélesedtek a politikai szabadságjogok, és a parlamentáris rendszer bizonyos jellemzői is bevezetésre kerültek.

Ugyanígy a *tirannizmus* sem alkalmas kifejezés Milošević kormányzásának jellemzésére. A zsarnokságot ugyanis nemcsak a törvényektől teljesen egyszemélyi uralkodás jellemzi, hanem – amint azt a klasszikus politikai gondolkodók hangsúlyozzák – az egyén olyan hatalma is, amelyet a *polgárok legnagyobb részének akarata ellenére* gyakorol. Mi már rámutattunk arra, hogy Milošević, eddigi uralkodása során, nemhogy a polgárok akarata ellenében kormányzott volna, hanem éppen ellenkezőleg, maga mögött tudhatta a választók többségét, akik őt nem a hatalom bitorlójaként, s nem is zsarnokként élték meg.

Milošević uralkodását nem nevezhetjük *diktatúrának* sem. A diktatúra két ponton különbözik a zsarnokságtól vagy a pusztá despotizmustól: először is rövidebb vagy egy ködbeveszően meghatározott időre fölfüggesztődik a jogrend (mint az a *proletariátus diktatúrája* esetében történt – „a kommunizmusba való átmenet lezárultáig”); másodszor pedig a diktatúrának mindig van egy pontosan meghatározott tartalmú akciója, azaz van elképzelése a konkrét ellenségről, amelynek eltávolítása az akció célja, miképpen kevésbé vagy pontosabban meghatározott szociális és politikai vízióval is bír arról a társadalomról, amit ezzel az akcióval kíván megvalósítani (Schmitt 1921; Kuljić 1994: 279–280).

Nem feledve, hogy az ily módon fölfogott diktatúra bizonyos elemei Milošević uralmában is megtalálhatóak, észre kell venni, hogy ő sohasem függesztette föl a jogrendet (pedig erre igazán lett volna pár alkalma – a föderáció szétesésekor, a háború és a hiperinfláció idején), és sohasem ismerte el, hogy a polgári és szabadságjogoknak bizonyos fokú, „pillanatnyi” hiánya lenne, amelynek célja ennek-és-ennek a jövőbeni elérése. Nem, Milošević még a kommunista időkben is azt állította, hogy a rendszer, amelyben sikerült bebiztosítania hatalmát, „a demokrácia legmagasabb nivója, amelyről az emberiség tud” (Milošević 1989: 258), a többpártrendszerbe való átmenetel után és a parlamentarizmus alapvető formáinak bevezetésével pedig szinte minden alkalommal hangsúlyozta, hogy Szerbiában olyan demokrácia teremtdött meg, amely a legkisebb mértékben sem marad el attól, ami a Nyugat legfejlettebb részein van. Emiatt Milošević uralkodását – legalábbis eddig ismert formájában (1987–1995) – tényleg téves lenne a diktatúrával azonosítani.

Hátramaradt még az egyszemélyi uralkodás típusa azon formájának a megtárgyalása, amit a klasszikus politikaelmélet *cezarizmusnak* nevez. Néhány írónk a szerbiai állapotokat elemezve már alkalmazta ezt a kifejezést Milošević uralkodásának jellemzésére, de ezt mindig egy kis bizonytalansággal és visszafogottsággal tették. Čavoški bizonyos értelemben mindig elhatárolódik ettől a fogalomtól. Őt a szerbiai rendszer csak „emlékezteti” a cezarizmusra; Milošević „szinte” cezarisztikus fölhatalmazásokkal bír; „szinte” cezarisztikus hatalmat kaparintott meg magának stb.; M. Podunavac pedig jelzi, hogy a JSZSZK fölbomlása utáni rezsimek java cezarisztikusnak nevezhető; A. Mimica kifejezőbb, de ő a cezarizmusnál szívesebben használja a „bonapartizmus” és a „demokratikus despotizmus” kifejezéseket, noha tudunkra adja, hogy ezek jelentései szinte megegyeznek. Ám amennyiben cezarizmuson azt az autoriter egyszemélyi uralkodást értjük, amelynél a kormányzó a nép támogatottságával bír, ami számára lehetővé teszi a „rudimentáris-demokratikus (általában plebiszcitárius) formájú legiti-

mitás” (Podunavac 1993: 156) bebiztosítását, akkor *Milošević rezsimje minden kétség nélkül cazarisztikusnak nevezhető.*

Ám nem mindegyik cazarizmus egyforma, ezért, hogy egészen pontosan meghatározzuk Milošević uralkodását, a cazarizmuson belül is meg kell különböztetnünk három alfaját.

Az első altípus *posztkonstitucionális cazarizmusnak* nevezhető. Több szerző ezt magával a cazarizmussal azonosította, de szerintünk ez csak az egyik (és még csak nem is a legelterjedtebb) formája. A posztkonstitucionális cazarizmus fenomenológiai története egyszerű: az alkotmányos rendszer válságban van, mert egyre kevésbé felel meg a politikai erők valódi megoszlásának, és valamely politikai vagy katonai vezető kihasználja a nép körében való közkedveltségét, hogy aláassa a meglévő föllállást, és bevezesse uralkodását. A klasszikus példa ezen altípusra maga Caesar.

A cazarizmus másik alfaját *republikánus cazarizmusnak* nevezhetjük. Ennek is tipikus a fenomenológiai története: a köztársaság mély válságban van, mert több sikertelen megoldás után kátyúba került: az egyik oldalon ott a „régizsim” restaurálásának veszélye, a másikon pedig az általános és elviselhetetlen anarchia; ekkor keresik azt a személyt (leginkább katonát), aki elhozza a békét és megőrzi a forradalom vívmányait is; így az élre a cészár tör föl; a nép szereti őt, s általános megkönnyebbülés közepette kerül kezébe a hatalom. Itt Cromwell (1599-1658) hozható föl példa gyanánt.

A cazarizmus harmadik formája *átmeneti cazarizmusnak*, illetve poszt-autoriternek vagy predemokratikusnak is nevezhető, és olyan társadalmakban találhatjuk meg, amelyek az autoritáriusból a demokratikus rendbe való átmenet idejét élik meg. Éppen ide sorolható be Milošević uralkodása. A történelmi példa erre az altípusra Louis Bonaparte (III. Napóleon) rezsimje; erről munkánk harmadik részében fogunk írni: 1. azt tipológiai mintaként véve; 2. összehasonlítva Slobodan Milošević uralkodásával.

3. LOUIS BONAPARTE – SLOBODAN MILOŠEVIĆ: EGY ÖSSZEHASONLÍTÁS

Igazán nagy számú és igencsak elcsodálkoztató hasonlóságot (mind tartalmi, mind tüneti) találhatunk Slobodan Milošević és történelmi-tipológiai elődje, Louis Bonaparte (élt 1808–1873; a Köztársaság elnöke 1848–1852, Franciaország császára 1852–1870) hatalomra kerülésének és hatalma legitimációjának módjában.

Legelőször is a hatalomra kerülésekor Louis Bonaparténak szinte ugyanazon feladatokkal kellett megbirkóznia, mint Miloševićnek. Franciaországban a júliusi monarchia (1831–1848) idejében, akárcsak a nyolcvanas

évek Szerbiájában, autoriter rezsim állt fönn. A hatalom itt is a szűk politikai oligarchia kezében összpontosult, akik Louis Bonaparte idejében az ún. Rendpártban testesültek meg. A társadalom demokratikus lehetőségei és vágyai itt is sokkal nagyobbak voltak annál, amit az érvényben lévő politikai szerkezet lehetővé tett – a magas vagyoni cenzus miatt, amely alapján polgárjogokat lehetett szerezni, Franciaországban az 1846-os évben csupán 241 000 embernek volt szavazati joga, úgyhogy egy szavazóra 170 nagykorú polgár jutott (míg mondjuk Belgiumban ez az arány ekkor egy a 86-hoz, Nagy-Britanniában pedig egy a 25-höz). Tehát itt is lehetőség volt a nép elégedetlenségének kihasználására, de a kockázat is fönnállt, hogy a politikai oligarchia fölismeri e veszélyt, s rögtön eltávolítja azt, aki a játékszabályokat megsérti.

Am Louis Bonaparte ugyanazt a szerepet játszotta el, mint Milošević. Az egyik oldalon meggyőzte a politikai oligarchiát arról, hogy maradéktalanul fogadja el a politikai erőmegoszlás érvényes rendjét. Mi több, a Rendpárt oligarchiája kezdetben nem is vette komolyan a „Kis Napóleont” – ahogyan őt akkor sokan gúnyosan hívták – mint politikai jelenséget. Sőt, úgy számoltak, hogy kihasználhatják őt a hatalom pótlólagos megerősítésére – éppen úgy, ahogyan a kommunista gerontokrácia is alábecsülte Miloševićet, s úgy számolt, hogy fölhasználja őt a rendszer támogatására. Am a másik oldalon Louis Bonaparte is úgy döntött, hogy politikai hatalmát közvetlenül a nép általi támogatással fogja megalapozni, s hogy bebiztosítsa e támogatást, ugyanazt az eszközt használta föl, mint Milošević: *a nemzeti érzelmeket*. Mint I. Napóleon unokaöccse, Louis Bonaparte jelképezte mindazt, ami egykoron Franciaország volt, s ami többé már nem az – az európai hatalmaktól való függetlenséget, a katonai sikert, Franciaország történelmi küldetését a szabadság terjesztésében... (Guedalla 1922: 111). A magát megalázottnak érző nemzetnek fölkinálta, hogy újra visszaadja a méltóságát, s a rezsimmel való mély és általános elégedetlenség abban a karizmában fejeződött ki, amely Louis Bonaparte körül kezdett kialakulni.

És népszerűségének alapeszközei mi mások is lehettek volna, mint *a sajtó* és *a mítingek*! Ebben az időben az újságok előállításának olcsó technológiája először teremtette meg a tömegek mobilizálására irányuló propaganda lehetőségét. Simpson írja le, milyen gyorsasággal terjedt a bonapartista sajtó: „1848. június 10-én jelent meg az első két bonapartista újság, a harmadik 11-én, a negyedik 12-én, és a hét vége előtt még két lap. Az 1 sou-s árnak köszönhetően gyorsan adták el a Louis Napóleon képeivel és az erényeiről szóló dicshimnuszokkal teli példányokat, és e felelőtlen segédcsoportok nem kis szolgálatot tettek neki” (Simpson 1925: 284; ugyanígy Guedalla 1922: 164–165).

Miután a sajtó a megfelelő „föltüzelő előjátékkal” kész lett, következtek a mítingek és egy féllegális populistá mozgalomnak, a *December 10-ei Társaságnak* a létrehozása. Mielőtt megválasztották volna a köztársaság elnökének, „Louis portréi a »Lui« (*Ó!* – A. S.) felirattal már maguktól és kivételes gyorsasággal terjedtek, a herceg a francia szavazók tízezrei számára lett az »első ember«” (Simpson 1925: 284). Minél több hatalmat szerez magának (először parlamenti képviselőként, majd köztársasági elnökként), annál inkább elszaporodnak az egyre szervezettebb nagygyűlések Franciaországban. „Ezeket a nagygyűléseket, amelyeket a nagy hivatalos »Moniteur«-nek és Bonaparte kis magán-moniteurjeinek természetesen diadalmasként kellett ünnepelniük, Bonaparte kíséretében állandóan ott voltak a *December 10-ei Társaság* tagjai. E társaság 1849-ben alakult. Jótékonysági társaság alapításának ürügyén a párizsi lumpenproletariátust titkos szekciókba szervezték, minden szekciót bonapartista ügynökök vezettek, az egésznek az élén egy bonapartista tábornok állt. [...] Utazásaikor e társaság vasútra rakott osztagainak kellett számára a közönséget improvizálniuk, a közlekedést színre vinniük, vive l’Empereur-t üvöltetniük, a republikánusokat inzultálniuk és elpáholniuk, természetesen a rendőrség védelme alatt. Párizsba való visszautazásaikkor nekik kellett alkotniuk az előhadat, ellentüntetéseket megelőzniük vagy szétkergetniük” (Marx 1962: 150-151).

A gyűlések, a sajtó „félélmestes lármázása” és a „népi petíciók» zivatarra” (Popov 1989: II. 287) – ezek Louis alapvető eszközei, amelyeket a nép általi „támogatottság” bemutatására használt föl, s amellyel nyomást gyakorolt az oligarchiára. Ám meg kell jegyezni, hogy Louis, miképpen Milošević is, *ténylegesen kedvelt volt a nép körében*, s ez a népszerűség állandóan megerősítést nyert a választásokon, ugyanúgy, mint azokon a választásokon, amelyeket Milošević rendezgetett meg nagy buzgón.

Nos, amellett, hogy a nép széles köre támogatta, III. Napóleon rezsimeje minden volt, csak nem demokratikus. Louis Bonaparte nem törekedett arra, hogy megvalósítsa az akkori francia társadalomban rejlő demokratikus lehetőségeket, s hogy igazi parlamentáris rendszert vezessen be. A demokratikus töltetet csak annyiban használta ki, amennyire az szükséges volt a Rendpártban megtestesülő régi oligarchia összeomlasztásához, s hogy hatalmának látszólagos demokratikus legitimitást biztosítson. Tudván, mennyire kedvelt a nép körében, a decemberi puccsal visszaadta az általános választójogot, hogy népszavazáson is megerősíthessék mint elnököt a következő tíz évre. De ez volt minden, ami a demokratizálódást illette, s a rendszer ugyanolyan tekintélyelvű maradt, mint korábban volt. Különben is, az 1848. novemberi alkotmány szerint a köztársasági elnök igen széles hatáskörrel rendelkezett: amerikai mintára minden végrehajtói hatalom az ő kezében

volt, ő választotta a minisztereket, akik ugyanolyan felelősséggel tartoztak neki, mint a parlamentnek, kinevezte és fölmentette az állami funkcionáriusokat és a katonai parancsnokokat stb. A parlament fölöszlatása és a választási siker után az új, 1852. január 14-én elfogadott alkotmány révén e fölhatalmazások még inkább kiszélesedtek a törvényhozói hatalom rovására, így amikor ugyanezen év december 5-én Louist császárrá koronázták, az alkotmányt nem kellett nagyon megváltoztatni, mivel a köztársasági elnök fölhatalmazása már így is azon a szinten volt, mint egy császáré. Az elnök/császár gyakorlatilag rendelet útján bármiféle adminisztratív vagy politikai döntést megvalósíthatott, a törvényhozói hatalom pedig mindvégig három szerv közötti fölöszlással lett meggyöngítve: az államtanács (amelynek tagjait a császár nevezte ki, és amelyet ő sarkallt a törvényjavaslatok előterjesztésére), a törvényhozói testület (amely vagy maradéktalanul elfogadta, vagy pedig teljesen elvetette e javaslatokat) és a szenátus (amelynek tagjait szintén a császár nevezte ki, és amely a meghozott törvények alkotmányosságát mérlegelte, továbbá meghozta az alkotmányváltoztatásokat) közöttivel.

Tehát a törvényhozói, mint az egyetlen választott testület, mely megfelelt a parlamentarizmus eszméjének, oly gyöngé volt, hogy III. Napóleon és kísérete (ismerősen hangzik, nem?) döntései végrehajtásának transzmissziójaként szolgált csupán: nem rendelkezett az interpelláció jogával (ez is ismerős valahonnan), a hadüzenetnél és a békekötésnél sem kérdezték meg (ezt is ismerjük), semmiféle hatása nem volt a funkcionáriusok kinevezésére (ismét valami hozzánk közeli), ülései titkosak voltak, s azok jegyzőkönyveit nem volt szabad megjelentetni (már akkor is tudták, hogy az ülésekről való közvetlen tudósítás fölízgathatja a közvéleményt?). Mi több: a törvényhozói testületbe való választások igen korlátozott módon zajlottak le: a kormány hivatalos jelölteket javasolt a választópolgároknak, s egyedül nekik volt joguk kampány folytatására. Annak viszont, aki önállóan jelöltette magát, nem volt joga politikai gyűlések megtartására, sem programjának nyilvánosságra hozatalára, a politikai propaganda semmilyen formájára (hát ez sem éppen ismeretlen előttünk!). Emellett a választásokon a kormány figyelmet fordított arra is, nehogy a választók tévedhessenek, oly módon, hogy „megmutatta, ki a barát és ki az ellenség” (Popov 1989: II. 327) – mint ahogyan számunkra is ismeretes az, hogy egy szintén hasonlóan figyelmes kormány – fölhasználva az állami médiát – nem hagyja kétségek között tépelődni a polgárokat, kik is az állam barátai és kik az ellenségei (főleg választások előtt!). S hogy a kormány törődésének hatása hasonló volt ama tekintetben is, ki fog ülni a parlamentben, arról szólni sem érdemes: az 1857-es parlamenti választásokon a kormány jelöltjei 5 471 000 szavazatot kaptak, míg az ellenzékiek

csupán 665 000 szavazatot (Guérard 1943: 219), így a parlamenti helyek kétharmada a császár tisztelőinek jutott.

De a demokrácia korlátozásának terén nem ez volt minden, amit III. Napóleon rezsimje tett, főképpen, miután saját tapasztalataiból megtanulta, hogy a modern társadalmakban az élvezi a nép jóindulatát, aki élvezi a sajtót is, vagy legalábbis fölügyeli azt. Már 1849 közepén azzal a jelszóval, hogy a „szegényeknek hallgatniuk kell”, fölemelték az újságok kaucióját, amivel lehetetlenné tették, hogy Louis Bonapartén kívül valaki más is felhasználhassa az oly gyilkos erejű politikai eszközt, mint amilyen az olcsó sajtó. Amikor Louis átvette a hatalmat, gyakorlatilag fölfüggesztették a szabad sajtót: az új lapok elindításához már elengedhetetlen volt a hatóságok előzetes beleegyezése és a magas kaució befizetése (Lovrenčić 1958: 157), a már meglévő újságokat, amennyiben a kormányról kritikus hangnemben merészeltek írni, először csak figyelmeztették, a második figyelmeztetés után föl is függesztették munkájukat, a harmadik után pedig tartósan be is tiltották azokat. Így a politikai témákhoz való hozzáférési lehetőségük és hatáskörük igen csak leszűkültek, „az ideológiai és politikai lapok helyett a hivatalos, szakmai és szórakoztató újságok virágoztak” (Popov 1989: II. 322) – éppen ahhoz a jelenséghez hasonlatosan, melynek ma Szerbiában szemtanúi lehetünk.

Végezetül a választásokon alapuló legitimitás, a *cézár széleskörű alkotmányos fölhatalmazása és a nyilvános híradások fölötti szigorú fölügyelet* mellett még egy olyan tartópillére van a rezsimnek, mely ugyanaz – a *népes és gondosan ápoltság rendőrség*. Az, hogy Szerbiában ma 70 000 és 100 000 között lehet a rendőrség létszáma,⁷ hogy fölszerelésükre és eltartásukra megy el az állami költségvetés legnagyobb része, hogy a közrendről szóló törvény 24. szakasza alapján (melyet nevetséges módon „A személyiség és a rendőrök tevékenységének védelméről szóló törvény”-nek neveztek el) 15 évig terjedő börtönbüntetés róható ki „a hivatalos személy kötelességének végzése zavarásáért és akadályoztatásáért”, mindez jól ismert előttünk, s erről nem is beszélünk most. De ehhez hasonló állapotokat találhatunk III. Napóleon korában is, mi több, Payne odáig megy, hogy úgy véli, az akkori Franciaország a rendőrállam első példája (Payne 1966). Franciaország különben is igen centralizált állam volt, Louis Bonaparte pedig e centralizációt egészen a csúcsig fejlesztette a département⁸ vezetője hatalmának megnövelésével és azáltal, hogy megszüntetett minden helyi önkormányzatot. Hatalmas bürokratikus apparátus is kiépült, és ezen apparátus központjában a rendőrség helyezkedett el. Amikor 1858. január 14-én egy olasz republiká-

⁷ A tanulmány megírása utáni időszakban, a kosovói válság során (1998–1999) becslések szerint Szerbiában mintegy 100 000–150 000 között volt a rendőrség létszáma. (A szerk. megj.)

⁸ Közigazgatási terület Franciaországban.

nus bombamerényletet kísérelt meg a császár és a császárnő ellen, meghozták a hírhedt törvényt az általános biztonságról, amely a rendőrségnek a legszélesebb diszkrecionális jogokat adta meg: bárkit internálhatott vagy deportálhatott bírósági végzés nélkül, aki valami miatt gyanússá vált számára, s mindenki gyanússá válhatott, még az is, aki hallgatott, amennyiben a rendőrség úgy vélte, hogy ún. lázadó hallgatásról van szó!

Így egy olyan hatalom szilárdult meg, amely parlamentáris köntösétől függetlenül valójában III. Napóleon egyszemélyi hatalmára vezethető vissza. S ma, amikor az erről a hatalomról szóló leírásokat olvassuk, csak az marad hátra számunkra, hogy számtalan hasonlóságot állapítsunk meg azzal a hatalommal, amelynek tanúi és kortársai vagyunk; olyan hasonlóságokat, amelyeknél elegendő kicserélni a neveket ahhoz, hogy a második császárságról szóló leírások és értékelések megfeleljenek azon állapotokra is, melyekben mi élünk: „A császár, ambiciózus és reakciós felesége, a bigott katolikus spanyol Eugénia, miképpen legközelebbi munkatársainak csoportja is, szinte bármit megtehettek, amit csak akartak. És a császár emberei főképpen régi »harcostársai« voltak abból a kalandos időből, amikor megpróbálták megkaparintani a hatalmat. Ám egyetlenegy ember – miniszter vagy hivatalnok – sem válik meg tanácsadó vagy utasítást végrehajtó szerepétől; a döntéseket III. Napóleon hozza meg, ez elejétől a végéig egy ember uralkodása” (Popov 1989: II. 322).

Ám függetlenül III. Napóleon uralkodásának autoritárius vonásaitól, rezsimje mégis távol áll a zsarnokságtól és a diktatúrától. Hatalomra nem hosszan tartó és véres polgárháború révén került, hanem franciák millióinak szavazataival; igaz, hogy 1851-ben egy Coup d'État-t⁹ hajtott végre, ám e puccs a korábbi fordulatokhoz képest, melyeket Párizs ismert, korántsem volt oly véres; rendszerét nem olyan törvényszerű vérengzések révén tartotta fenn, mint amilyenek 1792-ben, 1793-ban és 1794-ben, vagy 1815-ben voltak, hanem a nép világos támogatását élvezte uralkodásának döntő része alatt; ha a második császárság kezdetben rendőrállam volt is, a franciák még ebben az időszakban is sokkal szabadabbak voltak a nápolyi király, a római pápa, az osztrák császár vagy az orosz cár alattvalóinál; igaz, hogy az angol parlamentarizmussal összevetve e rezsim tekintélyelvűbb formával bírt, de a francia társadalom, köszönhetően a gall léleknek („la vie parisienne”) több dologban is szabadabb volt, mint a britek a viktoriánus fegyelem közepette (Guérard 1943: 244–246). Ezek miatt rezsimje már a kezdetek kezdetétől *cezariszmusnak* neveződött el (Ferrand 1904), mi több, hogy kihangsúlyozzák uralkodásának plebiszcitárius-demokratikus jellemzőit, a történészek gyakran

⁹ Azaz államcsíny. (A szerk. megj.)

cezarisztikus köztársaságnak is nevezték uralkodását (Popov 1989: II. 288), meg *cezarisztikus demokráciának* is (Guérard 1943: 47; 124; 128).

Tehát függetlenül uralkodásának minden autoriter vonásától, III. Napóleon, akárcsak Milošević, eldicsekedhetett azzal, hogy rezsimje mögött ott áll a nép. A népet a demokrácia hiánya nem zavarta túlságosan, mert III. Napóleont más okok miatt méltányolta, úgyhogy 22 évig türelmesen elviselte a „kis Napóleont” és kíséretét. De voltaképpen mivel is hódította meg oly sok francia szívét, és vajon uralkodásának ideológiai tartalma tekintetében van-e hasonlóság Milošević és az ő rezsimje között? Már említettük a *nemzeti érzelmekre* való rájátszást, de ez csak a válasz egyik része, mert politikai ideológiája mégiscsak sokkal bonyolultabb volt, és más elemekből is állt – miképpen Slobodan Milošević ideológiája is. Ugyanis mind az egyik, mind a másik uralkodónál a nemzeti mellett még két másik igen fontos ideológiai támaszát találhatjuk meg a rezsimnek, amelyek a nép támogatását biztosították számukra: a *szociális/szocialista demagógiát* és a *béke, a rend és a fennálló rendszer melletti kiállást*.

Milošević szocialista ékesszólása, a „kisember” (munkás, paraszt) magasztalása, a szolidaritásnak és annak hangsúlyozása, hogy a társadalomnak kötelességei vannak az egyén iránt (társadalombiztosítás, a munkahely garantálása, progresszív adópolitika), végezetül gyakorlatias viselkedése, amely arra irányult, hogy – különösen a választások előtt – nyíltan megvásárolja a társadalom alacsonyabb rétegeit, mindez jól ismert előttünk. De a szociális demagógiának, így a szocialista retorikának ugyanezen elemeit találhatjuk meg Louis Napóleonnál is. Még mielőtt bekapcsolódott volna a politikai életbe, mint a saint-simoni szocializmus híve, megjelentette *A pauperizmus megszüntetése* c. könyvét (1844), amelyben azt a félfantasztikus javaslatot tette a franciaországi szegénység problematikájával kapcsolatosan, hogy kolonizálni kell a hatmillió hektárnyi megműveletlen földet (ennek az ötletnek mindenképpen megvannak a megfelelői Milošević elgondolásaiban is még uralkodásának első periódusából, mint amilyenek a „Szerbia gazdasági újjászületésének kölcsöne”, a „100 000 visszatérő Kosovóba” vagy a „sugarhajtású helikopter”-féle programok voltak).

Természetesen teljesen téves dolog III. Napóleont azonosítani egy igazi szocialistával – főképpen a szó akkori értelmében –, de tény, hogy megpróbálta megmutatni a népnek, hogy az állam igenis törődik a kistermelők osztályával a széles körű államkölcsönök politikája, és a gyári munkássággal annak közvetlen védelmezése és támogatása révén. És ebben, ami inkább nevezhető szociális demagógiának, mintsem szociálpolitikának, sikere is volt, mert sokszor volt hallható róla az, hogy ő „Saint Simon lovon” (Guérard 1943: 214). Emellett, akárcsak Miloševićnek, neki is sikerült megnyernie

a másik legalacsonyabb osztályt, amely a választóttestület legnagyobb részét képezte – a *parasztokat*. De megfigyelhetjük, hogy őket, akárcsak Milošević, kevésbé a szociális demagógiával, sokkal inkább politikai retorikájának harmadik elemével, a béke, a rend és a fennálló rendszer melletti kiállással nyerte meg.

Észre kell vennünk, hogy III. Napóleon hivatkozhatott akárhányszor Franciaország régi háborús sikereire, választóinak mégsem azt ígérte, hogy újra a hadak ösvényére vezeti őket, hanem éppen ellenkezőleg, azt állította, hogy az erős Franciaország meghozza mind a külső, mind a belső békét. Éppen úgy, ahogyan Slobodan Milošević is mindig a béke és a stabilitás embereként mutatkozott meg, megnyerve ezzel azon szerb választók támogatását, akik mindig többre értékelték a rendet a szabadságnál, ő is úgy állította be politikai küldetését, mint a politikai feszültségeket csökkentőjét, és egy elég természetyszerű, stabil rendet fölépítőjét. III. Napóleon már *A napóleonizmus eszméje* c. könyvében (1839) azt a doktrínát hozta elő, hogy a társadalomban kell egy olyan személyiség, aki a megosztott nemzet politikailag váltságos pillanataiban megteremti az országban a rendet és a biztonságot. A későbbiekben is az volt a *napóleonizmusról* adott definíciója, hogy „biztosítani kell a rendet a demokráciában”, köztársasági elnökként 1850-ben elmondott lyoni programbeszédében pedig még egyszer kiemelte politikájának alapelveit: „Nyíltan meg kell mondanom Önöknek, ki vagyok és mit akarok. Én egyetlenegy pártot sem képviselek. Én a népakarat két olyan nagy manifesztációját képviselem, amely – akárcsak 1804-ben és 1848-ban – meg akarta őrizni, a *rendszeren keresztül*, a francia forradalom nagy elveit. Milliók kiválasztottjaként eleget fogok tenni a népakaratnak, és nem fogom elárulni azt. De ha a bűnös kérések ismét fölélednek, én a kialvásukig el fogom fojtani azokat, a nemzeti szuverenitás elveit újfent kihíva, és senkinek sincs több joga nálam, hogy ezt a képviselőjükként megtegye!” (Guérard 1943: 127–128).

Béke és rend! – milyen jó is volt hallania ezt a „nagy” és „történelmi” napokban megfáradt vidéki és paraszti Franciaországnak, amely napok pusztán a párizsi tömegek győzelmei voltak, a vidéki Franciaországnak viszont általában csak a fölfordulást és a párizsi kormányok forradalmi despotizmusát hozták. Béke és rend! – nem ismerős-e számunkra is ez a forma valahonnan, és nem ezek a szavak-e azok, amelyekkel Milošević az 1990-es választási kampány során megnyerte magának a szocializmus fölbomlásától és a Jugoszlávia fölött megjelenő fekete felhőktől megijedő kis szerb szavazókat? Béke és rend! – mindkét cézár e jelszót kiabálta, nem spórolva vele, ám mindketten ugyanúgy és egyformán fölkészülten mentek bele a háborúba, amikor úgy tűnt számukra, hogy a lángra kapott patriotizmus pótlólagosan is megerősítheti hatalmukat. Milošević – aki képes volt bennünket arra oktatni,

hogy „a béke a legnagyobb érték, amivel a mi országunk és népünk bír [...], alapvető feltétel, mely nélkül azokat a problémákat, melyekkel rendelkezünk, márpedig van nekünk sok, nem oldhatjuk meg sikeresen” (*Politika*, 1991. március 10.) – a délszlávok szembenállásának háború általi föloldását éppen akkor határozta el, amikor hatalma éppen az egyik hatalmas válságát élte át. 1852-ben III. Napóleon is azzal a kijelentéssel lépett a császári trónra, hogy „L’Empire, c’est la paix!” (Guérard 1943: 94), de ennek ellenére folyamatosan hadban állt: 1854-ben beviszi Franciaországot a krími háborúba (1854–1856), 1859-ben Piemont oldalán belép az Ausztria elleni háborúba, 1862-ben belekeveredik a második gyarmati háborúba Mexikóban (1862–1865), szinte állandóan kisebb gyarmati háborúkat folytat Afrikában és Ázsiában, 1870-ben pedig kitör a háború Poroszországgal, ami végül a trónjába fog kerülni.

Természetesen mindezek a háborúk, Milošević és Louis Bonaparte esetében is, inkább annak voltak a következményei, hogy a rend egy pótlólagos legitimációjára volt szükség belpolitikai téren (de azért a cészárok személyes ambíciója is szerepet játszott e háborúkban), semmint hogy külpolitikai szükségletekről vagy a nemzet komoly veszélyeztetettségéről beszélhetnénk, így mindkét esetben mind katonai, mind politikai értelemben igen hasonló eredmények születtek. Mindketten túlértékelték országuk külpolitikai helyzetét és katonai hatalmát, így külpolitikájuk is egyfajta nagyzási hóborttal volt megterhelve, és így valamelyest fantasztikus külpolitikai projektumokkal is (mindenképpen Milošević „balkáni konföderációs” ötletének a párja Napóleonnak az az ötlete, amely egy „Dél-amerikai katolikus császárság” létrehozását célozta meg az ő patronálásával, amelyik ellensúlyozta volna az angol-szász protestáns északot).

Függetlenül e háborúktól, sem III. Napóleon, sem Milošević nem katonának, s – ha az *átmeneti cezarizmus*ról van szó – először láthatjuk, hogy a cészár már nem nagy hadvezér is egyben, aki előző győzelmeivel bebiztosította magának a népszerűséget (mint amit Caesar, Cromwell vagy Napóleon esete példáz). Igaz, Louis Napóleon írt egy könyvet Caesarról (Guedalla 1922: 340–342), így kezdetben ő maga is részt akart venni a hadjáratokban, de amikor a solferinói csatában 1859. június 24-én először és utoljára látta életében az igazi és nagy csatateret a maga véres rémségében (22 000 osztrák, 17 000 francia és olasz esett el), elpárolgott az akarata, hogy továbbra is megjátssza a hadvezért, és attól kezdve már jobban szeretett biztonságos távolságból és térképeken keresztül háborúzni. Ugyanígy Milošević is szeretett harcias beszédek tartani, amelyekben bejelentette az eljövendő csatákat (például a Rigómezőn 1989. június 28-án), és szeretett csapataival kérkedni („Mi ezt megmondtuk nekik itt a tárgyaláson is – uraink, két út vezet ki a jugoszláv válságból.

Az egyik békés, a másik erőszakos. Mi a békést kínáljuk, de ne fenyegetőzzenek nekünk itt erővel, mert – *az erő mi vagyunk!* (*taps*) S ha verekedni kell, akkor – istenemre mondom – verekedni fogunk! És remélem, hogy nem lesznek olyan hülyék, hogy velünk akarjanak verekedni. Mert ha nem is tudunk jól dolgozni és gazdálkodni, legalább jól fogunk tudni verekedni! (*taps*)” (1991. március 16-án a községi elnökökkel való találkozásokor). Ám amikor a háború tényleg elkezdődött, nem hogy meg sem látogatta alakulatait, de még azokat a sebesülteket sem nézte meg, akikkel tele voltak a belgrádi kórházak. A háború az ő számára, lényegében, csakis térképek és stratégiai elgondolások gyűjteménye maradt, és a katonaság vezetését és a csatatereken való jelenlétet nagylelkűen átengedte másoknak.¹⁰

Tehát ha végezetül az átmeneti cezarizmus *fenomenológiai történetét* kívánjuk kifejteni, úgy a következőket mondhatjuk: a cézár itt a nemzet kollektív frusztráltságának kihasználása révén kerül hatalomra, mely frusztráltság egy tekintélyelvű és minden tekintetben idejétmúlt rezsim hosszan tartó és merev regnálásának eredménye; ügyesen kihasználja a társadalomban meglévő demokratikus töltést, amely a régi politikai oligarchia megdöntésére irányul, de nem azért, hogy demokratizálja a rendszert, hanem hogy saját uralkodását maradéktalanul kiterjessze; miután a fölgülemlett polgári energia egy pseudo-demokratikus és lényegét tekintve nacionalista-populisztikus mozgalomban elpárolgott, az egyébként az igazi demokratikus intézményekhez hozzászokni még nem tudó nép könnyedén válik a politikai átverések alanyává: látszólagosan demokratikus intézményeket vezetnek be, de lényegében mindegyik mögött egyetlen ember – a cézár hatalma áll; a cézár látszólagosan demokratikusan legitimálódik a választások útján (vagy olyan választások útján, mely a plebiszcitum jegyeivel bír), és a szemfényvesztés eszközeként – a tömegkommunikációs eszközök fölötti szigorú ellenőrzés mellett – a szociális demagógia, illetve a szociálisan demagóg politika szolgál, miképpen a „béke, a rend és a fennálló” melletti propaganda is; ez utóbbi a cézárt természetesen nem zavarja abban, hogy a legitimitás elsődleges nemzeti-populisztikus forrását időnként háborús kalandorkodással és megalomániás külpolitikával frissítse föl; mindezt figyelembe véve újra egy tekintélyelvű hatalom jött létre, de olyan, amely rendelkezik a többség támogatásával.

¹⁰ Természetesen így volt ez a Kosovóban folytatott háború alatt is, amikor egyszer sem jelent meg a tartományban, illetve a NATO-bombázásokat is bunkereiben vészelte át. (*A szerk. megj.*)

4. ZÁRSZÓ HELYETT: MILOŠEVIĆ URALKODÁSÁNAK JÖVŐJE

Minden tudomány végső célja nemcsak a dolgok osztályozása és leírása, hanem hogy megpróbálja előrelátni az események jövőbeni egymásutánját.

Tehát miután egy olyan jelenséget, mint Slobodan Milošević uralkodása, leírtunk és osztályoztunk, kérdezzük meg, vajon lehetséges-e most valahogyan előre látni, mi történik e jelenséggel a jövőben, azaz hogyan és mikor fog Milošević uralkodása befejeződni? Kutatásunk előtt természetesen nem az a cél lebegett, hogy megállapítsuk a „cezarisztikus uralkodás létrejöttét és összeomlásának valamilyen törvényét”, ami lehetővé tenné, hogy teljes bizonyossággal előrelássuk, hogyan és mikor fog befejeződni az az uralkodás, amelyet cezarisztikusnak soroltunk be. De mégiscsak megállapítottunk bizonyos szabályosságokat, s leírtunk egy esetet, amely sok jellemzőjét tekintve kétségtelenül párja egy másik esetnek, mely most bennünket elsősorban érdekel. Tehát van-e lehetőségünk arra, hogy a III. Napóleon uralkodásából szerzett ismeretek és tapasztalatok alapján előrelássuk, miképpen fog a továbbiakban fejlődni és végül befejeződni Slobodan Milošević uralkodása?

III. Napóleon történetét nézve úgy tűnik, hogy Szerbiában még sok évig Miloševićnek kellene uralkodnia, azzal, hogy uralkodása idővel egyre több demokratikus jegyet fog magán viselni, hogy végezetül a politika színteréről való lelépésekor Szerbiában a parlamentáris rend állítódjon föl.

S tényleg, ha megnézzük, mi történt III. Napóleonnal, láthatjuk, rezsimje idővel fölpuhult, s bukása előtt már annyira liberalizált volt, hogy nem különbözött túlságosan a többi parlamentáris rendszertől. Igaz, kerek 12 évnek kellett elteltie, mielőtt III. Napóleon autoritárius rezsimje fokozatosan engedékenyebb lett, de ha ez az engedékeny időszak megkezdődött, már semmi sem tarthatta vissza. III. Napóleonnak el kellett szenvednie egy merényletet ahhoz, hogy komolyabban elgondolkodjon azon: a hatalmat be lehet biztosítani másképpen is, mint a rendőrséggel és a nemzeti szemfényvesztéssel. Éppen ekkor, az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején lett a legnagyobb rezsimje támogatottsága. Az értelmiség éles támadásai nem okoztak sok gondot – még ha (mint Milošević esetében is) szinte az egész értelmiség ellene volt is –, Louis Napóleon tudta: az egyelőre tehetetlen ahhoz, hogy komolyabban ártson neki. De a bajok ott kezdődtek, hogy más, befolyásosabb rétegek fokozatosan elhidegültek tőle: a nem éppen dicsőséges olaszországi háború 1859-ben nem tudta a nép körében újra föléleszteni a nemzet parazsát, amely uralkodásának kezdetén plebiszcitárius legitimitást adott rendszerének. Támogatván Olaszország egyesülését a pápai állam kárára, 1860-ban maga ellen fordította a befolyásos katolikus lobbist is, a britekkel kötött kereskedelmi szerződés pedig (amellyel szinte megszűntek a vámok) az ipari bur-

zsoáziában váltott ki elégedetlenséget. Valamelyest engednie kellett a gyeplőn, a császár a törvényhozói testületnek újabb jogokat ad, majd fokozatosan csökken a rendőrség ereje is, így a következő parlamenti választásokon, 1863-ban a republikánus ellenzéknek sikerül kétmillió szavazatot és 32 képviselői helyet megszereznie (Popov 1989: II. 330).

A rezsim ezzel ideiglenesen stabilizálódott, de a sikertelen mexikói kaland után újraéled az elégedetlenség, és a császár félelemmel érzékeli, hogy a rezsim régebbi plebiszcitárius támogatottsága teljesen elhalványodott. Csak két módja van a császárság megmentésének: az egyik javaslatot a mérsékelt republikánusok vezére teszi, aki kész eltekinteni a republikanizmustól, amennyiben a császár hajlandó a további demokratizálásra és liberalizálásra, a másik út viszont az erős és energikus kormányelnök útja, aki határozottan követeli az autoritárius szerkezethez való visszatérést. III. Napóleon kételkedik, de végül mégis a további liberalizálás mellett dönt, és 1867 elején kihirdeti a törvényhozás azon jogát, hogy a kormány intézkedéseiről vitázzon, és interpelláljon ellenük. A következő évben a császár egy új rendelettel enyhíti a sajtó fölötti ellenőrzést, s jogot ad politikamentes gyűlések megtartására rendőri jelenlét nélkül, ahogyan a politikai gyűlések is megtarthatók már rendőrbiztos jelenléte mellett. E döntések eredménye a politikai élet erőteljes demokratizálódása lett, ami az 1869-es parlamenti választásokon az ellenzék győzelmét eredményezi: a „Harmadik párt” 116 képviselői helyet szerez, az igazi republikánusok 30-at, a rezsimhez hűek pedig csak 115-öt.

A parlamenti többség elvesztése egyszersmind az autoritárius megoldás alkalmazásának utolsó lehetősége volt III. Napóleon számára, de ő inkább úgy döntött, hogy továbbmegy a megkezdett úton: fölmenti erőskezü kormányfőjét, s a hatalmat a legerősebb parlamenti párt kezébe adja, majd rögtön ezután még inkább kiszélesíti a törvényhozás hatáskörét. Így a liberalizáció folyamata a politikai szerkezet teljes demokratizálódásával ért véget, amivel Franciaország Európa egyik mintaszerű országává vált: amíg Angliában az 1867-es választási reform után is a 22 millió polgár közül mindössze 2 milliónak volt szavazati joga, addig Franciaország 38 millió lakosára 10,8 millió választópolgár jutott, azaz arányait nézve háromszor több! (Guérard 1943: 247). A már említett 1870. májusi választások megmutatták, hogy mindezek az intézkedések megerősítették Louis Napóleon tekintélyét a nép körében, de a császárnőnek ez kevés volt (férjének kitartóan azt ismételgette, hogy a „fiuk nem fog uralkodni, ha elmarad egy nagy katonai győzelem”), így III. Napóleon belemegy a Poroszország elleni háborúzásba, amely a sedani katasztrófával (1870. szeptember 2.) és a trónfosztással (1870. szeptember 4.) ér véget. Ezután Franciaországban már tényleg igazi parlamentáris rendszert vezetnek be, olyat, amelyet a mai napig is ismerhetünk.

Mennyire hiteles ez a végkövetkeztetés, s vajon jogunk van-e arra, hogy III. Napóleon esete alapján előrelássuk Milošević uralkodásának demokratizálódását? Csak akkor, ha mindkét példa egyazon homogén sorba tartozik, azaz ha nem léteznek közöttük bizonyos *lényegi különbségek*, amelyek végül egészen más következményeket vonnak maguk után.

Ám szerintünk található két hatalmas különbség, amelyek lehetetlenné teszik, hogy induktív következtetés révén teljes bizonyossággal megjósoljuk Milošević uralkodásának jövőjét: először is itt más *a társadalmi-gazdasági alap, amelyen a rezsim nyugszik*, másodszor pedig *az uralkodó karaktere is más*.

A különböző társadalmi-gazdasági alap a gazdasági hatalom, ami a politikai hatalom másmilyen elrendeződését eredményezi, s ez III. Napóleon esetében kedvezőbb volt a demokratikus kifejtet szempontjából. Ugyanis az akkori Franciaország társadalmi-gazdasági szerkezete a *liberális kapitalizmus* klasszikus esete volt, köszönhetően a magántulajdon uralmának, létezett a polgári társadalom szférája, mely autonóm volt az államhoz és annak fejéhez viszonyítva. Az iparos kapitalisták gazdasági ereje – mind a nagyoké, mind a kicsiké – e társadalmi rendnek autonóm politikai erőt is adott. Kezdetben ugyan elégedettek voltak III. Napóleonnal, mert biztosította számukra a káros politikai fordulatoktól való föllélegzést, továbbá a béke és rend egy huzamosabb időszakát. E béke eredménye Franciaország kivételesen erős gazdasági fejlődése lett, amely az ipari, pénzügyi, kereskedői és mezőgazdasági burzsoázia minden rétegét igencsak megerősítette és kiszélesítette. És éppen ez a világ, ahogyan Slobodan Jovanović rávilágított, húsz év béke és anyagi gazdagság után elfeledte a februári forradalom ínségét, a rendőri felügyelet már fölöslegesnek tűnt a szemében, s haragudni kezdett amiatt, hogy nem kapja vissza politikai szabadságjogait. Ezek az erős és független osztályok egyre nagyobb nyomást gyakoroltak III. Napóleonra, hogy idővel mind nagyobb legyen a liberalizálás és a demokratizálódás, s ő sehogy sem tudta mindezt kikerülni anélkül, hogy vagy még inkább engedjen, vagy pedig még inkább megszorítsa az állami gyeplőt, bár az utóbbinak természetesen nem volt jövője.

Ám ha a mai Szerbiáról van szó, e gazdaság, ahogyan Max Weber nevezi az ilyesmit, tipikusan *politikai kapitalizmus*. Itt a fő haszon nem a piacon és nem a tervezés és a piaci kalkuláció racionális módszere útján valósul meg (mint ahogyan a weberi ún. racionális kapitalizmusban, amilyen a liberális is), hanem elsősorban az állam közvetítésével, azaz állami monopóliumok, szisztematikus privilégiumok, pénzügyi spekulációk, machinációk, csempészés és korrupció révén, azaz irracionális és illegális gazdálkodási módszerekkel. Tehát Szerbiában a gazdaságilag legerősebb rétegek nem autonómok az államhoz viszonyítva, hanem annak merőben parazita tartozékai; ők az

államhatalomnak pusztán szimbiotikus párjait képezik, amely lehetővé teszi a számukra a politikai hatalom egyfajta gazdasági materializációját. E társadalmi rétegek nemhogy nem függetlenek az államtól, hanem ellenkezőleg: közvetlenül a hatalomhoz kötődnek személyes és érdekkapcsolatok révén, s gyakorlatilag semmilyen érdekük nem fűződik a liberalizációhoz és a rezsim demokratikus transzformációjához. E rétegeket a hatalom következetesen ellenőrzi, s nem engedi meg önállósulásukat, ami jól látszott az 1994-ben meghozott azon törvény esetében, mely a tulajdon transzformálásáról szólt, s amellyel gyakorlatilag minden addigi privatizációt megsemmisítettek. Független gazdasági erő nélkül, melynek alapja a sérthetetlen magántulajdon, Szerbiában egyetlenegy társadalmi réteg sem képes létezni, hogy aztán hosszasan és elég erősen politikai nyomást gyakoroljon a hatalomra, hogy az engedékenyebb legyen, és elinduljon a demokratizálódás.

De ha e nyomás létezne is, kérdés maradna, hogy hatása ugyanolyan lenne-e, mint III. Napóleon esetében. Ugyanis az autoritárius rezsim gyakorlati föladásában döntő szerepet játszik az uralkodó elit önbizalmának elhalványulása, azon rendszerekben pedig, amelyek az egyszemélyi hatalmon alapoznak – *az uralkodó önbizalmának csökkenése*. És ez utóbbi közvetlenül az uralkodó karakterpszichológiai tulajdonságaitól függ. III. Napóleon valamilyest ingatag és bizonytalan uralkodó volt: „habozó, hatások alatt álló, erőteljes víziók és stratégiák nélküli, ellentmondásos és mindenképpen közép-szerű személyiség” (Popov 1989: II 322); a krízisszituációkban elvesztette lélekjelenlétét és könnyedén megadta magát – mind politikailag, mind katonailag. Slobodan Milošević viszont egészen más veretű uralkodó: a keményfejűségig kitartó, erős pszichikai alkatú, kifejezett hatalomakarással bír, a kritikus szituációkban megmutatta, hogy fölkészült az ütések türelmes elviselésére, akármennyire fájnak is azok, mindaddig, amíg az ellenfél ki nem fárad vagy meg nem hátrál, hogy aztán erős ellentámadást hajtson végre. Emlékezzünk vissza 1992 júniusára és júliusára – vagy 1996 decemberére, vagy 1997 januárjára –, amikor mindenki ellene volt, nemcsak a külső világ, de az Egyház, az Akadémia, az Egyetem is, és szinte az egész értelmiség, egyetemisták, diákok és tüntetők százezrei, akik távozását követelve napokon át fűtültek és csörömpöltek, gyűlöletteljesen és megvetően kiabálva a nevét. E körülmények közepette bármelyik másik politikus elvesztette volna önbizalmát, ám ő sztoikusán elviselte a rázúduló ütések záporát, s nem ismételte meg a március 9-i hibát, amikor tankokat küldött a tüntetőkre, hanem türelmesen megvárta, hogy a vihar elüljön.

Milošević tehát megmutatta azt a képességét, hogy tanulni tud saját hibáiból, s megmutatta kitartását is arra, hogy a végsőkéig kiterjessze hatalmát. S ma is, 1997-ben, ha hatalmát nézzük, azt látjuk, hogy az nagyon erős és tartós.

Valójában a gazdaság a legnagyobb alaproblémája. Ám hatalma még mindig igen mélyen megalapozott és jól kézben tartott, s valóságos csoda lenne, ha a közeljövőben a hatalom bármely fontosabb részéről lemondana. Szerbia biztos és bizalmas kezekben van, olyanokban, amilyeneket mindig is szeretett, és nyilván e kezekben fogja megvárni az ezredvéget, és talán a következő évszázad első évtizedét is.¹¹

¹¹ A szerző prognózisa részben valóra vált. Mint ismeretes, Slobodan Milošević 2000. október 5-én bukott meg, miután nem volt hajlandó elismerni az ellenzéki elnökjelölt, Vojislav Koštunica választási győzelmét. A tüntetéssorozat végül a jugoszláv szkupstina elfoglalásával és fölgújtásával ért véget. *(A szerk. megj.)*

A szerbek elvándorlása Kosovából: trauma és/vagy katarzis

MARINA BLAGOJEVIĆ

A szerbek elvándorlása Kosovából a szerb közvélemény kulcsfontosságú traumája.¹ Ebben a tanulmányban e traumák valós gyökereinek és az ezekkel való visszaéléseknek szentelem a legtöbb figyelmet.

A szerbek Kosovából való elvándorlásának elemzése e munkában több szempontból is tudatosan behatárolt. Először is, csak az újabb elvándorlásokat vettem figyelembe, tehát azokat, amelyek a második világháborútól kezdve zajlottak le, ami azt jelenti, hogy e vándorlások alanyai élő személyek, és/vagy nevelték azokat, akik ma élnek. Másodjára, az elvándorlásokat állítottam a fókuszba, és nem a kosovói szerbek és albánok teljes viszonyrendszerét. A szerbek és Crna Gora-iak elköltözése az albán-szerb viszony szegmenseként kezelődik mint a szerbek Kosovóval kapcsolatos mai traumáinak vélhető kulcseleme, azzal a föltételezéssel, hogy ez a viszony teljességgel és kölcsönösen traumatizált. Harmadszor, az elemzésben különféle forrásokat használtam föl, melyeket eltérő nagyságuk és hatáskörük miatt nem egyenlő mértékben és nem szisztematikusan aknáztam ki. Negyedszer, a hangsúly a két etnikai csoport közti viszony szociológiai magyarázatára helyeződik. A történelmi, még inkább a demográfiai megközelítés csak szükséges, de nem elégséges a kiköltözés társadalmi jelentőségének megértéséhez.

Kosovo problémája semmit sem veszített aktualitásából, egyszerűen azért, mert még nincs megoldva. Ám minden jó megoldás előfeltételét éppen a probléma megértése jelenti annak minden dimenziójában és különböző szintjein. Kosovo problémája, mint az ex-Jugoszláviából származó minden probléma, egyoldalú és leegyszerűsített magyarázatoknak, konstrukcióknak és misztifikációknak volt kitéve. Innen ered e tanulmány azon célja, hogy a szerbek és Crna Gora-iak Kosovából való elvándorlását a kosovói probléma egyik specifikus aspektusaként világítsa meg, amely jelentős

¹ E szöveg megírása 1995. március 29-én fejeződött be. A későbbi események, elsősorban a Szerb Krajínából való menekülés, nagymértékben háttérbe szorítják a volt Jugoszlávia területén a második világháború utáni nem gazdasági jellegű elvándorlásokat.

mértékben hozzájárulhat a szerb nacionalizmus keletkezésének és megerősödésének, de a szerbeknek a „kosovói csomóba” való „belegabalyodásának” megértéséhez is. Éppen Kosovóban, a szerbek Kosovóból történő kiköltözéséről szóló tényeknek föl- és kihasználásával indult el a szerb nacionalizmus hulláma.

Amikor Kosovóról van szó – de érvényes ez az egész egykori Jugoszláviára vonatkozóan is – a feleknek az áldozat státusáért folytatott „versengéséről” beszélhetünk, hiszen az etnokráciák tényleg hozzájárulnak ahhoz, hogy saját nemzetüket az öngyilkosságba lökjék.

A nemzetközi politikai és tudományos nyilvánosságban a szerbek és Crna Gora-iak Kosovóból való elvándorlása sohasem foglalta el azt a helyet, ami mint problémát megilleti. Az ok abban van, hogy maguk a szerbek, pontosabban politikai képviselőik a nemzetközi nyilvánosságban sohasem adekvát módon értelmezték ezt a problémát. Tudniillik ahelyett, hogy az emberi jogok veszélyeztetésének kérdéseként állították volna be – mint ahogyan ténylegesen az –, ők az etnikai konfliktus problémájaként értelmezték, fölerősítve mindezzel az albánoknak az etnikai konfliktusról szóló érvelését. Ezzel eltávolodtunk a polgári államtól mint ideális modelltől, és az etnikai állam modellje – mint ami a „megoldást” jelenti – felé közeledtünk. Ezenkívül a szerbek e problémát későn jelenítették meg a nemzetközi nyilvánosságban, vagyis akkor, amikor a nemzetközi közösségnek már világosan kiformált véleménye volt arról, ki az áldozat és ki a bűnös.

Emellett a kosovói szerbek elvándorlása sajátos szimbolikával bír, amely a kosovói mítoszra támaszkodva a traumatizálás és a valósághoz való irracionális hozzáállás megerősítésének különleges erejével rendelkezik. A kosovói szerbek elvándorlása nemcsak ama tény miatt trauma, amely létrehozta, hanem a gazdasági fejlődés és etnikai együttélés problematikájának nem lényegi megoldása miatt is. Kosovo esetében, miképpen az előző Jugoszlávia más területein is, az összetűzések kiéleződése – egészen a háborúig – az összetűzések kikerülhetetlenségéről szóló argumentációk *utólagos* létrehozásához vezetett. Az *utólagos racionalizáció* mechanizmusainak fölfedezése, melyeknek a konfliktus *igazolása*, s nem a megoldása a céljuk, a kosovói problémához való racionális és konstruktív viszonyulás fontos momentumát jelenti.

E munkában az elvándorlás problémáját különböző szinteken fogom elemezni: egyéni, csoport-, politikai, társadalmi szinteken, hogy minél jobban megérthessük azokat a determinisztikus összefonódásokat, amelyek a migrációt alakítják.

Tények – a számok terrorja

A kosovói valóság bármely részének, beleértve a nem albán lakosság elvándorlását is, megértése és magyarázata lehetetlen a *számok* nélkül. A számok, Kosovóban és Kosovóról, nem egyszerűen tények, hanem mindig egy különleges, az egyik vagy másik fél kontextusán *belüli* tények. E számok nemcsak hogy gyakran különböznek egymástól, hanem különbözőképpen értelmeződnek is, azaz a gyakran ellentétes tézisek bizonyításához szolgálnak érvként.

A számok azok, amelyeket a leggyakrabban alkalmaznak *argumentumokként*. Elmondható, hogy amikor Kosovóról van szó, egy sajátságos *hisztéria* uralkodik el, de a számok terrorja is, mert az, akinek nincs meg az érvként vagy ellenérvként fölhasználható megfelelő adata, az „kiesik a játékból”. A számokkal való kacérkodás a vitában részt vevő felek gyengeségét mutatja. De ugyanígy jelenti – teljesen specifikus módon – a csoport dominanciáját az egyén fölött, a kollektív jogokét az egyéni jogok fölött, a probléma leegyszerűsítését és a vulgáris nacionalizmust.

Másképp, makroszinten nézve, a számok meggyőző bizonyítékokat kínálnak az aktuális folyamatokról, a trendekről, így megfelelő megoldást is szuggerálnak. A számok kikerülhetetlenek, mert azok Kosovóban *politikai kategóriát* képeznek. Itt a demográfiai tényezőkre nagy részben az etnikai összetűzések kiváltóiként, s nem csupán azok racionalizálóiként tekinthetünk. *A szerbek és Crna Gora-iak Kosovóból való elvándorlása oka és következménye is Kosovo etnikai struktúrája megváltozásának, s az etnikumok közötti viszonyok minőségének.*

A kosovói lakosság száma a második világháború után exponenciálisan nőtt, 727 820-ról (1948) 1 956 196-ra (1991).

Ezen belül két periódus különíthető el világosan: az első (1931-től 1961-ig) – ekkor az albán és a szerb lakosság aránya relatíve nem változik (27 százalék szemben a 60-67 százalékkal), és a második (1961 után), amelyben a korábbi arányok teljesen megbomlanak (Krstić 1994). Az albán lakosság számának 1961 és 1971 között volt a legnagyobb a növekedési üteme. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az albánok úgy vélik, az 1991-es 2 171 433-as szám alulbecslés, és hogy az egykori Jugoszláviában mintegy 3 milliónyian voltak, noha e becslés módszertani alapját nem adták meg (Pula – Beqiri 1992).

Kosovóban a nem albán lakosság arányának csökkenése két tényező következménye: az albán és nem albán lakosság természetes szaporulata közötti különbségé, és a szerbek, valamint a Crna Gora-iak Kosovóból való emigrálásáé. Emiatt a Kosovóból való migrációt is abban az összefüggésben kell szemlélünk, hogy a Kosovóban élő nem albán lakosság számaránya csökkenésének folyamata meggyorsult.

Az albán és a nem albán lakosság fertilitásbeli eltérései okozzák a természetes szaporulatok közötti különbség alapját. Erről meggyőzően beszélnek a következő adatok: a Kosovóban élő szerb és albán nők (45-59 évesek korcsoportja) fertilitása 1953-ban a szerb nőknél 5,92, míg az albán nőknél 6,32, 1991-ben a szerb nőknél 2,78, az albán nőknél pedig 6,16 ezrelék (becslés; az adatokat a Demográfiai Kutatások Központja dolgozta föl, 1995). Ezen adatok azt mutatják, hogy ugyanazon társadalmi környezetben, a fejletlen Kosovóban, a szerb nőknél egyértelmű a fertilitás csökkenése, míg az albán nőknél e korcsoportban erről nem beszélhetünk.

A fertilitás terén tapasztalható különbségek a természetes szaporulatban kifejezett különbségekhez vezettek. A fiatal korstruktúra mellett, amellyel az alacsony általános mortalitási arány is összefügg, a hatás a gyors természetes szaporulatban, azaz a lakosság exponenciális növekedésében mutatkozott meg – egyedül itt a 20. századi Európában. Szerbia ily módon, köszönhetően egyfelől a Kosovóban, illetve másfelől a központi Szerbiában és Vajdaságban tapasztalható természetes szaporodás közötti különbségeknek, egyedülálló országot képez a világon. Éppen a különbségek összesűrűsödése teszi ezeket dramatikussá, maguk után vonva a politikai következményeket.

A második világháború utáni időszakban a jugoszláviai és az európai populációból a jugoszláviai albánoknál a legmagasabb a természetes szaporulat, ők azok, akik a legmagasabb fertilitás és a legkisebb területi mozgékonyság miatt tűntek ki. A kosovói lakosság fejlődése egészen a nyolcvanas évek közepéig inkább az albániai demográfiai fejlődéshez, mintsem a jugoszláviai területekéhez hasonlított. Ám az utóbbi időben az albániai albánok reprodukív viselkedése már kezd különbözni a jugoszláviai albánokétól, amennyiben a fertilitás visszaesése és a lakosságszám növekedésének lelassulása gyorsabban ment végbe Albániában, mint Kosovóban (Avramov 1994).

A különösen gyors populációs növekedésnek köszönhetően Kosovo, mely 1921-ben Szerbia legritkábban lakott része volt (40,3 lakos négyzetkilométerenként), 1991-re már a legsűrűbben lakott résszé vált (179,7 lakos/km²). E sűrűség mégsem eredményezte az albán lakosság megfelelő migrációját a volt Jugoszlávia, s benne Szerbia fejlettebb részei felé. Kosovóban az albán iskolarendszer zártsága és különösen az adminisztratív jellegű foglalkozásokra való kiképzés jelentősen csökkentette az albán munkaerő mozgékonyságát a volt Jugoszlávia, így Szerbia területén is (Petrović–Blagojević 1989).

A demográfiai tényezők hozzájárultak ahhoz, hogy a két világháború között a volt Jugoszlávia területén egyedül Kosovóban növekedjék a többségi lakosság – az albánok – aránya. Másutt mindenütt a heterogenitás, s nem a homogenitás nőtt. Ám a polgárháború után világos, hogy a helyzet egészen

másmilyen lesz, azaz hogy az újonnan keletkezett államokban jelentősen növekedni fog a legszámasabb nemzet aránya.

A kosovói albánok magas természetes szaporulata – párosulva az albán lakosság kis mozgékonyságával – képezi azt a keretet, amelyben végbemeleg a szerbek és Crna Gora-iak migrációja. Azaz mindkét etnikai csoport *dominanciája, száma és elvándorlása* között van kapcsolat, amely különböző történelmi periódusokban újra és újra bizonyítást nyer.

A szerbek és Crna Gora-iak Kosovóból történő elvándorlása úgy tekinthető át a legjobban, ha összehasonlítjuk a kosovói szerbek arányát az intenzív emigráció előtt (1948 – 23,6 százalék, 1953 – 23,6 és 1961 – 23,5) és az intenzív emigráció folyamatának kezdete után (1971 – 18,3 százalék, 1981 – 13,2, 1991 – 9,9; Bogosavljević 1994). 1941 és 1981 között összesen több mint 100 000 szerb és Crna Gora-i költözött el Kosovóból.

Ez a szám különösen akkor kapja meg súlyát, amikor figyelembe vesszük a kosovói szerbek populációjának nagyságát (1948 – 171 911, 1953 – 189 869, 1961 – 227 016, 1971 – 228 264, 1981 – 209 498, 1991 – 194 190; Bogosavljević 1994: 23). Tehát az elvándorolt szerbek mintegy felét tették ki a kosovói szerb populációnak, míg az elvándorolt Crna Gora-iak (több mint 17 000-en a II. világháború utáni időszakban) a felét teszik ki azon Crna Gora-iaknak, akik Kosovóban élnek/éltek.² Hasonló adatokat ad meg az albán demográfus, Islami is: „1966-tól 1981-ig Kosovóból mintegy 52 000 ember költözött el, 1981 óta pedig mintegy 20 000 szerb” (Islami 1994: 47).

A szerbek és Crna Gora-iak elvándorlása a nyolcvanas és kilencvenes években is folytatódott, bár kisebb intenzitással. A migrációkat rendszeresen a legintenzívebb fázisuk vége után kezdik el jegyezni, azaz akkor, amikor már alábbhagynak. Így a szerbek 1990 és 1993 között minden évben negatív migrációs szaldóval bírnak, míg az albánoknak negatív migrációs egyenlegük van az első három évben, pozitív az utolsó évben, ami a macedóniai albánok Kosovóba történő bevándorlásával magyarázható. 1989 és 1993 között Kosovóból mintegy 6000 szerb, majdnem 1200 Crna Gora-i és mintegy 9700 albán költözött el.

Az albán demográfusok a kosovói szerbek elvándorlását leginkább azal magyarázzák, hogy „visszatérnek” oda, ahonnan a két világháború közötti időszakból betelepültek.

² A szövegben kizárólag az egyszerűsítés és a rövidítés miatt a „kosovói szerbek elvándorlása” alatt értjük a Crna Gora-iak elvándorlását is. Eközben szem előtt kell tartani, hogy az elvándorolt szerbek tömege sokkal nagyobb (az elvándorolt Crna Gora-iak az elköltözők 20 százalékát teszik ki). A szerbek és a Crna Gora-iak is ugyanazon tényezők hatására és általában ugyanolyan módon vándoroltak el ugyanazon helyekre. Bizonyos különbségek – ám ezek itt érdektelenek – az elvándorlás tempójában jelentkeztek.

Az adatok azt mutatják, hogy az 1919–1930-as periódusban Kosovóba 5795 családot telepítettek be, 1931–1941 között pedig 11 383-at (Nikprelević 1989: 9). Ha egy átlagos család öt tagot számlált, ez körülbelül 86 000 lakost jelentett. A számok csupán hozzávetőlegesek. De az értelmük nem. Ugyanis több évtizeddel később az odatelepített szerbek száma sokkal nagyobb 100 000-nél.

A kosovói szerbek elvándorlása és a korábbi kolonizáció közötti kapcsolatok gyakori emlegetésére senki sem tért ki a szerbek és Crna Gora-iak elvándorlásával foglalkozó kutatásokban sem. Ti. az elvándorlók relatíve magas honossági fokkal bírtak. Az elvándorló háztartásfők 85 százaléka Kosovóban született, az ő szülei mintegy 50 százaléka volt betelepített, míg egynegyedük vett földet Kosovón (Petrović – Blagojević 1989). Érdemes megemlíteni, hogy Kosovo a századelőn nemcsak amiatt volt vonzó, mert alkalmas földművelésre, hanem mert Szerbia központi részeinél viszonylag ritkábban lakták.

Másik oldalról, az albán demográfusok azt állítják, hogy ebben a periódusban 300 000 kosovói albán lakost telepítettek ki erőszakosan. „A két világháború között mintegy 50 000 albán költözött Albániába, és 250 000 Törökországba” (Islami 1994: 43). Noha itt nincs módunkban, hogy a demográfia történetének és a tényállás megállapításának problematikusságával foglalkozunk, nem marad más hátra, tekintettel az albánok számára a háború utáni Kosovóban, mint hogy leszögezzük: a Jugoszláv Királyság az albán lakosság 40 százalékát telepítette ki.

Az albán demográfusok hasonló módon azt a tézist képviselik, hogy a második világháború után Kosovo kolonizációjának második hulláma különösen intenzív volt. „Jelentős számú szerb és Crna Gora-i kádereként érkeztek Szerbiából és Crna Gorából (habár alap- és középfokú végzettséggel vagy csak elemi írástudással rendelkeztek). Főleg a közigazgatásban és az állami szerveknél, a szociális, egészségügyi és kulturális intézményekben, a közszélg szolgálatoznál stb. helyezkedtek el, s ma a munkahelyi pályafutás és a meggazdagodás befejeztével visszatérnek szülőhelyükre, ahol ingatlantulajdonuk fekszik. A szerb és Crna Gora-i betelepülők száma 1945 és 1966 között 500 000 volt” (Islami 1994: 45). Hogy ez az adat már önmagában is mennyire abszurd, leginkább a következő tények mutatják: a háború utáni időszakban a Kosovón élő szerbek száma nem haladta meg a 230 000-et. Az elvándorlók adatainak vizsgálata pedig azt mutatta ki, hogy a háztartásfők abszolút többsége Kosovóban született, s hogy apáiknak csak 10 százaléka lett Kosovóba telepítve a második világháború után (Petrović-Blagojević 1989: 119).

A hatvanas évek közepén kezdődött el az albánok migrációja Kosovóba a szomszédos területekről (Crna Gorából, Macedóniából és Szerbia központi

részeiről). Ez a folyamat különösen a priština-i egyetem megnyitása után vált intenzívvé. „1966 óta a mai napig Macedóniából, Crna Gorából és Szerbiából mintegy 45 000 albán érkezett Kosovóba” (Islami 1994: 46).

Kosovo etnikai struktúrája megváltozásának egyik alapvető sajátossága annak *területi aspektusa*. Ugyanis a '61-es, '71-es és '81-es népszámlálások azt mutatják, hogy „amennyiben a községek lakosságának összetételében a szerbek és Crna Gora-iak száma és relatív aránya alacsonyabb volt, úgy számuk csökkenése erőteljesebb volt és korábban megmutatkozott. Ezzel egy időben számuk általános visszaesésével jelenik meg *területi diszperziójuk összesűkülése* a tartományban; a minél kevesebb községben, azaz minél kisebb területen való koncentrációja az egyre kisebb szerb lakosságnak” (Petrović-Blagojević 1989: 90).

Ezek a statisztikai adatok alátámasztják az elvándorolt szerbekről és Crna Gora-iakról készített vizsgálatok eredményeit, amelyek szerint éppen a nem albán lakosság proporciója a települések, illetve községek³ összlakosságában jelenti a *diszkrimináció magyarázatának kulcsát*, így az erről a területről való elvándorlásét is. Az albán és a nem albán lakosság proporcionális képviselete a helyi közösségek szintjén kulcsszereppel bírt az etnikumok közötti viszonyok meghatározásában. Ez a kapcsolat az etnikai csoportok képviseletében, a keveredésükben és e viszonyok minőségében logikus, és mindenütt jelen van a multietnikus közösségekben, csak különféleképpen kerül felszínre.

Éppen a szerbek és Crna Gora-iak mind kisebb területen való koncentrációja tette lehetővé a mai *paralelizmust* mint a közös élet új modalitását, amely a párhuzamos államban, iskoláztatásban és más intézményekben tetőzött. A kosovói szerbek és Crna Gora-iak részvételi arányának csökkenésével együtt csökken a vegyes lakosságú települések száma is. Így 1961 és 1981 között az olyan települések száma, ahol egy szerb nemzetiségű egyén sem él, 410-ről 670-re nő, a Crna Gora-iak nélküli településeké pedig 243-ról 760-ra (Petrović – Blagojević 1989: 93). Az a település, mely az egyik összeíráskor 90 százalékban albán, a következőben már „tisztá” albán. Kosovóban a „települések etnikailag homogenizálódtak”. Így a települések 93,4 százalékában egy etnikai populáció dominál. A helységek megszűnnek multikulturális jellegűek lenni, ami egy korábbi hosszabb periódusban alapjellemzőjük volt (Krstić 1994). Ez valójában azt jelenti, hogy a kosovói albán lakosság óriási többsége úgy él, hogy *nincs érintkezése* a szerbekkel, és fordítva.

Az albán lakosság mozgása a tartományon belül szintén váratlan min-tát mutat. Ti. az albánok inkább a vegyes, és nem az albán lakosságú közsé-

³ Az egykori, de a mai Jugoszláviában is az önkormányzatiság a községekre (opština) épül. Egy-egy község több településből áll, de minden községnek van egy települése, mely a község központja, ahol a községi közigazgatási szervek működnek. (*A szerk. megj.*)

gekbe költöznek. Így 1961-81 között a kilenc vegyes községbe kétszer annyi lakos költözött, mint a többi tizenötbe. Minél kisebb az adott községben az albán lakosság számaránya, annál nagyobb az odaköltözködés foka (Krstić 1994: 156). Az albán lakosság a belső átköltözések révén nemcsak azokon a vidékeken lesz többségben, ahol a hatvanas években abban volt, hanem az egész tartományban. Ezeknek az elmozdulásoknak az elemzése azt mutatja föl végső eredményként, hogy „a tartomány túlnyomó részében albán dominanciájúvá vált a lakosság” (Krstić 1994: 161).

Az albán lakosság populációs expanziója a következő három folyamat tal kötődik össze: 1. a települések etnikai átvételével, 2. a területek etnikai kiterjedésével és 3. a föld tulajdonjogának birtokbavételével (Krstić 1994). Ez utóbbi folyamatot a legnehezebb dokumentálni, mivel a kataszteri könyvekbe nem lehet betekinteni, másrészt mert a birtokok eladása annak a törvénynek az áthágásával megy végbe, amely tiltja az ingatlanforgalmat.⁴ Mindezen folyamatok, miként maga a populációs növekedés is, hatással vannak a nem albán lakosság Kosovóból történő elvándorlására.

A demográfiai folyamatok értelmezései

A kosovói demográfiai mozgások értelmezései – akárcsak a tények értelmezései – igencsak különböznek a két oldalon. Amíg a szerb fél kitart a politikai momentumoknál, s a magas fertilitást *politikai stratégiának* minősíti, addig az albán fél a magas fertilitás okának tartott *fejletlenséget* helyezi az előtérbe. A legnagyobb egyetértés talán a fertilitás és a nők helyzete közötti kapcsolat tekintetében van, amikor is mindkét fél megegyezik abban, hogy a magas fertilitás egyik fontos okozója a nők hátrányos helyzete. A finomabb elemzések mégis azt mutatják ki, hogy a nők helyzete is értelmezhető eltérő módon. A determinisztikus tények bonyolultságának megértése – amelyek közt végbemeget az igen magas fertilitás újratermelődése Kosovóban – elengedhetetlen föltétele azon determinisztikus okok megértésének, amelyek a migrációt kialakították. Ugyanis mindkét folyamat közös nevezője a kosovói nem albán lakosság arányának csökkenése. Ezek összefüggését ignorálni azt jelentené, hogy nem a kollektív nacionalista paranoiának állunk ellent, hanem a megértésnek, amelynek következménye csak a meg nem oldás lehet.

Az egyik ellenérv azzal szemben, hogy a magas fertilitás meghatározója a fejletlenség volna, az az adat, mely a két háború közötti natalitás visszaesésének gyorsaságára vonatkozik. Ti. míg ez a visszaesés az ország többi ré-

⁴ Arról az egyértelműen etnikai alapon diszkrimináló törvényről van szó, amely megtiltotta, hogy egy albán szerb tulajdonostól vásárolhasson ingatlant. (*A szerk. megj.*)

szében folytatódott, Kosovóban jelentős mértékben késett. Ugyanígy több terület a fejletlenség azonos fokán kisebb natalitással bírt, és Jugoszláviának olyan részei is voltak, amelyek a fejlődés jellemzőit nézve nem különböztek lényegesen Kosovótól, mégis más szintű natalitással rendelkeztek. Az egyik magyarázat arról beszél, hogy a „modernizáció” Kosovóban importált dolog, azaz nem autochton fejlődés eredménye, ami azt jelenti, hogy nem tudta megváltoztatni azokat az intézményeket, amelyek a tradicionális környezetben a natalitást érintik. Ez a helyzet analóg a harmadik világbeli országokéval, amelyeknél a natalitás visszaesése jelentősen elmaradt a mortalitás visszaesásától, ami a fejlett országokból lett „importálva”. „A modernizáció Kosovóba kívülről jött, és kívülről lett fenntartva és szubvencionálva” (Avramov 1994: 171).

Néhány kortárs demográfus (pl. Livi Baqi) úgy látja, a demográfiai rendszer megváltozása nem csupán a modernizáció egyszerű következménye, hanem „a fertilitás kezelése mód arra, hogy a társadalom fölkészüljön azokra a változásokra, melyeket a modernizáció idéz elő”. Ám a fertilitást lehet magas fokon is kezelni, amennyiben egy bizonyos közösség számára az világos céllal bír. Az albán demográfusok azt állítják, a demográfiai növekedés „az asszimilációval és a fizikai kiirtással szembeni ellenállás” egyik eleme (Islami 1994: 30). Mindemellett nehéz azonban elképzelni egy számbelileg ennyire nagy és homogén lakosság – mint amilyen a kosovói albán – asszimilációját. A „baby-boom” Kosovóban az albán populációnál négy egész évtizedig tartott, miképpen azt D. Avramov véli, és ez ahhoz a végkövetkeztetéshez vezet, hogy „kulturális opcióról” van szó (1994). A nyolcvanas években a fertilitás 4,5 volt Kosovóban, a legmagasabb Európában. A kosovói albán nők majdhogynem egy gyerekkel többet szültek fejenként, mint a nők Albániában, ahol a nyolcvanas évekbeli összfertilitást 3,6-ra teszik.

Az albán demográfusok Kosovo populációs karakterisztikumait a következőképpen magyarázzák: „A natalitás aktuális szintje (28 százalék körül), az albánok reprodukciója, az albán lakosság igen alacsony korstruktúrája (a lakosság 52 százaléka 19 éven aluli, az átlagos életkor 24 év), amely igen ritka jelenség a világ demográfiai folyamataiban, miképpen a házasságok és családok stabilitása is – egy gyors demográfiai növekedéssel rendelkező vitalis populációról beszél” (Islami 1994: 32, a szerző kiemelése). Mindenképpen érdekes, hogy a magas natalitást és a házasságok stabilitását a szerző a *vitalitás* indikátoraként kezeli, amivel egy sajátos rasszisztikus argumentációt affirmál. Ma egyáltalán nem szükséges azt bizonygatni, hogy a natalitásbeli, pontosabban a fertilitásbeli különbségek – amennyiben a korstruktúra hatását figyelembe vesszük – a különböző populációk között nem

a vitalitástól vagy a szülés biológiai képességeitől függnék, hanem kizárólagosan a viselkedésbeli különbségekből adódnak.

A „vitalitás” a következő tények fényében is megfigyelhető: az 1976-os fölmérésből származó adatok azt mutatják, hogy csak minden második albán nő tudja, hogy a fertilitás kontrollálható, és csupán 9 százalékuk védekezik valamilyen módon (Avramov 1994). Minden 30 évnél idősebb nő több gyermeket szült, mint amennyit a család számára szükségesnek véltek. A 45–49 éves nők 2,4 gyerekkel többet szültek annál, mint amennyire véleményük szerint egy családnak szüksége van.

Kosovóban folyamatban van a fertilitás differenciálódása, ami a fiatalabb és képzettebb nők fertilitásának csökkenésénél figyelhető meg, ám a nők többsége elfogadja, illetve arra kényszerül, hogy elfogadja a tradicionális modellt. Az egyik érv, amellyel „védik” a magas fertilitást Kosovóban, az a gyermekek számára vonatkozó szabad döntés kérdése. Mindemellett azonban teljes mértékben elhanyagolják a már megszületett gyermekkel szembeni *felelősséget*. A nagy családokban kicsi a gyermekekre jutó befektetés, a gyerek fölnevelése pedig igen alacsony színvonalú (Rapi 1995).

A kosovói demográfiai helyzetre nézve kulcsfontosságú, hogy „e terület már régen átlépte a fejlődés azon fokát, amely elindította a fertilitás nagyarányú visszaesését a többi jugoszláv területen [...] A társadalmi és gazdasági jellemzők tekintetében a kosovói társadalom átmeneti fázisban van; igaz, közelebb áll a modern közösségekhez a szocioökonómiai jellemzők tekintetében, a lakosság reprodukcióját nézve viszont a tradicionálisakhoz” (Avramov 1994). Jugoszlávia más területein a fertilitás csökkenésére a fejlődés kedvezőtlen körülményei közepette került sor. A fejlődés és a fertilitás szintje között – összehasonlítva ex-Jugoszlávia más területeivel – Kosovóban a leggyöngébb a kapcsolat. Ez azt jelenti, hogy ha Kosovóról van szó, a *Miért nem történt meg a fertilitás gyors visszaesése?* kérdésnek specifikus értelme van.

Islami szavai szerint Kosovóban az antinatalitás politikája kizárólagosan az albanofóbián, az albanofóbia pedig az albánok számlálgatásán alapul. Érdekes ugyanakkor, hogy az albánok számosságukat maguk is nemzeti ügyük fontosságának és igazságosságának egyik legjobb bizonyítékaként szemlélik (Pula 1992).

A kollektivizmus egyidejűleg kerete a magas születési arányszámnak, a gyermeknevelés alacsony színvonalának és a nemzeti homogenitásnak is; egyedül ezekből érthető meg a nemzeti egyszólamúság és a kollektív áldozatra való fölkészültség.

A dominancia ingája

A szerbek Kosovóból való elvándorlása a tartományban az általános társadalmi és etnikai kontextus része. Ugyanígy része a migrációs „ingának”, amelyet a kosovói szerbek és albánok közötti viszonyok „ingája” jellemez. Ugyanis ha csak a szerb-albán viszonyt nézzük a tartományban a háború utáni periódusban, három szakaszt különíthetünk el:

1. 1945-től 1966-ig – a szerb csoport dominanciája (a mezőgazdasági és tradicionális struktúra dominanciájának időszaka, amelyben megmaradt a paralelizmus a szerbek és albánok viszonyaiban; a kommunizmus kialakulása; állami tulajdon).

2. 1966-tól a nyolcvanas évek végéig – a szerb csoport diszkriminációja (indusztrializáció, fölgyorsított fejlődés, a kommunizmus zenitje, önigazgatás, társadalmi tulajdon). Ezt az albánok a maguk „egyenjogú kezelésének” időszakaként látják (Islami 1994). A másik oldalról, ez az a periódus, amikor „Kosovóban 1989-ig a kisebbségi jogok a nemzetközi standardokon kívül és fölött voltak garantálva” (Vasiljević 1994: 77). „Az albánok túlonként elmaradtak a fejlődésben, és kevés politikai kultúrájuk volt, de a kosovói bürokrácia is túlonként középszerű és dogmatikus volt ahhoz, hogy jobb helyzetét és az adminisztratív majorizációt fölhasználják a szerbek elleni revansizmusra, vagy ha az nem volt nyílt, a szerbek specifikus érdekeinek ignorálására. A másik oldalról, az albán nacionalizmus abból táplálkozott, hogy az albán lakosság túlnyomó többségének – mint jugoszláviai kisebbségnek és mint funkcionális kisebbségnek Kosovóban – változatlan maradt a státusa (Maliqi 1989: 73).

3. A 80-as évek végétől a mai napig – a szerb csoport dominanciája, teljes paralelizmus (párhuzamos intézmények és állam, a kommunizmus szét hullása, a piacgazdaság bevezetése, privatizáció, szürke gazdaság). „A tényleges többség Kosovóban funkcionális kisebbségnek érzi magát, a tényleges kisebbség pedig a funkcionális többség helyét akarja” (Maliqi 1989: 71). Több mint 85 000 albán munkavállaló elbocsátása.

Érdemes megfigyelni a szabályosságot, hogy a különböző érákban, amikor a „diszkrimináció ingája” az egyik oldalra hajlik el, változik az albán és a szerb lakosság migrációjának iránya is. Az egyik csoport kedvezőbb helyzete a tartományban magával hozza ugyanezen csoport tartományon kívül élő tagjainak (tervezett vagy spontán) odahúzódását. A Kosovóba való költözés, ahogyan a Kosovóból történő elvándorlás is, bizonyos értelemben az adott etnikai csoport *helyzete minőségének mérőeszközét* jelenti. Különösen érdekes az a kapcsolat, amely a nem albán és az albán lakosság immigrációja és emigrációja között van, ugyanis az egyik etnikai csoport emigrációja a másik etnikai csoport immigrációját bátorítja. Mivel e folyamatok nem a gazdasági

helyzet hatására játszódnak le, leszögezhető, hogy e migrációkat a domináns politikai momentumok alakítják ki. Így mindkét etnikai csoport fölhasznál politikai – és ezen át gazdasági – mechanizmusokat is a folyamat bizonyos irányban történő stimulálására. Ez a kétségtelen szabályosság arra mutat rá, hogy ha Kosovóról van szó, a számbeli képviselet igazából politikai kategória. Egyébként pedig, hogy a számosság és a proporcionális képviselet stratégiailag mennyire voltak fontosak az új nemzetállamok kialakulásában, meggyőzően mutatják az ex-Jugoszláviában lezajló későbbi események.

E periódusok váltakozása egyszersmind a *revansizmus* megerősödését is jelentette a „vesztes” etnikai csoportosulás irányában. Az egyik vagy a másik csoport dominanciájának periódusában a legnagyobb vesztesek mégis azok, akik különben is privilégiumoktól megfosztottak, illetve az alsóbb rétegek tagjai voltak.

E három periódusban változik a *dominancia iránya*, az etnikai csoportok közötti kapcsolat pedig a különböző gazdasági és politikai kontextusokba ágyazódik be, ami magának az etnicitásnak is különböző tartalmat ad. Az első, agrár- és korai-kommunista jellegű periódust az általánosan magas fokú represszió jellemzi, melynek megalapozottságát a kifejezett totalizmusban és az ezzel összefüggő tekintélyelvűségben leljük föl. Az etnicitás háttérbe szorul a kommunizmus „barátaira” és „ellenségeire” való fölosztáshoz képest.

A második periódusban a fölgyorsított iparosítás és urbanizáció, valamint az oktatás expanziója lehetővé teszik a tradicionális normák gyorsabb megtörését és az albán elit kialakulását. A kommunizmus keretein belül a naciokraták stratégiájukat a rendszer intézményeinek – főleg a Kommunista Szövetségnek – fölhasználásával alakítják ki. „Kosovo kapcsán és Kosovóban a nemzeti oligarchiák között, amelyek a lokális KSZ- – mint monopolpárt – vezetőségekben formálódtak ki, összetűzések voltak és vannak ma is a hatalomfelosztás körül” (Maliqi 1989: 72). A különféle oligarchiák igyekeznek legitimitást szerezni saját uralkodásukhoz. A szerbek és Crna Gora-iak kiköltözése a szerb oligarchia, a szerb állam nyomásgyakorlása pedig a kilencvenes évektől az albán oligarchia legitimálására használódik föl. Az alkotmányos és politikai változásoknak Kosovóban az a lényegük, hogy a hatalmon levők visszaéltek a helyzetükkel. Ugyanakkor nem léteztek a megfelelő ellenőrző mechanizmusok, amelyek e visszaéléseket megfékezhetnék volna. Kosovóban elkezdődött az intézmények, különösen a jogállam szétverésének folyamata is.

Mégis szem előtt kell tartani, hogy nemcsak a nemzeti oligarchiák, de maga a lakosság is, különösen az albán, teljes mértékben azonosult Kosovóval mint „saját” területtel. Ez teljesen „természetes” folyamat, tekintettel arra,

hogyan nehezen tudtak identifikálódni a délszláv közösséggel, mint ahogyan a tartomány kivételes fejletlensége is hozzájárult az igen magas önellátáshoz az albánok körében. Emellett, ahogyan azt az ex-Jugoszláviában az etnikai távolságokról szóló adatok mutatják, az albán lakosság distanciálódott a leginkább a többi etnikumtól, és egyben a legnagyobb távolságtartásnak volt kitéve (Pantić 1991).

A harmadik periódust azon folyamatok befejeződése jellemzi, amelyek Jugoszlávia széthullásával a nemzetállamok létrejöttére irányultak, a nemzet – főleg a szürkegazdaságon keresztül – gazdasági alapjainak megerősödésével. Ugyanígy e három periódusban változik a nemzetközi kontextus is, ami a problémát még bonyolultabbá teszi.

Az anakronizmus mimikrije

A szerbek és Crna Gora-iak Kosovóról való migrációját vagy *gazdasági* (az albán fél), vagy *politikai*, etnikai, illetve „nyomásgyakorlás” miatti (a szerb fél) migrációként jellemzik. Ahogyan a nyolcvanas évek közepétől a jugoszláviai nyilvánosságban mindinkább nőtt a véleménykülönbség a migráció okairól, és ahogyan a szerb birtokok potom áron való eladásáról szóló híresztelések egyre erősebbekké váltak, a kosovói nem albán lakosság politikai nyomásgyakorlása mindinkább intenzívvé vált (petíciók és Belgrádba-jövetelék), a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia azt indítványozza, készítsenek fölmérést az elvándorlások okairól. A kutatás terepmunkája 1985–86-ban folyt.

A kutatás abban az időben egyike volt azoknak a ritka kísérleteknek, mely egy még mindig tabunak minősülő téma föltörésére irányult. Mivel a Kosovóról való elvándorlás és az ottani etnikai konfliktusok problémájának valós dimenziói rejtve maradtak, akkoriban a szerb politikai közvéleményt csak a szerb birtokok áron aluli és nyomásgyakorlás hatására való eladásáról szóló „felfedezések” tartották izgalomban.

A kezdeti elméleti keret, mely abból az uralkodó koncepcióból lett átvéve, miszerint a korabeli, a fejletlen vidékekről a fejlettebbekre való migrációkban a gazdasági tényezők primátusa figyelhető meg, a különösen gazdag anyag elemzése során hiányosnak és inadekvátnak bizonyult. Ugyanis ezek a migrációk, noha külső jegyeik alapján hasonlatosak a gazdaságiakhoz, minthogy a fejletlen Kosovóról a fejlettebb Szerbia (és Vajdaság) felé irányultak, lényegüket tekintve és nagyjából nem gazdaságiak voltak. Megmutatkozott, hogy azok nemcsak etnikaiak, de anakronisztikusak is, baljóslatúan előrevetítve azt a *globális anakronizmust*, amelyben pár évvel később majd Jugoszlávia találja magát. Mimikrijük felismerhetetlenségüket és el

nem ismerésüket szolgálta. Sajnos a mai perspektívából logikus bevezetésként tűnnek a Jugoszlávia területén lejátszódó későbbi eseményekbe. A második Jugoszláviában a szerbek Kosovóról való migrációja az első domináns etnikai migráció. Habár ekkor a migrációk általános folyamata, különösen 1971 és 1981 között abban az irányban zajlott le, hogy az etnikai csoportok területi központjaik körül „gyűltek össze” (Petrović 1987), mégis úgy tűnik, hogy a Kosovóból való migrációt nem irányuk, hanem minőségük – azaz a nem gazdasági motívumok mértékének szerepe a migrációban – különítik el.

A kutatás legfontosabb eredménye, hogy a megkérdezett kosovói szerb és Crna Gora-i lakosság migrációjának 15-25 százaléka magyarázható gazdasági tényezőkkel, míg a többi túlnyomórészt nem magyarázható meg gazdasági okokkal.

Ha ezek az elvándorlások csak gazdasági okokkal lennének meghatározhatóak, akkor individuálisak lettek volna, és főleg a munkaképes lakosság költözött volna el, nem pedig egész háztartások; akkor azok az elvándorlók többségének ugrást jelentettek volna a társadalmi rétegződés rendszerében, illetve a vertikális és horizontális mozgás összekapcsolódott volna; akkor főképpen az agrárnépesség költözött volna el az agrár-túlnépesedés miatt; a Kosovóból elköltöző lakosságnak viszonylagosan alacsonyabb társadalmi helyzete lett volna a helyben maradó lakosságénál (kivételt csak az „agyelszívás” jelentene); és az elvándorlás okaként elsősorban gazdasági tényezők szerepeltek volna. Ezen kívül az albán lakosság ugyanezzel az intenzitással és ugyanazon célterület felé költözött volna el.

A diszkrimináció formái

Az empirikus anyag elemzése során megállapítódott, hogy Kosovóban a diszkrimináció három, egymással összefüggő formája létezett: 1. a közvetlen vagy nem formális diszkrimináció, 2. az intézményes diszkrimináció, 3. az ideológiai diszkrimináció.

A *nem formális diszkriminációt* az jellemzi, hogy az elsődleges társadalmi csoportok szintjén jelenik meg. A diszkrimináló egyén saját vagy családja nevében cselekszik. A közvetlen diszkrimináció kerete a település. Ez spontán dolog, ami azt jelenti, hogy nem intézményesen irányított, azaz nem tervezett és beprogramozott minden egyes esetben. A spontaneitás azonban a diszkrimináció egyedi cselekményére vonatkozik – a hely, az idő, a módszer, az eszköz, az „áldozat” kiválasztására, de nem a diszkriminációra mint össztársadalmi jelenségre. Az, hogy a nem formális diszkrimináció spontán jelenség, nem jelenti azt, hogy globális szinten ne lenne szervezett, ösztönzött, jutalmazott.

A közvetlen diszkrimináció ezen spontaneitása igen nehezé tesz vele szemben minden ellenállást. Mert előreláthatatlan, módszereit és eszközeit tekintve sokfajta, gyakran „láthatatlan” és tanúk nélküli. Mindezek miatt társadalmi ellenőrzésnek nehezen vethető alá. Ugyanakkor nagy a romboló ereje, mert az egyén mindennapi életére, annak közvetlen környezetére irányul. Úgy tűnik, hogy emiatt – mint az elköltözés egyik tényezőjének – a legerősebb a hatása.

Az *intézményes diszkrimináció* a társadalmi és gazdasági intézmények rendszerének kereteiben létezik, és a másodlagos csoportok szintjén jön felszínre. Az intézményeken belül mind a diszkriminált, mind a diszkrimináló nemcsak mint a különböző etnikai csoportok tagjai, hanem mint bizonyos társadalmi szerepek hordozói is kapcsolatba kerülnek egymással. A szervezeten és intézményen belüli diszkrimináció típusának lényege az, hogy az intézmény *rejtett*, de *valóságos* céljává válik a diszkrimináció. Az új diszkriminációs funkciók jelentősége nagyobb lehet, mint az adott szervezet elsődleges funkciói, ami miatt a szervezet létrejött. Így az iskolában a diszkrimináció fontosabb lehet az oktatásnál, a munkaszervezetekben pedig a profittermelésnél.

A diszkriminációnak éppen az intézményes kereteken belüli létezése teszi lehetővé annak intézményesülését, ami strukturálissá válását és hosszan tartó voltát is jelenti. Ezzel a diszkrimináción alapuló dominancia-rendszer és a társadalmi egyenlőtlenségek intézményesülnek. A diszkrimináció, noha nem legitim cselekedet, specifikus legitimitást kap az általános gyakorlat és a szokásjog révén.

Az intézményeken belüli legitim célok nem legitim célokkal való fölcserélődésével lehetségessé válik a párhuzamos struktúra és a különleges szabályokon alapuló viselkedések párhuzamos rendszerének föllállítása. Az új szabályok fenntartása és az új rendszer tisztelete lehetővé teszi az előléptetést, azok nem tisztelése viszont szankciókat von maga után. A diszkriminatív viselkedés előírás mind az egyén, mind a csoport számára, tekintet nélkül az etnikai hovatartozásukra.

Az *ideológiai diszkrimináció* a különböző etnikai csoportoknak a társadalmi tudat szintjén való különböző kezelésében érhető tetten. A diszkrimináció ideologizálása egy olyan társadalmi tudat létrehozásának folyamata, amely racionalizál, igazol, és lényegét tekintve lehetővé teszi magát a diszkrimináló cselekedetet. Az ideologikus diszkrimináció tehát a valós diszkrimináció érték- és normatív alapját jelenti, s az elsődleges és másodlagos csoportok szintjén megy végbe. E diszkrimináció hatásai nem közvetlenek, hanem a másik két diszkrimináció-típuson keresztül érvényesülnek. E diszkrimináció alapja „az áldozat megvádolásának” („blaming the victim”) híres-hírhedt

elmélete, azaz a másik megvádolása és a saját etnikai csoport áldozattá való nyilvánítása.

Az ideológiai diszkrimináció tárgya, a nem formálistól vagy az intézményestől eltérően, nem az egyén, a háztartás vagy egy szűkebb csoport, hanem az etnikai csoport egésze. Ez a diszkriminációnak, amely végső soron mint egyéni cselekedet valósul meg, különös, specifikus nyomatékot és általános legitimitást ad. Ezért az ideologikus diszkrimináció létezése és a diszkrimináció ideologizálásának fejlődése világosan elhatárolja az etnikumok közti összetűzések egyéni szintjét a diszkriminációtól mint globális társadalmi jelenségtől. „Az informálás rendszere irányított, és az albánok körében számos restriktció létezik a különféle politikai opciók melletti szabad kiállással szemben” (Maliqi, 1989: 133).

Az ideologikus diszkrimináció csatornáiként az iskola (oktatási programok), a média, a kulturális intézmények, a politikai szervezetek és a közvélemény jelennek meg. A diszkrimináló csoportok közvéleményével szemben formálódik ki a diszkrimináltak közvéleménye, amelyet a félelemérzet és a kulturális és etnikai identitás veszélyeztetettségének érzése jellemez.

Minek alapján mondható az, hogy a diszkrimináció típusai *rendszer*t képeznek? Mindenekelőtt van egy cél, amelyet mindhárom diszkriminációs típus segít elérni – a nem albán lakosság arányának csökkentését Kosovóban. Tekintet nélkül arra, hogy e célt egy szervezett csoport politikai platformja határozta-e meg vagy sem, hogy szándékos és nyilvános-e, vagy pedig spontán és rejtett,⁵ az *megvalósul*. A szerbek és Crna Gora-iak számarányának csökkenése a tartomány etnikai struktúrájában nagyrészt a diszkrimináció eredménye, azaz a diszkrimináció hatására való elvándorlás.

Emellett azok a módszerek, amelyek a különféle típusú diszkriminációkban megvalósulnak, ugyanolyan fajtájúak (törekvés a számbeli fölény elérésére, szegregáció, a diszkrimináció mind erősebb formái), az eszközök pedig erősen összekötődnek, egymásba fonódnak és egymáshoz hasonlóak. A diszkrimináció mindhárom típusa *komplementáris*, és *szinergetikusan* hat. Végezetül az, ami empirikusan megerősíti, hogy a diszkrimináció egész rendszeréről van itt szó, az az, hogy a *számosság* – pontosabban az albán csoport tagjainak számbeli fölénye – az univerzális kulcs a diszkrimináció erősségének megértéséhez. A diszkrimináció annál erősebb, az eszközök annál elnyomóbbak és kegyetlenebbek, minél kisebb a szerbek és Crna Gora-iak aránya

⁵ „Az albán nacionalisták demonstrációi 1981-ben éppen az albán népnek ártottak, míg a szerb oligarchia és a szerb nacionalisták számára pont jókor jöttek. Léteznek feltételezések, és bizonyára bizonyítékok is azzal kapcsolatban, hogy albán provokátorok lefízett csoportja, amely 1981 márciusában Priştinában megadta az egyetemista tüntetések hangját és irányát, külföldi államok titkosszolgálatával lett kiképezve.” (Maliqi 1989: 74).

a község vagy település populációjában. A *kritikus pont* az etnikai csoportok közötti viszonyok irányának megváltozásához – a diszkrimináció vonatkozásában – a szerbek és Crna Gora-iak arányának lecsökkenése 20-30 százalék alá.

Az empirikus anyag kvantitatív, de különösen kvalitatív elemzése a diszkrimináció többé vagy kevésbé nyílt, durva és erőszakos eszközeinek és metódusainak egész sorát fedte föl.

A *nem formális diszkrimináció*, miképpen azt az analízis mutatta, Kosovóban magában foglalta a félelem- és veszélyeztetettségérzet előidézését (az utcán, a közlekedésben), a mozgásszabadság korlátozását (időben és térben), a gyerekek veszélyeztetését (az iskolában, az utcán, de még saját kertjükben is), a fizikai erőszakot (verekedések, gyilkosságok, támadások), a verbális erőszakot (káromkodások, sértegetések, fenyegetődzések), a nemi erőszakkal való fenyegetődzést és a nemi erőszakot, a birtokoknak okozott gazdasági károkat (jogtalan tulajdonhasználat, a termés megsemmisítése, a házak megrongálása és kövekkel való megdobálása, gyújtogatás, a birtok áron aluli eladására, a tulajdonjog átadására való kényszerítés és az adófizetés körüli manipulációk).

Az *intézményes diszkrimináció* Kosovóban a munkaszervezetekben ment végbe: az elhelyezkedés során (a szerbek elhelyezkedésénél a kétnyelvűség használatának megkövetelése, ami viszont nem vonatkozott az albánokra is, kvóták bevezetése, amely lehetetlenné tette a szerbek munkavállalását); a dolgozók közötti viszonyok által (konfliktusok, verbális és fizikai támadások, gáncsoskodások); a kisebbségi csoport tagjait eltávolították a vezető pozíciókból; a gyűléseken az albán nyelvet használták fordítás nélkül; az albánok privilégiumokat élveztek a több váltásban végbemenő munka során, védelmezték őket dologkerülés, fegyelmetlenség, felelőtlenség, a munkaeszközök rongálása esetén; a másik oldalon viszont a kisebbségi csoport tagjait igazságtalanul büntették, áthelyezték rosszabb munkakörbe, idő előtt nyugdíjazták, technológiai fölösleggé nyilvánították, a szerb dolgozóknak zsarolták és szexuális erőszaknak voltak kitéve.

A Kosovói Kommunista Szövetségben a diszkrimináció mindenekelőtt a tagfelvétel során végbemenő negatív szelekció és a párton belüli előrehaladás területén történt meg. A pártszervezetek az etnikai konfliktusok megoldása során le voltak blokkolva. Erre elsősorban az hatott, hogy a pártban az etnikai struktúra idővel mindinkább megváltozott: mind több albán és egyre kevesebb szerb (akik egyre többen hagyták el a pártot csalódva annak tehetetlenségében az etnikai csoportok közötti viszonyok megoldása terén) volt a párt soraiban.

A hatalmi szervezetben az intézményes diszkrimináció úgy nyilvánult meg, hogy ott lehetetlenné tettek bármifajta diszkriminációellenes beavatkozást; olyan

módszereket használtak, mint „a szemet hunyás”, az elhallgatás, a kihágást elkövetők rejtegetése és védelmezése, sőt, még a védelmet kereső szerbek megvádolása és bántalmazása is. A bírósági szervek pedig a következő metódusokat alkalmazták: a perek elhúzása, a tárgy elévültetése, inadekvát büntetések kirovása, hamis tanúk fölvonultatása, a bűnösök helyett a sértettek megbüntetése, a nyelvvel való visszaélés (akkor is albánul folytak a tárgyalások, ha szerbek is érdekeltek voltak). Maga a rendőrség is a diszkrimináció aktív hordozója volt: a szerbek fölötti erőszak alkalmazásával (fizikai támadások), a demonstrációkban való részvétellel a tüntetők oldalán, a szerb lakosság provokálása révén. A rendőrségben, ahogyan a munka- és pártszervezetekben is, az előrelépés kritériumai összekapcsolódtak a diszkrimináció alkalmazása során elért „érdemekkel”. A közigazgatási szervek szintűgy hozzájárultak a szerbek kedvezőtlen helyzetéhez olyan különféle adminisztratív „blokádok” által, amelyek megnehezítették a helyzetüket: a nyugdíj- és szociális biztosítás rendezésének és a különböző törvényes jogok érvényesítésének ellehetetlenítésével, a szerb nyelv használatának elutasításával, a szerbek megkárosításával az urbanizációs tervek által... A nem albán lakoságnak nem volt lehetősége lázadásra vagy reagálásra, mert „A kétségbevonás és a fellebbezés egyenlővé vált a bünténnyel” (Vasiljević 1994: 78).

Az *ideologikus diszkrimináció* egy egész sor olyan tevékenységet foglal magában, amelyek hozzájárultak a Kosovóról alkotott „torzkép” létrejöttéhez. Az albán mint domináns média ebben az időben kifejezetten egyoldalú képet alkotott arról, mi történik Kosovóban. Joggal mondható, hogy – ha az egykori Jugoszláviáról van szó – ott „gondolták ki” a médiaháborút.

Az ideologikus diszkrimináció a közvélemény erős megosztását eredményezte az etnikai dimenzió mentén. Az intézményesített véleménnyel szemben spontán jelenik meg a veszélyeztetett csoport véleménye, amely az informálódás magánjellegű, illegális csatornáján át terjed, és amely fenntartja a veszélyeztetettség- és félelemérzetet, és az etnikumok közötti konfliktusok történelmi argumentumok általi racionalizációjának kísérletét jelenti. Az, ami különösen vitális a veszélyeztetett, a szerb csoport közvéleményében, az a *kollektív emlékezés* a második világháborúban elszenvedett kinkra (Petrović-Blagojević 1989: 180-184).

Válság és trauma

Ez az emlékezés újra- és újraéled, állandóan a *traumát* erősítve, de a Kosovóval kapcsolatos kilátástalanság és az „elveszettségérzet” fatális elfogadását is. Az emlékezetben jelen van a történelem *jelenidejűsítése*, azaz a történelem és a jelen nem különböznek egymástól, mindkettőben léteznek az „örök” jó és rossz erők, ami a megértés kliséjévé válik arról, ami volt és ami lesz.

A diszkrimináció felsorolt módszerei és eszközei, amelyeket a szerbekkel és Crna Gora-iakkal szemben alkalmaztak elköltözésük előtt, szimultán és egymással összefűzött módon működtek. Összekapcsolódásukat viszont az a szabályosság bizonyítja a legerősebben, hogy a diszkrimináció erőssége a társadalmi környezet etnikai tartalmától függ.

Így arra a kérdésre, milyenek voltak a viszonyok azon a helyen, ahonnan elköltöztek, a válaszok 71 százaléka arra vonatkozott, hogy a viszonyok rosszak voltak. A leggyakoribb magyarázatok a „közvetlen verbális nyomás-gyakorlásra” vagy az anyagi kárra vonatkoztak, a magyarázatoknak több mint egynegyede pedig valamilyen fizikai erőszakra. A viszonyok annál rosszabbak voltak, minél kisebb volt a nem albán lakosság aránya az adott településen. Azon elköltözők között, akiknek eredeti lakóhelyén a szerbek és Crna Gora-iak aránya nagyobb volt 30 százaléknál, észrevehetően többször tapasztalhatóak a be nem avatkozás és a jó viszonyok, azaz az olyan viszonyok, amelyek a kis arányú szerb lakossággal bíró településeken igen ritkán jelentkeznek. Az asszociációs index alapján ítélve, a *kritikus pont* a viszonyok megváltozására a szerbek és Crna Gora-iak 20-30 százalékos jelenléte. Az e szint alá való esés direkt módon hat a viszonyok megromlására.

Kivételesen mozgósító hatással volt a szerbek elköltözésére a gyermekek féltése, mert ahogyan a kutatás mutatja, a megkérdezett háztartások 28,5 százalékában érte a gyerekeket valamilyen fizikai sérülés vagy kerültek konfliktusba etnikai hovatartozásuk miatt, 23,5 százalékuk pedig fenyegetéseknek és verbális támadásoknak volt kitéve. A gyerekek gyakran nem mehettek maguk az iskolába, szükséges volt a – sokszor fegyveres – szülői kíséret. S ha a gyerekek veszélyeztetettségéről van szó, ismét a település etnikai struktúrájának megértése a kulcs, így fedezhető föl az a szabályosság, hogy a gyermekek veszélyeztetettsége annál erősebb volt, minél alacsonyabb volt a nem albán lakosság aránya a község etnikai struktúrájában. Ebből megsejthető a dinamikus aspektus: a szerbek és Crna Gora-iak arányának csökkenésével a kosovói községek etnikai struktúrájában a diszkrimináció egyre erősebb lett (Blagojević 1991).⁶

⁶ Úgy tűnik, hogy tíz évvel később is „megállnak a lábukon” a kutatás eredményei. Ami a nemzetközi tudományos körökben kételyként fölmerült, az a válaszok hitelességére vonatkozott. Ugyanis egyes állítások szerint a Kosovóból elvándorlóknak igény mutatkozott arra, hogy magukat áldozatként mutassák be, így igazolva tettüket. Lehetséges, hogy az interpretációban létező nüanszok valamelyest javították az eredmények minőségét. De ha teljességében vesszük figyelembe a kedvezőtlen politikai klímát, amelyben a kutatás zajlott, egész sor világosan meglévő statisztikai korreláció állapítódott meg, s ha figyelembe vesszük a szerzők kifejezett aprólékosságát és körültekintését, valamint hogy a kutatási anyag teljesen elérhető és ellenőrizhető volt, akkor rengeteg okunk van e kutatás eredményeit relevánsnak és tudományos megalapozottségúnak elfogadni, tekintet nélkül arra, hogy a megrendelő a SANU volt. Sajnos mindaz, ami később következett be Jugoszláviában, csak megerősítette, hogy az is lehetséges, ami lehetetlennek tűnt, mindenütt, így Kosovóban is.

Az ilyen hozzáállástól eltérően, melyben tehát a „nyomásgyakorlás” van a hangsúly, az albán tudósok és politikai vezetők az elköltözés okai-ként leggyakrabban a következőket hozták föl: „A szerbek elköltözése Kosovóról 1966 után nem az albánok nyomására történt, ahogyan azt a szerb-jugoszláv kommunista hatalom 1981 után hangsúlyozta, hanem az addig élvezett privilégiumok elvesztése miatt, mert képtelenek voltak elfogadni az albánok egyenjogúságát, s részben mert néhány szerb az állami és politikai apparátusból bizonytalanná vált ama igazságtalanságok és büntettek miatt, amit az albánok fölött követtek el Ranković uralmának időszakában, azután mert Szerbiában jobb volt a gazdasági helyzet, s mert rengeteget kereshettek a kosovói ingatlanok eladásán, miképpen családi és személyes okok miatt is, figyelembe véve, hogy nagyszámú elköltöző betelepített volt (első és második kolonizációs hullám) stb.” (Islami 1994: 47).

Különösen érdekes az a tézis, amely az elköltözés okaként a privilegiált helyzetű szerbekről és e privilégiumok elvesztéséről szól. Az ilyen érvelésnek az a célja, hogy párhuzamot vonjon a kolonizáló és a kolónia elhagyása között – ahogyan az a harmadik világbeli országok fölszabadulása után történt meg. De ha Kosovóról van szó, az érvelés és az ellenargumentáció sokkal bonyolultabb. Mert habár a szerbeknek közvetlenül a háború után jobb volt a helyzetük, az nagy részben a népfőlszabadító háborúban való részvételük következménye, valamint a kommunisták közti nagy arányuké. „A második Jugoszláviában, közvetlenül a háború és az új zavargások után, katonai közigazgatást vezettek be. Azután, miképpen az ország más részeiben is, autoriter rend uralkodott, melynek fészket az uralkodó Kommunista Párt alkotja. A hatalmon lévők perszonális összetétele az elmúlt háborúban való részvételtől, a munkás- és pártévek számától, a hatalom csúcsához való lojalitástól függött. Kosovóban is, minthogy legtöbbször a szerbek közül vettek részt a háborúban, közülük lettek a legtöbbször az uralkodó párt tagjaivá, ők rendelkeztek a dominancia adott modelljével. Emiatt úgy nézett ki a dolog, hogy elsősorban az egész lakosság, így a többségi albán lakosság fölötti *szerb* hatalomról van szó, s nem egy *antidemokratikus rendszerről*” (Popov 1994: 6). Meg kell említeni azt a hasonló argumentációt, hogy a szerbek és albánok közti összetűzések gyökere Kosovóban két konzervatív nép antidemokratikus és autoriter struktúrájában van, amit újra s újra föl lehet használni, tekintet nélkül arra, melyik nép van „pillanatnyilag előnyben”. Emellett a konkrét momentumban a szerb etnikai csoport egészében véve iskolázottabb volt az albánnál. Ezáltal a fölfelé történő vertikális mobilitás két domináns feltétele elégítődött ki – az iskoláztatás és a párthovatartozás kritériumai. A szerbek egyszerűen jobban kielégítették ezt a két feltételt.

Ugyanígy, ha a szerb és az albán etnikum foglalkozási és a munkanélküliségi struktúráit hasonlítjuk össze, figyelembe kell vennie a korstruktúrában, továbbá az iskoláztatási szintek „elfoglalása” dinamikájában megmutatkozó óriási különbségeket. A fiatalabb albán generációk összehasonlíthatatlanul iskolázottabbak az idősebb generációknál, de beáramlásuk intenzitása – az általánosan elégtelen gazdasági helyzet és a gazdasági fejlődésre vonatkozó inadekvát politika miatt – igen alacsony fokú a mozgékonyaságuk mellett, s ez az albánok körében igen magas fokú munkanélküliséget eredményez.

Külön problémát jelent az albán fiatalsággal kapcsolatos inadekvát oktatási politika. 1981-ben például a végzett középiskolások aránya – ha a jugoszláviai középiskolásokat nézzük etnikumonként – éppen az albánoknál volt a legnagyobb (21 százalék), míg a legkisebb a romáknál és a szlovéneknek (5,0 százalék, illetve 6,1 százalék). Az albánok iskoláztatásának intenzitását leginkább a 25-34 éves albánokra vonatkozó adat mutatja ex-jugoszláv összehasonlításban, miszerint a leggyorsabb ütemben náluk csökkent az iskolázatlanok aránya (Petrović-Blagojević 1989).

Egészében véve, mivel a migrációra vonatkozó döntés az emberi élet egyik legbonyolultabb döntése, elég nehéz, s meglehet, elbizakodottságra vall teljes precizitással megállapítani, mekkora szerepe volt az egyes tényezőknek az elköltözésben. Mégis kétségtelen, hogy a szerbek helyzetének megváltozása, ami dominanciájuk megszűntével ment végbe Ranković bukása után, s ami az 1974-es alkotmánnyal lett megerősítve, nemcsak a kisebbségi és a többségi csoport fogalmában hozott változást, de a diszkrimináció irányában is. Kosovóban elkezdődtek az etnikai migrációk és a tér etnikai elfoglalása, amelyek a későbbiekben, a volt Jugoszláviában végbemenő tragikus háborúk során, „normálissá” válnak. Kosovo tíz évvel korábban Jugoszláviában extrém eset volt, pár évvel később pedig ez az extremitás normálissá válik. Kosovo a diszkrimináció új paradigmáját hozta be a jugoszláv gyakorlatba – az etnikai, tehát a nem politikai alapon történő diszkriminációét. Kosovo a jugoszláv válság „katalizátora” volt (Maliqi 1989).

Ám Kosovo nagymértékben az egész Jugoszláviára jellemző konfliktusok terméke is volt, azaz az uralkodó nemzeti elitek közötti konfliktusokéi. „A nem albán lakosság fölötti erőszak, a kosovói szerbek elüldözése és elköltözése egy igencsak drasztikus történelmi tapasztalat formájában a rendszer igazi arcát mutatta meg. E problémát tizenöt évig a hallgatás ködébe burkolták, később pedig furcsamód éppen *jugoszláv* problémaként formálták meg. Kiderült ugyanis, hogy a szerbek tényleg azért költöznek el, mert a probléma igazából jugoszláv, ami a megoldását tekintve azt jelenti, hogy senkié sem, bár bizonyos funkcióval bírt a jugoszláv szövetségi egységek kompetitív viszonyainak keretein belül. A kosovói szerbek problémája éppen e viszonyok

erős strukturáltságáról szól (Samard íé 1989: 165). A rendszer, vagyis a rend, túlnótúl nagy tehetetlenségről tett tanúbizonyságot ahhoz, hogy képes legyen megoldani bármilyen valós problémát, legyen az gazdasági, társadalmi vagy politikai. A tehetetlenségi erő és a rend önfenntartó ereje, az uralkodó elitekben megtestesítve, oly erős volt, hogy még a háborút is fölhasználta önmaga újratermelésére.

A visszaható kapcsolat

A szerbek és Crna Gora-iak elvándorlása Kosovóból többszörös és igen bonyolult következményekkel járt. Itt most csak néhányat fogunk áttekinteni.

Először is az elvándorlás fontos, de nem döntő momentum a tartomány etnikai struktúrájának megváltozásában. Az elköltözés hatása még inkább látható a községek és a települések szintjén. Mint ahogyan azt az adatok mutatták, a viszonyok megváltozása, ahogyan a területi elhelyezkedése is, közvetlen kapcsolatban van az etnikai struktúra megváltozásával.

Az elvándorlás mindkét csoport homogenizációjára hatással volt. Szem előtt kell tartani, hogy az etnikai identitás igen bonyolult végeredménye a „mi” és „ők” kettős identitásdimenziójának. Egyszóval az identitásképek bonyolult viszonylatában formálódik ki, ahol az egyik csoportnak van egy önképe, s van egy elképzelése arról, milyen képpel rendelkeznek róla mások. A szerbek és albánok nemzeti identitása tehát egymással szemben formálódik ki. Így az elvándorlás mint az albán-szerb viszonyok legdramatikusabb szegmentuma a második Jugoszláviában különösen fontos szerepet játszott a szerb nemzeti identitás kifomálódásában, illetve „a szerb nemzeti kérdés napirendre tűzésében”. Visszatekintve már nehéz megállapítani, hogy annak volt-e döntő hatása Szerbia politikai életére és a nemzeti eufória kifomálódására, hogy az elvándorlások és azok értelmezései megjelentek a médiában. Inkább mondható az, hogy a kommunizmusból a posztkommunizmusba való átmenet során a valós probléma és annak interpretációja is „beágyazódott” az etnikai konfliktusok fölérősödésének általános tendenciájába.

A migrációk egyik fontos következménye a velük való visszaélés a médiában. Minden részletesebb sajtóelemzés megerősíthetné, hogy a Kosovo problémájával és a Kosovóról történő elvándorlással való törődés sohasem volt mentes bizonyos latens politikai céloktól. Kosovo a tűz szítására szolgál, s ez sajnos így lesz a jövőben is.

Az intézmények lebontásával és az erős szecesszionista mozgalom által Kosovo nagyban hozzájárult a jugoszláv állam széteséséhez. Maguknak a migrációknak a hatása, ahogyan kihasználásuk módja is, ebben a folyamatban nehezen mérhető.

A szerbek és Crna Gora-iak Kosovóból való elvándorlása az albánok fölötti represszió aktuális bevezetésének alapvető alibit adott. Az erőszakot erőszakkal igazolják.

A paralelizmus – a szegmentált társadalom

Az aktuális kosovói társadalmi élet egyik kulcsjellemzője a teljes szegmentáció. Az azonban, hogy ez a kosovói etnikai koegzisztencia egy sajátosan új modelljét jelenti, önmagában véve nem aggasztja sem a szerbeket, sem az albánokat. Úgy tűnik ugyanis, nem akarnak együtt élni. A politikusok, tudósok, aktivisták föllépéseiben, cikkeiben és kijelentéseiben nincs már szó integrációról, összefűződésről, közösségiségről. A multikulturalizmus és az interkulturalizmus már nem affirmálódik értékként.⁷

A paralelizmus modellje a két etnikai csoport közötti régi, több évszázados szegregáció révén marad fenn és erősödik meg, de új elemeken is alapszik, amelyek a következők: 1. a szürkegazdaság, 2. a párhuzamos állam, 3. a párhuzamos iskoláztatás, 4. a szokásjog mint a hivatalos igazságszolgáltatás alternatívája, 5. a vallás és 6. a szegmentált közvélemény. Az albán párhuzamos rendszer a széles körű és jól szervezett önszegélyezés, szolidaritás és tradicionális kollektívizmus rendszerén nyugszik, amely végső soron minden albánt egy nemzetben egyesít. Az aktuális szerb hatalom lépései csak a teljes szegmentációhoz járultak hozzá.

A gettósítás különféle formáinak elemzése azt mutatja, hogy az mindig párhuzamos intézmények létrehozásával jár. Ugyanígy a Másik általi kizárás egyben az önvédelem miatti önkizárás is (Blagojević 1985).

A szegmentáció, ami jelen esetben az önelégültség köré formálódik, gazdaságilag és ideológiailag is megalapozott.

A szürkegazdaság jelentőségét Kosovo gazdaságában, de különösen a kosovói albán közösség önfenntartásában nehéz elhanyagolni. A szürkegazdaság Kosovóban a privatizáció folyamatának és a gazdasági fejlődésnek a vázát adja. Föltételezhető, hogy itt a fölgyorsított „nacionalizáció” hozzájárult a fölgyorsított „privatizációhoz” is, noha a magántulajdon már korábban is létezett az agrárgazdaságban. A tőke eredeti fölhalmozása Kosovóban is, miként a volt Jugoszlávia többi részén, közvetlen kapcsolatban áll a nemzeti homogenizációval és a nemzeti piacok konszolidálásával, valamint a társadalom kriminalizálásával is. Sőt, elmondható az is, hogy

⁷ Mégis, hogy megértsük ezt a modellt, szem előtt kell tartanunk, hogy – köszönhetően elsősorban az információs technológiának – a paralelizmus a posztmodern korban az etnikai koegzisztencia új paradigmájává válik. Ebben az értelemben a kosovói paralelizmust nem lenne szabad könnyedén elvetni mint anakronizmust.

a gazdasági szférában a nemzetállam létrehozásának eszméje megfelel egy sajátságos protekcionizmusnak, azaz egyfajta védelemnek, amit az új nemzetállamnak kell nyújtania a keletkezésben lévő tulajdonosi osztály számára. E privatizáció alapját a harmadik szektor, a szolgáltatások szektora képezi, mégpedig a szürkegazdaság révén: „Gyakorlatilag a teljes gazdasági aktivitás áthelyeződött a szürkegazdaság körébe, s teljesen nyilvánosan, az állam beavatkozása és hatása nélkül zajlik” (Bogosavljević 1994: 24).

A szürkegazdaság a megcsontosodott állami szektorral párhuzamos, de sokkal elasztikusabb, alkalmazkodóképesebb, élénkebb, profitorientáltabb szektort jelent. Így „amíg a magántulajdon 1990-ben Szerbiában a társadalmi terméknek alig egyhatodát állította elő (összehasonlításképpen: Crna Gorá-ban csak egynyolcadát), addig Kosovóban és Metohiján több mint egyharmadát” (Bogosavljević 1994: 24). Úgy becsülik, hogy 1992-ben a szürkegazdaság részesedése a (regisztrált) társadalmi termékből 42 százalék volt (Bogosavljević 1994: 26). Különösen szem előtt kell tartanunk, hogy az egész szürkegazdaság fölvirágzása Jugoszláviában, így Kosovóban is, szorosan összefügg a nemzetközi szankciók bevezetésével. Ezért a szürkegazdaság, az emigrációtól származó pénzekkel együtt, Kosovóban az albánok önfenntartásának új, vitális alapját jelenti. Emellett hangsúlyozni kell, hogy a makrogazdasági mutatóknak Kosovóban nincsen olyan hatásuk, mint Jugoszlávia más részeiben, éppen azért, mert a nem formális tényezők, amelyek a családon, a rokonságon, a helyi és vallási közösségen keresztül érvényesülnek, a gazdaságnak és az életnek is az éltető elemét jelentik.

A tartományban ugyanígy megy végbe a szerb és az albán iskolarendszer szétválasztása. 1989/90 óta az albán nyelvű állami iskolák, az azokban tanulók és tanítók száma radikálisan csökken. Így az előző tanévben regisztrált több mint 300 000 általános iskolás és majdnem 70 000 középiskolás közül már csak 17 000-en maradnak (Bogosavljević 1994: 27). A párhuzamos iskolarendszer az egyik legfőbb jellemzője az olyan szegmentált társadalomnak, mint amilyen a kosovói. A paralelizmus azáltal is fenntartódik, hogy az egészségügyben dolgozók fölmondást kaptak a közegészségügyi intézményekben, a kórházakban, a klinikákon. Kosovóban a párhuzamos állam egyesíti és megszervezi mindezen párhuzamos tevékenységeket. Többek között a munkanélküli albánok saját szolidaritási hálójuktól pénzügyi segílyt kapnak, ami természetes módon még inkább homogenizálja őket.

Amikor az ideológiai szintről van szó, akkor föltételezhető (és vélhetően dokumentálható lenne egy külön kutatás révén), hogy mindkét egyház, a pravoszláv és a muzulmán is, elősegítik a megosztottságot és az elkülönülést. Ehhez mindenképpen hozzájárulnak az informálódás elkülönített csatornái, miként a kosovói valóság eltérő értelmezése is.

A kosovói szituációt, a demográfiától kezdve a gazdaság helyzetén át egészen a „történelmi jogokig”, a két fél eltérően interpretálja. Érdekes, hogy a magyarázatok a tükkre és a visszatükröződésre emlékeztetnek. Az albánok és a szerbek kollektív emlékezetében is abszolutizálódnak saját áldozataik. A másikat sohasem látják és nem is akarják áldozatnak látni. Az Egyikük áldozata, az abszolút áldozat teljes mértékben kizárja a Másikuk áldozatát. A jog teljes körű aszimmetrikussága, teljes kizárás, abszolút dichotómia létezik – vagy/vagy. Ugyanakkor a történelem és az emlékezés teljes szelekciója megy végbe. Olyan benyomásunk támad, hogy az albánok és a szerbek nemcsak egy szegmentált területen, egy szegmentált társadalomban, de egy szegmentált időben is élnek, egy olyan időben, amelyben monopóliumuk van az áldozatiságra.

A másik teljes mértékű megvádolása szépen látszik a következő esetben: „A szerb rezsimek, politikai pártok, kulturális és tudományos intézmények állandóan más népeket vádolnak meg etnikai tisztogatással és a genocídium büntettségével, tehát az olyan cselekedetekkel, amelyeket maguk követtek el. Az etnikai tisztogatások ötlete senki másnak, hanem éppen a szerb hatalmi köröknek tudható be” (Islami 1994: 41).

Különösen érdekes, hogy a szerb és az albán fél az egymás közti viszony más és más aspektusaira helyezik a hangsúlyt. A szerbek számára világos, hogy éppen a Kosovóból való elvándorlás jelenti álláspontjuk helyességének domináns érvét, míg az albánok számára a domináns argumentum a jelenlegi diszkrimináció.

Lehet, hogy az albán nép sorsáról szóló interpretáció „tükre” a legjobb példa erre. Ugyanis az albánok azt állítják, hogy az albán nép mesterségesen, a „kommunisták” részéről, négy részre lett fölosztva (Albánia, Kosovo, Crna Gora és Dél-Szerbia) (Islami 1994: 29–30). Paradox módon az albánok érvelése hasonló a szerbekéhez. (Területileg) fölosztott nemzetekről van szó, amelyek „természetes módon” az egyesülésre törekszenek. Ugyanakkor mindkét esetben elfelejtődik, hogy más nemzetek is élnek e területeken, így a nacionalista programokban szükségszerűen „fedik egymást” a területek.

Az ellentmondások külön körét képezik azok az érvek, amelyek Kosovo gazdasági fejlődését érintik. Az albánok egyik állítása az, hogy „Kosovónak gazdasági téren mindig gyarmati helyzete volt, ma meg a klasszikus kolonizáció legtipikusabb példája tapasztalható. Az albánok saját politikai pozíciójukat a tézissel védik, hogy Kosovo szerb gyarmat, és a szerbek gyarmatosítók voltak. Ez nehezen egyeztethető össze azzal, hogy „Kosovóban időnként igen figyelemreméltó gazdasági fejlődés valósult meg. Különösen szembeötlő az 1981-es év – amíg itt a társadalmi termék reális növekedése 5,9 százalékos volt, addig Szerbiában 0,1 százalékos,

aztán az 1985-ös, amikor szintén hasonló volt a helyzet: Kosovo 8,1 százalé – Szerbia 0,2 százalé. Egészében véve, Szerbiával összehasonlítva Kosovo a nyolcvanas években kétszeres növekedést mutatott, bár a visszaesések évében itt nagyobb volt a hanyatlás is (1983, 1987).” (Bogosavljević 1994: 24). Ha a Fejletlenek Alapjának⁸ eszközeiről van szó, Kosovó 1981-85 között ennek 43,5 százalékából, 1986-90 között pedig 48,1 százalékából részesedett (Ocić 1990: 13).

A fejletlen köztársaságok és tartományok fejlesztésére előirányzott eszközök Kosovóban nem elégséges mértékben irányultak a fejlődés elősegítésére, mert a befektetések nagy része a „felépítményre” fecsérlődött el. Külön problémát jelentett a tőkeigényes iparba való beruházás hiánya, amelynek végső hatása az alacsony munkaerőigény, és ami különösen fontos, a női munkaerő alacsony fokú fölhasználása. Szinte biztos, hogy megfelelő fejlesztési politika révén, ami elsősorban a feldolgozóiparra irányult volna, a nők munkába állításával fölgyorsítható lett volna a kosovói demográfiai változás.

A lakosságszám gyors növekedése nagyban visszavetette a tartomány fejlődését, mert „eltérés jött létre az egy főre jutó és az össztársadalmi termék növekedése között. Ez a gazdasági növekedés és a társadalmi életszínvonal, a befektetések és a következményeik közötti eltérés. Kosovóban a lakosságszám növekedése folyamatosan eltörölte a gazdasági fejlődésbe irányuló befektetéseket azok átütemezésével az általános társadalmi és a családi életszínvonalba” (Petrović 1991: 176).

Az albánok gyarmatosítókká nyilvánítják a szerbeket, Kosovót pedig gyarmattá. Az aktuális helyzetet „okkupációnak” vagy „annektálásnak” hívják. A másik oldalon a szerb politikusok, de a tudományos körök is az albánokat „gyarmatosítókként” és „üldözőkként” mutatják be. A szerbeknek Kosovóra „történelmi joguk” van, és e jog alapján „aktuális joguk” is van arra, hogy uralkodjanak Kosovo fölött. A szélsőséges körök azt követelik, hogy az albánokat genocídium révén üzzék el (Islami 1994: 41).

Mint nagyarányú természetes termeléssel bíró agrártársadalom, mely egyre nagyobb szürkegazdasági részaránnyal bír, Kosovo lényegében olyan közeg, amelyben a „mechanikus” szolidaritás dominál az „organikus”-sal szemben. Éppen ezért Kosovóban, sokkal inkább mint másutt, szükséges volt a nemzeti ideológiák révén végbemenő homogenizáció. Kosovóban, akárcsak a volt Jugoszlávia más részein, a „kollektív tulajdonosok osztálya” saját hatalmának politikai legitimitására támaszkodott. Fontos, hogy e legitimitáció

⁸ A hat jugoszláv tagköztársaság által létrehozott pénzalap, amelyből a legfejletlenebb régiókat, elsősorban Kosovót, Macedóniát és Bosznia-Hercegovinát támogatták. (A szerk. megj.)

először osztályalapon, majd pedig nemzeti alapon ment végbe. A fordulat a nyolcvanas években történik meg, de világos, hogy e váltás nem mindenütt volt egyforma.

A Kosovóval kapcsolatos ellentmondások egyike az, hogy milyen körülmények közepette adták el házukat Kosovóban a szerbek és Crna Gora-iak. A nyilvánosságban, akárcsak a többi kérdésben is, két szélsőséges tézis van jelen – hogy a házak potom áron keltek el, illetve hogy erőszak hatására hagyták el azokat, vagy hogy a házakat igen drágán adták el. Ennek az ellentmondásnak igen érdekes magyarázatát adja Krstić, amikor arról beszél, hogy „a terület végleges elfoglalásánál kulcs tényező a földek fölvásárlása. A föld és a ház tulajdonosának megváltozása azért kulcs tényező, mert ha egyszer végbemegy, reprodukálja az összes többi folyamatot – a lakosság további expanziójától kezdve a gazdasági fejlődésen keresztül a hatalomgyakorlásig. És még ennél is többről van szó, mert az odaköltöző nem betelepülő: ő a föld tulajdonosa [...] Ez volt az alapvető oka annak, hogy Kosovóban és Metohijában az albánok és szerbek között a földek és házak adásvétele a piaci árnál összehasonlíthatatlanul drágábban folyt, még Szerbia legfejlettebb részeinek legértékesebb földjeinél is drágábban [...] Tehát nemcsak a házat és a földet fizették meg, hanem a megnövelt értéket is. Ez az érték a föld végső elfoglalásának értéke volt” (Krstić 1994: 172).

Hogy logikusan megmagyarázhassuk a látszólag ellentmondásos állításokat a birtokok áráról, szükséges más hasonló tapasztalatokat is bevonni az értelmezésbe, mint például a szerbek és az albánok viszonyának dinamikáját is. Ugyanis létezik egy általános szabály, mely szerint a kisebbségi csoport „betörését” a többségi csoport területére az árak növekedése kísérte. Például a feketék általi házvásárlást ott, ahol csak fehérek élnek, szabály szerint a legmagasabb árak jellemzik. De az árak annál gyorsabban esnek, minél inkább növekszik a feketék aránya a szomszédságban. Így volt ez az albánok részéről a ház- és a birtokvásárlások esetében. Legolcsóbban a nyolcvanas években adták el a házakat és birtokokat. Valószínű, hogy most az árak ismét magasak az albánokkal szembeni kedvezőtlen hozzáállás és az ingatlanok kereskedelmére vonatkozó tilalom miatt, így a kínálat kisebb a keresletnél.

Tekintettel a kosovói társadalom teljes körű szegmentálódására, elmondhatjuk, hogy minden lehetséges megoldásnak a tényleges helyzetből kell kiindulnia. Másképpen naiv lenne. A megoldás több irányban kereshető – a kettős státus vagy a konszenzuális demokrácia irányában. Mindenesetre a szegmentáltság, amely erősen intézményesített és szokásszerűen strukturalt, a következő évtizedekben is a kosovói társadalom fő jellemzője lesz.

Az inverzió logikája

Jugoszláviában Kosovo hozta be a politikai diskurzusba, de a politikai gyakorlatba is a később paradigmatickussá váló inverziót – a kisebbség és a többség, az ok és a következmény, a látvány és a realitás, az eszköz és a cél, az objektum és a szubjektum, az áldozat és a bűnös, a diszkriminált és a diszkrimináló, a jog és a jogtalanság inverzióját. Az inverzió a realitás különféle momentumaiban fogható meg, elemezhető, feltételezhető. De az inverzió mindenkifőlt a valóság inverziója ál- vagy szürrealitássá. Az etnicitás ebben a korban az álrealitás minden formáját fölveszi – szimbolikus és rituális. A területért harcol, hogy a területen és a történelem elfoglalása révén reálissá válják. Ezért van görcsben.

Létezik pár inverzió, amely megerősíti e jelenség posztmodern voltát. Az első helyen a kisebbségi és többségi csoport inverziója áll. Noha jogilag nézve Szerbiában a szerbek képezik a többségi csoportot, a kisebbségi csoport túlságos védelme, amit az albán csoport „extrém pozitív diszkriminációjának” nevezhetnénk, a szerbeket kisebbségi csoporttá tette. A megtanulható lecke éppen az, hogy a csoportos diszkrimináció bármilyen formája, még a pozitív diszkrimináció is, amelyekkel a korábbi diszkrimináció hatásait kompenzálják, végső soron az emberi jogok veszélyeztetéséhez vezet. Az emberi jogok egyéni jogok. Kosovo kérdését ugyanígy először is a többségi csoport kisebbségtől való megvédésének problémája tűzte napirendre, akárhogy is definiálódik itt a többség fogalma, és akárki is képezte a többséget az adott esetben.

Ami Kosovót szintűgy posztmodern realitássá konstruálja, az a média általi fölhasználása. A média sokáig ignorálta a problémát, illetőleg a szerb és az albán nacionalizmust mechanikusan szimmetrikusként kezelte, s ez a metarealitás előállításához vezetett, az pedig a szerb és az albán csoport egymástól elkülönülő realitásához. A valóság kiforgatása annál erősebb, minél nagyobb a média hatása. Kosovót kezdettől fogva szimbólumként használták, s szimbólumkénti fölerősödése magában Szerbiában Slobodan Milošević és saját maga képének konstrukciójaként szolgálhatott.

A realitás inverziója azt is tartalmazta, hogy Kosovo problémája nagymértékben a nemzetközi nyilvánosság számára konstruálódott meg. Az albán felet állandóan gyöngébbként és áldozatként látták, a kosovói szegénység sokkolta a megfigyelőket, és ahhoz a következtetéshez járult hozzá, hogy Kosovóval szándékosan nem törődnek. Kosovo fejletlenségét könnyedén ki lehetett mutatni a számok révén, az albán vezetők szimpátiát váltottak ki azáltal, hogy az albánkérdés békés megoldásának szükségességét hangsúlyozták, mindezt abban az időben, amikor Slobodan Milošević a nyugati médiában

a rossz metaforája volt. A szerb állam nagymértékben maga is hozzájárult a negatív képhez, azáltal is, hogy lemondták az EBESZ kosovói misszióját.

A nemzetközi környezet Kosovo tekintetében is, akárcsak a volt Jugoszláviában más esetekben is, a fekete-fehér képre volt vevő, ami még inkább rontotta a szerbek és albánok közötti viszonyt. „Az igaz, hogy a legszámosabb nép, amely ráadásul a legnépesebb katonasággal is bír, viseli a legnagyobb felelősséget azért, ami itt történik, de ha a felelősség csak egy népre hárul és kollektív bűnössé teszik, az nemcsak a történelmi igazságnak nem felel meg, de megakadályozza a háború befejeződését és azt is, hogy politikai utat találjanak a dialógus és a tárgyalások felé. Ehhez szintűgy nem járulnak hozzá a kis népekről alkotott szentimentális nézetek és a felelősség alóli a priori fölmentés a területért és államhatárért való konfliktusok szításával kapcsolatosan. Még inkább problematikusak az országból és a világból érkező azon támogatások, amelyek az emberi jogokért folytatott harcot kiegyenlítik a területért és az államhatárok erőszakos megváltoztatásáért folytatott harccal [...] Továbbá a büntettekért és bűnökért való kollektív felelősségre vonás ellentétben áll azokkal a modern mércékkel, melyek a konkrét tettekért való felelősség kutatásának módjára vonatkoznak” (Popov 1994: 7).

Kosovóban a kulcsfontosságú inverzió mégiscsak az intézmények funkcionálásával kapcsolatos. Azok ahelyett, hogy fejlesztenék és stabilizálnák a rendszert, lehetővé tették annak leépítését. Ugyanakkor kiformálódtak a párhuzamos etnikai intézmények. Paradox módon ezek az etnikailag párhuzamos intézmények igen centralizáltak, s lehetővé teszik az egyének fölötti szigorú ellenőrzést, amely végső soron egy paraállamot és új totalitarizmusokat állít elő.

A kosovói probléma értelmezései maguk is hozzájárulnak az inverzióhoz. Például az igen magas fokú fertilitást leginkább a fejletlenséggel magyarázzák, noha lényegében a fejletlenség maga is felelős a magas fertilitási arányért, ami igen fiatal korstruktúrát eredményez a munkaerő bőségével.

Kosovóban a nyugatias paradigmák következetes alkalmazása valójában a két különböző etnicitáson belüli szerveződések specifikusan tradicionális mechanizmusait ignorálja. Emellett nemcsak az objektivitás hiányáról lehet beszélni, hanem az objektivitás „túltengéséről” is, amely – az ipari kapitalizmus társadalmairól szóló analízisben csúcsosodva ki – nem veszi figyelembe a szóban forgó populációk kulturális jellemzőit.

A mind homogénabbá váló Kosovo egyre több érvet állított elő a szecesszióhoz, amivel az önbeteljesítő profécia megvalósul. Ugyanígy maga a konfliktus is a szecesszió ürügyévé válik (a választásoktól való távolmaradás például világosan azon stratégia melletti kiállást jelenti, mely a konfliktusokon

és a szerbiai politikai és társadalmi életbe való be nem kapcsolódáson alapul, illetőleg a maximális követelések – azaz az elszakadás követelésének – stratégiájáról van szó).

A szerbek és az albánok közötti konfliktus történelmi, „örökös” konfliktusként való értelmezését szintén a szecesszió melletti érvként alkalmazták. A történelmet – kizárólag a konfliktusok történelmét – a jelen definiálására használják, miközben ignorálják az együttélés, valamint a politikai és társadalmi körülmények változásának történelmét is. A két etnikai közösséget a kontextuson kívül helyezve veszik szemügyre mint olyanokat, melyek a saját etnikai karakterisztikumaikba és az egymással szembeni antagonizmusba fixálódtak.

A következő inverzió az osztálykonfliktus etnikaivá való invertálása. Az etnikai csoportokban a volt Jugoszlávia területén, így Kosovóban is, a társadalom drasztikus újrafelosztásának lehetünk tanúi az újonnan keletkező elitnek javára, és az egyenlőtlenségek drasztikus növekedését láthatjuk. S ahelyett, hogy e fejlődési vonal a konfliktus kiéleződéséhez vezetne azok között, akiknek van, s azok között, akiknek nincs semmijük, a konfliktus az etnikai csoportok között éleződik ki. Ugyanis az etnikai konfliktusok mindegyik etnikai csoportosulást homogenizálják, így a kosovói szerbeket és az albánokat is. A szegény többség és a gazdag kisebbség közötti összetűzés átment olyan összetűzésbe, ahol a tömegek saját magukat teszik tönkre.

Egy másik inverzió az, amelyben a nem nacionalista ellenzék (a polgári) Szerbiában – fölfogva Kosovo szimbolikáját és annak fölhasználását a szerb nacionalizmus kialakításában – megkérdőjelezte minden olyan tényező „nyomásnak” a megalapozottságát, amely a szerbek és Crna Gora-iak Kosovóból való elvándorlását előidézte. Az emberi jogokról szóló általános mesék mögé bújva, az általánosságban „jugónosztalgikus” polgári ellenzék megmutatta fölkészületlenségét, és saját intellektuális erőtlenségével „kelt birokra”. Úgy tűnik, hogy a „wishfull thinking” a kíváncsú (az erőszakmentes, demokratikus, a fejlődés érdekében való) megoldásokról nagymértékben lehetetlenné tette a helyzet reális áttekintését, a progresszív és evolucionalista paradigmák inadekvitásának belátását.

A Kosovóban demokratikusan lebonyolítottként jellemzett választások, akárcsak a többi referendum az ex-jugoszláv területeken, nem voltak demokratikusak, mert a nyilvánosság sem volt demokratikus, mert a szokások autoritatívak voltak, mert maga a rend nem volt demokratikus, mert az előkészítés nem demokratikus elveken alapult, mert a kollektívum nyomása az egyénre és az egyén kollektívum általi ellenőrzése igen kifejezett volt. Ahol a tradicionalizmus erősebb volt, ott nagyobb volt az ellenőrzés is.

A média felelőssége

Hogy Kosovo problémáját megmagyarázhassuk, különösen fontos megérteni, hogy azt hogyan „állították elő”. Az „előállítás” problémájának legfőbb jellemzője annak interpretációja. Ahogyan azt M. Thompson véli, „a kosovói médiakampány” a „szerb kulturális forradalom” alapköve lett. „A sajtónyelv eldobta magától a haldokló szocialista terminológiát, fölváltva azt a demagógia és a nyaktörő irracionizmus, a retorikus kérdések és fölkiáltások, a sors és küldetés nyelvezetével: »a mennybeli nép« szembesül saját végzetével; vég nélküli önsajnálát, bizonyítékok és kutatások nélküli szörnyű vádaskodások, az összeesküvés kihangsúlyozása, a paranoia és az erőszakra való fölhívás. Ez már valójában a háború nyelve volt, még mielőtt a háború egyáltalán elképzelhetővé vált volna Jugoszláviában” (Thompson 1995: 53).

Hogy a problémát megvilágítsák, a Független Bizottság jelentését használták föl: *A kosovói csomó: kioldani vagy szétvágni?* címűt, továbbá a TANJUG azon dokumentációját, amely a Kosovóból való migrációra vonatkozott, s amelynek forrása az 1985-ös és az 1994/95-ös sajtóanyag volt.

A Független Bizottság jelentésében elvégezték a *Politika* napilap „Visszhangok és reagálások” c. rovatának analizisét az 1990. január 1. – július 1. közötti periódusban. A legérdekesebb következtetések:

A szövegek bővelkednek az általánosságokban. Így Kosovo helyzetére és történetére vonatkozóan egyszerre használják a „dráma”, „tragédia”, „fölnagyított antik tragédia” kifejezéseket. Kosovo Szerbia „rákfenéje”, „Golgotája”, „gordiuszi csomója”, „exodusa”, „szellemi bölcsője”, (államiságának, lelkiségének) „központja”, „lelke és szíve”, „a szerb lélek eposzeiája”... az albánokhoz állandóan hozzáfűzik az „állati” és „bestiális”, „monstruózus” és „szörnyeteg” jelzőket. Az albánokat „szeparatistáknak és terroristáknak”, „nemzeti szeparatistáknak”, „fanatikus tüntetőknek”, „tisztességes albánoknak”, „tisztességtelen szándékú menekülteknek”, „kosovói szakadároknak”, „militáns titkosszolgálatiagnak” stb. nevezik el, illetve osztják föl (*Kosovski čvor – drešiti ili seći?* 1990: 124-125). E rész szerzője szerint ebben az időben a rovatot a következők jellemzik: „az egymással ütköztetett vélemények, valamint a dialógusok hiánya; a tényanyag hiánya; a nem albán lakosság üldöztetéséről; az albán szerzők hiánya, ugyanazon szerzők többszöri jelentkezése; elitizmus a szerzők kiválasztásánál; a szerkesztőség beavatkozása nélkül közölt cáfolatok minimális száma; az általánosítások és sztereotípiák nagy száma a szövegekben; az illusztrációk túlsúlya a fényképekkel és fénymásolt dokumentumokkal szemben; az általános kultúra és a történelmi tudás hiányosságai a szövegekben; új autoritások föllállítása, az ellenzékkel szembeni ellenszenvvel” (130-131).

Kosovo és a kosovói albánok ilyenfajta kezelése kétségtelenül hozzájárult a probléma iránti végletesen kritikamentes viszonyhoz, és ezzel sajátos módon leblokkolta a kérdés megoldását is. Ezért bölcs megjegyzésnek tűnik az, hogy „Az erőszakról és nyomásgyakorlásról, a genocídiumról és a terrortól szóló kampány diszfunkciótlanak és elvétettnek látszik. Mert az lényegében azt az üzenetet hordozza, hogy lehetetlen az együttélés az albánokkal, így meggyorsítja az elköltözés folyamatát” (Agani 1989: 119).

Az biztos, hogy a sajtómachinációkról alkotott kép sokkal teljesebb lenne, ha az elemzésbe az albán lapokat is bevonták volna. Egy ilyen analízis feltehetően kimutatná a „tükör” meglétét, azaz az egyikről alkotott tulajdonságok átrajzolását a másikra. Ez a mechanizmus figyelhető meg például az „elszerbesítés” és az „elalbánosítás” fogalmaknál, amelyeknek nincs semleges számbeli jelentésük, azaz nem tudhatjuk, hogy az egyik vagy másik csoport számbeli aránya megnő-e az etnikai struktúrában, hanem a jelentések jelentősen „elmozdultak” – e kifejezések az erőszakos, skrupulusok nélküli, féltelmetes, veszélyeztető, fenyegető módját jelentik az „ellentétes oldalon álló” etnikai csoport aránybeli növekedésének.

A politikai beszéd mitologizálása

RANKO BUGARSKI

Bevezető

Ex-Jugoszlávia véres fölbomlása eltérő módon tükröződött a nyelvben¹ is. A még mindig dúló háború, a megszerzett hatalom megőrzéséért és megszilárdításáért vívott küzdelem egyik szembetűnő nyelvi megnyilvánulása éppen a politikai beszéd mitologizálása. Az ideológiától áthatott beszédnek, miképpen a napi politika és a szolgálatában álló kultúra mitologizálásának is lényeges jellemzője, hogy érdeklődésének homlokterébe az ember élete és reális problémái helyett a kollektív tudat és a „népi emlékezet” archaikus rétegeit helyezi – nemritkán az elkoptatott, de még mindig veszélyes metaforák segítségével. Olyan mértékben, amekkorában egyáltalán szólni lehet a mitologikus retorika valamilyen időbeli irányvonaláról, e beszéd nem a jelenről szól (amelynek lehangoló képét igyekszik éppen leplezni), még kevésbé a jövőről (amely ismeretlen, ezért gyanakvást kelt), hanem kizárólag a biztonságos és boldog múltból, amelyet eszményesít az utólagos „nemzeti szerkesztés” során. Az összes hadviselő félnél nyomon követhető az előbbi irányzat, amellyel kiszolgálják az időszerű politikai igényeket (lásd pl. a horvát „ezeréves álmot”, vagy a bosnyák jelleg kihangsúlyozását mint Bosznia-Hercegovina egyedüli eredeti etnikai alkotóelemét, ám legkifejezettebb a szerbeknél – mindenképpen „a múlt öröksége” miatt [s ez mitológiai, nem pedig történelmi múlt!], amely egyébként is jellemzi a szerb kulturális hagyományt. Ebben nagymértékben kiaknázzák a kosovói és a Szent Száva-mítosz ősképet [mennyei birodalom, a halál dicsőítése, áldozathozatal, árulás, vezér és tanító...]). Az ilyen nyelv célja azonban mégis teljesen evilági és partikuláris, alapjában véve a háború törvényesítését, áldozatainak igazolását, az elkövetett bűnök alól való földoldást szolgálja, hogy a háborúzó fél ezzel is

¹ Hogy mely nyelvről is van szó, a szerző itt nem határozza meg egyértelműen, annál is inkább, mert a korábbi szerbhorvát nyelv „megszűnt” a háború kitörése után, a szerbek, a horvátok és a bosnyákok is „saját” nyelvük megtisztításába kezdtek különféle módon. Itt annyit mindenesetre elegendő megjegyezni, hogy Bugarski elsősorban a szerbek, de a horvátok és a bosnyákok által is beszélt nyelvekre gondol. (*A szerk. megj.*)

szavatolja a kivívott pozíciók megőrzését és a kialakult helyzet megóvását. A mitológiai beszéd gerjesztőit megtalálhatjuk az úgynevezett nemzeti elit minden szegmentumában, s ez ki fog derülni a továbbiakból is.

A most következő fölszólalás e tézist támasztja majd alá az olyan apró, de annál jelentősebb példák kiválasztásával, amelyek a jelzett kérdéskör meghatározásai szerint tetszőlegesen csoportosíthatóak. Ebben nem törekedtünk a mélyebb elemzésre, csupán kísérletet teszünk egy potenciálisan fontos kutatási terület hozzávetőleges kijelölésére – az új politikai folklórnak a lingvisztikai megközelítésére, amelyet etnológiai és kulturológiai szemszögből nálunk igen eredményesen elemzett Ivan Čolović (1993, 1994). A példák gyűjtése és kommentálása bizonyos értelemben folytatja azt az eljárást, amelyet egyes szövegeimben már alkalmaztam (1995).²

Nemzeti mitománia

Az a pólus, amely körül minden forog, a szerbség – a szerbség mint önmagától értendő érték, mint Isten adta fény, amely valamennyiünkre rávetül, s amelyet az összes nép irigyel tőlünk. A háború előtti és a háborús években e toposzt időszerűsítették és aknázták ki kíméletlenül a zeneszerzők, a hazafiaságtól terhes fantaszta festők, dilettáns történészek, a legősibb nép régészei, akik a világ bokrétájáról, a cirill írásmódról mint minden létező írásmód őseről szónokoltak, őket követték a média jósnői, „az új szerb jobboldal” szalon-szónokai, és sokan mások, elsősorban a kultúra világából. Az előbbi üzenetet számtalan változatban dolgozták ki és kürtölték világgá a politikai hatalom szolgálatában álló sajtószervek, s a hatalom azonnal és helyesen úgy értékelte, hogy éppen ez az igazi ügy, ez a malmát hajtó értékes víz.

De ne ámítsuk magunkat azzal, hogy a mostani háborús megpróbáltatásoknak csak mellékes és átmeneti terméke a szerbek ősrégi voltáról, kozmikus különlegességéről szóló eszme. Ha az embernek kedve lenne hozzá, hogy kicsit is bepillantson ebbe a történetbe, különösebb erőfeszítés nélkül megállapíthatná, hogy jóval öregebb ez annál, mint ahogy az első pillanatra esetleg tűnik. Például ilyen szempontból jellemző és mindenképpen tanulságos adat, amelyet Kulund íc (1957: 207) ismertetett az írásmód történetének

² E szöveg egy tanácskozársra elkészített, rövidített változata szóban hangzott el. A mostani írásbeli változat utólag, 1995 elején készült, helyenként időszerűsítve a két időszak közötti fontos események és nyilatkozatok elemzésével. Mivel e szöveg napjaink politikai beszédének természetével foglalkozik, nem pedig egyes képviselőinek személyével (akik egyáltalán nem érdeklik), mellőzi a nevek közlését. Hangsúlyozni kell azonban, hogy az idézetek nem olvasói levelek névtelen vagy álnevű szerzőitől vagy hasonló forrásból származnak, hanem közéleti személyiségektől, akik szavaikkal befolyásolják – vagy befolyásolhatják – a közvélemény formálását.

átfogó elemzéséhez csatolt egyik lábjegyzetében; e részt most teljes egészében közöljük:

Egy ilyen „misztikusan értelmezett képirás”, amelynek természetesen nincs semmilyen tudományos jelentősége, ám érdekességként megemlítjük – mert a miénk az is –, amit bizonyos Sava Vitas ismertetett és jelentetett meg Belgrádban 1897-ben *Miši* (vagyis miszirek, egyiptomiak) című könyvében. Túlságosan romantikus, azt is mondhatnám abnormális, „az ujjából kiszopott” elképzelésből indul ki, miszerint is az ősegyiptomiak szerbek voltak, és az egyiptomi piramisokról, hieroglifákról és minden másról, amely fennmaradt az őegyiptomiaktól, nyilvánosan hirdeti ki, hogy „Szerb kéz teremtette e csodát, nem adom a miénket!” Az előbbi következtetésre csalás alapján jutott, azt állítva, hogy egy szfinxszén guzlicát látott: „Íme rajta a guzlica, ezt őseink építették, ott porladnak csontjaik...” Mivel Vitas szerint egyetlen más nép sem használt guzlicát, ennek alapján a továbbiakban leszögezi: „Az őegyiptomiak szerbek voltak.” Ugyanilyen észjárás, pontosabban fogalmazva tudatlanság alapján Vitas elszerbesít több egyiptomi szót: Fil szigetében fölfedezi a tündérek elnevezést; Abidoszt természetesen egykor *Beljannak* nevezték, a többi település pedig *Likopolje*, *Panopolje*... stb. Szerinte a beduin szó a *nyomorult*, azaz a *szeény ember* kifejezésből, a Suez (tengerszoros) szó pedig a *kapocs*, *kapcsolat* szóból ered... stb. – ugyanilyen kaptafára erőlteti rá Vitas az őegyiptomi szövegeket, amelyeket valamilyen őszerb nyelven olvas. Nem szolgál semmilyen szabállyal, sem magyarázattal, miként fedezte föl az ilyen olvasásmódot; e torz őszerb és (abban az időben) korszerű szerb nyelven maga szolgált magyarázattal és fordítással, mi több, kijelentette: „Arra az egyenes kérdésre, miként olvastam el a hieroglifákat, nem tudnék választ adni... Fölkerestem a Nílus völgyét, néztem-nézelődtem, mindent összeadtam és kivontam, amíg meg nem született e szabály (nincs itt semmiféle szabály – Kulund íé megj.), amelyet szeretném, ha szorgalmas emberek elfogadnának és tovább fejlesztenének.” – Még furcsább Vitas elképzelésénél az, hogy egy olyan komoly újság, mint amilyen a belgrádi *Politika* napilap, 1932. május 1-jei számában minderről úgy írt, mint komoly ügyről, és pedig Champollion halálának 100. évfordulója alkalmából, s ezt az ábrándozót „a mi Champollionunknak nevezte”.

Vajon mire is emlékeztet ez bennünket? Csaknem egy teljes évszázaddal ezelőtt tájunkon megszólalt távoli őse egy mostani, élénk képzelőerejű itteni festőnek, továbbá a szerb állami televízió hivatásos politikai csillagjósának és szófejtőjének, és másoknak, akik ugyanilyen badarságokkal „világosítják föl”, „ébresztik nemzeti öntudatra” a tudatlan, az egyébként is elbutított népet (pl. Dante mint szerb költő [Dane!], Lugano mint Lug ősi szerb

város, Osnabrück mint Bosanski Most, a szabin nők [szerbiai nő, szerb nő], s bizonyították azt is, hogy az etruszkok szerbek voltak – egészen a kőkorszakbeli rajzokon található szerb sajka³ motívumáig). Már szóltunk a guzlica melletti évről, valamint az ősök csontjainak megszállott kutatásáról. Nehezen fog segíteni nekünk a *Politika* akkori és mostani hasonló szerepe az előbbieket propagálásában!⁴

Visszakanyarodva napjainkhoz, eleget tömték a fejünket azzal, milyen nagyszerű volt a szerb középkor (nem feledkezve meg az evőeszközzől, amikor még a jobb sorsra érdemes VIII. Henriknek is be kellett érnie ujjaiával), amikor a szerbeknek jól ment a soruk, a maguk urai voltak – amíg rájuk nem borult a török éjszaka. Külön leckeként sajtótítottuk el, hogy a szerbség Szent Száva nemzete, mi több, „ez a világ első nemzete, amelynek volt állama” (ahogyan fölvilágosított bennünket a Belgrádi Egyetem valamiféle Hazafias Szövetsége, ezzel is öregbítve az előbbi intézmény hírnevét – a szövetség, mely „a hazafias eszmék terjesztésének rohamosztaga”).

S ez még nem minden: „A szerb föld minden kis szöglete és maga a szerbség mennyei csoda, minden ország ihletője és példamutatója...” – véli a boszniai szerbek kormányának egyik minisztere (a *Vreme* 219. száma közölte Az év nyilatkozatai c. rovatában). Nem maradt el mögötte a Szerbiában hivatalosan nem létező egyik félkatonai osztag parancsnoka sem, aki ellentmondást nem tűrő hangnemben kijelentette: „A szerbek nem győzhetők le – ha szerbek.” Rátett még egy lapáttal azzal a megfogalmazással, hogy a mennyei nép státusában benne foglaltatik, hogy a szerbek nem lehetnek felelősek semmiért sem, s ezért számukra minden megengedett, és eleve mindenért bocsánatot is nyernek. Nem véletlen, hogy mindössze néhány nappal azt megelőzően, hogy Sarajevóra rázúdították az első „mennyei” gránátokat, Bosznia-Hercegovina szerb értelmiségijeinek sarajevói kongresszusán elfogadott nyilatkozat első pontja így hangzik: „Aggodalommal tölt el bennünket egy régi európai állam földarabolása. Bosznia-Hercegovina szerb értelmiségijeinek kongresszusa fölhívja a figyelmet arra, hogy ez összecsapásokat robbanthat ki, amelyek nagy kárt okoznak majd Európának. Mindazért, ami ebből következik, a szerbeket nem terheli semmilyen történelmi felelősség” (kiemelés: R. B.).

³ Tradicionális szerb fejfedő. (*A szerk. megj.*)

⁴ Természetesen másoknál is találkozhatunk a mitológiai történelem hasonlóan képzelet-szülte ábrándjaival. Egy horvát értelmiségi például a *Globus*-nak (ahogyan a *Vreme* 217. számában közölte) az alábbiakat nyilatkozta: „Tudományos igazság, hogy a horvát a legősibb európai nép, s Európában a horvát állam a legősibb, 35 évszázados hagyományra tekint vissza. Szem előtt tartva azt, hogy katolikusok vagyunk, s hiszünk abban, hogy az embert Isten teremtette, mindig is voltak horvátok.”

Az előbbi mitológiával teljes összhangban a szerbek nem lehetnek bűnözők sem. Az emberiség és a nemzetközi jog elleni bűntettekhez vonatkozó adatokat gyűjtő állami bizottság elnöke arra az újságírói kérdésre, vajon a bizottság foglalkozik-e olyan esetekkel, amelyekben a szerbek követtek el bűncselekményt, a *képtelen vádaskodás* miatt erősen véget vetve a további beszélgetésnek, kijelentette: „A tényleges helyzet szerint a szerbek kizárólag áldozatok, az elkövetők pedig muzulmánok és horvátok” (*Vreme*, 216. sz.). Ezzel nagymértékben megkönnyítette a dolgát egy belgrádi politikai szociológusnak, aki még ráadásul az „iszlám szakértője” is, s aki számára a jugoszláviai muzulmánok török kigyók, akiket föl kell darabolni, hogy soha többé ne támadhassanak föl. Kristálytisza nézetét tömören így fogalmazta meg: „A jugoszláviai háborúért a szerbek nem felelősek. Nem felelősek azokért a bűncselekményekért sem, amelyeket ők követtek el a muzulmánok ellen.” Az előbbiekhöz csatolta még a kötelező keresztény könyörületességet is – ez, igaz, eléggé szürreálisnak tűnik – a palei hatalom⁵ egyik magas rangú képviselője, aki a sajtó közlése szerint kijelentette: „Mi, amikor bombázzuk a muzulmán házakat, ezt oly módon tesszük, hogy a házakat gyorsan megjavíthassák”⁶.

Dicsőséges dolog szerbnek lenni – amíg ezért mások áldozzák életüket

„Az áldozatok és a könnyek ellenére ma boldog nép a szerb” – biztosított bennünket e nép azon (boszniai) részének vezetője, amely a legtöbb áldozatot adta. Lelkesen értett vele egyet egy nemzetileg fölvilágosult belgrádi író, aki egyébként gyakori vendég Paléban: „Szörnyű árat kell fizetnünk. De nyomatékosan szeretném hangsúlyozni, hogy csodálatosan érzem magam, mert szerb vagyok. Mintha valamilyen arisztokrata érdemrenddel tüntettek volna ki.” (*NIN*, 1994. szeptember 9.) Egy másik magas rangú palei vezető ekképpen dicsekedett: „Mindenki közülünk, aki tárgyalásokat folytatott, *nagy meglepéssel* hangsúlyozta, hogy népünk készen áll a jóval nagyobb áldozatra, ám szabadságáról és hazájáról nem mond le.” (*Borba*, 1994, 18. sz.; kiemelés: R. B.)

„Ha kell, valamennyien életünket áldozzuk, hogy életben maradjasunk” – a palei Szerb TV igazgatójának e szónoki fogása, ha a helyzet nem len-

⁵ Azaz a boszniai szerb hatalom. (*A szerk. megj.*)

⁶ Azt hallottuk, hogy a horvátok sem lehetnek háborús bűnösök – igaz nem mitológiai, hanem „logikai” okokból. Ahogyan a *Beta* hírügynökség jelentette, a Horvát Szábor elnöke a zágrábi *Globus*nak azt nyilatkozta, hogy „a legközönségesebb mazochizmus lenne a horvátok körében kutatni a háborús bűnösöket. Szem előtt tartva, hogy Horvátországot megtámadták, s ez az agresszió iskolapéldája, elvben egyetértek azzal az állásponttal, hogy a horvátok ebben a háborúban nem követhettek el háborús bűncselekményt”. Az előbbi észjárás szerint háborús bűnösök semmiképpen sem lehetnek a muzulmánok soraiban sem, mert ők a mostani háború vitán fölül a legtöbbet szenvedett áldozatai. Tehát „a definíció” szerint mindhárom fél ártatlan, s térségünkben a hallatlan gonoszítottakat talán a marslakók követték el.

ne ennyire tragikus, komikusnak tűnne, ám mintha mélyebb értelmű üzenete volna a mások életével és halálával rendelkezőkről. Hasonlóképpen nyilvánította ki „mások önfeláldozásának” készségét a Szerb Pravoszláv Egyház püspöki kara 1994 júliusában. („Felelősségünk teljes tudatában kijelentjük, hogy inkább örömmel beleegyezőnk abba, hogy meghalunk [...] minthogy a népünket [...] eláruljuk.”) A *mi* névmás meghatározatlan jelentése az efféle kinyilatkozásokban elhomályosítja a kérdést, valójában ki az, akinek föl kell áldoznia magát, vagy ki az, akit föl kell áldozni, hogy a szó szoros értelmében eldobja az életét. Szerény ismereteim szerint az idézett újságíró és a püspöki kar tiszteletre méltó aggastyánja továbbra is él – ezzel szemben nagy számban estek el fiatalok, akiket az ilyesfajta hangzatos nyilatkozatok a háborúba taszítottak, akik eleve halálra vannak ítélve, s ezért nincs is más választásuk, mint a halál. (A nyilvánosságra hozott egyes becslések szerint több mint ezer szerb esett el az összekötő csoport tervének elutasítása óta, anélkül, hogy lényegesebben módosultak volna az erőviszonyok a terepen.)

Ezzel azonban még nem érték be: ha szükség lesz rá – a nemzet ügye pedig mindenképpen szükségessé teszi – lesznek még áldozatok és áldozatok. Ezt ismételtén kinyilvánította egy püspök, a Szerb Pravoszláv Egyház neves héjája: „Nekünk szerbeknek [...] sohasem volt nehezebb [...] de Kosovótól Jadovnoig a szerb nép egészséges, van még ereje, *vannak még emberek*” (NIN, 1994. okt. 28.; kiemelés: R. B.). Az előbbiekkal összhangban egy fölhevült aggastyán történész, „a szerb egyesülről megtartott decemberi belgrádi értelmiségi tanácskozás” főkolompója közhírré tette, hogy „a szerbek még nem állnak készen a háború befejezésére” – vajon azért nem, mert még „nem szabadították föl” Bosznia-Hercegovina területének utolsó egynegyedét? Azok számára, akiknek majd ezután kell életüket föláldozniuk a háború tervezett folytatásában, vigaszul szolgál-e az előbbi történész hazafiasságban fölülmúlhatatlan szakmabeli társa, aki a belgrádi állami televízió révén a nép tudtára adta, hogy „vannak órák, amikor öröm meghalni”. (De honnan tudhatja ezt? Vajon személyesen hányszor ittasult meg e kéjtől?)

Még be sem fejeződtek a mostani összecsapások, minden eshetőségre készen máris megszólaltak az újabb háború követői. Egy Crna Gora-i ellenzéki párt elnöke például, azonos, nemzeti demokrata nézetű belgrádi társához hasonlóan, már korábban nyilvánosságra hozta elképzelését, hogy Jugoszláviának készen kell állnia a háborúra a területén kívüli korridorért – ezúttal Prevlakáért⁷ szállnának harcba.

Valóban lenyűgöző az aggastyánok harciasságának foka, a hazafiasságban való versengés a más vérét önként adományozók körében! Megtörténhet

⁷ Prevlaka stratégiai fontosságú félsziget Crna Gora és Horvátország határán. (A szerk. megj.)

ez is, miért ne történne meg; igazságtalanság lenne, ha ezúttal nem emlékeznénk meg a palei vezető biológus⁸ annak idején hírhedté vált kijelentéséről: „Tizenkét millió szerb él, ha most el is esik mondjuk öt-hat millió, még mindig marad elegendő.”

Az önfeláldozás mint magasztos kötelesség

Hogy honnan ered az emberélet közfogyasztási cikk-ként való értelmezése, nem tudom – talán a szerb népnek az isteni gondviselésnek köszönhetően van elegendő tartaléka? (Elegendő, de nem túl sok, s ezt tanúsítják a fehérpestis veszélyére szüntelenül figyelmeztető egyházi körök és az aggódo nemzeti népességekutatók; elfogynak-e a szerb harcosok, Isten óvjon bennünket ettől, mielőtt még a következő ötszáz évben kijelöljük Nagy-Szerbia határait?!)

Az előbbieken fölvetett kérdésre adott válasz összhangban áll a háború jellegéről gondosan kialakított, körmönfontan kiaknázott misztikus képvel és a szerb ügyért való önfeláldozás magasztos kötelességével. E háborút ugyanis rákényszerítették a békeszerető szerbekre, e háború kizárólag honvédelmi, ezért igazságos, sőt szent. Vallási háború ez, az egész szerbség, a pravoszlávság, sőt egész Európa és a keresztény Nyugat megvédésének céljából vívjuk az iszlám fundamentalizmus ellen; éppen ezért a honvédő háborút folytatni kell a végső győzelemig. Mivel ez szent háború, amelyet egy mennyei nép folytat, minden eszköz megengedett, az áldozatokat nem számolgatják – sem az övéiket, de bocsásson meg az Isten, a mieinket sem.

A gyűlölt ellenséggel nem lehet együtt élni, s ezt ékesen bizonyítja sok ezer polgári személy lemészárlása mindegyik oldalon; ne kerüljük meg azonban az emberéletekkel való felelőtlen kufárkodás egy különösen iszonyatos példáját. 1993 elején a *Borba* újságírójának egyik kérdésére válaszolva a boszniai szerbek vezére, aki köztudottan költő is, hidegvérűen kijelentette, hogy a Szarajevóban foglyul ejtett szerb költőért – „noha nem éppen a legjobb szerb” – ötszáz muzulmánnt is adna, ha ennyit kérnének cserébe!

Ám ugyanilyen bőkezűen osztogatják saját katonáiknak és népük más tagjainak az életét is, mert ha a nemzeti érdekek védelme forog kockán, semmi sem kerülhet sokba. Ez annál is inkább érvényes, mert nem pillanatnyi, hanem évszázados érdekekről van szó; „Lazar terve fontosabb Owen tervénél”⁹ – üzenete tömören a szerbiai szabadcsapatok katonája

⁸ Azaz Biljana Plavšić, akit Radovan Karadžić lemondása után választottak meg a boszniai szerb entitás (vagy ahogyan maguk nevezik államukat: a Boszniai Szerb Köztársaság) elnökének. (A szerk. megj.)

⁹ Utalás Lázár fejedelemre, aki a szerb területek védőjeként esett el a rigómezei csatában 1389-ben, illetve Lord David Owenre, aki az Európai Unió boszniai békeközzvetítői missziója élén 32 hónapot töltött el, több (sikertelen) béketervet is kidolgozva. (A szerk. megj.)

a palei közgyűlés képviselőinek, mielőtt azok elutasították volna ezt a nemzetközi békekezdeményezést is. Ezért saját áldozatainak csak akkor tulajdonítanak jelentőséget, ha egyrészt megdönthetetlen bizonyítékul szolgálnak az ellenség bestialitására, másrészt pedig ha döntő érvként hozhatóak föl a háború befejezése és a békemegállapodások ellen: ennyi áldozat után nem állhatnak meg, mert akkor a többiek miért estek el? (Ha esetleg békét kötnek, az előbbi kérdés nagyon kellemetlen lehet a politikai hatalom számára.) Érthető, hogy az említett érv annál erősebb, minél nagyobb az áldozatok száma, s ezzel egy bűvös körben forgunk tovább.

A halál dicsőítése, amely egyébként mély gyökereket eresztett a szerb szellemi és háborús hagyományba („elesni a kereszt becsületéért és az arany szabadságért”), a mostani háborúban iszonyatos méreteket öltött, a mítosz közvetlenül szembeszáll az étellel, s fennáll annak veszélye, hogy elsöpri azt. Szellemi vetületéről már részben szóltunk képviselőinek nyilatkozatait idézve, s ezzel kapcsolatban nem árt emlékeztetnünk a korábbi cselekedetekre, például Lazar ereklyéjének körútjára, a sírhelyek kiásására, olyan szerb fegyveres papok televíziós reklámozására, akik a népirtásról szónokolva gyermekkoponyával játszadoznak – mindez a halál kultuszával való alattomos visszaélés, azzal a céllal, hogy „kiigazítsák a történelmet”, s előkészítsék az igazságos és bosszúálló háborút. Később ugyanilyen módszerrel aknázták ki a szerb anya mitológiai képét, aki emelt fővel lépked az e háborúban elesett fia koporsója mögött.

Most néhány szóval tegyünk említést a háborúban részt nem vevő Jugoszláv Katonaság, tehát az ország hivatásos fegyveres erői tagjainak hasonló megnyilatkozásairól. Erre elegendő lesz egyetlenegy, de annál drasztikusabb példa – a Trifković tábornok és társai elleni ismert bírósági tárgyalás. Az igény, hogy a kafei per segítségével leplezzék a jugoszláv föderáció véres fölbomlásáért felelős emberek igazi bűnösségét – a köztársasági vezetőség, a JSZSZK viszálykodó, alkalmatlan (először teljes, majd „fölszabadított”) Elnöksége és a JNH parancsnoksága – fontos támaszra talált a meghonosodott meggyőződés mitológiai alapjában, miszerint a hazafiasság legmagasztosabb mércéje az élet föláldozása a haza oltárán. Ennek keretében a lényeg az élet föláldozása, nem pedig az, ami ezzel esetleg elérhető. Ezért az igazi hazafi nem az, aki kész meghalni, hanem az, aki ezt már meg is tette: csak a halott hazafi lehet jó hazafi.

Tehát a tábornokot és munkatársait három bírósági tárgyalás után drákói szigorral börtönbüntetéssel sújtották – s az ítélet úgy is értelmezhető, hogy a parancsnok értelmetlenül nem áldozta föl hozzávetőleg háromszáz fiatalember életét, akikért felelősséget vállalt. A bírósági tárgyalás záró szakaszában az előbbi adat nem játszott semmilyen szerepet, mert arra helyezték

a hangsúlyt, hogy az ellenségnek átadta „a hadi eszközöket és technikát”. Az előbbieket alapján az a következtetés is levonható, hogy a katonai vezetés számára az emberélet jóval kevesebbet ér a tankoknál és az ágyúknál, mint ahogy egyes politikusoknak az emberélet teljesen mellékes „a szent szerb földhöz” viszonyítva.

E bírósági tárgyalás morbid jellegét talán a vádat képviselő félnek a vádlotthoz intézett dühös, szemrehányó szavai szemléltetik a legjobban: „Önökre mint holtakra, nem pedig mint élőkre van szükségünk!” (*Borba*, 1994. október 7.). Az előbbieket mintha alátámasztaná egy megmentett katona anyjának utólagos tanúvallomása, akinek nem sikerült semmit sem megtudnia a megostromolt vara dini kaszárnnyában levő fia sorsáról, végül nevére az elesettek jegyzékén bukkant rá (*Borba*, 1995. január 12., rendkívüli kiadás). Ezért eléggé meggyőzőnek tűnik néhány szakavatott kommentátor következtetése, hogy a felettes parancsnokság előre leírta az egész helyőrséget, hogy ez később érvként szolgáljon a számlák benyújtásakor és amikor mossák kezeiket. Mindebből az állapítható meg, hogy a tábornokot bosszúból büntették meg ennyire kímeletlenül, mert meghiúsult az ördögi terv – vagy talán azért, mert Vara dint nem juttatta Vukovár sorsára, ha ezt teszi, talán elő is léptetik, s ma virágos ablakú házban lakhatna, nem pedig a dutyiban sínylődne.

Barátaink és ellenségeink

Elemzésünk szemszögéből fontos a szerepe a manicheisztikus fölosztásnak a jóra (mi) és a gonoszra (ők), hazafiakra és árulókra, barátokra és ellenségekre. A jó és a gonosz közötti örökös harc témájára – amelynek végén a jónak mindig győznie kell (ebből következik, hogy a szerb hadvezérek mostani szóhasználatára szerint mi „győzelemre vagyunk ítélve”) – ezúttal csak röviden térünk ki, s „a barátaink” és „az ellenségeink” szemszögéből közelítjük meg azt. Mindkét kategóriára kezdetől fogva mint eleve adottra és megváltoztathatatlanra tekintettek. Mi azt tehetjük, amire csak kedvünk szottyan, mert megvédenek bennünket barátaink (például vétót emelnek az Egyesült Nemzetek Szervezetében a kellemetlen határozatokra, nem tűrik el, hogy bombázzanak bennünket stb.). Kiderült azonban, hogy nincs sok ilyen barátunk, s nem is nagyon jeleskedtek. Először elfuserált valamit a hálátlan Franciaország, Görögország méltatlanul ingadozott, s legnagyobb reményünk, Oroszország (Et tu, mi fili, Brute?) nem mindig képviselte kellő eltökéltséggel ügyünket – természetesen azért, mert kormánykerekere nem az egészséges pravoszláv erők, hanem valamiféle haszonlesők kezében van, akik előnyben részesítik saját országuk politikai érdekeit, és pedig azzal, hogy párbeszédet folytatnak a Nyugattal, világunk minden bajának melegágyával.

Ezúttal ismét kinyitunk egy történelmi zárójelet, amely rávilágít a tanulságos folytonosságra. Közismert, milyen mély a gyökere a szerb kulturális hagyományban az irracionális Nyugat-ellenességnek, a kizárólag érzelmi alapokon nyugvó oroszbarátságnak és a pánszlávizmusnak. Az előbbi nézetet meggyőzően tükrözi az 1870-es *Németországi levelek*, amelynek szerzője a szellemes fordulatokra mindig hajlamos Ljubomir Nenadović (1922:83; kiemelés R. B.):

„Szép *Germánia*! Eszmédet tekintve, amelyben minden nép jövőjét látja, te állsz legközelebb hozzám; elméd és kezed ügyessége az egész világot lenyűgözte. A te előrehaladásod az egész emberiség előrehaladása. Te vagy az a Nap, amely Nyugatról Keletre tart, hogy fénnel ajándékozza meg a távoli népeket; addig terjed a látóhatár, ameddig műveltséged fénye ragyog. Akinek szívügye az emberi nem igazi fejlődése, minden jót kell kívánnia neked; ezért én is – akit gyermekkorra óta fényed beragyogott és melegített – pontot téve e levél végére, föllállok, s vallásos áhítattal ezt kiáltom: Éljen *Oroszország!*”

Azonban nem minden Oroszország az igazi. Napjainkban Gorbacsov és Jelcin Oroszországa nem számít, esetleg talán a szenilis kozák atamánok és Zsirinovszkij Oroszországa... Mindenesetre kizárólag a szellemileg közeli keleti keresztény népekre kell támaszkodnunk.

Mi történik akkor, ha fölbomlik az örök barátság, s más érdekek érvényesülnek? A boszniai szerbek vezérének 1994-es újévi szózata így hangzik: „Krisztus tanai által vezérelve tőlünk telhetően mindent megtettünk, hogy ellenségeinket megnyerjük barátainknak, s a jövőben is ezt fogjuk tenni. Ha ezt nem sikerül elérnünk, akkor kötelességünk, hogy védekezzünk és megvédjük magunkat.” (*Borba*, 1994. jan. 6–9.) Nyilvánvaló, hogy a tűzészégi zaklatásban Krisztus tana csődöt mondott, s éppen az ellenkezőjét érték el; az előbbi prédikátor később leverten állapította meg, hogy többé nincsenek barátaink, „csak az Isten van velünk”. Egyet, de oroszánt! S ez egyébként teljesen természetes – mert az Isten is szerb...¹⁰

¹⁰ Imáink segítenek majd neki, hogy megértse, mit kell tennie. Dubravka Valić Nedeljković följegyezte egy szerb pap alábbi jellemző mondatát, mely az Újvidéki Rádióknak adott nyilatkozatából való: „Imádkozunk az Istenhez, hogy térítse észhez *ellenségeinket*, hogy e háború befejeződhessen” (kiemelés: D. V. N.). Ebből egyértelműen kiderül, ki az egyedüli, aki véget vethet a háborúnak; s ezek semmiképpen sem lehetünk mi – nekünk nincs más választásunk, mint arra várni, hogy ez esetleg isteni gondviseléssel megtörténjen.

Összeesküvés és árulás

Ha a dolgok nem mindig alakulnak úgy, ahogy azt mi teljes joggal elképzeltük, akkor az az ellenünk szőtt összehangolt összeesküvés vagy a sorainkban elkövetett árulás következménye. Fölösleges foglalkozni vele, csupán megemlítjük a szerb nép elleni világméretű összeesküvés széles körben elterjedt elméletét (a Vatikántól, a Kominterntől és a zsidóktól kezdve egészen a gyűlölt német politikusokig, a megbízhatatlan orosz diplomáciáig, s de még mennyire idetartozik az USA és az Új Világrend; mellékesen szólva milyen nyilvánvalóan természetes és harmonikus szövetség is ez!). A legékesebb bizonyítékai annak, hogy az egész világ összefogott a szerbek ellen – irigységből, mert érzik, hogy a mennyei nép különb, mint ők –, a nemzetközi közösség által bevezetett, semmivel sem kiérdemelt, igazságtalan és népiértó szankciók. Ez a gerjesztett nemzeti paranoiának már egy súlyosabb formája; bármit is tesz a világ, az biztosan a szerbek ellen irányul, néhány nemzeti agitátor még a büntetőintézkedések közelmúltbeli enyhítését is szerbellenes lépésnek minősítette! (Nem zárható ki, hogy ez sajátos freudi elszólás volt, mert sok nagyhatalmú személynek de még mennyire, hogy megfelel a szankciók fenntartása.)

Az idegengyűlölet a mi természetes reagálásunk mindarra, amit a világ tesz. Hathatós támaszt nyújt a ránk egyébként is jellemző fatalizmus: ez a sorsunk, másképpen nem is lehet. Nekünk nincs min változtatnunk, türelmesen ki kell várnunk, hogy a világ észhez térjen, s belássa saját hibáit. A világ bűnbánat nélkül nem törölheti le a becsületén esett foltot. Ahogyan ezt a minap szövetségi kormányfőnk megfogalmazta: „Jogosan várjuk el a nemzetközi közösségtől, hogy ismerje el tévedését, az országunk iránti előítéletét, s annyira-amennyire, de visszaszerezze tekintélyét és méltóságát.”

Az összeesküvését kiegészíti az árulás toposza: amiben kudarcot vallottak a külső bajkeverők, az nem is oly elvétve sikerül a sorainkba beférkőzött csirkefogóknak. Az árulás mint mitológiai motívum nálunk különösen termékeny talajra hull, kezdve Vuk Brankovićtól egészen napjainkig. Jugoszlávia fölbomlasztásának idején és a háború kezdetén e motívum kiváló ürügyül szolgált a JNH parancsnokainak, s csak úgy visszhangzott a kiáltás: „Árulás! Árulás!” Egy ütőképes fegyveres hadsereg hallatlan fejtelensége tehát nem a katonai vezetőség alkalmatlanságának, a tagjai közötti civakodásnak, s nem is annak a következménye, hogy ez az ideologizált párhadsereg a fennálló politikai rendszert védelmezte, ahelyett, hogy az állam határai fölött őrködött volna, hanem a terepen lévő csapatoknál elkövetett egyéni vagy csoportos árulásé. Tehát ha nem akadnak árulók, a JSZSZK és a JNH napjainkban is ép és egészséges lenne. Szó, ami szó, szép kis agyrém!

Felesleges emlékeztetnünk arra, hogy a mostani „békés” időszakban mindazért, ami nem működik, többnyire az áruló ellenzék a felelős, s az áruló értelmiség gátolja meg, hogy a világ megismerje az igazságot Szerbiáról, hovatovább egész pártok, nemzetek és felekezetek árulók. Föl kell azonban hívni a figyelmet arra, legalábbis mint kuriózumra, hogy a szerb állami vezetőség a boszniai szerbek vezetőségével ápolat kapcsolatok megszakítását indokolva, váratlanul leleplezve e különítmény vétkeit, megemlítette főkolomposainak árulását is – *nem abban állapodtunk meg, amit másnap mondott a palei közgyűlésen.* (Erre a *Borbának* adott nyilatkozatában Vladeta Janković hívta föl a figyelmet.) Mindent összegezve, a jól ismert belső ellenség – amelynek toposza a totalitárius ideológia korábbi változatának öröksége – nem nyugszik, hanem elrontja a munkánkat.¹¹

A Vezér az üdvözítőnk

A Vezér kultuszát szintén a lehető legnagyobb mértékben intézményesítették, s az erőtlen demokratikus hagyományú országban a jogállam intézményei helyett áptálták a mítoszt a nagy Vezérről mint a nemzet megmentőjéről és gyámjáról, aki egy személyben mindig tudja, mi a nép érdeke, s miként vezesse ki azt minden lehetséges nehézségből. A valamennyi szerb egyesítése nemzeti programjának legfőbb megalkotóját jelentősen kiterjesztett és megtisztított nemzeti területen ruházták föl a nemzet atyjának kizárólagos szerepével, a pótfeladat pedig a megfelelő személy kijelölése a politikai és a katonai akarat végrehajtására. Egy sokat ígérő valakit, aki mégsem teljesíti mindazt, amit megfogadott, mással kell helyettesíteni, lehetőség szerint eredményesebbel – amíg csak nem teljesül a nagy nemzeti álom, kerül, amibe kerül! De a program valóra váltásának nehézsége nem annak a jele, hogy valamit módosítani kell a terven – szó sem lehet róla –, csupán arról van szó, hogy nem volt szerencsénk a végrehajtóval. Mivel a mítosz fölépítése magában foglalja a személytelenséget, a személy nem is fontos, az árról pedig ízléstelen vitatkozni.

Ugyanez a pszichológiai modell érvényes az életszínvonalra és az olyan-amilyen gazdasági föllendülésre is. Egy évvel ezelőtt tombolt a hiper-

¹¹ (P. S. 1997) – Az árulás motívuma nem mond búcsút a forrongó jugoszláv politikai színtérnek. Amikor 1995 nyarán a horvát hadsereg rohama elől Krajina szerb lakosságának legnagyobb része Szerbiába menekült, az exodusért és mindazért, ami megelőzte, az árulást kiáltották ki főbűnösnek, s ez kiváló spanyolfalnak bizonyult, amivel eltussolták a vezető tisztséget betöltő egyes személyek esetleges felelőssége megalapozott kérdésének fölvetését. E napokban (1997 júniusának végén, amikor e kézirat sajtó alá kerül) egy szerbiai nagy ellenzéki párt vezetője – egyébként a folklór iránt szenzibilis irodalmár – az Együtt koalíció fölbomlásáért koalíciós partnereinek árulását tette felelőssé [A szerző Vuk Draškovića utal. – *A szerk. megj.*]. Mindezt úgy értelmezik, mint e nép örökös átkának újabb formáját, minden bajának bizonyított felelőssét – a hírhedt szerb széthúzásként.

infláció, mert hiányzott a szakavatott mester, aki megszüntette volna, s akkor mint a mesebeli herceg megjelent Avram apó,¹² aki varázspálcával máról holnapra gyökeresen megváltoztatta a helyzetet, s a népnek egyetemlegesen a bálványa lett. Kizárólag akkor lehetnek ismét gondjaink, ha beadja a kulcsot (nem szeretném az ördögöt a falra festeni, meglehetősen előrehaladott a kora) – de akkor talán találnak egy új gazdasági vezért...

A mítoszteremtés mechanizmusa ugyanilyen hatékony a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokain is, ezt bizonyítja Dafinának, „a szerb anyának”¹³ (hol maradtak a nagyapók?), Dragan kapitánynak¹⁴, a nép hősének, Ljubo Zemunacnak, a kiszolgáltatottak védelmezőjének¹⁵, a népszerű esztrádcsillagoknak, az eredményes sportolóknak, az alvilág és a földön túli világ más vezéregyéniségének a példája (az előbbiről lásd Čolović 1993). Áldott az a nép, amelynek ennyi vezér – nagy, közepes és kicsi – adott meg!

Összefoglaló

A mitologizált beszéd legfontosabb feladata megszemélyesítői tényleges szándékának leplezése (amely szándék egyébként teljesen evilági: területek elfoglalása, etnikai megtisztítása, a hatalom és a privilégiumok megőrzése) és cselekedetei valós következményének megszépítése. E szándékot tiszteletnek örvendő mezbe öltöztetik, s úgy ábrázolják, mint olyan valamit, amely elfojthatatlanul a szerb nép lényegéből fakad, ez a dolgok természetes folyamata, amellyel senki sem szállhat szembe. E kipróbált retorika szemfényvesztős alkalmazásával az oligarchia részérdekeit – az összes szegmentumaival együtt (politikai, katonai, gazdasági, szellemi) – össznépi értéknek tüntetik föl, hogy a néppel könnyebben mesterkedhessenek. E beszéd terjengősségével sikerül elhomályosítani az időnkénti igen világos fenyegetőzéseket és minősítéseket, amelyeket nyílt, igen gyakran nyers beszéddel fogalmaznak meg ugyanazok a személyek az önuralom föllazulásának vagy a türelmetlenségnek a pillanataiban, s amivel teljesen leleplezik a szónok tényleges szándékát és törekvéseit. Ez az agresszív nyelv azonban nem e jegyzet témája.

¹² A hiperinfláció-ellenes gazdasági program megalkotójának, Dragoslav Avramovićnak a beceneve. (*A szerk. megj.*)

¹³ Dafina Milanović banktulajdonos, aki a hiperinflációs időszakban irreálisan nagy kamatokat ígért a betéteseknek – gyakorlatilag piramisrendszert működtetett az állam hallgatólágos belegegyezésével, mi több, közreműködésével –, majd egy idő után csődöt jelentett. (*A szerk. megj.*)

¹⁴ A horvátországi Krajínában tevékenykedett az ottani szerbek katonai kiképzőjeként. (*A szerk. megj.*)

¹⁵ Nemzetközileg is hírhedt belgrádi (zimonyi) maffiavezér, később őt is meggyilkolták. (*A szerk. megj.*)

A foci, a huligánok és a háború

IVAN ČOLOVIĆ

Jugoszlávia szétesése a gyűlölet és a háború örületének tobzódása közben – az etnikai nacionalizmus és a premodern militarizmus isteneinek dicsőségére – úgy is leírható, mint az erőszak evolúciója a jugoszláv sportban, különösen a futballszurkolók/huligánok között, valamint úgy is, mint az erőszak fokozatos áthelyeződése a sportról az interetnikus összetűzések és a „nagynemzeti” politika, végül a harctér területeire a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején. Ez a történet sok mindenről szól: a sportújságírók állítólagos szembeszállásáról a szurkolókra jellemző „nacionalizmus vad tombolásaival”; a belgrádi Crvena Zvezda labdarúgóklubnak a szerbség egyik legfontosabb szimbólumává való fölszenteléséről; az említett klub szurkolóinak „önszerveződéséről” a Daliák (Delije) nevezetű csoportosulásba, és a közülük származó önkéntesek kiképzéséről, majd bevetéséről. Bár a történet még befejezetlen, egyik lehetséges kimenetele már sejthető: a rendbontó törzsek győzelme és egy új, barbár-harcias nemesség létrejötte.

„A pokol kapujában”

A sportújságokban megjelent cikkek tanúsága szerint Jugoszláviában a nyolcvanas évek közepétől elsősorban a fociszurkolók viselkedése torkollt egyre gyakrabban incidensekbe, összetűzésekbe. A klub iránti kötődés kifejezése révén, vagy ettől függetlenül, a szurkolók egyre többször demonstrálják nemzeti hovatartozásukat, a legtöbb agresszivitással pedig a más etnikai környezetből származó csapatok és szurkolók ellen lépnek föl. A horvátországi összecsapásokat megelőző években a sportpályákon, leginkább a labdarúgó-stadionokban, a szurkolók kelléktárában politikai vonatkozású transzparensek, nemzeti vezetők és szentek portréi, nemzeti jelképek és zászlók, csetnik dalok, usztasa jelképek és köszöntések szerepeltek.

A szurkolói indulatoknak nacionalista gyűlölködéssé és agresszivitássá való egyre nyilvánvalóbb és radikálisabb átalakulását egyhangúlag ítélte el a volt jugoszláv sportsajtó. 1989 és 1991 között a belgrádi lapokban több drámai kommentár figyelmeztetett a veszélyre, amit a sportpályákon tapasztalható sovíniszta indulatok hordoznak magukban, s arra szólítottak föl,

hogy valamit tegyenek már ennek megfékezésére.¹ A cikkcímek jól szemléltethetik ezek hangnemét, például az 1990-es és az 1991-es év első felének folyamán a Crvena Zvezda és a szintén belgrádi Partizan újságjaiban megjelent kommentárok címei: „Fertőző politika”, „Nacionalista háborús játékok”, „A közönség győzedelmeskedett a politika fölött”, „A bajnokság és a háborús játékok”, „A politikának nincs helye a lelátókon!” (ZR), „A pokol kapujában”, „Elferdített szurkolás”, „A gonosz démonai”, „Szeretet gyűlölet helyett”, „Visszaélés a sporttal”, „Falangisták a sportolók között”, „A nacionalizmus dühöngése”, „Nemzeti harcosok”, „A szép alapelveinek és a szellem erejének veszélyeztetettsége” (PV).²

A sportújságírók szövegeiben a morális fölháborodás, a didaktikus beszéd és az ideológiai értékelések sorai váltják egymást. „A nacionalizmusnál”, írja egyikük, „rosszabb dolog egy több nemzetből álló közösséget nem is érhet” (PV, 1990. március 3.). Másikuk véleménye szerint a sovinizmus a megfelelőbb kifejezés, s ez nem más, mint a „tehetetlenség olyan kifejeződése, ami a műveltséggel és az ésszel összeegyeztethetetlen. És pont ezzel vannak megáldva azok a fiatalok, akik a stadionba azért mennek ki, hogy törjenek-zúzzanak és verekedjenek”. Ők „mindannak az eltiprói, ami haladó” (ZR, 1990. június). Az egyik szerző azon lamentál, hogy „az összes múltbéli irracionális tévelygés iszonyatos dühöngésének idejében élünk, amelyek közül térségünkben a nemzeti sovinizmus elburjánzása akkora méreteket ölt, hogy nemcsak az általános civilizációs dezintegráció fenyeget bennünket, hanem a visszalépés is egy olyan korba, amikor mindennaposnak számított a guillotine, a kések és a harács” (PV, 1990. február 3.).

Ezekben a cikkekben a sportolókat és a (sport)politikusokat is elítélik a nacionalizmus elburjánzása miatt, mert „mindebben nem ártatlanok azok, akik felelősségteljes posztokat töltenek be a sportszövetségekben” (ZR, 1990. szeptember). Mi több, egyes sportújságírók nem idegenkednek a politikai vezetők, illetve „a náci-soviniszták és az uralkodó bürokrácia értelmetlen politikájának” kritizálásától sem, mivel a „nemzet véérére való hivatkozás [...] több aktuális hatalmon lévő emel föl még inkább országunkban” (PV, 1990. február 3.). Itt a „sporttal való bestiális visszaélésről” van szó, „olyan emberek részéről, akik képtelenek reagálni a jelenkor kihívásaira, az alkotást fölcserélik

¹ Az itt bemutatott példák a következő belgrádi sportlapokból származnak: *Sport* (a továbbiakban *S*), *Sportski urnal* (*S*), *Tempo* (*Te*), *Partizanov vesnik* (*PV*), *Zvezdina revija* (*ZR*).

² Úgy tűnik, a második világháború utáni Jugoszláviában a futbalszurkolók sohasem idegenkedtek a sovinizmustól. Az ellene való fellépés szükségességére 1952-ben a Crvena Zvezda akkori elnöke, Isa Jovanović figyelmeztetett: „Klubunknak a klubok közötti baráti viszonyért kell harcolnia, és mindannyiunknak együttesen kell fellépnünk az incidensek, a sportszerűtlen viselkedés és a stadionjainkban megjelenő sovinizmus ellen.” (A Crvena Zvezda FK évi közgyűlésén elhangzott beszéd, 1952. március 8., Ršumović 1986:104)

a mindent eltipró hatalmi harccal, s hatalmukat visszaélésekkel és nemzetek közötti manipulációkkal alapozzák meg” (PV, 1990. február 17.).

A „gonosz démonaira”, a „gyűlölettel való bestiális visszaélésre” figyelmeztető írások főleg a Szerbián kívüli szurkolók viselkedésére vonatkoznak. Így az egyik „a közönség agresszív és fasisztoid viselkedésére” kizárólag trogiri, mosztári, dubrovnikai, spliti, zágrábi és ljubljanai példákat hozott föl (PV, 1990. február 17.). A „profasiszta jelszavak” a zágrábi Maksimir és a spliti Poljud stadionokban a lehangosabbak, és a „maksimiri nacionalista dühöngések”-ről is szó esik (ZR, 1990. június).

A legrosszabb fajta „dühöngésekre” a belgrádi sportkommentátorok általában a Dinamo és a Hajduk szurkolótáborában találhatnak példát. A Dinamo szurkolóit, az egyik újságíró szavai szerint, a zágrábi Maksimir stadionban a Dinamo–Partizan mérkőzésen 1990. március 25-én „vadállati ösztön kerítette hatalmába”. „Megérezték a vér szagát a levegőben, s legalacsonyabb ösztöneik csupán akkor eléggültek volna ki, ha azt folyni is látják” (PV, 1990. június 9.). A Hajduk szurkolói („a spliti Torcida”) sem kaptak egy árnyalattal sem jobb jellemzést, mivel náluk is a „vadállati hajlam diadalmaskodott a józan ész fölött” (PV, 1990. október 6.).

A rossz példaként fölhozott sportolók között egy sincs a belgrádi csapatok soraiból: Arapović a zágrábi Cibona kosárlabdázója (PV, 1990. március 31.), Boban, Šalja és Škerjanc a Dinamo labdarúgói (PV, 1990. május 26.).

A belgrádi sportkommentátorok egyöntetű véleménye szerint a sportszerű szurkolás átfarmálódása nacionalista megnyilvánulásokká és összetűzéseké először és legerősebb formában az „északi köztársaságokban”, mindenekelőtt Horvátországban jelentkezett: „Egoisztikus elképzeléseik megvalósítása céljából nacionalista hisztériát és undorító gyűlöletet szítva mindaz iránt, ami jugoszláv, a horvát és szlovén hatalom a napokban végül a sportba is beavatkozott.” Ugyanitt a tudósító „a »hatalmasok«, a szlovéniai DEMOS és a horvátországi Horvát Demokrata Közösség [HDK] orgiasztikus nemzeti izgatásáról és nacionalista élvezkedéséről” számol be (PV, 1991. augusztus 24.).

A nacionalizmus, illetve annak a sportpályákra történő átvitele ellen háborgó újságírók célpontja gyakran Tuđman és pártja, a HDK. Az egyik riportter véleménye szerint „a tuđmanizmus magával vonja a nemzetek közötti gyűlöletet és Jugoszlávia szétesését” (PV, 1990. március 31.). A Partizan hírlapjának újságírói számára különösen fontos, hogy kétségbe vonják azt a véleményt, miszerint Tuđman fontos szerepet játszott a Partizan sportegylet létrehozásában.³ A *Tuđmanizmus a sorainkban* című cikkben Tuđman „a politikai

³ A Partizan sportegylet a Jugoszláv Néphadsereg (JNH), a „tábornokok sportklubjának” számított, a fociklub stadionját is a JNH-ről nevezték el. (A szerk. megj.).

miliő egyik legsötétebb személyisége” címet kapta, a HDK-ról pedig az áll, hogy „minden jel arra mutat, hogy ez egy profasizta párt”.

A sportújságírók mint a nacionalizmus „kritikusai” általában azt is hangoztatják, hogy a kritika eszközét a „mieinkkel” szemben is alkalmazni kell. „Felelőtlen viselkedésre akad példa a JNH stadionjában is” – írja az egyik újságíró, ám azonnal hozzáfűzi, hogy ez „a közönség egy kisebb, jelentéktelen részére jellemző” (PV, 1990. március 31.). Egy másik alkalommal látott napvilágot az a föltevés, miszerint a „felelőtlen” Partizan-szurkolók száma 150 és 200 között van (PV, 1990. május 26.). Amikor a „mi” szurkolóink között is sovinszta megnyilvánulásokra kerül sor, azért a „kváziszurkolók beszervezett csoportjai” a felelősök, azaz „a szurkolók legszélsőségesebb része” (PV, 1990. május 12.). A „mi” szurkolóink önmagukban véve nem nacionalisták, hanem az „idegen” szurkolókat utánozzák. „Tévedés lenne”, írja a *Partizanov vesnik* egyik riportere, „azt állítani, hogy csak az »ő« szurkolóik a csúnyák, a gonoszak és a mindenre elszántak... Szembe kell néznünk az igazsággal. Kicsi a különbség a »mieink« és az »övéik« között, a Partizan szurkolói is megfertőződtek”. De ez a „provokátorok”, a kívülállók, a máshonnan jöttek műve, „valaki a sárba akarja rántani őket, valaki olyan, akinek az a célja, hogy a sok, stadionjainkban megjelenő hordával egyformák legyenek... Abban kell reménykednünk, hogy a Partizan szurkolótáborra elkerüli azt a kötelet, amelyet mások a nyakába akarnak akasztani” (PV, 1990. június 9.). A belgrádi stadionok nem ugyanolyanok, mint a zágrábi és a spliti, csak néha, amiatt, hogy a belgrádi szurkolók a zágrábi példákat követik, de így csak hasonlítani azokra, s a „mi maksimirjeink”-ké válnak (PV, 1990. május 26.).

Az egyik kommentár végén, amelyet az 1990. május 13-i Dinamo–Crvena Zvezda mérkőzést követő „nacionalista dühöngés” ihletett, a szerző megemlíti, hogy „a Zvezda szurkolóinak egy része sovinszta tévelygései és tetteik alapján ítélve nem marad el zágrábi korosztálybelijeiktől”. De ők nem valódi Crvena Zvezda-szurkolók (amire már a cikk címe is rámutat: *Nem mindenki Dalia*), hanem „olyanok kisebb-nagyobb csoportjai, akik már maguk is beismerték, hogy nem azért jönnek a stadionokba, hogy a mérkőzést szemléljék, hanem hogy egymás közt versengjenek a rendbontásban” (ZR, 1990. június).

Ha pedig a belgrádi szurkolók nacionalizmusa nem mások nacionalista „dühöngésének” utánzása, akkor provokátorok műve, méghozzá a szerb ellenzéki pártok soraiból származóké. „Szerbiában is vannak olyan pártok”, írja a *Nem mindenki Dalia* c. cikk szerzője, „amelyek késsel fenyegetőznek, a Ravna Gorán háborús bűnösnek akarnak emlékművet állítani, a nacionalizmusra nacionalizmussal válaszolnak”.⁴ Ezek a pártok azon fáradoznak,

⁴ Utalás Vuk Drašković pártjára, amely Ravna Gorán tartja meg évi nagygyűlését (ironikusan „csetnik Woodstocknak” nevezik), ahol az egykori csetnikvezér, Dra a Marković emléke előtt is tisztelgnek. (A szerk. megj.)

hogy a sportpályákra „politikai marketinget, különösképpen pedig egy szerencsétlen és véres szellemet” telepítsenek, „amely egykor uralkodott Szerbiában. A csetnikség a mindig szabadságszerető szerb nép második világháborúbeli nemzeti ségyene. [...] A Crvena Zvezda nehéz földatrat váltalt magára. Nyilvánosan elhatárolta magát az ilyen félőruült politikai ötletektől, s általában a politikai marketingtől” (ZR, 1990. szeptember).

Azok között a politikusok között, akiket a *Partizanov vesnik* és a *Zvezdina revija* újságírói sovinizmussal vádolnak, Tuđmanon, Rupelen⁵ és Ibrahim Rugován kívül egy szerb politikusról is szó esik – Vuk Draškovićről. Szemernyi utalás sincs a hatalmon levő párt (Szerbiai Szocialista Párt) szerepére és annak vezetőjére, Slobodan Miloševićre, és kísérletet sem tesznek arra, hogy a lelátón uralkodó hangulatot összekössék az 1988–1989. évi szerbiai és Crna Gora-i nagygyűlésekkel. Említés sem esik a stadionokban és a politikai nagygyűléseken látható-hallható szlogenek, énekek és transzparenszek szembeötlő hasonlóságáról, pedig ezek főszereplője mindkét esetben Slobodan Milošević. A lelátói szurkolók és a nagygyűlések résztvevői is a legszívesebben így üdvözlrik őt: „*Slobo, a szerb, melletted áll Szerbia!*”⁶

„Szerbgyűlölők és focigyűlölők”

Amikor Szlovéniában, majd Horvátországban kezdetét vette a háború, a sportújságírók kollégáiktól, a politikai kommentátoroktól átvették a háborús propaganda beszédmódjának fő toposzait. Jugoszlávia szétesésének és a háború kitörésének okait, illetve ezen állapot következményeit a sportéletre az állami médiák „argumentumaival” magyarázzák. Egy cikk, amelyet a nemzeti bajnokság elhalasztása ihletett, így kezdődik: „A labdarúgó nemzeti bajnokság nem kezdődött meg a kitűzött időpontban, augusztus első szombatján. A Tuđman HDK-jának usztasa politikája által irányított Horvátországban kíméletlen háborús játékok folynak, amelyeknek a szerb lakosság esik áldozatául, éppen szerb volta miatt.” A cikkben említést kapnak a „horvát harcosok Szlavóniában és a Krajinában” is, akik „folytonosan a szerb népre támadnak, amely a háza küszöbét védi” (ZR, 1991. augusztus).

Az UEFA 1991. augusztusi határozatát – amely megtiltja, hogy az európai versenyek mérkőzéseit jugoszláv stadionokban játsszák le – hasonlóképpen úgy értelmezték, mint a „Jugoszlávia elleni, de nekünk úgy tűnik föl, hogy leginkább a Szerbia elleni általános álszenteskedést” (ZR, 1991. szeptember).

⁵ Dimitrij Rupel – Szlovénia függetlenségéért küzdő politikus, Szlovénia külügyminisztere ebben az időszakban. (*A szerk. megj.*)

⁶ Miloševićről mint a tömeges politikai nagygyűlések idejében (1988–1989) keletkezett népi-es kultúra hősről lásd: Čolović 1993: 28–37 és 1994: 23–27.

Ez a „szerbgyűlölők és a focigyűlölők sara”, magyarázza a *Sport* egyik kommentátora, aki a jugoszláv labdarúgás szétverőjének szerepét a „germán lobbinak” ítéli oda. „Az UEFA, mivel nyilvánvalóan germán beállítottságú, mindent megtesz annak érdekében, hogy szétzúzza a jugoszláv labdarúgást”, írja ez az újságíró, majd hozzáfűzi, hogy mindebben az „1933-as, 1939-es és 1941-es masírozások” visszatérése sejthető meg. Kommentárjának eszmeiségét már a cím is bejelenti: *Pofon a germánoknak* (S, 1991. október 14.). A második számú „legkeményebb és legidegesebb szétverő” szerepét Ausztria kapta meg (ZR, 1992. január). Ebbe a „szerbellenes lobbiba” Magyarország is beletartozik, amelyet a Belgrád helyett Szegeden lejátszott Crvena Zvezda – Anderlecht mérkőzésről szóló egyik cikkben olyan országnak tartanak, „amely különben nincs a horvátországi szerb nép oldalán” (ZR, 1991. november).

A jugoszláv válogatott és csapatok kizárását a nemzetközi versenyekről a szerb kormányzat nemzetközi elszigetelődését magyarázó azon modellel összhangban értelmezték, amelyet az állami média kínált föl. Eszerint Milošević Jugoszláviája azért van nemzetközileg elszigetelve, azért a kivitelezési-behozatali tilalom és az ENSZ más megtorló intézkedései, mert a nemzetközi közösségben a pravoszláv szerb nép ellenségei ülnek, mindenekelőtt a befolyásos német és vatikáni lobbik. Az ellenség azért gyűlöli a szerb népet, mert az náluk mindenben jobb és igazabb, és emiatt, e logikával összhangban vezették be a megtorló intézkedéseket a sportban is, hogy akadályozzák azt a népet, amely ezen a területen mindenki másnál előbbre jutott. Mint ahogyan az *Európa apró gonoszágai* című cikk írója velősen megfogalmazta, „azért akarnak bosszantani bennünket, mert a legjobbak vagyunk” (S, 1991. december 21.).

A Jugoszlávia elleni sportbeli megtorló intézkedések bevezetését hasonlóan értelmezte Milan Tomić, a Crvena Zvezda főigazgatója is, abban a nyilatkozatában, amelyet a *Zvezdina revijának* adott (1992. szeptember): „Mi egyedülálló veszélyt jelentettünk a világ sportja számára. [...] Az olimpiai játékokon a történelem középpontjában álltunk, ami azt jelenti, hogy minden egyes csapatsportban a dobogón lettünk volna. A világ ezt nem tudja elviselni. Különösképp azok nem, akik hatalmasok szeretnének lenni. [...] Például Németország a csapatsportágak terén semmit sem mutat föl. És Nagy-Britannia sem. Ha pedig az egyéni sport a nemzet előfeltétele, akkor a csapatsport a nemzet szelleme, ám ebben ők hiányt szenvednek. [...] Mindezek miatt biztos vagyok benne, hogy sok felemás sportnemzet nem tudta elviselni a mi egyre nyilvánvalóbb fölényünket éppen azokban a sportágakban, amelyek a korszerű média egyik alapját képezik. [...] Olyan óhajról van szó, amely azt akarja, hogy a szerb sportot ott sújtsák, ahol az a legkiválóbb világ színvonalú eredményeket mutatta. Félelmetes stratégia ez.”

A nyugati sportvilág állítólagos igyekezete, hogy a szerb sportolókat mint vetélytársakat kizárja, csak annak a háborúnak az újabb epizódja, amely immár két évezrede tart. „Egyébként”, folytatja Tomić, „a Nyugat Cornelius Sulla idejében, időszámításunk előtt az első században egyszer már a legalacsonyabb, cirkuszi szintre süllyesztette az olimpiai szellemet, a gladiátorok és a vér szintjére. Az athéni atléták és olimpiai győztesek nemessége hosszú időre eltűnt a latinok véres játékok iránti szükséglete miatt”.

A labdarúgó-menekültek érkezése Horvátországból a belgrádi csapatokba ugyancsak alkalmat kínált arra, hogy a sportújságírók a háborús propagandához folyamodjanak. Az eszéki Osijek egyik volt játékosának tulajdonítják a következő kijelentést: „Nem maradhattam abban a városban, ahol az embereket szerb és pravoszláv voltuk miatt legyilkolják.” Az újságírónak, aki a beszélgetést vezette, úgy tűnik, hogy a labdarúgó „szemének fényében látja mindazt a rosszat, aminek a szerb nép Szlavóniában ki van téve”. A cikk címe a megkérdezett labdarúgó egyik kijelentése: *Mindig három ujjal vetetem keresztet* (S , 1991. december 5.).

A szerbséghez és a pravoszlávshoz való kötődés ártatlan áldozatai a különböző katolikus országokban dolgozó edzőink is. A barcelonai Espanol labdarúgóklub 1991 végén megszakította szerződését Ljupko Petrović edzővel, és valahogy éppen ugyanebben az időben Bo idar Maljković kosárlabdaedző is munka nélkül maradt Barcelonában. „Mindketten”, magyarázza a cikk szerzője, „pravoszláv voltuk miatt fizettek rá. A katalánok megbocsáthatták sikereiket és sikertelenségeiket, de származásukat már nem. Késsel a torka alatt csak a Realban dolgozhat még egy szerb: Radomir Antić” (S , 1991. december 31.).

A szerb Zvezda

A nemzetközi elszigeteltség és a háború körülményei közepette a sporttal való foglalkozás, a labdarúgó-mérkőzések és a szurkolás, különösen külföldön, a legmagasabb szintű patriotizmus értékeivel bír. A szerb újságírók véleménye szerint a Crvena Zvezda és annak szurkolói a „szerbség” védelmezői, amikor olyan mérkőzésekre utaznak, amelyeket bajnokunk nem Belgrádban, hanem Szegeden vagy Szófiában játszik le. Egy riportban a Crvena Zvezda–Panathinaikos mérkőzésről, amelyet Szófiában játszottak le 1992 márciusában, a szurkolók a „példátlan patrióta” elismerést kapják meg, amely csak a szerb hadseregével mérhető össze, történelmünk legdicsőösebb pillanataiban. „A »daliák« hada – áll a riportban – szám szerint akkora volt, mint a szerb sereg, amelyet a Mrnjavčević testvérek vezettek a maricai ütközetbe. [...] Egy üldözött és az UEFA részéről kiátkozott csapat olyasmit

hajtott végre, ami soha senkinek sem sikerült. [...] A Crvena Zvezda FK 1991–92-es nemzetközi versenyszezonbeli csodája csupán az első világháborús szerb katonaságával mérhető össze. Ezt a katonaságot sokszor érte gyűlölet és megaláztatás a szövetségesek részéről, erősebb ellenség űzte ki a hazájából, azonban túlélte és győzedelmeskedett egy olyan fronton, amely mindig »idegenben« volt. [...] Nincs mentségünk, győznünk kell. Nikola Pašićnak ez az 1915-beli jelmondata, úgy tűnik, a Crvena Zvezda FK életmódja lett.”

A Crvena Zvezdát elkísérni egy ilyen akadályokkal teli úton nem más, mint a hazafiasság elsőrendű bizonyítéka: „a Zvezda szurkolói elképesztő patriotizmusról tesznek tanúbizonyságot. Az egyetlen fényes nemzeti és a világ által is elismert jelenségbe kapaszkodnak, a Crvena Zvezdába, úgy, mint egy fuldokló a szalmaszálba, és nem sajnálják sem idejüket, sem pénzüket, sem az igyekezetet, sem az iskolából való igazolatlan kimaradásokat, sem a főnökeiktől és az igazgatóiktól kapott kritikákat és fenyegetéseket”. A Crvena Zvezda mellett lenni ezekben a nehéz időkben valódi iskola, sokkal fontosabb annál, amelybe a tanáraik zavarják be őket. A riport szerzője néhány példát is fölhoz, közöttük ezt: „Egy belgrádi szülő elvitte tizenegy éves fiát Szófiába, a Zvezda–Panathinaikosz mérkőzésre. A gyerek két napot hiányzott az iskolából, s amikor emiatt az apa bement a tanárnőhöz, ezt mondta: „Asszonyom, én a fiamat a Crvena Zvezda mérkőzésére vittem Bulgáriába, tulajdonképpen azért, hogy élőben tartsak neki órákat hazafiasságból, az pedig már a maga lelkiismeretén múlik, hogy az elmaradt órákat igazoltként vagy igazolatlanként vezeti-e” (Te, 1992. december 25.).

1991 és 1992 folyamán a sportlapokban, de különösen a *Zvezdina revijában* az a szemlélet kezd gyökeret verni, hogy a klub legnagyobb értéke szerb identitása, a Crvena Zvezdának szurkolni pedig annyi, mint a „szerb-ségnek” és Szerbiának szurkolni. Pl. a *Zvezdina revija* egyik, 1991. augusztusi cikkében az áll, hogy a Crvena Zvezda „eredményei alapján európai csapat, de eredete, és főleg a szurkolók beállítottsága alapján – szerb”. Különösen azt emeli ki, hogy: „A horvátországi szerbeknek a Crvena Zvezda tulajdonképpen a nemzeti identitásuk része! Nem is olyan régen még azt sem mondhatták ki, milyen nemzetiségűek, de hogy kinek szurkolnak, azt mindig kimondhatták. »A Crvena Zvezda több labdarúgásnál, ő a szerb lét szimbóluma«, szól a *Naša riječ*nek, a horvátországi szerbek lapjának egyik utolsó számából vett idézet. »A Knin melletti Cetinán minden gyerek és legény fújja a Crvena Zvezda himnuszát, a pravoszláv Miatyánkot azonban kevesen«, tudósított nemrég a *Slobodna Dalmacija*. A tenji, borovói, mirkováci, bršadini és vukovári menekülteket befogadó kulai központban mintegy ötven kisfiú és kislány »Zvezda, Zvezda« kiáltozás mellett néhány labdát kért a kamerák előtt”.

A Crvena Zvezda szerb jellegének végleges kialakításában, a „szerbség”, azaz a szerb nemzeti identitás egyik legfontosabb szimbólumává avatásában az újságírók mellett a klub vezetői is részt vettek. Így Vladimir Cvetković, a Crvena Zvezda FK főigazgatója (később miniszter a szerb kormányban) egy 1992 augusztusában megjelent interjúban igyekszik tagadni a klub és a kommunizmus, illetve a múltbeli szerbiai kommunista hatalom közötti bármiféle kapcsolatot. „Először is”, mondja Cvetković, „a Zvezda nem a kommunizmus jelképe, címerünkben nem sarló és kalapács áll. [...] Ha kicsit jobban visszaporgetjük emlékeinket, világos lesz, hogy a mi klubunk sohasem élt teljes egyetértésben a hatalommal” (*Te*, 1992. augusztus 12.).

Ha Cvetkovićnak valóban kedve lett volna „egy kicsit jobban visszaporgetni a filmet”, akkor az 1986-ban (abban az évben, amikor ő a klub titkára volt) publikált *Crvena Zvezda*-monográfiában tizenöt politikai és katonai vezető adataira talált volna, akik 1948 és 1992 között a Crvena Zvezda FK elnökei voltak, az elsőtől, Mita Miljkovićtól az abban az időben utolsóig, Miladin Šakićig. Ugyanígy visszaemlékezhetett volna arra is, hogy ebbe a kiemelkedő monográfiába az előszót Dragoslav-Dra a Marković, az akkori hatalom egyik legbefolyásosabb embere írta, és ebben az előszóban azt is olvashatta Cvetković, hogy a „Crvena Zvezda” név „az ötágú csillagra emlékeztet, amelyért a forradalom idején a vérünket ontottuk” (Ršumović 1986: 32).

Irodalmár-politikusok is jelentkeznek, hogy tanúságot tegyenek a Crvena Zvezda szerb identitásáról. Petar D ad íc erre 1989-ben így emlékszik vissza: „A hetvenes években barátaimmal a legújabb korszak négy, a szerbek jelenkori társadalmi életében kiemelkedő szerepet játszó szervezetét emeltük ki: a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémiát, a *Politika* napilapot, a Prosveta kiadót és a Crvena Zvezdát” (*Politika*, 1989. január 30.).⁷ Brana Crnčević egy, a *Sport*nak adott nyilatkozatában látszólag ellentmondásosan azt vallja magáról, hogy ő „egy Partizan-szurkoló, aki a Crvena Zvezdának szurkol”. Ellentmondásnak persze nyoma sincs, mert a Crvena Zvezda Crnčević számára is a szerb identitás szimbóluma. „A Zvezda sikerei”, fűzi hozzá Crnčević, „sokat jelentettek a szórványban élő szerbségnek, de azoknak a szerbeknek is, akik itt élnek” (*S*, 1991. december 26.). Matija Bećković pedig azt meséli el egyik cikkében, hogy azért kezdett a Zvezdának szurkolni, mert „a szurkolásban egyben a nemzeti hovatartozás is kifejezésre jut” (*ZR*, 1992. március).

⁷ Hat évvel később D ad íc a kiemelkedő intézmények új toplistáját jelentette meg, amelyen már nincs rajta a Crvena Zvezda (de a Prosveta sem). A korábbi listáról megmaradt az Akadémia és a Politika, újként pedig, még hozzá az első helyen, a Szerb Pravoszláv Egyház áll: „Véleményem szerint”, mondja D ad íc, „a szerb nép három különleges jelentőségű intézménnyel bír, ezek: a Szerb Pravoszláv Egyház, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia és a Politika.” (*Politika*, 1995. január 25.)

Huligánok vagy patrióták?

A jugoszláv válság előtti időszakban a legelfogultabb jugoszláv szurkolók, de különösen a labdarúgás hívei a huligán szurkolók nemzetközi családjába tartoznak. Példaképüknek, akárcsak más szurkolói csoportosulások, az angol és az olasz szurkolókat tekintik, akik a hetvenes évektől erőszakos viselkedésükkel vonják magukra a figyelmet. Őket utánozva a mi szurkolóink is provokatív csoportelnevezéseket választanak, harcra kész vezetők körül csoportosulnak, a mérkőzésekre verekedéshez alkalmas eszközökkel vonulnak föl, petárdákat dobálnak a játéktérre, görögtüzeket gyújtanak, gigantikus méretű zászlókat lengetnek, de mindenekelőtt igyekeznek összetűzésbe kerülni az ellenfél szurkolóival, és törekszenek arra, hogy rendbontásra az idegen városokban kerüljön sor.

Szembeötlő a huligán szurkolók aszocialitása, ellenséges viszonyulásuk a társadalomhoz és annak hivatalos képviselőihez, ami sokszor még a klubok vezetőségével szemben is megnyilvánul.⁸ A társadalmi hierarchiával dacolva, a társadalmi értékrendet megfordítva a szurkolók egyfajta szubkultúrát alakítanak ki.⁹ Gyakorlatuk van ebben, hisz legalábbis dicsőítik az alkoholizmust, a vandalizmust, az örültséget, a szexet és az obszcén szóhasználatot.¹⁰

Mindemellett úgy tűnik, a huligán szurkolók valódi célpontja a környezetükben uralkodó tekintélyelv. Ha kinyilvánítják agresszivitásukat a vendégszurkolók ellen, ezzel a hazai erkölcsösözöket és a rendfenntartókat provokálják, ha pedig idegenben rombolnak, az az ottani rendbontókkal való versengés, nem pedig udvarlás a hazai sovínisztáknak.

A szurkolói folklór fontos részét képezik a „huligán” jellegű dalok, amelyekben a szurkolók tudatos provokációként az aszociális jöttmentek, semmirekellők, alkoholisták és örültek szerepét vállalják magukra. A „Cigányok” (azaz a Crvena Zvezda szurkolói) és a „Sírások” (a Partizan szurkolói) huliganizmusát a következő verssorok fejezik ki:

⁸ Milan (18 éves Partizan-szurkoló): „Engem nem nagyon érdekelnek ezek a szervezetek a szurkolók körül, sem pedig a klub vezetőségével való eszmecserék. Mert amint ők elkezdnek gyűlésezni, vége mindennek, ez már valamiféle politika, és ez engem egyáltalán nem érdekel.” (*Fölmérés*, 1990. január 17.) a (25 éves Crvena Zvezda-szurkoló): „Semmiféle gyűlésre nem megyek a Klubba. Oda a talpnyalók járnak, akik eltűrik, hogy ezek mindenfélét szarjanak nekik, csak azért, hogy belépőket osszanak szét vagy kifizessék nekik a jegy árát, ha valahova idegenbe kell menni. Mellesleg pedig, mi ezeket a belépőket és jegyeket ellopjuk tőlük” (*Fölmérés*, 1989. május 16.).

⁹ A szurkolói táborok ilyen aspektusból történő megfigyelését leginkább Benjamin Perasović szorgalmazza.

¹⁰ 1990 decemberében a *Politika* fotóriportere a Rad–Hajduk mérkőzésen „újfajta folklórra” lett figyelmes. „A Rad szurkolóinak egy fiatal csoportja, a Plavi vukovi [Kék farkasok] egy pillanatban derékig vetkőztek (egyesek pedig valamivel lejjebb).” A megjelentett fénykép e leírásnál többet mond (*Politika*, 1990. december 12.).

*Amíg a Föld a Nap körül kering,
a Zvezda huligánjai nem nyugszanak.*

*Sírások ezrei fogják
életüket a Partizanért adni.*

A szurkolói csoportosulások az angol, majd az olasz szurkolókat utánzóva általában olyan neveket választanak, amelyek kifejezik szerepüket: Vandálok, Mániákusok, Rossz fiúk, A gonosz hordái. A Crvena Zvezda egyik csoportja BAH-nak (Belgrades' Alcohols Hooligans) nevezte magát. Himnuszuk:

*Alkohol, alkohol, ez az igazi,
Nem is normális, ki nem szereti.*

A Hajduk szurkolói inkább e dalocskát kedvelték:

*A hajnal hasad, a nap ébred,
az egész észak tökrészeg,
mindenki részeg és drogos,
mi vagyunk a hajdukosok.*

A szurkolók a semmirekellők és a lázadók szerepében tetszelegve a „harcos” beszéd- és viselkedésmódjait éltetik. A zvezdások egyik csoportja Zulu Warriorsnak (Zulu harcosok) nevezte magát. A szurkolók nemcsak az idegenek és a szomszéd, más nemzetek ellen „háborúznak”, hanem a rivális városi klub szurkolói ellen is. A Partizan- és a Zvezda-szurkolók halottakkal, vérrel, fejszéssel és mészárlással teli fenyegetéseket váltanak egymással. Az elsőként említettek csatakiáltása: *Ha boldog vagy, ölj meg egy Cigányt!*¹¹ A „Cigányok” válasza:

*Fejsze a kézben,
kés a szájban,
vér fog folyni az éjjel,
vére Sírásoknak.
Ó, Sírások, Sírások,
nagy nullák vagytok,
úgy jártok, mint a békazabálók*

¹¹ Egy gyermekdal eltorzított változata. (A szerk. megj.)

*a Liverpool ellen.
38, 38 halott volt akkor,
meneküljetek csak gyorsan haza,
most is ennyi lesz a halott.*

A huligán szurkolók szóhasználat a ellenféllel való összetűzés a erőszak nyelvéből és az obszcén, pornográf, káromkodó szavak és kifejezések fegyvertárából kerül ki. Az „ölni” és a „baszni” szavak, ha nem jelentenek is egyet, de itt egyforma az értékük. Példánkban láthatjuk két olyan jellegzetességét a huligánok szurkolásának, amely a nemzetek közötti gyűlölet terjedése és a háborúra való fölkészülés pillanataiban elfogadhatatlanná vált: egyrészt az azonos etnikumú ellenfél sértegetése, méghozzá más nép klubja mellé állva, másrészt a pornográf szókincs, amely összeegyeztethetetlen egy fegyelmezett nemzeti harcossal:

*Ó, Zvezda, Zvezdácska, te széjjelbaszott kurva,
Basszon meg a Hajduk, basszon meg mindenki,
de különösen a Sírások.*

A stadionba való kijárást a szurkolók energiájuk fölszabadításaként, a feszélyezettségtől és a szabályoktól való szökésként élik meg. Legalábbis sokan válaszoltak így arra a kérdésre, hogy mi jót is találnak a mérkőzéseken. „Apám már kisgyerek koromban magával vitt a mérkőzésekre”, meséli Mihajlo (22 éves, Partizan-szurkoló), „egyszerűen megszerettem a tömegérezést, ezt a különös kiürülést. Van valami szép a mások iránti gyűlöletben, a gyűlöletben azok iránt, akik nem annak a csapatnak szurkolnak, amelyiknek te szurkolsz. Meg aztán ordíthatsz, amennyit csak akarsz. [...] Épp ez az, ami vonz, az életben úgyis minden a szabályok szerint megy” (*Fölmérés*, 1990. január 20.).

De „a nép megtörtetésének” idejében Szerbiában és Crna Gorában a szurkolók között egyre többen vannak azok, akik kihívó és agresszív viselkedésükre, különösen a más környezetből származó klubok ellen, hazafias igazolásfélét keresnek. Így Goran (23), a Vandálok (egy Partizan-szurkolócsoport) vezetője szerint „a szurkolókat a kiérdemelt elismerésben kell részesíteni, mert ők támogatták elsőként Szerbiát a változásokban”. „Úgy gondolom”, fűzi hozzá, „minden a stadionokban kezdődött. Mindig is köztudott volt, hogy a Zvezda és a Partizan szerb csapatok, a Hajduk és a Dinamo pedig horvátok, ennyiből áll az egész. Nincs tovább.” (*Fölmérés*, 1989. május 8.)

A szerbiai szurkolói folklórban (énekek, szlogenek, föliratok, zászlók, címerek stb.) az etnikai identitás addig mellékessé nyilvánított, illetve tiltott

témája a nyolcvanas évek közepétől már a fő tartalomként jelentkezik, egy időben ezen téma megjelenésével a politikai érintkezésben és a propagandában, ezen túl pedig a népszerű politikai nagygyűléseken, amelyek megszabták a szerbiai és a Crna Gora-i politikai élet hangnemét 1988 és 1989 folyamán. A szurkolók elsősorban a saját népükhöz tartoznak, a Zvezda és Partizan szurkolói szerbek, és elkezdik az ellenfél csapatát és annak szurkolóit más, nekik ellenséges népek képviselőinek látni.

Egy Crvena Zvezda-szurkoló tanúsága szerint a zágrábi útra, azaz az 1989. május 21-i Zvezda–Dinamo mérkőzésre való fölkészülés egy része mindenki számára kötelező volt. Minden egyes szurkolónak, a partizánosokat is beleértve, a kezére kellett tetováltatnia a szerb címer négy cé betűjét. „Képzeld el azt a jelenetet, amikor kezünkkel integetni kezdünk!” (*Fölmérés*, 1989. május 7.) A szurkolók nemzeti önmeghatározásának evolúciója Horvátországban is megfigyelhető, ugyancsak a politikai helyzet fejleményeinek hatása alatt, tehát a nacionalista hatalom létrejöttével.¹²

A Zvezda szurkolói, különösen az ellenfél stadionjában, gyakran kifejezik Szerbia és annak vezetője, Milošević iránti kötődésüket:

Mi vagyunk a Daliák a büszke Szerbiából.

Jöjjetek ki a teraszra, üdvözljétek a szerb fajt.

Kosovótól egész ' Kninig, szerb mind egytől egyig.

Slobo, szerb vagy te, melletted áll Szerbia.

*Ki mondja azt, ki hazudja, hogy kicsi Szerbia,
Nem kicsi az, nem kicsi az, Slobodant adta!*

*Manasztirka, manasztirka, a szerb pálinka,
melengeti a szerb sereget, ó, Slobodan.*

1990 elején a Zvezda szurkolói olykor Vuk Drašković nevét is kiáltozták, pl.:

¹² A szurkolás és a huligán szurkolócsoporthoz valódi kiskatétját Dražen Lalić spliti szociológus írta meg. Számunkra különösen tanulságosak azok a részek, amelyekben a szerző újragon-dolja azokat a változásokat, amelyek a nyolcvanas évek elején és közepén következtek be, amikor a szurkolók viselkedése egyre nyíltabban válik erőszakosabbá, „elveszíti korábbi jelképes jellegét”, és komolyabb egymás közti és a rendőrséggel való összecsapásokba torkollik, azaz amikortól ennek a viselkedésnek „szinte nincs is közös vonása a labdajátékkal”. Ez az irányvonal az említett szerző szerint a nyolcvanas évek végén is folytatódik, azzal, hogy „az összetűzések kitörésének alapvető háttere politikai lesz.” (Lalić 1990: 124-129)

*Zvezda, Zvezda,
mondjuk csak ki mindannyian,
Vuk Drašković is velünk van.*

De a Zvezda legnagyobb riválisa, a Partizan és annak szurkolói sem akarnak kimaradni ebből az önidentifikáló mozgalomból. A szurkolói szlogenek és dalcskák között ilyeneket is hallani:

*Szerb csapat a Partizan, a Partizan,
büszke lehet rá Milošević Slobodan.*

*Egész Jugoszláviában szól a rock and roll,
valódi szerb csak a Partizannak drukkol.*¹³

A „Daliák” nevet sem akarják a zvezdásoknak átengedni:

*A Daliák csak a Partizant szeretik,
a büszke Szerbia daliái ők,
a neve örökké fényesedjen,
éljen a Partizan és a szerb haza.*

A zvezdások persze ezt nem ismerik el, s így válaszolnak:

*Muzulmán csapat a Partizan, a Partizan,
Azem Vllasi büszkélkedik vele csak igazán.*¹⁴

Ennek ellenére a folklór arról tanúskodik, hogy a két csapat szurkolótábora közt etnikai alapú szolidaritás van létrejövőben, pl. egyes mérkőzéseken már együtt kiáltják, hogy „Szerbia, Szerbia!”. Ezzel párhuzamos a horvátországi Dinamo és Hajduk szurkolóinak olykori egybekelése, ők is el tudták felejtetni egymás közti leszámolásait, hogy együtt énekelhessék:

*Egy vérből valók a Dinamo és a Hajduk,
nem az fontos, ki lesz közülük a bajnok.
A Dinamo és a Hajduk két testvéri klub,
velük büszkélkedik Horvátországuk.*¹⁵

¹³ Ez a kétsoros a belgrádi Električni orgazam rockegyüttes egyik ismert számának variációja. A Hajduk szurkolói is átvették: *Egész Jugoszláviában szól a rock and roll, / valódi dalmát csak a Hajduknak drukkol.* (Ivo, 23 éves, Hajduk-szurkoló, *Fölmérés*, 1989. május 14.)

¹⁴ Azem Vllasi abban az időben a kosovói albánok vezetőjének számított. (*A szerk. megj.*)

¹⁵ Perasović 1988: 18–19

A horvátországi háborút megelőző években a Zvezda és a Partizan szurkolóit sokszor meghihleti a csetnik néphagyomány, és anyagot szolgáltat a szurkolói szlogenekhez és énekekhez. A csetnik dalokhoz abban az időben szabad eladásban, az utcán újra könnyen hozzá lehetett férni. Mivel e folklór lényege a kihívó hangnem és az ellenfél minél találóbb sértegetése, a csetnik dalok szurkolói változataiban több vér és mézsárlás van, mint az eredeti szövegekben. Ezt a következő példák bizonyítják:

*Mozog ám, mozog ám
a virág a sajkacsámon,
mindenkit megölünk,
ki a Zvezdáért nincs velünk.*

*Készüljetek, készüljetek, Sírások,
kemény harc vár ránk,
hullnak majd a hős fejek,
mészároljuk le az usztasa
(más verzióban: a Cigány) testvéreket.*

*Zágrábon át, Zágrábon át
vonul a szerb sereg,
mindenkit megölünk,
aki nem jön velünk.*

Ezek a példák azt szemléltetik, milyen jó alapanyagnak bizonyult a csetnik folklór a szurkolói szlogenekhez és énekekhez. Különösen a harcias, fenyegető jelszavak, de az áldozatvállalás motívuma is fölhasználható. Erről egy háborús népdal szurkolói átdolgozása tanúskodik, egyébként partizános változata az ismertebb:

*Testvérek vagyunk, mindketten szurkolunk,
ne sírj, anyánk, ha a fronton meghalunk.*

A „Daliák” a háborúba mennek

1990 végétől a sportlapok, különösen a *Zvezdina revija*, pozitív változásokról írnak a Crvena Zvezda szurkolóinak viselkedésében, s ez szerintük a kemény mag új vezetőjének, eljko Ra natović Arkannak az érdeme – azé az emberé, aki a mind szélesebb nyilvánosság figyelmét vonja magára. Neki tulajdonít-

ják a Crvena Zvezda vezetőségének és a szurkolók egy fegyelmezetlen részének kibékítését, azt, hogy rendet és egységet teremtett a különböző, egymással haragban lévő szurkolótáborok között, és a legfontosabbat, hogy sikerült neki a szurkolást a politikai szenvedélyektől és érdekektől elválasztania.

A Ra natovićról szóló első cikk a *Zvezdina revija*-ban jelent meg. Ő egy, „a Zvezdához közel álló ember, a marakanai történesek kiváló ismerője, aki abban segíti a Daliákat, hogy a politikát hagyják a politikai küzdőterekre”, továbbá megtudjuk, hogy „a Zvezda északja”¹⁶ már abban a pillanatban megmentőjének kiáltotta ki, amikor tekintélyével sikerült az összeveszett feleket kibékítenie” (ZR, 1990. december). A cikk mellett a Daliák egy csoportjának fényképe szerepel eljko Ra natovićyal, akinek fején baseball-sapka, lábán sportcipő, akárcsak a többiekén. Ra natović csatlakozásával, úgy tűnik, eloszlik minden veszélye annak, hogy megvesse közöttük a lábát „a politikai részegség általában, de különösen a csetnikség formájában” (ZR, 1990. szeptember). Erre a *Zvezdina revija* már korábban figyelmeztetett, ettől a pillanattól kezdve pedig új módon ír a Zvezda szurkolóiról, igencsak dicsérve viselkedésüket. Maga a klub is sietett ellenszolgáltatásban részesíteni a Daliákat, amiért Ra natović szurkolókomisszárnak szót fogadnak, azzal, hogy a nyolcvan legodaadóbb szurkolót saját költségén magával vitte Glasgow-ba a Rangers elleni mérkőzésre. Az útvezető maga Ra natović volt (ZR, 1990. december). A Daliák körében zajló eseményeknek a *Zvezdina revija* még egy kommentárt szentelt (1990. december): „A közönség diadalmaskodott a politika fölött”. Belgrádban „agresszív kísérletek történtek a sport átpolitizálására”, habár „sokkal kevesebb, mint másutt”, annál az egyszerű oknál fogva, hogy „a belgrádiak hagyományosan a valódi sport kedvelői”. A veszély azonban fennállt, hisz „nem nehéz megfertőzni ezeknek a fiatal embereknek a lelkét”, a „pártok emberei pedig, arra törekedvén, hogy mindenáron megnyerjék a választásokat” (az 1990-es parlamenti választásokat), „a nyugati demokrácia legrosszabb vívmányait próbálják utánózni”. Így történhetett meg, hogy „Belgrádot sem kerülte el a nemzeti ereklyék behozásának kísérlete, és egy ideig feszült volt a viszony a fiatalok bevont része és a Zvezda vezetősége között”. De íme, megjelent Ra natović, azaz „sor került a Daliák önszerveződésére”.

Ezeknek a cikkeknek az alapján kétségtelen a „nemzeti ereklyék” bevittele a lelátókra, és mindaz, ami ezzel jár, ám az még kérdés, mindez kinek a kezében összpontosul, azaz ki irányítja az agresszív sovínisza indulatokat, így kié használatuk monopóliuma a politikai, illetve háborús célok megvalósítása érdekében. Küszöbön álltak a horvátországi és a boszniai háborúk.

¹⁶ Azaz a Zvezda stadionjának északi részén szurkoló Daliák. (A szerk megj.)

A határozatot arról, hogy megkezdje a Zvezda szurkolóinak fölkészítését a valódi háborúra, Ra natović – saját bevallása szerint – még a zágrábi Dinamo–Crvena Zvezda találkozón, 1990. május 13-án hozta meg. „Tizenharmadikán volt a meccs”, meséli majd néhány évvel később, „ezután azonnal szervezkedni kezdtünk [...] A háborút már a zágrábi meccsen előreláttam, és tudtam, hogy az usztasa török újból szerb gyerekeket és nőket gyilkolni”.¹⁷

1990 vége felé Ra natović azzal vonta magára a nyilvánosság figyelmét, hogy az Una menti Dvorban letartóztatták. Hat hónapot töltött a börtönben, a vád: azért jött Krajinába, hogy segítsen az ottani szerbeknek, akik abban az időben fegyveres ellenállásba kezdtek az új horvát hatalom ellen (ezt akkoriban „rönkforradalom”-nak nevezték¹⁸). Közvetlenül letartóztatása előtt Ra natović megalapította a Szerb Önkéntes Gárdát, de akkoriban a nyilvánosság erről nem sokat tudott.

Szabadulása után a Daliák vezére és a Szerb Önkéntes Gárda parancsnoka részt vesz a szlavóniai összetűzésekben, amelyek 1991 nyarán valódi háborúvá szélesednek ki. Az önkéntessereg bázisát a Crvena Zvezda szurkolói képezik. A *Srpsko jedinstvo*-nak adott interjújában (1994. november), a szlavóniai háborús napokra visszaemlékezvén, Ra natović arról beszélt, hogyan készültek föl harcosaival: „Figyeljen, mint szurkolók, először fegyver nélkül gyakorlatoztunk. [...] Kezdetől fogva nagyon fontosnak tartottam a fegyelmet. Tudják, milyenek a szurkolók, hangoskodnak, szeretnek inni, bolondozni, én ezt megváltoztattam, arra kényszerítettem őket, hogy nyiratkozzanak meg, hogy rendszerezen borotválkozzanak, hogy ne igyanak – és utána minden beindult.”

A *Zvezdina revija* 1991 decemberi számától kezdve rövidebb szövegeket jelentet meg *Írások a frontról* címmel a „legendás eljko Ra natović Arkanról, aki a Zvezda daliáinak vezetője és a tigrisek parancsnoka, akiknek nagy érdemük van Vukovár fölszabadításában”. A lap csak 1992 márciusától kezdett részletesebben írni a Zvezdának a szlavóniai harctéren tartózkodó szurkolóiról. A *Puskák a vállon, zászlók az emlékezetben* című riport képen és írásban mutat be „egy napot a Daliákkal a Szerb Önkéntes Gárdában”.

„Rendesen megnyírt fejkön fekete katonasapkával énekelve menetelnek: »A szerb katonaság, ezek vagyunk mi, Arkan tigrisei, önkéntesek egytől egyig, a szerb földet nem veheti el tőlünk senki.« A léptek hangja mintha ritmust és erőt adna a dallamnak. Már eltűntek az erdőben, de továbbra is halatszik: »Harcba, harcba, harcba, minden szerb a harcba, otthonodat soha ne hagyd el, védőszent és Isten van a szerbbel.« Visszapörgetem emlékeimet,

¹⁷ *Srpsko jedinstvo*, a Szerb Egység Pártjának lapja, 1. szám, 1994. november

¹⁸ A krajínai szerb falvak lakosai rönkökkel, gerendákkal torlasztották el a falvaikba vezető utakat, hogy megakadályozzák a horvát rendőrség alakulatainak bevonulását. (A szerk. megj.)

a bátor ifjakat az európai stadionokba képzelem. Pontosan tudom, ki hol állt, ki kezdett elsőként a dalba, ki lengette a zászlót, ki gyújtotta meg az első fáklát. Arkan daliái. [...] A *Zvezda* minden egyes új számát mohón olvassák. A világ legjobb szurkolói. [...] Szurkolói kellékeiket a Marakana tövében hagyták, és puskával a kezükben háborúba indultak. Megfélemlíthetetlen harcosok, hősök mind egytől egyig.” (ZR, 1992. március)¹⁹

A *Zvezda* labdarúgói sem feledkeztek meg fronton lévő szurkolóikról. Az első csapat tagja, Vladan Lukić a *Sportski uurnal* egyik számában dicséretet kap, mert „Eddig már négyszer látogatta meg Erdődön bajtársait”, és mert azt tervezi, hogy velük ünnepli majd az új, 1992-es évet. Egy mondatát is közlik: „Hű szurkolóink a Marakana északi részéről nyilvánvalóan Szerbia történelmének legszebb oldalait írják” (S, 1991. december 15.). Csapat-társa, Siniša Mihajlović arról panaszkodik, hogy a háborúról való gondolkodás megakadályozza abban, hogy a labdarúgásra összpontosítson: „Szurkolóink a harctéren vannak. [...] A népem haldoklik és vérét ontja, hogyan játsszak így?! Azon gondolkozom, illik-e ennyi áldozat mellett játszsanunk és örülnünk.” (Te, 1991. december 11.)

A szurkolóharcosok nem feledik el csapatukat és énekeiket. Már bebi-zonyosodott, milyen könnyen cserélik ki motívumaikat a szurkolói és a harci énekek. Sok szurkolódalt, amely a csetnik és a hazafias néphagyomány variációiból keletkezett, újra eredeti formájában énekelték, egyes esetekben pedig eredeti szurkolódalok váltottak formát. Ezek a szövegek részei a különböző szurkolócsoporthoz közös örökségének, előadásukat mindig az adott szükségletekhez igazítják. Közöttük találjuk ezt a két versszakot is:

*Az éjjel itt balhé lesz,
az éjjel itt bolondokháza lesz,
ehol mennek a huligánok
a belgrádi (zágrábi, spliti) utcákon.
Csattogjanak a fejszék,
Csörögjenek a láncok,
Jönnek már a Sírások (Cigányok),
a legnagyobb bolondok.*²⁰

¹⁹ 1992 nyara, Szlavónia után Arkan és daliái a boszniai háborúban vesznek részt. Rade Leskovac, a szerb paramilitáris egységek egyik parancsnoka nosztalgikusan emlékszik vissza azokra a napokra: „Ma is álmodozom arról, hogy egykor mi volt, látom a földesút porát és a szerb zászlót, amelyet Ra natović és a legényei vittek, látom a *Zvezda* szurkolóinak zászlaját is. Falvainkon áthaladóban mindig kürtöltek, és szájról szájra szállt – Arkan, Arkan!” (Svet, 1993. szeptember 6.)

²⁰ A „Megint lesz pokol, megint lesz örület, mennek már a huligánok a zágrábi utcákon” változatról Perasović (1988: 19) tudósít.

A háborúban az önkéntes paramilitáris alakulatok tagjaiként a szerbiai szurkolók énekeiket az új célhoz idomították. Így jött létre ez az ének, amely a palei *Javnost* című hetilapban, 1993 októberében jelent meg:

*Pokol lesz itt megint,
őrület lesz itt megint,
mennek már a harcosok
a fočai utcákon.*

*Mennek már a csetnikek,
mennek már a harcosok,
mennek már a Čoso
szerb önkéntesei.*

*Nem félnek Alláhtól,
nem félnek semmitől,
nem félnek Alijától
és annak törökjeitől.*

A sport mint fölkészülés a katonaságra

A szurkolók csoportjainak szervezett bevonása a háborúba, miközben azok megtartják szurkolói identitásukat, új módon tárja elénk az erőszak, a sport és a társadalom viszonyának problémáját. Ez a probléma az elmúlt két évtizedben főleg a huligán szurkolók szélsőséges csoportosulásainak aszociális, romboló és erőszakos, gyakorta bűnöző jellegű viselkedéseként lett meghatározva. Azokban az országokban, amelyek szembetalálják magukat a szurkolói csoportosulások agresszivitásának növekedésével, a megfelelő (politikai, rendőri, sportbeli, nevelői stb.) eszközöket keresik, amelyekkel útját állhatnák az agresszivitásnak mint társadalmi negatívumnak, illetve amelyekkel békés mederbe terelhetik a szurkolást. A Daliák háborúskodásának (mellék)története azonban azt mutatja, hogy egy olyan országban, ahol a szurkolói huliganizmus szembeötlő jelenség volt, háborús időben a szurkolói agresszivitás az állam számára nem más, mint a „gyűlölet tőkéje”,²¹ a szurkolók pedig „ágyútöltelékek”. Az államnak most nem áll érdekében, hogy megfékezze a szurkolók erőszakos viselkedését, már csak azért sem, mert háború alatt az ritkán nyilvánul meg a megszokott módon. Ellenkezőleg, az áll érdekében, hogy a „gyűlölet tőkéjét” háborús célok megvalósítására használja föl.

²¹ A „gyűlölet tőkéjéről” lásd: Čolović 1993: 93–98.

A 20. századi állam tanulmányozói már megfigyelték, hogy az úgy érdeklődik a sport és a testnevelés iránt, mint afféle katonai előképzés iránt. Ez különösen a totalitárius államokra vonatkozik, illetve azokra, amelyek háborúra készülnek.

A kommunista államokban a sport iránti fokozott érdeklődés fő ösztönzője az a meggyőződés volt, hogy a sport a politikai propaganda és az esetleges háborúra való fölkészülés fontos eszköze lehet. Így néztek a sportra a volt Jugoszláviában is. A Crvena Zvezda sportegyesület alakuló közgyűlésén (1945. március 4.) elhangzott beszédében Zoran Vujović kijelölte a sport két fő feladatát az új kommunista államban: „Egyrészt a test megerősítése az ország előttünk álló följújtásához, másrészt a fiatalok egybegyűjtése és egyesítése, függetlenül azok korától és helyzetétől. Legnagyobb és legszentebb feladata pedig a front odaadó és testvéri segítése” (Ršumović 1986: 37).

Azzal az elképzeléssel, hogy a szurkolás azonos lehet a háborúra való fölkészüléssel (ha szükség van rá), a Tito halála utáni korszakban is találkozhatunk. A *Srce na traviban* [Szív a gyepen], Nedeljko Neša Popadić hazafias-sportos verseskötetében, amelyet a belgrádi Sportska knjiga jelentetett meg 1982-ben, a *Navijač [Szurkoló]* című verset is olvashatjuk:

*Azok közül vagyok
akik győzelem után késő éjjelig énekelnek.
És akik az ellenfél szurkolóinak
szétverik a fejét,
azok közül, akik, ha kell, holnap a harctérre mennek
és sportászoló helyett
puskát tartanak kezükben...*

Ezek a szurkoló-hazafiak, a labdarúgókkal együtt, Tito hadseregét képezik:

*És ezért... Még mielőtt az ismerős síp,
a mérkőzés kezdetének jele megszólal,
emlékezzetek vissza a partizánok földjére
és tudjátok: ti vagytok most
Tito serege!
[...]
Előre a haza nevében... A Virágház²² nevében...
Előre a csillag nevében... Előre, előre Titóért!*

²² A Virágház nevezetű belgrádi épületben temették el Titót. (A szerk. megj.)

A huligánforradalom

Közvetlenül a jugoszláviai háború kitörése előtt a szerb háborús propagandának sikerült a szurkolók agresszív energiáját átirányítani a harctérre, úgy, hogy megnyilvánulásainak a hazafias önfeláldozás értelmét és értékét tulajdonította, ha már nem is Titóért és a Virágházért, de a nemzeti közösség új és fölújított jelképeiért és eszméiért. Tehát szemben azzal, hogy a békeidőben a huligán szurkolók pacifikálására törekedtek, itt most már militarizálásuk volt a cél.

Mivel bizonyított tény mind a huligánok békeidőbeli jelenléte a sportpályákon és másutt, mind az aszociális és bűnözői csoportok részvétele a volt Jugoszlávia területén folyó háborúkban, ezek alapját képezhetik egy olyan értelmezésnek, mely szerint e háborúk azoknak a huligán szurkolóknak a vandál, romboló hadjáratai, akiket az állam megnyert saját háborús politikája céljainak, fegyelmeztette tett, fölfegyverzett, és elküldte őket, hogy megverekedjenek az „ellenséggel”, úgy, mintha csupán szurkolók közti összetűzésről lenne szó egy labdarúgó-mérkőzésen.

De hogy lehet e fegyelmezetlen huligánokból ilyen könnyedén fegyelmeztett harcosokat fabrikálni? Igaz-e, hogy a megszelídíthetetlen, kitörő szabadságvágy, a dühöngés, a legalantasabb ösztönök előtérbe kerülése képezi a huligán szurkolók viselkedésének lényegét? Ebben az esetben az, hogy a szurkolók átváltoztak harcosokká (a katonai kiképzés, a nyíratkozás, a drog- és alkoholfogyasztás tiltásának segítségével), azt a föltételezést vonhatja maga után, hogy alapvető metamorfózison mentek keresztül azért, hogy a fegyelmezetlenség káoszából kényszer hatására átléphessenek a katonai fegyelem világába.

Okunk van rá, hogy egy efféle magyarázatot megkérdőjelezzünk. Az újabb szociológiai és etnológiai kutatások nyilvánvalóvá tették, hogy a szélsőséges szurkolók látszólag zilált, kaotikus világában is rend uralkodik. Viselkedésüket ugyanis íratlan szabályok, kódok, protokoll, hierarchia és fegyelmezettség határozzák meg.²³ Ha ezt figyelembe vesszük, logikus, hogy miért pont egy szurkolótáborból lehet a legkönnyebben önkénteseket verbuválni: mert ez a csoportosulás már eleve át van hatva a szervezettség és az alázatosság szellemével. A szurkolók harcosokká való átváltozása a már létező struktúra újragondolása, és csak egy ilyen átváltozás révén lehetséges az, hogy a csoport megőrizze szurkolói identitását (Arkan önkéntesei, a Tigri-sek továbbra is Daliák maradtak) és a szurkolói folklórt.

²³ Többek között Christian Bromberger francia etnológus is erre a következtetésre jutott a marseille-i Olimpique és a torinói Juventus szurkolóinak viselkedését elemezve (1987: 13).

De ha ez nincs így, ha elfogadjuk, hogy a huligánok, amint azt magukról vallják, valóban a törvényszegést, a részegeskedést, a káoszt és az örületet dicsőítik, a háború akkor sem jelent számukra komolyabb változást. Mert hát azt senki sem mondja, hogy a lenyírt hajú és megfegyvelmezett huligán szurkolóknak tilos az ellenség gyűlölete, és senki sem akadályozza meg őket abban, hogy addig élvezzék a gyűlölködést és a gyilkos bosszút, ameddig csak kedvük telik benne. Ez pedig azt jelenti, hogy a harcosokká vált huligánok kaotikus viselkedésének megszelídítése csak látszólagos, s hogy valójában csak a háborúban ízelhetnek meg a békebeli elemi tilalmak áthágásának ízét, beleértve a legagresszívabb viselkedést is a stadionokban. A horvátországi és boszniai háború sötét történetei szadista eseményekről tudósítanak, amelyeket katonai föladatokat ellátó és katonaruhába bújt emberek rendeztek, s azt sugallják, hogy az erőszak legdermesztőbb formái megvalósításának szabadsága, amelyet a háború nyújt, össze sem hasonlítható azzal a szabadsággal – még a legnagyobb méretű dühöngésekkel sem –, amelyet szurkolóként „ízlelhetek meg”.

A huligán-harcos jelensége a jugoszláv háborúban kétségbe vonhatja velünk azt a föltevést, miszerint a szurkolói erőszaknak szociálpszichológiai szempontból pozitív szerepe van. Egyes szerzők, akik ezt a tézist képviselik, a szertartásos, szimbolikus, farsangi-látványos erőszak-megnyilvánulások és a valódi erőszak megkülönböztetését követelik, azzal, hogy azokat az eseteket, amikor a szurkolói erőszak manifesztálódik, véletlen összetűzéseként, szélsőséges esetekként értékelik. Eszerint a sportesemények, különösen a labdarúgó-mérkőzések, azáltal, hogy az agresszivitást szimbolikus jellegűvé teszik és ünneppé, szertartássá változtatják, katarzis-megelőző (profilaktikus) szerepet töltenek be. A futballmérkőzés tulajdonképpen háború, egy „ritualizált háború”, nemcsak azért, mert az újságírók a háborús szótár segítségével írják le, hanem azért is, mert a szurkolói kellékek, a zászlók, a dobok, az egyenruhák mind-mind egyfajta szimbolikus háborúzásra utalnak. Alain Ehrenberg véleménye szerint itt voltaképpen egy „önmutogatási óhajról” van szó (Ehrenberg 1986: 148–158).

Michel Maffesoli a jelenkori sportot az erőszak ritualizálójának látja, annak intenzitása, elterjedtsége és megnyilvánulásának módjai az ókori bacchanáliákkal és a középkori lovagi tornákkal analógok. Véleménye szerint a ritualizált kitörések a sportban „segítenek abban, hogy a társadalom egésze áthatódjon az agresszivitással, amely a fanatizmusban vagy az integrizmus más formájában veszélyes irányt kaphat. Ezek az erőszakos kitörések – azáltal, hogy előnyben részesítik a fúziót és a konfúziót egy efemer istenség: egy sportsztár vagy egy címerrel rendelkező csapat körül – megakadályozzák azt, hogy az erőszak egy másik istenség körül csoportosuljon, melynek valóban

vérengző kíváncsiak vannak. [...] Mindenesetre ez kevésbé ártalmas, mint a becsületre hivatkozó mérsárlás az állam, a nemzet nevében” (Maffesoli 1990).

A sportban és a szurkolók körében megnyilvánuló szertartásos, korlátozott erőszakot egyes szerzők a modern, ipari gazdaságra alapozott társadalom vívmányának tekintik. Herbert Spencerre és követőire (például Norbert Eliasra) hivatkozva, akik szerint a premodern, militarista társadalomtól eltérően a modern társadalom jellegzetessége a nyílt, korlátozatlan erőszak átváltozása szabályozott és korlátozott erőszakká, P. Marsh arra a következtetésre jutott, hogy a sportban az erőszak olyan modern, korlátozott, ritualizált formában jelentkezik, hogy már csak az erőszak illúziójáról, látszólagos erőszakról van szó. Ahogy Krešimir Petrović szociológus fogalmaz, akitől a spenceriánus hozzáállás bemutatását kölcsönöztük, „Marsh a jelenkori labdarúgó-szurkolók viselkedésében egy egyre humanizálódóbb tendenciát lát. [...] A szerző azt szuggerálja, hogy az erőszak ritualizációja hatásos” (Petrović, 1990: 35).²⁴

*

A mi példánk azonban azt mutatja, hogy a huligán szurkolók egy része nagyon is készen állt arra, hogy átirányítsák őket a háborús alakulatokba, s hogy a stadionokat és a verekedéseket gond nélkül fölcserélték a harctérrel és az államnemzet érdekében történő öldökléssel. Az agresszív szurkolók szertartásos, szimbolikus jellegű háborúzása a stadionokban, amely lassan a szurkolói csoportok közötti véres összetűzésekbe ment át, úgy tűnik, mégsem nyújt hatást ellenszert a valódi erőszak terjedése ellen.

Ez azt jelenti, hogy a háború lenne a megoldás a huligánok erőszakoskodására? Hisz valóban megadja az átvitel lehetőségét, azaz alkalmat ad arra, hogy az erőszak úgy legyen átirányítva, hogy annak célpontja immár ne a hatalom és az elfogadott társadalmi értékrend legyen, ami ellen (békeidőben) a huligán szurkolók agresszivitása irányul, hanem a Nemzet külső ellenése. A rezsím bizonyítottan kemény és vakbuzgó harcosokat kap, akik a széleskörű vélemény szerint a piszkos ügyek végrehajtásában sikeresebbek a hivatasos hadseregnél; egyszersmind alkalmat ad a szurkoló-harcosoknak arra, hogy jóvátegyék békebeli bűneiket, és fölládozván magukat a Hazáért, visszatérjenek majd annak karjaiba, hogy elnyerjék szeretetét bűnbánó tékozló fiúkként. Azaz az állam a háború segítségével átszervezi a huligán szurko-

²⁴ A labdarúgás és a szurkolás rituális aspektusáról nálunk többek között Ivan Kovačević és Vera Marković írt. V. Marković a szertartásos viselkedést szemléltető érdekes belgrádi példákat hoz fel (1987 tavasza): a klub himnuszának eléneklése, a zászló előtti tisztelgés, a zászló szétbontása és kézzel kézre adása, a szurkolói csoportok üdvözlése, élő kakas bedobása a pályára, letérdelés és meghajlás (1990: 142-143).

lók agresszivitását (és ezen modell alapján más aszociális csoportokét is), úgy, hogy az a társadalom számára hasznossá válik, vagy ahogyan azt ma mondanák, „pozitív energia”, a háború utáni élet alapja lesz.

Vagy közelebb állna az igazsághoz az, hogy a háború – különösen az a fajtája, amelyben a Crvena Zvezda szurkolói előbb mint Daliák, majd mint Tigrisek kitűntek – alkalom a huligánlázadás végső győzedelmeskedésére, a rombolás folytatására és szétterjedésére, ami végső soron a polgári társadalom alapértékei ellen irányul? A huligánok szubkultúrája, ahogyan B. Persović fogalmaz, a romboló-szurkolók vezetőinek nemzeti hőssé való átalakításával igyekszik uralkodóvá, a társadalmi elit kultúrájává válni. A történelem több ilyen elképzelés sikeres megvalósítását jegyzi föl, s ezeket szerzőik általában, akár bal-, akár jobboldaliak voltak, forradalminak nevezték. Ma jó úton haladunk afelé, hogy a történelemnek még egy huligánforradalmár-álom valóra válásának szép példájával szolgáljunk.

Trauma katarzis nélkül

DRINKA GOJKOVIĆ

Hogy miért kedvelik az írók az ideológiát, az pontosan annyira nem világos, mint amennyire világos az, hogy az irodalom nem tűri el az ideológiát. Nincs semmilyen szabály, amelynek alapján megállapítható lenne, hogy az írók közül kik hajlamosak ideologizálni, vagy melyik ideológia különösen vonzó a számukra.

A szerb közéletben az 1980-as években az ideológia előállítói között az Udru enje knji evnika Srbije (a továbbiakban: UKS [a Szerbiai Írók Egyesülete]) volt az egyik legtüzeesebb szervezet. Emellett azonban a nyolcvanas évek végének ideológiai energiája fordítottan arányos azzal az energiával, amelyet az UKS szabadított föl a nyolcvanas évek kezdetén az ideológiától való megszabadulás során. Emlékezzünk csak vissza, a nyolcvanas években az UKS meglehetősen lendülettel haladt a demokrácia felé. Az elvárásokkal ellentétben az amplitúdó másik végén kötött ki – a szimpla nacionalizmus árkaiban. Az évtized eleji, a régi hatalom ideológiájával szembeni ellenállás az évtized végére az új hatalom támogatásává degradálódott, olyan mértékben, hogy az már az új ideológia megteremtését és megkoronázását segítette elő.

Ellenállás a költészet fölötti bíraskodással szemben

Az UKS sohasem távolodott el teljesen az éppen zajló ideológiai-politikai folyamatoktól. Az írók szakmai-ideológiai társaságaként alapították meg, s hosszú ideig annak a rendszernek a kísérője és támogatója volt, melynek védőszárnyai alatt létrehozták. A „kurzustól” való eltérések, melyekre időnként *intra muros* került sor, nem okoztak nagyobb nyilvános megrázkódtatásokat, s ezekért az akkor meghonosodott gyakorlat szerint egyének bűnhődtek meg, nem túl drámai mértékben – a tisztségről való leváltás és az időnkénti nyilvános megrovás formájában. Intézményesen az UKS a hatalom mellett állt, akkor és olyan mértékben, amikor és amennyire azt elvárták tőle.¹

Változásokra 1981-ben, nem egészen egy évvel Josip Broz Titónak, Jugoszlávia örökös elnökének halála után került sor. Első ízben történt penge-

¹ E kérdést részletesen és érdekfeszítően ismertette: Popović, R. 1991

váltásra az UKS és az akkori hatalom között. Gojko Đogo *Vunena vremena* [Gyapjas idők] című verseskötetének bírósági betiltása miatt az UKS erőteljesen ellenezte a bíróságnak a költészet ügyeibe való beavatkozását, és nyilvánosan bírálta a rendszert a művészi szabadság elfojtása miatt.

Az ilyen intézményesített szerepvállalás addig nem volt szokásos. Eltekintve két egyetemi kar és két művészeti akadémia hallgatóinak tíznapos sztrájkjától, amelyet Vladimir Mijanović 1970. októberi politikai elítélése miatt tartottak meg,² az a disszonáns hang, amelyen az UKS megszólalt, addig többnyire egyénekre és intézményeken kívüli kisebb csoportokra volt jellemző. Kinyilvánítva eltökéltségét, hogy mint intézmény száll szembe a hivatalos politikával, az UKS a „Đogo-ügyben” nem csak a politikai névtelenségből lépett ki, hanem intézményesen is tevékenykedni kezdett a társadalom demokratikus átalakításáért.

A *Vunena vremena*t visszavonták a nyomdából, s a könyvet 1981 májusában megsemmisítették, mert „gyalázta forradalmunk legnagyobb értékét és jelképét” – az elhunyt Tito elnök személyiségét. Ezzel egyidejűleg nagyszabású kampányt indítottak a könyv kiadását tervező Prosveta Kiadóházon belül. A közvéleményt rendszeresen tájékoztatták a vétkesek leleplezéséről, arról, ki felelős azért, hogy átengedték a szűrőn a problematikus verseket, amelyek tartalmát csak néhány szerkesztő és az államügyész ismerte. Bünvádi eljárást indítottak Gojko Đogo ellen, és a Szerb Szocialista Köztársaság Legfőbb Bírósága 1982 februárjában helybenhagyta a belgrádi kerületi bíróság elsőfokú ítéletét: a versgyűjtemény szerzőjét egy év börtönbüntetésre ítélték, mert elkövette a Jugoszlávia büntetőtörvénykönyvének 133. szakaszában megfogalmazott bűncselekményt, melyet verbális deliktum néven ismertek (jogi kifejezéssel: „a vélemény büntette”).

Amikor 1983 márciusának végén Đogót beidézték börtönbüntetésének letöltésére, az UKS a „Francia utca 7”³ tribünjén tüstént megszervezte a számos irodalmi tiltakozóestek közül az elsőt, azzal a céllal, hogy elérjék a büntetés törlését. Nem sokkal később, 1983. április 1-jén az UKS közgyűlése is követelte Jugoszlávia Elnökségétől, hogy nyilvánítsa semmisnek az ítéletet, mert az „veszélyezteti az alkotói szabadságot és az alkotó egzisztenciáját”.⁴

1983. június elején az állami szervek úgy döntöttek, hogy Đogo „egészségügyi okokból” ideiglenesen megszakíthatja börtönbüntetésének letöltését. Az utolsó tiltakozóestet június 6-án tartották meg.

² Lásd: *Dokumenti*, 1968 június, 1971, 349 és 515–518., és Popov, N. 1983

³ „Francuska 7” – azaz Francia utca 7. Itt van az UKS székháza. (A szerk. megj.)

⁴ A UKS 8. küldötti közgyűlésének közleménye, lásd: *Knji evne novine*, 668. szám, 1983. április 7.

A „Đogo-eset” miatt megrendezett tiltakozóestekkel az UKS első ízben vállalt jelentős közszerepet. Addig úgyszólván sohasem történt meg, hogy valamelyik intézet föllázadt volna saját tagjának politikai okokból történő letartóztatása miatt, s a politikai dogmák megsértéséért járó retorziók miatti tiltakozások általában kimerültek az egyéni nemtetszés kinyilvánításában (igaz, a dogmák megsértésére eléggé ritkán került sor); ugyanígy az elítélteket (kivéve a filozófiai- és filológiai kar és a két művészeti akadémia 1970. évi említett sztrájkját) gyakorlatilag csak barátai köre támogatta. Az UKS föllépése addig példa nélkül állt. A „Francia utca 7.” tribünje a kritikai álláspont szabad kinyilvánításának szimbólumává vált.

A két és fél lázongó hónap, ameddig a tiltakozóestek tartottak, az UKS-nek tekintélyt szerzett a jugoszláv nyilvánosságban. A tiltakozásnak köszönhetően kiérdemelte az olyan intézmény státusát, amely a szívén viseli a demokratikus értékeket, s ezután az UKS minden lépését e kulcs szerint értelmezték.

A „Đogo-eset” miatt az írók belgrádi tagozata keretében 1982 májusában megalakították a művészi szabadságot védő bizottságot.⁵ Ennek keretében emelte föl a szavát az UKS a nyilvános eltiltások és bírósági beavatkozások újabb esetei ellen; 1982-ben, amikor Újvidéken betiltották a *Golubnjača* [Galambdúc] című színmű bemutatását; 1983-ban, amikor Dubrovnikban a szabálysértési bíró megbüntette Radoslav Milenković és Sreten Mokrovčić színészeket a *Izlaz* [Kijárat] című színmű bemutatása miatt, Milan Milišić költőt pedig szintén Dubrovnikban elbocsátották munkahelyéről a *Laus* irodalmi folyóiratban közölt szövege miatt; továbbá amikor Belgrádban meggátolták Ljubomir Simović *Istočnice* című versgyűjteményének kiadását, s ideiglenesen fölfüggesztették a *Knji evne novine* megjelenését (az újságnak az „alkalmatlan” szövegek közlésén kívül fölrótták azt is, hogy kinyomtatta a Bizottság közleményeit; amikor Belgrádban betiltották Nebojša Popov *Društveni sukobi – izazov sociologiji* [Társadalmi konfliktusok – kihívás a szociológiának] című könyvét; amikor 1985-ben Újvidéken a szabálysértési bíró megbüntette Dragoljub Petrović egyetemi tanárt a *Knji evne novine*-ben közölt „alkalmatlan” szövege miatt; ugyanígy több ízben a nyolcvanas évek folyamán a hazai és külföldi írók, értelmiségiek politikai üldözésének esetében, kezdve a kosovói Adem Demaqitól, a boszniai Vojislav Šešeljtől, a horvátországi Vladimir Šekstől⁶ a csehszlovákiai Václav Havelig.⁷

⁵ A bizottság első találkozóját „azzal a hírrel kapcsolatban tartotta meg, hogy a JSZSZK szövetségi bírósága mint megalapozatlant elutasította Gojko Đogo elítélt költő védőügyvédjének a belgrádi kerületi bíróság 1981. november 17-i jogerős ítélete és a Szerb Szocialista Köztársaság Legfőbb Bírósága 1982. február 16-i ítélete rendkívüli fölvizsgálására vonatkozó kérelmét”. (Lásd: Josip Višnjić, 1984: 9) Josip Višnjić kiadványa bevezető jegyzetében így számolt be a bizottság megalakulásáról és munkájáról: „Válsághelyzetben ala-

Szemmel látható, hogy az UKS politikai álláspontja az átpolitizálódás időszakában az aktuális hatalom illegitim és autokrata gesztusára való reakcióként alakult ki. Valaminek a tagadása – egy megbélyegzése, egy bírósági ítéleté, egy börtönbüntetésé – automatikusan egy másvalami affirmációját jelentette: a művészi szabadságét és általában a véleménynyilvánítás szabadságát. Az UKS a demokratikus eszme alaposabb kidolgozásával nem foglalkozott. Úgy tűnt, hogy az antidemokratikus struktúrákkal szembeni ellenállás önmagában véve elegendő, s ezzel már el is vetették a szabad társadalom magvát.

Az UKS-nek a „Đogo-esetben” való szerepvállalása éppen emiatt kétértelmű, s ezzel akkoriban nem sokat törődtek. Az UKS a szabadságért egy költő elítélése miatt szállt síkra először. Megkérdőjelezte a bírósági ítélet legitimitását, és elvitatta a bíróság jogát, hogy a művészet fölött ítélkezzen, s arra hivatkozott, hogy a művészet sohasem a közvetlen valóságról szól, tehát Đogo verseskönete nem értelmezhető sem a valóságunk elleni támadásként, sem forradalmunk legmagasztosabb jelképének meggyalázásaként. Így fordulhatott elő, hogy a művészet szabadságát védelmezve elhatárolta a művészetet a valóságtól, s ezzel szándékosan igyekezett elkerülni azt, hogy a valóság vitatható értelmeződése megkérdőjeleződhessen.⁸

Ezzel az UKS a legradikálisabb akciója során félúton megállt: büszkeséggel töltötte el képromboló szerepe, ám pontosan addig a határig ment el, amely még nem érintette magát az ikont: nem viszonyult bírálóan egyrészt Tito uralmához, amely abban az időben még szent és sérthetetlen volt, másrészt „valóságunkhoz” sem. Ily módon sajátosan a kecskék is jóllaktak, és a káposzta is megmaradt: a *Vunena vremenát* betiltották; az UKS, hogy a szerzőt megmentse a börtöntől, érveket sorakoztatott föl a művészet autonómiája mellett, amely a valóság egy más részén áll; a hatalom gyakorlatilag

kult meg, amikor a társadalomban senki nyilvánosan nem válaszolt a tollforgatók számos kérdésére és fölhívására... A bizottságnak napjainkig megtett göröngyös útján sikerült elérnie azt, amire képtelennek bizonyult az állam és a társadalom számos testülete és szerve: kezdetől fogva nyilvánosan fejti ki tevékenységét, azonnal reagál, világosan megfogalmazza álláspontját, s nem kerüli a párbeszédet.”

⁶ Az e szövegben említett egyes személyiségek ideológiai, politikai pálfordulásaira ezúttal nem térünk ki.

⁷ Az 1983 utáni időszakban kifejtett tevékenységről szóló adatok figyelemmel kísérhetők a *Knji evne novine*-ben. Az 1983-ig történt eseményeket a *Saopštenje...* [Közlemények] című kiadványban rendszerezték.

⁸ A z UKS 8. küldöttgyűlésének résztvevői 1983. április elsején ezt írták: „Noha ezúttal sem szólhatunk e könyv tartalmáról és jelentőségéről, mivel az nem hozzáférhető a számunkra, úgy véljük, hogy politikai üzenete, a költői nyelv természete miatt, amely elvben közvetett és többértelmű, sohasem szűkíthető le egyetlenegy jelentésre, főleg nem arra, amelyet a bíróság tulajdonított neki, s amelyet erőlyesen elutasított Gojko Đogo költő is magán a bírósági tárgyaláson, s elutasította a tárgyalás után az irodalmi kritika is. Lásd: az UKS Közleménye, *Knji evne novine*, 668. sz., 1983. április 7.

két évig tartó kötélhúzás után mégis börtönbe küldte a költőt, ahonnan aztán jóval büntetésének letöltése előtt ki is engedte.⁹ A vitatható hatalom és a vitatható uralom csak a nyolcvanas évek végén lesz nemcsak viták tárgya, hanem mesterkélt, és ennyiben még mérgesebb verbális nyilak célpontja is az UKS vezető személyiségeinek részéről. Magától értetődő, hogy ez csak kárt okozhatott.

Nem azt akarom mondani, hogy az említett kétértelműség elértéktelenítette azt az erőfeszítést, amelyet az UKS a nyolcvanas évek első felében fejtett ki a demokrácia érdekében. A belgrádi alternatív politikai színtér, élén az UKS-szel, nyíltságával, szókimondásával abban az időben egyedülálló volt Jugoszláviában.

Az előbbieket ellenére tény marad, hogy az UKS az uralkodó ideológia bírálatában mellőzte ennek az ideológiának az elemzését. A demokratikus hangulat konzerválódott, s fölörldött a hatalom eljárásaival szembeni ellenállásban. Amikor eljött a pillanat, hogy a demokratikus nyitás tendenciája a nyílt társadalom irányában történő, érzékelhető változások programjában erősödjön meg, akkor derült ki, hogy a demokratizálódás eszméje – autentikus, saját tartalmával – valójában nem létezik. Ehelyett ismét az ideológia jutott a trónra, de annak ekkor már nemzeti jellege volt.

Válság és nacionalizmus

A föléledt, az élet minden területén jelenlévő nacionalizmust mind a gazdaság, mind pedig a politika összes gondja foglalkoztatta. Nyilvánvalóvá vált, hogy a jugoszláv közösség minden részecskéjében föltétlenül szükséges végrehajtani a demokratikus fordulatot. Azokban az években a *Knji evne novine* számos olyan írást közölt, amelyek a jugoszláv társadalom lappangó strukturális problémáit és összeomlásának lehetséges pontjait elemezték. Elsődlegesen a témák rendkívül széles körét földolgozták (a témaválasztás a nyolcvanas évek végén leszűkült), s egyebek között bebizonyosodott, hogy a szerb és a jugoszláv szociológia és filozófia – Branko Horvat, Zoran Đinđić, Silva Me narić, Nebojša Popov, arko Puhovski... – nemcsak hogy igen jól érzékelték a fennálló veszélyt, hanem világos képet is alkotott arról, miképpen hárítható el. 1987-ben rövid, két hónapos eltéréssel Nebojša Popov és arko Puhovski is közvetlenül a nacionalizmus kérdéseiről írtak.

⁹ Másképpen viszonyultak az 1968. évi egyetemista megmozdulás képviselőihez, akiket a hetvenes évek elején 2–4 év börtönbüntetésre ítélték, s akik meggyőződésüket nem söpörték be a bíróság aijtája előtti lábtörő alá – ide tartozott Lazar Stojanović, Danilo Udovički, Milan Nikolić, Vladimir Mijanović és mások; vagy Mihajlo Đurić, a jogi kar tanára, aki kilenc hónapot raboskodott az 1974. évi alkotmányhoz fűzött kommentárja miatt.

Popov a nacionalizmussal szembeni ellenállást a lehető legközvetlenebb kapcsolatba hozta a „szabad élet” lehetőségeivel: „Hogy az egyik vagy a másik nemzet valójában mennyire áll a modern civilizáció talaján, a legjobban abból állapítható meg, hogy a nemzeten belül mennyire kifejezettek a demokrácia iránti törekvések, s mindenekelőtt abból, vajon nyílik-e tér a nemzetállamukkal szembeni ellenállásra. Az önnön nemzetük sorsával való szembenézést általában erős érzelmek kísérik, ezért aztán nem könnyű megőrizni a higgadságot és a józan eszt. Ha a társadalom nem hódol be a nemzeti kizárólagosságnak és az idegengyűlöletnek, akkor is elég sok kihívással kell még szembenéznie.” (1987: 11)

Puhovski a maga részéről a jugoszláv válság okait a rendszer alapjainban találta meg. „Tézisem szó szerint a következő: e rendszer föltartóztathatatlanul a válságba sodródik. Úgy vélem azonban, hogy derűlátó az a nézet, miszerint a rendszer *juttatta* Jugoszláviát a válságba, mert úgy vélem, a legrosszabb még ezután következik...” (1987: 1. és 7.)

A hatalom csúcsának vágya, hogy megőrizze monopóliumát – véli Puhovski – megghiúsítja az összes politikai tevékenységet, amely nem a szűk vezetőségen keresztül szűrődik át; ezt, folytatta, „nem a hagyományos elnyomás rendszerével érik el, amelyet például a reálszocializmus néhány országában alkalmaztak, hanem éppen azért, hogy a szubjektum konstituálódását a priori, előzetesen meggátolják”.

Az 1968. évi egyetemista megmozdulás megteremtette az alternatív politikai modell, és „létrehozta a tömeges szubjektumot”.

„Utána 1971-ben, 1972-ben Horvátországban, Szerbiában és Szlovéniában szintén észlelhető egy tömeges szubjektum létrejötte, amely a szó szoros értelmében tömeges, s amely kilépett az addigi mederből, ám e közösségekben szövetséget köt a politikai központokkal. A jelekből ítélve azonban nem figyeltek föl, nem figyelhettek föl vagy nem is akartak fölfigyelni arra, hogy e szubjektum lényege kizárólag nemzeti jellegű volt. S hogy az utána Jugoszláviában és a nyilvánosság szintjén folytatott vita valójában »köztünk« és »köztöttük«, az egyik és a másik föderális egység között zajlott le.” Puhovski véleménye szerint Jugoszlávia a közlekedő-edény-effektust csak akkor kerülheti el, „ha lehetőség nyílik az ésszerű vitára a politikai rendszer alapjairól, a gazdasági alapproblémákról, s ha véget vetnek a politikai és a gazdasági rendszerbe felülről való állandó beavatkozás trendjének.”

Az előbbi és hasonló írások egyértelműen a legésszerűbb hozzáállást javasolták „korunk akkori kihívásaira”. Nézetük azonban az UKS-t hidegen hagyta, az irodalmároknak nem akaródzott ebből a szemszögből elemezni az említett problémákat.

A szólásszabadságtól a nemzet szabadságáig

1986. január 15-én a *Knji evne novine* kétezer Kosovo Polje-i polgár petícióját közölte, „a kosovói szerbek és Crna Gora-iak első szervezett tiltakozását az albán nacionalizmus és szeparatizmus ellen”.¹⁰ Február 26-án hozzávetőleg száz kosovói szerb és Crna Gora-i Belgrádba érkezett, s „kérte a köztársasági és szövetségi szervek védelmét az albánok nyomásgyakorlásával és a Kosovón tapasztalható törvényteleniségekkel szemben”. (S. Kovačević–Dajić 20.) Szeptember 4-én a *Večernje novosti* közölte a *Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia* (továbbiakban: SANU) *Memorandumának* félig legális változatát, azt a szöveget, amely Jugoszlávia politikai és gazdasági helyzetének megvitatása keretében külön fölkhívta a figyelmet a szerb nép kedvezőtlen helyzetére, éspe-dig elsősorban Kosovóban.

1987 májusában, a kosovói szerbek első petíciója után valamivel több mint egy évvel, az UKS-ben megkezdődtek az irodalmi tiltakozóestek, amelyeken támogatásukról biztosították a veszélyeztetett kosovói szerbeket és Crna Gora-iakat.

Kosovo helyzete már az előző évtizedben is eléggé problematikusnak bizonyult, de 1981-től kezdve egész jugoszláv térség politikailag legingoványosabb talajává változott. A kosovói albánok egyfelől követelték önálló köztársaságuk létrehozását, s ezt gyakran kísérték az erőszakos cselekmények különféle formái, másfelől a szerb és a jugoszláv hatóságok megtorló intézkedéseket fogantatosítottak; a köztes időszakban pedig folytatódott a szerb és a Crna Gora-i lakosság hosszú ideje tartó elvándorlása. Emiatt annyira megszorították a „kosovói csomót”, hogy kilátástalannak tűnt a kioldása.¹¹ Az időnkénti pártviták olyan határozatokkal zárultak, amelyek többnyire semmilyen befolyást nem gyakoroltak a helyzetre. A jugoszláv és a szerb közvélemény számára a kosovói probléma hétpécseés titoknak számított.

Az UKS, Kosovo problémái felé fordulva, politikai érdeklődését a szólásszabadság korlátozott teréről kiterjesztette az állami politika drámaibb területére. Ezzel a közéletben való részvételének jellege lényegbevágóan változott meg. Amíg a nyolcvanas évek első felében a hivatás határozta meg a politikai álláspontot, most a politikai álláspont határozta meg a hivatást. Az írók védelmükbe vették saját népüket.

¹⁰ Kovačević–Dajić, 1994: 19. A petíciót a *Mit mondtak a népfőlszabadító háború Belgrádban élő kosovói harcosai az 1985. december 12-én megtartott értekezletükön* című írás részeként közölték (KN, 702. sz., 1986. január 15.: 4)

¹¹ A „kioldani” vagy „elvágni” dilemmára részben választ adott az ugyanilyen címmel megjelent könyv (*Kosovski évor – dresiti ili seći?*), amelynek szerzői, S. Popović, I. Janković, V. Pešić, N. Kandić és S. Slapšak az addigi kiadványok szerzőinél jóval elemzőbben és átfogóbban viszonyultak Kosovo problémájához.

E változás a korábbi szerepvállaláson alapult. A válság mélyülésének idején ésszerűnek tűnt, hogy az UKS politikailag érdekelt szubjektumként reagáljon az ország életének neuralgikus kérdéseire. Ennek még egy, valamilyen közvetlenebb oka is volt: a régi rendszerben a kosovói szerbek helyzete hallgatólágosan a tiltott témák közé tartozott. A JSZSZK fennállása óta a kosovói feszültség témája a legjobb esetben is a személyes tapasztalatok szóbeli, halk cseréje során merült föl. A többnemzetiségű államban bármilyen nemzeti kérdésnek, de különösen ennek a nyilvános emlegetését a nacionalizmus ébredésének veszélyeként fogták föl. A nemzeti téma vonzereje és megkerülhetetlen jellege abban is volt, hogy úgy tűnt, alkalmat nyújt az antidemokratikus régi rezsimmel való leszámolásra. A kosovói szerb probléma megoldásának kísérletét az UKS úgy értelmezte, mint a hosszú ideig törvényesített politikai normák eltörlését és egy tabu téma detabuizálását. Az előbbieknél köszönhetően az UKS e tette a mintaértékű demokratikus tevékenység státusát kapta, összhangban azzal, amit az UKS a nyolcvanas évek első felében vitt véghez.

Ellentmondásos azonban, hogy az UKS a kosovói szerbek és Crna Gora-iak témáját akkor tűzte napirendjére, amikor Szerbiában az valójában már a szó szoros értelmében nem tartozott a tabu témák közé. Az események 1986-ban és 1987-ben érzékelhetően fölgyorsultak. 1986 őszén a kosovói (és a másutt élő) szerbek helyzetének megvitatása a *Memorandum*ban még tiltott témának számított, ám ez a tilalom megszűnt Slobodan Miloševićnek, a szerb párt elnökének 1987 tavaszán Kosovo Poljén tett látogatásával. Milošević április 27-én ment Kosovóba. Május 1-jén a *Knji evne novine* címdolgalán közölte Radoslav Zlatanović *Himna na ledini* [Himnusz a parlagon] című versét:

„De itt jön a szép, fiatal szónok
A nyugvó nap bearanyozza kócos haját
Elbeszélgetek népemmel még a parlagon is, mondja,
az iskolaudvaron, a szántóföldön is ...” (1987: 1)

Május 15-én „Kosovóról – Kosovóért” elnevezéssel megkezdődtek azok a tiltakozóestek, amelyeken az írók „saját vagy mások munkáinak fölolvásával” támogatásukról kívánták biztosítani „azokat az erőfeszítéseket, amelyek célja, hogy minél haladéktalanabban megoldják a tragikus kosovói helyzetet”. (KN, 732. sz., 1987. május 15.: 2.) A részvételi jog kizárólag az írókat illette meg.

Az UKS hivatalosan sohasem biztosította támogatásáról Miloševićet. Milošević egy ideig, miután megszerezte a hatalmat, egyértelműen „kommunista” nézeteket vallott, s emiatt magától értetődött, hogy bizonyos távolságot

kell tartani vele szemben. Kosovói politikája viszont szinte összhangban volt az UKS-ével.

A „Kosovóról – Kosovóért” tiltakozóestek sajátossága az volt, hogy a kosovói szerbek veszélyeztetettségének témáját úgy fogalmazták meg, mint-ha általában lenne a szerb nép veszélyeztetve. A kosovói szerb problémával az UKS napirendjére tűzte a „kosovói témát”, amely 1987 és 1989 között domináns módon volt jelen a szervezetben is; 1987 májusában és júniusában tartották meg a „Kosovóról – Kosovóért” tiltakozóesteket; 1988 áprilisának végén megbeszélést hívtak össze *Szerbek és albánok napjaink Jugoszláviájában*¹² elnevezéssel; 1989 márciusában Szerbia művészei és kultúrmunkásai tiltakozó gyűlésükön fogalmazták meg véleményüket „a kosovói drámai helyzetről és a Cankar-házban megtartott gyűlésről”;¹³ 1989 késő nyarán és őszén az UKS tiltakozott a rigómezei csata 600. évfordulója alkalmából a horvátországi Dalmatinska Kosovóban megtartott szerb ünnepség résztvevőinek letartóztatása miatt.¹⁴

A kosovói válság a Szerbia és Jugoszlávia politikai berendezéséről folytatott vita lényegét is jelentette, így az UKS 1988 márciusi közgyűlésén elhangzottak alapján adták ki az *Adalék az Alkotmányról szóló nyilvános vitához* című iratot is.

A kosovói válság által időszerűsített „szerb kérdés” kontextusában az UKS, a szerb PEN klub és a *Knji evne novine* úgy döntött, hogy megalakítják a „Kulturális Fórum” tribünjét, amelyen 1989 folyamán megvitatják majd a *szerbgyűlöletet, a Szerbián kívül élő szerbek helyzetét, a szerb kulturális teret, a fehérpestist, de a demokratikus vagy pártállam kérdését, a feketelistákat, a polgár, a közvélemény és a szabad sajtó fogalmát és helyzetét, a politikai büntettek és a rehabilitáció kérdéskörét* is. Az előírányzott témák közül csak kettőt tűztek napirendre – a *szerbgyűlöletet* és a *fehérpestist*.

A kosovói kérdés – a nyolcvanas évek második felében az egész irodalmi szerepvállalás központi témája – lett az UKS válasza a „kor kihívásaira”. Bármilyen időszerű kérdéssel foglalkozott is – a kosovói szerbek helyzeté-

¹² A megbeszélést 1988. április 26-án és 27-én tartották meg Belgrádban. Előzőleg, 1987-ben a szerb írók hasonló beszélgetést folytattak szlovén kollégáikkal *A szlovének és a szerbek napjainkban* címmel.

¹³ A ljubljana-i Cankar-házban megtartott nagygyűlésen 1988 februárjában a szlovén alkotók a szlovén hatóságokkal együtt támogatásukról biztosították a kosovói Stari Trg bányában sztrájkolókat, s ezt Szerbiában úgy értelmezték, mint egyértelmű szerbellenes álláspontot; s úgy vélték, hogy a szlovének szolidaritását az elnyomó, nem pedig az áldozat érdemelte ki.

¹⁴ 1989 júliusában a Knini Krajinában megrendezték a rigómezei csata 600. évfordulójának ünnepségeit. A *Hronologija jugoslovenske krize* [A jugoszláv válság kronológiája] szerzői erről az alábbiakat írták: „Horvátország hivatalos politikája az ünnepséget nacionalistának bélyegezte meg, s utána letartóztatták, üldözték a tekintélyesebb szerbeket (örizetbe vették Jovo Opačićot is, az újonnan alapított Zora művelődési-közüzetátási egyesület elnökét)”. I. m. 24.

vel, az alkotmány reformjával, horvátországi szerbek letartóztatásával –, egyedüli követelése a szerb nemzeti kérdés megoldása volt.

A nemzeti kérdés a szólásszabadságnál mindenképpen globálisabb probléma az UKS politizálásának első szakaszában, mert egy egész nemzetet érintett; másrészt viszont nem annyira egyetemes, mint a szólásszabadság, mert többnemzetiségű közösségben csak az egyik nép nemzeti kérdésének megoldása semmiképpen sem szavatolja a demokráciát, a szólásszabadság pedig mint egyetemes jog annak mellőzhetetlen alkotóeleme.

A szerbkérdés

A *Knji evne novine* 733., 1987. június 1-jei számában szerkesztőségi közlemény jelent meg a „Kosovóról – Kosovóért” irodalmi estek sorozatáról, amelyeket május 16-tól 23-ig tartottak meg, hogy „Szerbia irodalmárai támogatásukról biztosítsák azon erőfeszítéseket, melyeknek célja Jugoszlávia legnagyobb gondjának, a kosovói problémának a megoldása”. A több mint száz föl-szólalás közül az újság csak három szöveget ismertetett: Dobrica Ćosić és Ljubomir Simović beszédét, továbbá Antonije Isaković prózáját. Már az oldalak tördelése alapján észrevehető, hogy Ćosić beszédének tulajdonították a legnagyobb jelentőséget – okkal, mert meghatározta mindazt, amiről Ćosić és társai az UKS-ben a következő években vitatkozni fognak. Emiatt e föl-szólalás csaknem egyfajta kiáltványként hat.

Ćosić három szempontot hirdetett meg: Kosovo „a szerb nép létkérdése”, s ezzel egyidejűleg „Jugoszlávia sorsdöntő kérdése is”, amely csak az 1974. évi alkotmány módosításával oldható meg (1987: 4). E kérdéskör középpontjában az egész szerb nép tragikus helyzete áll.

Szerbia számára a kosovói kérdés sorsdöntő „a szerb nép kosovói tragédiája” miatt, s „mindaz ami az utóbbi évtizedekben történt a szerb néppel Kosovóban és Metohijában [...] enyhébb és másmilyen formában történik meg az egész szerb diaszpóra területén”.

A szerb nép helyzete – mondta Ćosić, mintha olyan alapigazságot fogalmazott volna meg, amelyet nem szükséges semmilyen érveléssel alátámasztani – „ma a legsúlyosabb Jugoszláviában”.

Ami Jugoszláviát illeti, számára Kosovo ugyanolyan okokból sorsdöntő jelentőségű, mint amilyenekből a szerb nép számára is az. A kosovói válság rámutat „a jugoszláv ideológia és rendszer összeomlására”, s ez bizonyítja, hogy Jugoszlávia mostani formájában nem maradhat fenn, mert az állam „politikája torz és végzetes”. Noha az állam demokratikusnak és szocialistának vallja magát, eltúrte, hogy az egyik tagköztársaságban „a kisebbségi lakosság terrorizálja a többségi népet, s elűzésével meghódítsa a területét”.

Az állam 1974. évi brioni alkotmánya lehetővé tette „a szerb és jugoszláv nemzeti és állami tér totális albanizálását”, és egy „másik albán állam létrejöttét a jugoszláv területen”. Vajon „azoknak, akiknek ez kötelességük”, sikerül-e „demokratikus szövetséget létrehozva leváltaniuk azokat, akik szerbellenes koalíciót alkotva játszadoznak az állam területeinek sorsával, s meggátolták a demokratikus rendszer kialakítását Kosovóban és Metohijában”; ezek azok a kérdések, amelyekről Jugoszlávia sorsa függ. „A kosovói kérdés megoldása Jugoszlávia mint a különböző népek és államok közössége létezése okának és értelmének újabb történelmi megmérettetése, mert Kosovón nem Kosovo bukik meg; Kosovón Jugoszlávia bukik meg.”

Érdekes, hogy Jugoszlávia és Kosovo Ćosić általi értelmezésében nem létezik a politikai rendszer problematikája; csak – a régi ideológiai fölosztás szerint – az elnyomók és az elnyomottak közötti éles határt húzza meg újra. A szerb népre úgy tekint, mint Jugoszlávia univerzális áldozatára. A globális modell már a részletkérdésekben adja meg: jugoszláviai szinten a szerbellenes koalíciónak a Kosovo és Szerbia szintjén megtalálható albán terroristák felelnek meg. A csomót alkotó szál két vége egy pontban fut össze – az elhibázott brioni alkotmányban. Elvárt módosítását úgy értelmezték, mint Kosovónak Szerbiába való újbóli integrálását, s ez Ćosić véleménye szerint meggátolná az erőegyensúly megbontását, s helyreállítaná a szétrombolt egységet.¹⁵

Ćosić leegyszerűsített értelmezése Jugoszláviát úgy ábrázolja, mint valamely heliocentrikus rendszert, amelyben – némi iróniával – az ideiglenesen elhomályosult központi csillag ismét visszanyeri a fényét, s a szerb nemzeti kérdés megoldásával elősegíti, hogy ugyanilyen fényben ragyogjanak a többiek is. E megközelítés annyira leegyszerűsítő, mint amennyire lényegét tekintve antidemokratikus is. Ćosić azzal a megjegyzéssel fejezte be a föl-szólalását, hogy „Kosovóban és egész Jugoszláviában a szerb nép polgári jogaiért, demokratikus szabadságáért, nemzeti egyenrangúságáért harcolva soha, semmiben sem szabad veszélyeztetnünk, megsértenünk az albán nép vagy bármelyik más olyan nép nemzeti egyenrangúságát, demokratikus szabadságát és polgári jogait, amelyekkel együtt élünk”.

Deklaratív demokratikus hozzáállása azonban nem fedezhető föl beszédének kontextusában. Ćosić, ha a szerb–albán problémáról van szó, kizá-

¹⁵ Zoran Đinđić, aki akkor még a nacionalista irányvonallal szembeni oldalon állt, valamivel később az alábbiakat írta: „Semmi sem lenne tévesebb, mint elhinni e kapcsolatok hivatalos magyarázatát, mely szerint Szerbia megalakításának problémája megoldható, ha Kosovo visszatér állami és politikai védőszárnya alá. [...] Meglehetősen bizonyossággal állíthatjuk, hogy az összes jövőbeni szerb államban Kosovo a megtorlás kiapadhatatlan forrása lesz. [...] Épp ellenkezőleg, Szerbia politikai közösségként csak úgy alakítható meg, ha határait (tényleges és lehetséges) lakosainak szabad akaratából jelölik ki.” (KN, 756. sz., 1988. június 15.)

rólag a szerb szenvedést és az albán erőszakot látja.¹⁶ Figyelmét teljesen elkerülték a kosovói albánok iránti, hosszú ideje tartó kiegyensúlyozatlan politika, a politikai elit mesterkedései, az egymás kijátszásának látszatpolitikája, amelynek mindkét fél az áldozatává vált. Elsiklik – e területen és az egész jugoszláv térségben – a politikai rendszer torzulásai fölött, nem vesz tudomást e rendszer kijátszásáról ott sem, ahol még nem torzult el. Amikor egy másik alkalommal¹⁷ azt állítja, hogy az 1974. évi alkotmány gyökeres reformja megoldaná „az összes jugoszláv nép szociális és nemzeti problémáit”,¹⁸ akkor itt nem lát semmilyen összefüggést a szociális és a nemzeti között. Mivel az összes fogalom közül ténylegesen csak a szerb nemzet fogalmát tartja szem előtt, Čosićnál a rendszer bármilyen működése, még a demokratikus rendszeré is, kizárólag szószoki fogásként szerepel. Bármennyire kihangsúlyozta is azt, hogy „a szerbkérdés csak demokratikus kérdés”, e jelmondat kontextuális értelme nála sokkal inkább azt jelenti, hogy a demokrácia megoldásának kulcsa a szerb probléma megoldásában keresendő, mintsem azt, hogy a szerbkérdés csak demokratikus eszközökkel oldható meg.

Amilyen mértékben retorikai fogás a demokrácia Čosićnál, olyan mértékben elvont és a priori nála a szerb nép fogalma. Az egyes szám harmadik személye – „szerb nép” – és a többes szám első személye – „mi” – közötti szűk ösvényen haladva Čosić figyelmen kívül hagyja mindazt, ami érzékelhetőbben és differenciáltabban ábrázolná a szerbek politikai, gazdasági és kulturális helyzetét Jugoszlávia történetének különböző szakaszaiban, amelyekre hivatkozott. A veszélyeztetettség sötét árnyéka, amely *mindenre* kiterjed, ami szerb, túlságosan is az ideológiai általánosítások iránti vonzódásra hasonlít, semmint hogy valóban meggyőző lenne. Ugyanebben a szellemben az általa megfogalmazott feladatok, amelyek a szerb népre hárulnak, valójában ideologikus-utópisztikus elképzelések, s nem realisztikus politikai célok. A kosovói „megpróbáltatások” révén, mondja Čosić, „a szerb nép Kosovóban Európa és a világ előtt ismételtelen tanúságot fog tenni történelmi érettségéről, civilizációs szintjéről, demokratikus potenciáljáról, a balkáni térség jövőjéről alkotott politikai víziójáról”.

Válaszolnia kell arra a kérdésre, „mindez miért és miként történhetett meg Kosovóban és Metohijában, hogy e feleletek birtokában megkezdje az új nemzeti és demokratikus program kidolgozását az országnak a szocializmus irányába való demokratikus és civilizált újjászületése érdekében” (1987).

¹⁶ „...az albán fél kizárólag erőszakosan, antidemokratikusan és civilizációellenesen lép föl, nyoma sincs benne a történelmi ésszerűségnek...” (D. Čosić 1987)

¹⁷ *A szlovének és a szerbek napjainkban*, a szlovén és a szerb PEN-központ szervezésében Belgrádban 1987. október 5-én és 6-án megtartott kerekasztal-megbeszélés. Lásd: KN, 743. sz., 1987. december. 1.

¹⁸ D. Čosić 1987: „Ilyen összefüggésben, az albánon kívül, különösen a szerb kérdés összetett.”

De ez az elképzelés használhatatlan a jugoszláv válság megoldására, mert egyrészt túl szűkös, mivel kizárólag csak saját etnikai közösségét tartja szem előtt, másrészt pedig túl széles – mert e közösségre abszurd módon grandiózus célokat kényszerít rá. Végso soron ez is csak retorikai fogás. A szónoklat természetéből fakad az, hogy lényegében monologikus.

Párhuzamos monológok

Nem egészen egy évvel a „Kosovóról – Kosovóért” tiltakozóestek után a szerb irodalmárok prištinai albán kollégáikkal is beszélgettek a *szerbek és albánok Jugoszláviában napjainkban* problémájáról. A beszélgetési készség nagyobb volt a szerbek, mint az albánok részéről. Az albán irodalmárok hosszú ideig halogatták e találkozó megtartását. Végül 1988 áprilisának végén a belgrádi Ifjúsági Otthonban találkozott Ali Aliju, Besim Bokshi, Jusuf Buxova, Sabri Hamiti, Agim Malja, Hasan Mekulli, Ibrahim Rugova, Azem Shkreli és Dušan Bataković, Pavle Ivić, Jovan Deretić, Darinka Jevrić, Milan Komnenić, Aleksandar Petrov, Radovan Samardić, Petar Sarić, Radomir Smiljanić, Ivorad Stojković, Milutin Srećković, Dragan Stojadinović, Svetozar Stojović, Đorđe Trifunović.

Egy hónappal korábban, 1988. március 27-én a szerb írók az UKS közgyűlésén, amelynek fő témája az 1974. évi alkotmány módosítása volt, azt követelték, hogy a börtönökből bocsássák szabadon mindazokat, akiket a véleménynyilvánítás bűncselekménye miatt ítélték el, „elsősorban azokat a kosovóiakat, akik a legszamosabban vannak börtönben Jugoszláviában, s akiknek többsége fiatal és kiskorú”.¹⁹ A kérelmet a szólásszabadságért vívott többéves irodalmi erőfeszítés szellemében fogalmazták meg.

A találkozót megnyitva, Aleksandar Petrov, az UKS akkori elnöke fölhívta prištinai kollégáinak figyelmét a nemrégiben megfogalmazott (az előbb említett) tiltakozásra. Azt a tényt, amelyet a tiltakozó jegyzék megállapított – hogy a véleménynyilvánítás bűncselekménye miatt elítéltek között a kosovóiak számbelileg a legnépesebbek Jugoszláviában –, később e találkozon szerb részről semmilyen formában nem kommentálták, s nem is vetették figyelembe.

Petrov a vitaindítójában egyebek között kifejtette, hogy „a szabadság és a béke elképzelhetetlen Kosovo nélkül. Szabad és békés Kosovo nélkül”.

¹⁹ „Olyan személyek börtönbüntetésének elengedésével, akik »bűnösök« csak azért, mert másképpen gondolkodnak, még ha tévesen gondolkodnak is, jóval kedvezőbb előfeltételeket teremtenének a nyílt, ésszerű, toleráns párbeszédre, mert csak az ilyen beszélgetés folytatásának van értelme napjaink e súlyos időszakában.” A. Petrov vitaindítójában az előbbi idézetet *A jugoszláv közvéleményhez intézett fölhívásból* vette.

Annak ellenére, hogy néhány mondattal később a szerb írók tiltakozásával kapcsolatban megemlíti a kosovói albánokat, mint akik számbelileg a legtöbben vannak Jugoszláviában a börtönbüntetésre ítélték között, a szabadság kérdését mégis kizárólag a kosovói szerb lakossággal kapcsolatban aktualizálta. Megállapította, hogy az élet „Kosovóban és Metohijában egyének és egyes népek tagjai számára rosszabb és nehezebb a börtönnél”. A rabság, a börtön metaforája állt Petrov kosovói íróársaihoz intézett beszédének központjában. „Talán könnyebb lenne, ha bírósági tárgyalóteremben lennénk, s ha az ajtó előtt bilincsekkel várnának ránk. Ez azonban nem bírósági tárgyalás. És az, ami bennünket az ajtók mögött vár, sokak számára nehezebb a börtönnél. Mert e büntetést bírósági ítélet és határidő nélkül kell letölteni mindenhol; a munkahelyen, az utcán, a szántóföldön, a szülőházban.”

Hasonló hozzáállással, amelynek tartalma az volt, hogy a szerbek a kosovói válság egyedüli áldozatai, léptek föl a beszélgetés más résztvevői is, noha felszólalásaik általában nem voltak annyira érzelmileg átítatottak, mint Petrové. Így például Radovan Samard íc (1988: 4) a szerbek Kosovóról való elűzésének hosszú történetét ismertette, Radoslav Stojanović (1988: 3) a bujanovói értekezlet határozatainak bemutatásával a szerbellenes hangulat kifejlődéséről szólt, Pavle Ivić (1988: 3) pedig azt helyezte előtérbe, hogy Szerbia, noha önmaga is szegény, anyagilag segíti a kosovóiakat, akiknek „afroázsiai népszaporulata” elértékteleníti e segély minden formáját.

Az albán írók ugyanilyen kulcs szerint szólaltak föl. Ibrahim Rugova (1988: 3) nyomatékosan rámutatott „az albánellenes stratégiára”, s hangsúlyozta, hogy nem a szerbeket, hanem az albánokat sújtja a megtorlás, Rexhep Qosja (1988: 3) pedig az albán történelmi hagyomány iránti kedvezőtlen viszonyulással foglalkozott, a szerb–Crna Gora-i–macedóniai megállapodással, amely alapján egységesen keményen viszonyulnak az albánokhoz és a szűkebb kosovói autonómiához. E beszélgetés nélküli beszélgetés, monológokból álló dialógus alapvető jellemzője az, hogy a résztvevők saját nemzetük problémáján túl nem tekintettek semmire. A *Knji evne novine*-ben közölt szövegek alapján ítélve a megbeszélés hangneme békés volt, ám a két fél álláspontja teljesen eltért egymástól.

A zárt és nem kommunikatív álláspontot csak Agim Malja mellőzte, aki nyugodt hangnemben egyedül hívta föl a figyelmet a két fél között tátongó szakadékra: „Érthetetlen, hogy senki sincs szemernyi megértéssel a másik problémái iránt. Tökéletesen mindegy számára, miként érez és él át a másik. Mindenkinek megvan a saját terhe, gondja, könnye, a másakra pedig úgy tekint, mint saját bajának okozójára, látja mindazt, ami rossz benne, de semmi, éppen semmi rosszat sem fedez föl önmagában.” (Malja 1988: 5)

A kosovói albánok helyzetéről szólva Malja abban is magára maradt, hogy konkrét érvekkel szolgált Kosovo hétköznapijairól: „Annak látszatát alakították ki, hogy e nemzetiség Jugoszláviában megoldotta összes egzisztenciális gondját, és semmi más nem foglalkoztatja, csak az, miként gyakoroljon nyomást a szerbekre és a Crna Gora-iakra. [...] Teljesen megfelelnek arról, hogy mégis Kosovóról és lakosairól van szó, akiknek az országban a legkisebb az egy főre jutó nemzeti jövedelmük, [...] a legalacsonyabb a társadalmi, gazdasági és kulturális fejlettségüknek a foka, 200 000-en írástudatlanok, 150 000-en várnak munkára, hogy olyan nemzetiségről van szó, amelynek tagjai – a politikai bűntényeket tekintve – az egész országban bebörtönzötteknek a felét alkotják az utóbbi években. [...] Mellőzik azt, hogy olyan nemzetiségről van szó, amelynek tagjai körében magas fokú az emigráció és az országon belüli elvándorlás, akik távoztak, hogy harmad- és negyedrangú munkát végezzenek, s legalacsonyabb rendű polgárokként éljenek [...]”

Sem a szerb, sem az albán fél nem tért ki Malja szavainak konkrétumaira, aki történelmi visszatekintés és az állítások általánosítása helyett a kosovói közvetlen valóság elemzésével foglalkozott. A formális tapintat hangnemét csak Milan Komnenić sértette meg. Komnenić beszédét az az „irracionalis örvény” jellemezte, amelyet Malja említett meg, s amely nem csak a tapintatot, a megszólítás meghonosodott formáit vette semmibe, hanem a súlyos és problematikus tények elemzését féktelen agresszivitásra cserélte: „Ami engem illet, évszázadokig beszélhetnek, semmit sem hiszek el önöknek. Saját meséjüket önök sem hiszik el, mert intelligensek, mert tudják, hogy az egésznek a tiszta átverés a célja. Mint a véres retorika stílus-elemét kikényszerítették a gonosz tautológiáját. Jól tudják, honnan ered ez, de sohasem fogják elismerni. Emlékeztetem önöket erre: a modern világban példa nélküli, hogy egy lakosra annyi bestialitás jutna, mint Kosovóban. Önök talán valóban elhiszik, hogy a kultúrnépek családjához erőszakkal csatlakozhatnak. Nekünk meggyőződésünk, hogy ez így nem lehetséges. A mi utunkat a szellem jelképezi, az önökét a bestialitás. [...] Önök mítosznak tekintik azt, ami számunkra a lényeg. Önök szerint a kosovói irányvonal szellemi tartópillére a papok szócséplése. [...] Önök a történelemben túlhaladott agresszió betegei, mi pedig megbetegedtünk a történelmi melankóliától [...] milyen megújulás az, ha annak ára egy olyan nép elűzése és kiirtása, amely Kosovóban tette meg az első lépéseket a civilizáció felé [...]” (1988: 4)

E találkozó nélküli találkozó, e párbeszéd nélküli párbeszéd mégis azal a megállapodással fejeződött be, hogy majd Kosovóban folytatják a beszélgetést. Nem sokkal később megérkezett Belgrádba a Kosovói Íróegyesület üzenete, amelyben a folytatást „meghatározatlan időre elnapolták”.

A kosovói kör közepe

Azok a problémák, amelyekre a szerb írószervezet a nyolcvanas évek második felének Jugoszláviájában fölfigyelt, nem léptek túl a kosovói körön. E kör közepét azok a tiltakozóestek jelentették, amelyeket Jovan Opačić 1989 júliusi šibeniki letartóztatása miatt tartottak meg.

Jovan Opačićot a kosovói csata 600. évfordulója alkalmából Dalmatinska Kosovóban megtartott Vid-napi ünnepségen elhangzott beszéde miatt tartóztatták le. Jogi szempontból letartóztatása vitatható volt, s abban az időben nem az egyedüli eset, amikor szerbeket alaptalanul állítottak bíróság elé Horvátországban.

A tiltakozóestek történetében valószínűleg a legnagyobb létszámú közönség előtti beszédében Matija Bećković, az UKS akkori elnöke kijelentette, hogy a Francia utca 7. szemszögéből nézve mindegy is meg nem is, hogy ezúttal szerbről van szó. „Hallattuk szavunkat az olyanok szabadságának védelmében, akiket nevük, vallásuk, nyelvük, írásmódjuk miatt hurcoltak meg, függetlenül attól, melyik népről van szó.”

Ezúttal nem különösebben fontos, hogy az UKS a szabad véleménynyilvánításért korábban vívott küzdelmét visszamenőleg megmásította a névért, vallásért, nyelvért és írásmódért folytatott aktuálisabb harcává, ami szintén magában foglalta az alapvető demokratikus jogok védelmét. Ennél lényegesebb az a mód, ahogyan az UKS értelmezte és minősítette e letartóztatást és az ünnepséget – a Szerbia elleni politikai támadásként és az összserbség elpusztításának újabb kísérleteként.

A Dalmatinska Kosovóban történekekkel kapcsolatban az UKS Igazgatósága *Közleményt* adott ki, amelyben az állt, hogy „a kosovói csata 600. évfordulójának megünneplése ürügyül szolgált [...] a szerbektől való félelem terjesztésére, a horvátországi szerbek megfélemlítésére és elhallgattatására, a hosszú ideje előkészített leszámolásra Szerbiával”.²⁰

Ebben a szellemben említette meg Dobrica Ćosić „a szerbellenes hangulat szítását Đevđelijától a Triglavig, Kotortól Szabadkáig, Zvorniktól Velika Kladušaig”. (1989: 1)

Mind Dalmatinska Kosovót, mind a szerb Kosovót az egész nép sorsának jelképeként értelmezték a szerbek a jugoszláv állam teljes területén. Az előbbi álláspontot fogalmazta meg az UKS Janez Drnovšekhoz, Jugoszlávia akkori elnökéhez intézett fölhívása: „Az a bírósági kísérlet, amellyel a šibeniki kerületi bíróság próbálkozik Jovan Opačić knini polgár ügyében,

²⁰ Az UKS Igazgatóságának Közleménye a Dalmatinska Kosovóban történekekről. Az UKS levéltára, i. sz. 677/I., 1989. július 18.

bizonyítani fogja, hogy Jovan Opačićon keresztül államunkban megkezdődött az egész szerb nép, nyelve és írásmódja, emlékezésre való joga, hagyományai és történelme fölötti ítélkezés...”²¹

Opačić letartóztatása elegendő anyagot szolgáltatott volna ahhoz, hogy radikálisan megkérdőjelezzék a jugoszláv rendszer keretében a horvát igazságszolgáltatás demokratikusságát, s vitát kezdeményezzenek arról, mi gátolja meg Jugoszlávia átlépését a demokráciába. Ám az írók másmilyen megközelítést választottak. A horvátországi szerbek letartóztatása és üldözése miatti tiltakozóesteken csak Ljubomir Simović vetette föl felszólalásában az ésszerű kérdést „bíróságaink függetlenségéről, tárgyilagosságáról, a polgárok és népek bíróságaink előtti egyenjogúságáról”. Ám az intellektuálisabb és gyümölcsözőbb gondolkodásmód helyett az UKS 1989. évi augusztusi és szeptemberi tiltakozóestjeit a tüzes beszédek, a negatív általánosítás, a múltból merített drasztikus analógiák jellemezték.

A Dalmatinska Kosovo-i eseményeket az UKS olyan egyértelmű jelzésként értelmezte, hogy Horvátországban ismét olyan politika körvonalazódik, amelyet a második világháború alatt folytattak a szerbek ellen az NDH-ban.²² Az UKS a *Közlemény*ben követelte, hogy „vessenek véget azok zaklatásának, akiket e napokban Dalmatinska Kosovo makadámútjain hurcoltak végig, ami a legrosszabb idősakra emlékeztet, amikor valakik csak azért váltak áldozattá, mert szerbek voltak”,²³ s figyelmeztetett arra, hogy „a gyűlölet [...] nem igazolható az azoktól való félelemmel, akik mindig is csak áldozatok voltak”.

Aleksandar Petrov kijelentette, hogy a Francia utca 7.-ben megjelenetek bárhol találkozhatnak „a város bármelyik másik pontján, vagy lemehetnek a Száva partjára, mert a horvátországi szerbek elleni bírósági tárgyalások kimenetelére a belgrádiak egykor ott várakoztak”. (*Večernje Novosti*, 1989. november 15.: 20)

arcko Komanin izgatott hangnemben kijelentette, hogy „a szerb nép átvágott torokkal is kész a szerelemre [...] ebben van az ereje, s ezért emelt fővel léphet az örökkévalóság szörnyű mezejére” (1989: 4).

Milan Komnenić azt állította, hogy „abban az országban, amelynek legelői mind a két háború alatt vesztőhelyé, tömegsírok, megrázó drámák színhelyévé váltak, a szerbek [...] úgy élték meg, hogy áldozatokként alázkodnak meg hóhéraik előtt. Akit nem dobtak a sírverembe, később börtönbe küldték.” (1989: 4)

²¹ *Szabadságot Opačićnak*, 1989:2

²² NDH – Nezavisna Dr. av. Hrvatska (Független Horvát Állam) – Az 1941–44-ben létező horvát, alapvetően a német csatlósaként létező fasiszta, illetve usztasa állam, mely Jasenovácson koncentrációs tábort is fenntartott a szerbek, cigányok, zsidók, kommunisták és ellenzékiek kiirtására. (*A szerk. megj.*)

²³ Az UKS Igazgatóságának Közleménye a Dalmatinska Kosovóban történetekről.

Ezzel a legközvetlenebb összefüggésbe hozták a jelenkor időszerű kérdéseit a legnagyobb szerb tragédiával és a szerb–horvát történelem legtraumatikusabb időszakával. Matija Bećković fogalmazta meg ezt a legerőteljesebben: „A horvátországi szerbek a lemészárolt nép maradéka.” (1989: 3)

Jovan Opačić letartóztatása és az ügyében hozott ítélet nem tekinthető a horvát igazságszolgáltatás banális és jelentéktelen politikai cselekedetének. Minden ok megvolt arra, hogy erre a törvénytelen koholmányra keményen, eltökélten reagáljanak, a horvátországi szerbek egyéni és kollektív, polgári és nemzeti jogai védelmének részeként. Vitatható azonban, hogy az előbbi esetet közvetlen összefüggésbe hozták az usztasa NDH terrorjával. Ha valóban elhitték, hogy a két helyzet között hasonlóság van, éppen ekkor kellett volna elállniuk félelmetes projekcióiktól, s ésszerűen kellett volna fölhívniuk a figyelmet e hasonlóság konkrét mechanizmusára. Ez azonban az UKS-ben nem történt meg. A drasztikus nyelvezettel, amely állhatatosan ismételtgette a szerb népről mint az örökös áldozatról alkotott szlogent, mintha kiprovokálták, s nem megelőzték volna az eseményeket, amelyek éppen megerősíthették volna téziseiket.

Ugyanazokról a tömegsírokról, amelyekre 1989 szeptemberében Milan Komnenić célzott, beszéltek az UKS-ben másképpen is, de lényegében Kosovóval kapcsolatban, néhány hónappal korábban. A Szlovéniai Ifjúsági Szocialista Szövetség és a Szlovén Íróegyesület február végén ugyanis a ljubljana Cankar-házban megrendezett nagygyűlésen biztosította támogatásáról az albán bányászokat, akik a Trepča bánya aknáiban sztrájkoltak a kosovói szerb politika ellen. E nagygyűlésről semmiképpen sem állítható az, hogy elfogulatlan volt, és a tárgyilagos elemzés szelleme jellemezte volna. Ahogyan a szerb írók Kosovóval foglalkozva nem kívánták látni az albán felet, ugyanígy a szlovén írók is elutasították azt, hogy szem előtt tartsák a szerb felet. E helyzetre reagálva néhány hónappal később az UKS ugyanúgy lépett föl, mint a hivatalos szerb hatóságok, amikor azok a ljubljana „az igazság nagygyűlésének” betiltása miatt megszakították a gazdasági kapcsolatokat Szlovéniával²⁴: megszakította kapcsolatait a Szlovéniai Íróegyesülettel, mert „megszervezte a szerb nép elleni gyűlölet nagygyűlését és részt vett

²⁴ A kosovói Bo ur egyesület 1989. december 1-jére bejelentette „az igazság nagygyűlésének” megtartását, azzal a szándékkal, hogy a kosovói szerbek és Crna Gora-iak Szlovénia polgárait hitelesen tájékoztassák a kosovói eseményekről. Szlovénia állami vezetősége betiltotta a nagygyűlést, s közölte, ha szükséges lesz, erő alkalmazásával is megátolja megtartását, s erre reagálva a Szerbiai Dolgozó Nép Szocialista Szövetsége köztársasági választmányának elnöksége Szerbia polgáraihoz intézett fölhívásában követelte a Szlovéniával való gazdasági kapcsolatok megszakítását. „Utána tömegesen bojkottálták Szerbiában a szlovéniai árut, és ezt Szerbia Képviselőháza titkos határozatban törvényerőre emelte”, írta S. Kovačević és P. Dajić (1994: 24).

rajta, s Szerbia ellenségeinek oldalára állt”.²⁵ Az indoklásban egyebek között ez állt: „Mint ahogy az akasztott házában nem emlegetik a kötelet, ugyanígy a szerb nép előtt sem szabad emlegetni a tömegsírokat. A szerb nép a tömegsírokba nem önszántából ment, s onnan nem is térhetett vissza.”

Matija Bećković pedig március derekán, a rendkívüli közgyűlésen elhangzott felszólalásában az előbbiekkal kapcsolatosan kijelentette: „Az első albánok, akiket a tömegsírokba vetettek, önkéntesek voltak, akik onnan egészségesen és vidáman jöttek ki. Ljubljánában zsidóknak nyilvánították őket, akiket a szerbek vetettek oda. Elfelejtették azt, hogy a tömegsírok az egyedüli etnikailag tiszta szerb települések, s hogy valahol a föld alatt a zsidók és a szerbek rokonságára mindörökre rátevődött a pecsét.” (1989: 1)²⁶

A nyelv

Az UKS nyelvét nemcsak a témák monolitikussága jellemezte ebben a periódusban. A beszédmód is típuszerűen homogén. A nyelvi szűrkeség spontán váltotta föl a kifejezés pluralizmusát. A téma tárgya iránti egységes viszonyulás mintha ráerőltette volna az azonos szóhasználatot a beszélőkre, s ez meghatározta a stíluselemek uniformizálását.

A leggyakrabban használt szó a *megalázás*. Főnévi, melléknévi vagy igei alakja állandó kísérője a *szerb nép* fogalmának, amely gyakran gazdagodott rokonjellegű fogalmakkal. 1987 júniusában a „Kosovóról – Kosovóért” elnevezésű tiltakozóesteken Čosić fölvetette a kérdést: „miként élhetünk mint nemzet és mint polgár ennyire jogfosztottan és *megalázva*” (minden kiemelés tőlem – D. G.), s miként volt lehetséges ilyen hosszú időn át követni „azokat, akik becsaptak, leigáztak, megvesztegettek, *megaláztak*, megszegyénítettek bennünket gyermekeink és a világ előtt” (1987). Ljubomir Simović megállapította, hogy „a kosovói szerb nép jogfosztott, vereséget mértek rá és megalázták” (1987: 4). A kosovói csata 600. évfordulója alkalmából Bećković kijelentette, hogy a szerbeknek „nincsenek gondolataik”, melyek „kevésbé voltak tudatosak”, s ez „*megalázta* őket ellenfeleik szemében, akik nekigyürköztek, hogy megfosszanak bennünket szülőhelyunktől és nemzeti öntudatunktól” (1989).

²⁵ Az UKS Igazgatóságának a szlovén írókhoz címzett válasza a Szlovén UKS 1989. február 23-i levelére és a Cankar-házban 1989. február 27-én történt eseményekre. Az UKS levéltára, isz. 180/II., 1989. február 28., 867. sz.

²⁶ Bećković zavaros fejtegetésében arra utal, az albánok csupán megjárászik azt, hogy áldozatok. Ugyanakkor a szlovének igen sok kosovói albán vendégmunkást foglalkoztattak, és Bećković szerint többek között ezt is úgy tüntették föl, mintha a szerbek zavarták volna el az albánokat. (A szerk. megj.)

Az UKS Igazgatósága a Dalmatinska Kosovóban történetekkel kapcsolatban 1989-ben kiadott *Közleményében* arról szól, hogy „megsértik a szerbeket, lebecsülik és *lealázzák* szent helyeiket”.²⁷

Az UKS a ljubljanaí Cankar-házban megtartott nagygyűlés miatt összehívott rendkívüli közgyűlésén Vuk Drašković kitért arra, hogy „a brioni-Jugoszláviában a szerb nép érdekeit lábbal tiporták és *megalázták*” (1989: 7). Brana Crnčević úgy fogalmazott, hogy nem lát „lehetőséget arra, hogy a demokráciát és a pluralizmust a szerb nép *megalázása, lealázása* és megtagadása révén teremtsék meg” (1989: 4).

A ljubljanaí nagygyűlés miatt összehívott rendkívüli közgyűlést a *Knji evne novine* kommentátora úgy jellemezte, hogy „a politikai racionalitás több évtizedes elvesztése Szerbiát és a szerb népet az állandó *megalázzott-ság* helyzetébe taszította”.²⁸

Ćosić hasonló hangnemben szólott „azokról a *sebekről*, amelyeket okoztak és okoznak nekünk”, és „azokról az igazságtalanságokról, amelyeket elviseltünk és elviselünk” (1989). Bećković a teljes megaláztatás kifejezést használta, s előtérbe helyezte, hogy a szlovéneknek „a szemük sem rebben, amikor megsebesítenek bennünket”, s nem veszik észre, hogy „mennyire barátokozni szeretnénk”, majd „fekete kalapját gyászoló kezében tartva” követelte (1989), hogy a börtönből engedjék ki Jovan Opačićot.

A szerb nép *megalázása, nemzeti elnyomása, politikai passzivitása* azok a pontok, amelyek között kilengett az irodalmi retorika ingája. A második kategóriába olyan kifejezések tartoznak, amelyek nem föltétlenül negatív értékelés jelölésére szolgálnak, ám ugyanolyan nagy a jelentőségük és fontos az emocionális tartalmuk. E fogalmak a *sors, a megpróbáltatás, a fennmaradás*. Ćosić számára például Kosovo „Jugoszlávia *sorsdöntő kérdése*”, a kosovói csomó kibogozása „a szerb nép *sorsdöntő megpróbáltatása*” (1987). Bećković a Cankar-házban tartott nagygyűlés miatt összehívott rendkívüli közgyűlésen elhangzott vitaindítójában szólott „azokról az eseményekről, amelyek közösségünk fennmaradását, a szerb nép kultúrájának sorsát érintik” (1989b).

Részből más módon szövegkörnyezetben használta a sors kifejezést Brana Crnčević szintén az előbb említett rendkívüli közgyűlésen: „Az a benyomásom, hogy az állam a polgárai többségének tudatában mint egy rothadt tákolmány él, érződik hullaszaga, s ebben az emberek fölismerik *saját sorsukat* – az állam hulláját” (1989).

A közgyűlés határozataiban Bećković megfogalmazásai csaknem szó szerint helyet kaptak: „A rendkívüli közgyűlést azon események miatt

²⁷ Az Igazgatóság közleménye, i. sz. 674/1, az UKS levéltára.

²⁸ P. P: *Az UKS rendkívüli közgyűlése, KN*, 772. sz., 1989. március 15.: 4.

hívták össze, amelyek esetleg döntően befolyásolják a szerb nép és kultúrája jövőjét”, s a szerb írók „e sorsdöntő megpróbáltatás napjaiban” szolidaritást vállalnak mindazokkal, „akik Kosovóban elszenvedik a népiértásjellegű üldöztetést és az erőszak mindenféle formáját”.²⁹

A *Szerbia és a demokrácia tegnap, ma és holnap* című kiadvány bevezető részében az alábbi áll: „Azokban a napokban, amikor a szerb nép ismét dönt társadalmi és állami sorsáról, az UKS Igazgatósága a közvélemény elé terjeszti álláspontját és javaslatait hazánk szabadsága, a demokratikus politikai jogok kialakítása és fejlesztése céljából” (1989: 1).

A grandiózusan absztrakt kategóriájú és problematikus értelmű nyelvet az ad abszurdumig vitt hiperbola egészíti ki. A hiperbola növelte érzelmi telítettségét, ám tartalmát megfosztotta a realitásától.

A „kosovói és metohijai szerb nép tragédiájáról” Ćosić azt állította, hogy az a „reménytelenségét tekintve számunkra 1813 után a *legsúlyosabb* nemzeti vereség”, a jugoszláviai szerb népről pedig azt mondta, hogy „a szomszédos népek e nép iránt viszonyulnak a legnagyobb politikai gyanakvással”, s ez a nép az, amelyet „a legmélyebben gyűlölnék”. A kosovói válság megoldásának ideje „*behozhatatlanul elveszett*”, s talán „idők is *lejár*”. Kosovo „*népünk nem utolsó megpróbáltatása*”, ám az „*utolsó figyelmeztetés*”. Ugyanilyen hangnemben folytatta: „*legnagyobb* ellenségünk önmagunkban van”. „Hogy történelmileg kitarstunk, fejlődünk, s a népek európai és világközösségében tisztességes helyet foglaljunk el, égetően szükségünk van gyengeségeink *kíméletlen* bírálatára, égetően szükségünk van az önmagunkról vallott igazságra, mert *kizárólag* erre alapozhatjuk alkotói öntudatunkat, amely még nem sajátosságunk, hogy hozzáláthassunk szellemi és erkölcsi megújhodásunkhoz, amely nélkül nem oldható meg *egyetlenegy* nemzeti és társadalmi kérdés sem” (1987).

A szerb és az albán írók megbeszélése előtti vitaindítójában Aleksandar Petrov kijelentette: Kosovóban az élet az egyes népek tagjai számára „*rosszabb és nehezebb* a börtönnél” (1988). Komnenić figyelmeztette a kosovói albán íróársakat, hogy „*a modern világban példa nélküli, hogy egy lakosra annyi bestialitás jutna, mint Kosovóban*” (1988). Alek Vukadinović úgy fogalmazott, hogy „*számtalan példa sorolható föl a kollektív patológiára, az egyéni és tömeges örületre*, ha minden olyan viszonyulást szóba hozunk, ami a szerbekre irányul” (1989: 4).

A ljubljanaí Cankar-házban megrendezett gyűlésről azt állította, hogy az „a szerb–szlovén kapcsolatok történetében példa nélküli esemény”, s „a kortárs szlovén kultúra *erkölcsének és igazságának végzetes veresége*”.

²⁹ Határozatok, KN, 772. sz., 1989. március 15: 1.

(*Határozatok*) Ugyanekkor Adam Puslojić a szerb politikusoktól azt kérte, hogy hozzák nyilvánosságra az UKS döntését a szlovén írókkal való kapcsolatok megszakításáról, s felszólította őket, hogy „oldják föl a szerb értelmiségiek húszéves általános kiátkozását”. (1989: 7)

E stílusbeli sajátosság legékesebb példája Bećkovićnak a kosovói csata 600. évfordulójáról szóló szövege (1989a). Bećković azt írta, hogy „hat évszázaddal ezelőtt *földgömbünkön* a rigómezei csatánál *semmilyen jelentősebb esemény* nem történt”, továbbá hogy azok a szavak, amelyekkel Lazar cár a mennyei birodalmat választotta, „*egyszer és mindenkorra* adott szavak, s többé *senki sem* vonhatta, s nem is vonhatja azokat vissza”. „Kosovo”, írta a továbbiakban Bećković, „*a szerb bolygó egyenlítője*”. Kosovóban a szerbek „*félezer évig*” rabigában szenvedtek. És „olyat, ami napjainkban e térségben történt, a *legtávolabbi történelmek* sem jegyezték föl”. Emellett „Európának *nincs mélyebb gyökere* annál, amely Görögországon és Bizánccon keresztül a mi talajunkból hajtott ki”. S végezetül: „a kosovói szűk térségben temették el *az egész szerb népet*”.

E nyelvi modellben, amelytől a mértéktartó és semleges kifejezésmód teljesen idegen, a jugoszláv rendszer és élet a skála negatív végére szorult. Így például az UKS *Az állam kialakítása* című programszövegében azt állítja, hogy a szerb népet a második Jugoszláviában *bebörtönözték*. Opačić letartóztatását Čosić *egy képtelen ország képtelen cselekedetének* nevezte, melynek politikai sátánizmusa *bomlasztja az elmét*. A kommunista rezsimeket, közöttük a jugoszlávot is, rutinszerűen *kommunista önkényuralmakként* nevezték. 1990-ben, a XVII. októberi találkozó megnyitóján, amelyet az utópia végének szenteltek, Miodrag Perišić kijelentette: „Az emberiség nem szűnik meg álmodni az utópia csődje után sem. Csak ez az álom ne tartalmazzon majd az általános boldogulás mércéit. Az előző álból alig sikerült fölébrednünk, s nem is álom volt az, hanem *éber rémálom*” (1990: 3).

E rémálmot Perišić a továbbiakban úgy jellemezte, mint „élő emberek múzeumát; amelyet aknamező vett körül, szögesdrót övezett, köréje falat építettek. Megkaptuk a kommunista utópia országának terét – a boldogság uralmát, a *mesék terrorját*, végső soron pedig a *hazugságok zsarnokságát*...”

Matija Bećković az alábbi szavakkal üdvözölte a találkozóan megjelent hazai és külföldi vendégeket: „Az utópia végén a *kommunista önkényuralom végét* értjük, s tudjuk, hogy az efféle végkimenetelben érdemeket szerzett a költészet, a szellem fegyvere, a szabadság birodalma, a *mennyei igazság* is. [...] Tanúi vagyunk a világ nagy megkönnyebbülésének. Amit *senki* sem hitt, hogy *valaha* is megtörténhet, már meg is történt. *Senki sem* hitte, hogy *bárki* is megmenekülhet, s máris úgy tűnik, hogy *mindenki* megmenekülhet” (1990: 3).

Bećković azon gondolatát, hogy „*soha silányabb rendszerért nem fizettek nagyobb árat, ám kolosszálisabb fordulatot sem hajtottak végre ilyen kis áldozattal*”, nem egészen egy évvel a jugoszláviai vérfürdő kezdete előtt fejtette ki.

E torz nyelvvel, amely önmagában gyönyörködik, nem sok gondot fordít az értelemre, egy paraliterális projekciót építettek ki, amely túllépett a realitás határán. Azt gondolhatnánk, hogy a szerb írók ilyen nyelven szólaltak meg, hogy másmilyen realitáshoz közeledjenek. Ha azonban szem előtt tartjuk, mennyire foglalkoztatták őket a közvetlen politikai események, pontosabban fogalmazunk, ha azt állítjuk, hogy magát a realitást mozdították ki helyéből. Ebben tökéletesen kiegészítették egymást az akkori hatalommal. Üzeneteik kivétel nélkül beilleszkedtek a politikai csúcs szélsőségesen nacionalista mesterkedéseibe.

A nemzeti szemben a demokratikussal

A nyolcvanas évek második felében az UKS a nemzet és a demokrácia kérdéseiről három okmányt tett közzé, amelyek programnyilatkozatoknak is tekinthetők. Időrendben az első az *Adalék az 1988. évi alkotmányról folytatott nyilvános vitához*.³⁰

A szerb hatóságok kezdeményezték a szövetségi alkotmányról szóló nyilvános vitát, amelybe az UKS is bekapcsolódott azzal a szöveggel, amelyet az irodalmárok a Szerbiai Szociológiai és Filozófiai Társasággal karöltve dolgoztak ki, az írók közgyűlése pedig 1988. március 27-én fogadott el. A szöveg bevezető részében a demokrácia alapvető hiányával és a jugoszláviai megtorlási hullámmal foglalkozott, s követelte „a demokrácia felé való elmozdulást”, mégpedig oly módon, hogy megszüntetik a kormányzó pártok hatalmának monopóliumát, elismerik a sajtószabadságot, a tulajdon formáinak pluralizmusát, az öngazgatást közvetlen demokrácia formájában erősítik meg, s szavatolják a polgárok tényleges szabadságát.

A demokrácia alapelveinek keretében azonban lényegi változásokat is előreláttak. Az *Adalék* ugyanis megállapította, hogy „a föderatív egységek közötti határok, amelyeket 1943-ban és 1944-ben Jugoszlávia kommunista pártjainak vezetősége jelölt ki, az AVNOJ³¹ és az alkotmányozó nemzetgyűlés tényleges részvétele nélkül, mellőzve a vitás területek népének népszavazását, jórészt nem etnikai határok”.

³⁰ *Adalék az alkotmányról folytatott nyilvános vitához, amelyet az UKS közgyűlése 1988. március 27-én fogadott el* címmel a szöveget közölte a KN, 751. sz., 1988. április 1.

³¹ Antifašističko Veće Narodnooslobodilačke Jugoslavije — a Népfőlszabadító Jugoszlávia Antifasiszta Tanácsa (*A szerk. megj.*)

Ezért elengedhetetlenül szükséges – „intézményesített és más eszközökkel” – lehetőséget teremteni az egyes olyan népek nagy részének politikai, kulturális és szellemi integrációjára, amelyek az anyaköztársaságon kívül élnek. A nemzeti és a kulturális identitást, az etnikai részhez való szellemi tartozást – az alkotmányban szavatolt – „önálló politikai és kulturális egyesületek és szervezetek létrehozásával” kell megvalósítani.

A nemzeti elveken alapuló politikai pártokra vonatkozó elképzelések gyakorlatilag lehetőséget teremtenek „külön-külön minden jugoszláv nép maradéktalan nemzeti, szellemi és kulturális integritására, függetlenül attól, hogy melyik köztársaságban vagy tartományban élnek”.

Az előbbi elképzelés szöges ellentétben állt a politikai társulás demokratikus formájával. Nem vitatták meg azt, miként kellene működnie az ilyen demokratikus nacionalizmusnak (vagy nemzeti demokráciának). Noha az 1974. évi alkotmányt minden fogyatékhossza ellenére sem vádolhatták azzal, hogy a nemzeteket és nemzetiségeket nem tekinti egyenjogúaknak, az *Adalék* mégis abból a föltételezésből indult ki, hogy a nemzeti elveknek a politikai nemzeti társulás révén való favorizálásával a legmegfelelőbb módon javíthatók ki a hibák, s könnyed léptekkel be lehet majd lépni a demokráciába. Az UKS közgyűlése egyöntetűen elfogadta e szimbiózist. Mindössze négy író szállt ezzel szembe.

Az opponensek észrevételeiket egyértelműen fogalmazták meg, és konkrét elvekre alapozták. Borislav Radović költő fölkhívta a figyelmet arra a körülményre, hogy éppen a nemzeti alapon való politikai egyesülés szült rossz vért – ahogyan mondta, a példák „túlságosan jól ismertek, különösen az 1941–45 közötti háborús évekből, s nem szabad szem elől téveszteni a hetvenes évek horvátországi tömegmozgalmával kapcsolatos keserű tapasztalatokat és az 1981. évi kosovói ellenforradalmat sem.” (1988: 5) Oskar Davičo a nemzeti egyesületek megalakítására vonatkozó követelésekben azt látta, hogy „úgymond ismét kihúzzák a tokból a törőt” (1988: 6). Boško Bogetić pedig föltekerte a kérdést: „hogyan lehet a másmilyen társadalmi rendet szorgalmazva elfogadni a nemzeti államot, illetve az etnikailag tiszta nemzeti közösséget. [...] Éppen az ellenkezőjét gondolom: a nemzeti keveredés és az egymás közti kölcsönös kapcsolódás az egészséges, szabad, demokratikus, semmitől sem terhelt közösség alapja” (1988: 6). Đoko Stojić annak az aggodalmának adott hangot, hogy „a folyamatok úgy bontakoznának ki, hogy a nemzetek saját pártjuk körül csoportosulnának és egymással szembe kerülnének”, s egyértelműen ellenezte azt az elképzelést, hogy a köztársasági határok etnikai határok legyenek: „Elképelem, hogy miként nézne ki Bosznia. Ki húzhatja meg az etnikai határokat Boszniában?” (1988: 6).

Az előbbi észrevételek a vitában teljesen a háttérbe szorultak.³² Lényegében közvetve mindannyian egyetlenegy fontos kérdést vetettek föl: vajon a nemzeti politikai pártokon alapuló politikai pluralizmus nacionalizmus-e vagy demokrácia? Az UKS, amely a nyolcvanas évek második felében állhatatosan annak bizonyítására törekedett, hogy a nemzeti a rövidebb út a demokrácia felé, a másik két programszövegében sem nézett szembe e kérdésekkel.

A *Szerbia és demokrácia tegnap, ma és holnap* című szöveg,³³ noha nem túlságosan eredeti, különbözik az előző kettőtől abban is, hogy a nemzeti problémákat kiegyensúlyozottabban elemzi, s szorgalmazza az összes jugoszláv nép politikai, vallási és gazdasági egyenjogúságát, s az olyan Szerbiáért harcol, amely következetesen képviseli a polgári, nemzeti, politikai szabadságot és a szociális igazságot.

Az előbbivel ellentétben *Az állam kialakítása*,³⁴ amely 1990 júniusában íródott, az *Adalék az alkotmány vitájához* radikálisabb és bővebb változata. E szövegben a szerb írók megállapították, hogy „meghozta az első gyümölcsét a szabadságért, a demokráciáért és a szerb népnek a történelem színterére való visszatéréséért folytatott harc”, amelyet azonban fékez „a szerb hivatalos politika halogató taktikája”. Az előbbieket miatt követelték a többpárti választások kiírását, amelyeket már egész Kelet-Európában megejtettek, továbbá „eltökélten követelték a teljes politikai demokrácia haladéktalan meghonosítását és az összes politikai párt tevékenységének zavartalanosságát”. Talán azért, hogy „a teljes politikai demokrácia” minél előbb életre keljen, az UKS javasolta Szerbia Képviselőházának, hogy „hagyjon föl az 1974-ben kikényszerített alkotmány védelmezésével, s köntörfalazás, halogtatás, nyilvános vita és egyeztetés nélkül, nem várva meg az új alkotmány meghozatalát, tüstént számolja föl a tartományokat”.

A szöveg végezetül keserű hangnemben az tanácsolja, hogy „be kell szüntetni az egységes jugoszláv állam megőrzéséért kifejtett hetvenéves meddő tevékenységet”, s közölte, hogy „a szerb nép nem kíván más népeket meggátolni abban, hogy létrehozzák államukat, ám neki magának vissza kell szereznie és létre kell hoznia, s létre is akarja hozni saját államát, s államának szavatolnia kell a reálisan lehetséges természetes, történelmi, etnikai határokat, a hathatós honvédelmet, továbbá az anyaország létrehozását valamennyi szerb számára, függetlenül attól, hogy hol élnek”. *Az állam kialakítása*

³² Az opponensek helyzetét bonyolította az a körülmény, hogy mind a négyen a Párt olyan szerveihez tartoztak, amelyeket sohasem foglalkoztatott a politikai pluralizmus gondolata. Közülük kettő, Bogetić és Radević „az új időkben” elfordult a politikától, Davičo időközben meghalt, Stojčićot pedig nagykövetnek nevezték ki.

³³ KN, 776. sz., 1989. május 15.: 1.

³⁴ Szövegét elfogadta az UKS 1990. április 15-én megtartott közgyűlésén. Lásd: KN, 801–802. sz., 1990. június 1. és 15.: 3.

sa szövegében két dolog első ízben bukkan föl: a szerb hatóságok bírálata és az etnikai határok. A választásokat 1990 végén ejtették meg. A demokrácia galoppja az etnikai határoknál ért véget.

Summa ideologiae

Amikor 1992 tavaszán Boszniában kitört a háború, az UKS címére az alábbi távirat érkezett³⁵:

„Tisztelt íróársak, Bosznia-Hercegovinában már napok óta tombol a kíméletlen polgárháború, amely minden jel szerint már elérte az elviselhetőség határait is. Az e háború igazi természetéről, okairól és következményeiről szóló információk nehezen jutnak el köztársaságuk polgáraihoz, mi több, az információk többsége a hamis háborús propaganda eszköztárának kelléke. Mi, zenicai írók, az összes felekezet és nemzetiség tagjai, biztosítjuk önöket, hogy Bosznia-Hercegovina minden nemzetének és nemzetiségének többsége ellenzi e háborút. A mostani boszniai véres események mögött hatalomra éhes szélsőségesek kis csoportjának akarata húzódik meg. Tisztelt íróársak, kérjük önöket, hogy emeljék fel szavukat, segítsenek nekünk ennek az igazságnak a terjesztésében, hogy a békeszerető polgárokat, főleg a gyermekeket, szép Boszniánk minden más, gyakorlatilag magatehetetlen egyénét megkímélhessük a további szenvedéstől és pusztítástól. Kérjük önöket, hogy köztársaságuk olvasóinak és polgárainak figyelmét hívják föl arra, hogy ne üljenek föl semmilyen hamis üzenetnek és propagandatrükknek, továbbá, hogy nyújtsanak segítséget Bosznia-Hercegovina polgárainak e sorsdöntő időszakban. Az idő be fogja bizonyítani, hogy fáradtságuk nem bizonyult hiábavalónak. Előre is köszönetet mond a zenicai írók csoportja, s kéri önöket, hogy továbbra is ápoljuk a kapcsolatokat, mint ahogy eddig is minden alkalommal megtettük. Megjegyezzük, hogy azonos tartalmú táviratot küldtünk íróársainknak a horvátországi és a szerbiai írószövetségbe.

1992. április 11.

A ZENICAI ÍRÓK

³⁵ A távirat megtalálható az UKS levéltárában, nem látták el semmilyen számmal, s ez azt jelenti, hogy nem iktatták be. A közölt szövegen kijavítottuk a jelentéktelen hibákat, amelyek nyilvánvalóan amiatt keletkeztek, hogy sűrűnyként küldték el.

A táviratot nem közölték sem a belgrádi napi- és hetilapok, sem a *Knji evne novine*, az UKS sajtószerve.³⁶ Azokról a témákról, amelyeket a zenicaí írók vetettek föl, az UKS-nek már régóta nem volt mondanivalója.

S általában 1990 után az UKS csak elvétve szólalt meg, elkezdődött „az alacsony intenzitás” időszaka. Igaz, 1991 elején az UKS igazgatósága és a szerb PEN klub közleményt adott ki Horvátország titkos fölfegyverkezéséről szóló dokumentumfilmmel kapcsolatban,³⁷ s azt úgy kommentálta, mint egy „különleges katonai küldetést, amelynek célja a szerbek elleni újabb népi-irtás előkészítése”, a nyár folyamán pedig az UKS megalakította a Demokráciafejlesztési és -védelmi Bizottságot. Az egyik és a másik is csak rituális gesztus volt, amely mentes a tartalomtól (főleg az eredetitől). Az újabb népi-irtás előkészítéséről szóló nyilatkozat az elkoptatott retorika része, amely a szokványos modorban a higgadt politikai elemzés helyett (amelyre annál nagyobb szükség mutatkozott, minél veszélyesebbé vált a helyzet) erőltetett történelmi analógia alapján prófétai jóslatokba bocsátkozott. Ami a Demokráciafejlesztési és -védelmi Bizottságot illeti, abban az időszakban alakult meg, amikor már teljesen világossá vált, hogy az UKS-ben és a társadalomban a nacionalizmus kiszorította a demokráciát, s ezért többé nincs mit „védeni” és „fejleszteni”.

*

Ha megvonjuk a mérleget az UKS tízéves politikai tevékenységéről, gyakorlatilag szembe kell néznünk egy alapvető kérdéssel: miért különbözik olyan nagy mértékben az évtized eleje és vége, vagyis: vajon a demokrácia szellemével – amelyet az UKS kezdeti tevékenységével kiszabadított – végezetül óhatatlanul a világra kellett-e jönnie a nacionalizmus torzszülöttének.

A UKS politizálása a kezdetektől fogva nem volt mentes egy óriási fogyatékosságtól: az erőteljes demokratikus akarattal ellentétben a demokrá-

³⁶ Hasonló lett a sorsa annak a tiltakozó levélnek, amelyet Milovan Danojlić és Miodrag Pavlović (csak gépelve írták alá, nem látták el kézjegyükkel) 1991. december 15-én intézett az UKS-hez: „Követeljük, hogy ismételten nyilvánítsák ki hűségüket a szabadság és az igazság elvei iránt, amelyekért egykor a Francia utca 7.-ben harcoltunk [...] Emlékeztetünk arra, hogy a nemzeti szűkkeblűség hirdetése a szerb nép és kultúrája számára eleve kudarcra ítélt próbálkozás. [...] Nincsenek olyan magasztos célok, amelyek miatt elvethetjük a bíráló gondolkodásmód kötelességét, s engedményeket tehetnénk a rabság uralmának.” A levelet nem olvasták föl az 1992. január 6-i évi közgyűlésen, mivel kételkedtek eredetiségében. Lásd: *Borba*, 1992. január 6.: 9. és 10.: 21.

³⁷ Néhány tévéállomás január 25-én sugározta a szövetségi honvédelmi titkárság dokumentumfilmjét Horvátország illegális fegyverimportjáról. Ezt megelőzően, január 20-án Stipe Mesić, a szövetségi elnökség alelnöke a Horvát Demokratikus Közösség választási gyűlésén közölte, hogy Horvátország önvédelme céljából fölfegyverezte rendőrségét, január 24-én pedig a JNH bűnüldöző szervei letartóztattak több személyt azzal a gyanúval, hogy részt vettek félkatonai osztagok fölfegyverzésében. Lásd: Kovačević–Dajić 1994: 31. és 32.

cia eszméit nem fogalmazta meg érthetően. A nyolcvanas évek kezdetén a Francia utca 7. tribünjén kitört lázadás fölszabadította a változás nagy energiáját, ám a koncepció már hiányzott. Így maradt ez a későbbiekben is. Nem vették figyelembe azt, hogy a tényleges változáshoz a rendszerrel való pusztaszembeszállásnál jóval több kell. Nem vették észre, hogy a demokrácia átgondolt, mélyenszántó eszméjében hasadék tátong, s ezért nem is töltötték meg azt.³⁸

Emiatt a disszidensek által elsődlegesen kialakított térbe könnyedén behatolt az a szemlélet, amely a nacionalizmusban a demokrácia eredeti formáját látta, s a demokráciára úgy tekintett, mint nemzeti fölszabadulásra és megújulásra. Az előbbi álláspont alapja az a rögeszmés meggyőződés, hogy a szerbek, valamennyien és mindenhol, csak áldozatok – a történelmi körülmények miatt áldozatokká váltak, vagy abban a politikai rendszerben, amelyet saját maguk hoztak létre, vagy amelyiknek az alattvalói voltak. Az előbbiekkal összhangban, a 19. századi romantikus elképzelés szerint a nacionalizmus a demokratikus átalakulás hajtóereje, az író pedig a nemzeti érdekek megtestesítője. Csak felemás megoldás születhetett, és pedig nemcsak azért, mert az ilyen elképzelés történelmi és értelmiségi keretei a távoli múlt kellékei, illetve azért, mert még a 19. században fölmérték, hogy a nemzeti és a demokratikus kapcsolatából mindig a nacionalizmus került ki győztesként (Th. Nipperday 1986), hanem azért is, mert a nacionalizmus az áldozat toposzának tragikus eltorzításával megszüntette a felelősség minden formáját, amely nélkül a demokrácia emlegetése pusztaszócséplés.

Az új hatóságok ideológiája is az áldozat ideológiáján alapult. Az irodalmárok helyett, hogy ez ellen föllázadtak volna, a disszidensek idejétmúlt jelmezében lándzsájukat továbbra is a volt rendszer ellen fordították, amely már régen kiszenvedett. Egyszóval, egy antimodern, antiintellektuális és lényegében irodalomellenes irányzatot követtek. Legsúlyosabb bűnük mindenképpen az, hogy – egy megzavarodott társadalomban – az áldozat stilizálásával bővítették az irracionalizmus mezejét, amelyben az (intézményszerű és intézményen kívüli) agresszivitás eltérő formái pszichológiailag elfogadhatóvá, politikailag pedig „szükségserűvé” és „indokolttá” váltak. Természetesen ez nemcsak Szerbiában történt így, ám tény, hogy ez nem relativizálja azokat az eredményeket, amelyeket e téren a legfontosabb szerbiai kulturális intézetek elértek.

³⁸ Talán másként mentek volna végbe a dolgok, ha szorosabb kapcsolatot alakítanak ki a kritikai szellemiségű szociológusokkal és filozófusokkal, akik kinyilvánították együttműködési készségüket, s már hosszabb ideje megjelentek az ellenzéki szintéren. E kapcsolatok azonban felületesek és alkalmiak voltak.

Visszaélések a tudomány tekintélyével

OLIVERA MILOSAVLJEVIĆ

Tanulmányunk tárgya kizárólag a Srpska Akademija Nauka i Umetnosti ([Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia], a továbbiakban: SANU) nyilvános politikai tevékenysége.¹

Az 1986 és 1992 közé eső időszak szélső határainak kijelölése azon a véleményen alapul, hogy arról a folyamatról, amelynek során a politika egyre jobban elárasztotta az intézményt, csupán 1986-ban, a *Memorandum* megjelenésével szerezhetett tudomást a nyilvánosság (annak a műnek a megjelenésével, amelyik még ma is ellentétes kommentárokat vált ki), és hogy e folyamatról csak föltételezhetjük, hogy már jóval korábban el kellett kezdődnie. Legalább négy lényeges mozzanat készlet bennünket arra, hogy az 1992. évvel zárjuk elemzésünket. Először is: az intézmény szintjén ekkor szűnik meg a politikai egység látszata, mivel az egyének és a kisebb csoportok 1991-es szöványos kilépései után az Akadémián belül az 1992-es politikai szakadás fontos meghatározójává válik az intézmény további tevékenységének. Másodsor: Dobrica Ćosićot 1992-ben megválasztották Jugoszlávia elnökévé, vagyis egy olyan akadémikus került az új államszövetség élére, akinek – bár semmilyen tisztséggel nem rendelkezett az Akadémia intézményeiben – tagadhatatlanul szerepe volt abban, hogy a politika bekerüljön az intézménybe, és aki vitathatatlanul hatást gyakorolt a *Memorandum* egyes szakaszainak ideológiai és politikai tartalmára, valamint a szöveg fő eszméinek nyilvánosság előtti bemutatására. Harmadsor: 1992 elején formálisan is megszűnt létezni a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK), amivel befejeződött az állam több oldalról folyó fölbomlasztása – ami a kitűzött nemzeti célok megvalósításának előfeltételét jelentette. Negyedsor: 1992 áprilisában kitört a harmadik háború is Jugoszlávia területének újrafelosztásáért és a nemzetállamok kialakításáért.

A legnagyobb nehézség, amellyel minden olyan elemzési kísérlet szembe találja magát, amely csupán egyetlen szempontból vizsgálja egy olyan összetett intézmény tevékenységét, mint amilyen a SANU, az éppen az egész

¹ Ebben az írásban kizárólag a SANU munkatestületeinek – a Közgyűlésnek, az Elnökségnek, a Végrehajtó Bizottságnak, azaz az Akadémia rendes és levelező tagjainak – politikai tevékenységét elemeztük. Más intézmények, amelyeket szintén a SANU alapított (pl. az egyes intézetek), nem képezték az elemzés tárgyát.

és az egyes részek téves módon történő kiegyenlítésének a veszélye, azaz meg kell határozni, hogy mi jellemzi az intézményt mint egészet (s persze mindig fennáll a lehetőség, hogy még ez sem esik egybe szükségszerűen valamennyi aktor álláspontjával, azaz mindegyik akadémikus véleményével), majd ezt el kell különíteni a személyek egyéni nézeteitől. Ennek értelmében figyelmen kívül kell hagyni az intézmény dokumentumain túl megjelenő álláspontokat, és ez utóbbiakra csupán úgy tekintünk, mint az akadémikusok – többé-kevésbé jelenlévő – egyéni politikai nézeteire. Az a tény, hogy a SANU dokumentumaiban és vezetőségének közszereplése során kifejtett álláspontok többsége jelentős mértékben radikalizálódott az egyes akadémikusok politikai tevékenységében, egyáltalán nem csökkenti, ellenkezőleg, kiemeli az intézménynek mint a kezdőlökés megteremtőjének a jelentőségét egy bizonyos eszme formába öntésében, amely eszme kedvezőbb politikai viszonyok között, az egyének közszereplése során csak még konkrétabb és még radikálisabb formát nyer. Másrészt az a tény, hogy az Akadémián belül az egyéni vélemények között léteztek másfélék is azon kívül, ami az Akadémia hivatalos politikai álláspontjának látszott, nem bír túl nagy jelentőséggel a SANU nyilvános politikai tevékenységének a megítélésében, mivel azon a pár akadémikuson kívül, akik 1986-ban bírálták az Akadémia tevékenységét a *Memorandum* kidolgozása miatt, az 1991-ig tartó időszakban senki sem hallatta szavát.

Nem kell túl nagy jelentőséget tulajdonítani annak az ellenvetésnek, hogy e szövegbe nem soroltuk be azokat a ritkaságszámba menő akadémikusi nyilatkozatokat, amelyek 1991-től kezdve kétségbe vontak egyes, a közvéleményben uralkodó nézeteket, mivel a célnak megfelelően formált közvélemény sajátsága többek között az is, hogy semmi olyat nem vesz észre és nem „jegyez meg”, ami nem illik bele a megadott mintába. Ezzel szemben a mintha minden egyes új megerősítése, különösen, ha az intézmény valamelyik tekintélyes személyiségétől ered, mélyen belevésődik a köztudatba, és igazságként, valamint egy meghatározott politika igazolásaként kerül elfogadásra.

Az 1986-os *Memorandum*

„Az a tudás, amellyel az Akadémia rendelkezik, nem maradhat az egyes szaktárgyak keretében, hanem be kell épülnie a bölcsességbe, az egyetemes tapasztalatba és a kollektív stratégiai vízióba”.

(Dobrica Ćosić kijelentése a SANU Közgyűlésének ülésén 1984. május 24-én)

„Az idén múlt öt éve, hogy elhunyt Josip Broz Tito, szocialista társadalmunk hordozója és államfője. [...] A világnak ebben a részében a negyven éves balkáni béke jelenti a leghosszabb békés időszakot. Ebben a békés időszakban

jelentős eredmények születtek az ország anyagi, gazdasági-technológiai és szellemi fejlődésében” (A SANU évkönyve, XCII. füzet az 1985–86-os évre). Ezekkel a szavakkal nyitotta meg 1985. május 23-án Dušan Kanazir, a SANU elnöke az Akadémia közgyűlését, amelyről aztán oly sokszor esett szó az utóbbi években, s amelyiken határozatot hoztak a *Memorandum* megírásáról. Már a korábbi években is megfigyelhető az a szándék, hogy az Akadémia a tudományos és a szakértői szférán kívül is aktív szerephez jusson. Dobrica Ćosić akadémikus – „a múlt terheiről és a jövő kihívásairól” szólva – már 1984-ben követelte, hogy az Akadémia foglaljon állást „az általános társadalmi és nemzetiségi kérdésekkel” való foglalkozás szükségességéről, tagadva, hogy „az értelmiségiek törődése a közjával” az egyenrangú fél szerepére és a hatalomért való harcra történő törekvés lenne (A SANU évkönyve, XCII. füzet az 1984-85-ös évre). Egy évvel később – szükségletként említve, hogy *Memorandum* formájában emeljék ki a legidősebb társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos és művelődési kérdéseket – már egyhangúlag fogadták el ugyanezt a javaslatot. 1985 júniusában a SANU Elnöksége ki-nevezte „az időszerű társadalmi kérdésekről szóló *Memorandum* előkészítésével foglalkozó bizottságot”,² amely 1985 végén kezdte meg munkáját, az Akadémia 23 rendes tanárát vagy levelező tagját alkalmazva. A szövegen végzett munka ideje egybeesett a SANU 100. évfordulójára (1986. november 1.) rendezendő ünnepség előkészületeivel, amikor is – mindössze egy hónappal az ünnepség előtt – minden félbeszakadt az anyag megjelentetése miatt, amelyet akkor „a SANU ún. memorandumának” kereszteltek el. Hogy a *Večernje novosti* hogyan juthatott ehhez az anyaghoz, hogy miért jelentette meg azt 1985. szeptember 24-én és 25-én, hogy kinek állt ez érdekében és kinek nem – mindez lényeges lehet a jugoszláviai történelem elemzésében, különös tekintettel azon csoportok identifikálásának szükségességére, amelyek gyorsítani kívánták a közös állam szétbomlásának folyamatát. Mivel nincs lehetőségünk betekinteni az események alakulásába, s mivel nem szeretnénk spekulációkba bocsátkozni, erre most nem térünk ki.

Az okok, amelyek arra készítetnek bennünket, hogy a *Memorandumot*³ mint az intézmény dokumentumát a SANU közleményeivel egyenrangúnak tartsuk, noha az intézmény meghatalmazott testülete nem írta alá, a következők: 1. minden szabadkozás ellenére, miszerint a szöveg csupán befejezetlen munkaváltozat, mert még nem kerültek bele a javasolt változtatások, s hogy

² A bizottság tagjaivá a rendes tagok közül Pavle Ivić, Antonije Isaković, Dušan Kanazir, Mihailo Marković, Miloš Macura, Dejan Medaković, Miroslav Pantić, Nikola Pantić, Ljubiša Rakić, Radovan Samardić és Miomir Vukobratović akadémikusokat, a levelező tagok közül pedig Vasilije Krestić, Ivan Maksimović, Kosta Mihajlović, Stojan Čelić és Nikola Čobeljčić akadémikusokat nevezték ki.

³ A SANU *Memoranduma, Novosti* 8 (osmica), 1991. február 12.

hivatalosan még nem fogadták el, az Akadémia sohasem tagadta le bizottságának szerzői voltát; 2. az Akadémiát sohasem érdekelte a szöveg problematikussága, csupán az, hogyan kerülhetett nyilvánosságra; 3. a SANU későbbi közszereplései során – különösen a szöveg kidolgozására létrehozott bizottság egyes tagjainak föllépésein – kitartóan ismételtették és jelentős mértékben radikalizálták a kifejtett nézeteket; 4. az Akadémia nem is próbálta tagadni a *Memorandum* hatását a közvélemény formálására, és idővel nem is cáfolta a *Memorandum* – akár dicsérő, akár elítélő – azonosítását a SANU-val; 5. a következő évek folyamán a vezetőség közleményeiben és közszereplése során a SANU többször is úgy hivatkozott a *Memorandumra*, mint az Akadémia dokumentumára, emlékeztetve arra, hogy éppen a *Memorandum* fogalmazta meg először a szerb nemzeti programot.⁴

A jugoszláv társadalom válságának általános elemzéseként induló és a szerb nemzeti program javaslatává váló *Memorandum* ellentmondásokba keveredett, hiszen két egymásnak ellentmondó alapgondolatot kellett összehétköztenni: egyrészt magyarázatot kellett adnia az egész politikai rendszer hatástalanságára és sikertelenségére, amely ily módon szükségszerűen veszélyeztette Jugoszlávia minden nemzetét (amint ezt az egyik mondatban meg is említik), másrészt be kellett bizonyítania, hogy ez a rendszer csak a szerb népre és Szerbiára nézve veszedelmes. Mivel kizárólag a szerb nemzet szemszögéből vették szemügyre a teljes társadalmi-gazdasági válságot, így aztán nem volt rá mód, hogy észrevehetővé váljon, hogyan mutatkozott meg ez a válság mások helyzetében, de különösen arra nem derült fény, hogyan mutatkozott meg mindenki helyzeté-

⁴ D. Kanazir: „itt a lehetőség, hogy fölidézzük azt a tényt, hogy az Akadémia volt az első azon intézményeink között, amelyek folyton rámutattak a szerb nép többéves egyenjogúságot nélkülöző helyzetére és a lehetséges súlyos következményekre, amelyeket ezen helyzet vonhat maga után” (*Politika*, 1989. május 26.); K. Mihajlović: „Büszkeséggel tölt el, hogy e *Memorandum* társszerzője lehettem. Véleményem szerint ez egy egyszerű tanulmány, amely diagnózist adott a helyzetről. [...] Egy olyan dokumentumról van szó, amely hatalmas előrelépést jelentett társadalmi valóságunk áttekintésében, s amelynek rendkívüli hatása volt a bíráló hajlam kialakulására közvéleményünkben” (*Politika*, 1990. december 27.); A SANU Elnöksége Végrehajtó Bizottságának közleménye: „az Akadémia efféle tevékenységének szép példája a *Memorandumot* eredményező munka, amely, bár nem fejeződött be, mégiscsak jelentős hatással volt az utóbbi évek társadalmi fejlődésére. A *Memorandumot* úgy is lehetett értelmezni, mint a szerb nép jövőbe vezető útjáról készített sajátos nemzeti tervet” (*Politika*, 1991. március 23.); D. Kanazir: „Valahányszor csak megemlítem a *Memorandumot*, nekem mindig eszembe jut az a kálvária, amelyen az Akadémia ment keresztül, csak azért, mert ebben a dokumentumban kimondta az igazságot a jugoszláv társadalom mély társadalmi, gazdasági, pénzügyi és erkölcsi válságáról. [...] A *Memorandumban* kifejtett tételek számos vita és tudományos összefüggés eredménye. [...] Tehát a *Memorandum* jelentette az Akadémia első és rendkívül erőteljes, tudományosan megalapozott támadását a nacionalista-soviniszta bürokrácia értelmetlen politikája és uralkodása ellen Jugoszláviában. A mai jugoszláviai történelem világosan rámutatnak arra, hogy az Akadémia jövőbeliséit a társadalmi gyakorlat is igazolta – mindössze öt évvel a *Memorandum* megjelenése után” (*Politika*, 1991. április 30. – május 2.).

ben, ezért a politikai rendszer hatástalanságát, amit a szöveg első részében a válság alapokaként neveztek meg, a második részben a csak a szerb néppel és Szerbiával szemben alkalmazott nemzeti, gazdasági, politikai és kulturális diszkriminációval azonosították. A két párhuzamos és egymást kizáró meghatározás jelenlétét néhány példával illusztráljuk:

– Már az első szakaszban, amelyben az ország szétesésének lehetséges fő okait kísérlik meg fölismerni, tényként állapítják meg, hogy a válság „be-láthatatlan következményekkel járó társadalmi rengésekkel érhet véget, s nem zárható ki még az olyan végzetes kimenetel sem, mint a jugoszláv államközösség fölbomlása” – miközben meg sem kísérelnek magyarázatot adni arra, hogy a társadalmi „rengések”, amelyek a döntéshozó központok ellen irányulnak, miért és hogyan vezetnének egy olyan közösség fölbomlásához, amely éppen a nemzet, a köztársaság vagy a helyi közösség közös érdekének előfeltételezésén alapul. A szöveg második részében a jugoszláv államközösség elsőrendű politikai problémájaként, amelynek megoldatlansága „többszörösen káros következményekkel” járhat Jugoszlávia egészére nézve, nem társadalmi problémát neveztek meg, hanem egy nemzetit: Szerbia diszkriminációját (Szerbia gazdasági, politikai, kulturális alárendeltségét) és a szerb nép diszkriminációját (a szerb nép veszélyeztetettségét Kosovóban és Horvátországban, továbbá dezintegrációját Vajdaságban);

– A *Memorandum* első részében leszögeznek, hogy a fennálló rendszer alternatívája „a demokratikus integráló föderalizmus, amelyben a részek autonómiájának elvét összehangolják az egységes egészen belüli részek integrációjának elvével [...] ebben a döntést a szabad, racionális, nyilvános párbeszéd határozza meg, s nem a nemzeti érdekek hivatlan és társztalan védelmezőinek a kulisszák mögötti, »szigorúan titkos« kombinációi”. Szöges ellentétben ezzel a „valódi alternatívával”, a második rész azzal a követeléssel zárul, hogy a szerb nép „jusson végre korszerű társadalmi és nemzeti programhoz, amely föllekesítheti majd a ma és a jövő generációját”;

– A *Memorandum* teljes szövegét elárasztja annak bizonygatása, hogy a válságból való kilábalás szükségszerű feltétele a társadalom demokratizálása, viszont Kosovo esetében „politikai leszámolást” követelnek, amelyet „forradalmi harc által” hajtanának végre. A kosovói történeket „nyílt és totális háborúnak” és „neofasiszta agresszióknak” minősítik, amelyek miatt elmaradt az „igazi leszámolás”, hogy végül arra a következtetésre jussanak, miszerint „azért mondtak ki kitervelten drasztikus ítéleteket fiatalokú bűnözők fölött, hogy szítsák és elmélyítsék a nemzetiségek közötti gyűlöletet”;

– Szerbiát szerbellenes szövetség veszélyezteti, s Vajdaság is tagja e szövetségnek. Ebben a szövegrészletben két kritériumot különböztetnek meg a „szerbellenesség” okainak elbírálásában. Az első a nemzeti (Szlovénia és

Horvátország esetében), a második a bürokratikus (amikor Vajdaságról van szó). Ebben a második esetben a „szerbellenes” politika a szerb nép „deintegrációját” eredményezte, ám nem taglalják a többségi szerb nép helyzetét Vajdaságban, amikor Jugoszlávia három fejlett és kiváltságos területéről (Szlovéniáról, Horvátországról és Vajdaságról) beszélnek, amelyek nemcsak hogy szabályosan fejlődnek, hanem még sikerült is „javítaniuk a jugoszláviai átlaghoz képest jó helyzetükön”;

– A múlt értelmezései is hasonló ellentmondásokban bővelkednek, különösen a Kommunista Párt történetének és a pártnak a szerb néphez és Szerbiához való viszonyulásának leírásakor. A Jugoszláv Kommunista Párt (JKP) következetesen szerbellenes politikáját bizonyítandó a *Memorandum* azt állítja, hogy Szerbia már az AVNOJ⁵ határozatainak meghozatalában sem volt egyenrangú fél annak idején, amikor a nemzetek közötti viszonyokat és a jövőndő rendszert határozták meg, illetve, hogy a szerbek már akkor „olyan helyzetbe kerültek, hogy a háborús körülmények között olyan határozatokat kellett elfogadniuk, amelyek a lehetőségek tárházát kínálták a szerbek megtörésére”. Az AVNOJ ilyen megítélésével semmiképpen sincs összhangban az a tény, hogy a szöveg zárórészában, ahol a szerb nemzeti érdekek definiálásáért szállnak síkra, a *Memorandum* az „AVNOJ-i határozatokért való küzdelem” szükségességére hivatkozik. Különösen érthetetlen, hogy ahhoz a következtetéshez, amely szerint az AVNOJ a lehetőségek tárházát hozta létre a szerbek megtörésére, hogyan illik az az állítás, hogy „a nemzeti kérdés jugoszláviai megoldását a kezdetekben úgy is föl lehetett fogni, mint a többnemzetiségű föderáció példás modelljét, amelyben sikeresen egyesítették az egységes állampolitika elvét a nemzetek és nemzeti kisebbségek iskolai és kulturális autonómiájának elvével”, vagy, másfelől, az a *Memorandum*-ban följegyzett állítás, hogy 1980 után „radikálisan változtattak azokon a nemzetek közötti viszonyokról szóló nézeteken, amelyeket a népfőlszabadító mozgalom fogalmazott meg”.

Az ilyen és az ehhez hasonló ellentmondások és következtetlenségek miatt, amelyek lehetetlenné teszik, hogy kihámozható legyen a *Memorandum* szerzőinek következetes eszmei és politikai álláspontja, itt csupán azon tételket említjük meg, amelyek – lévén, hogy úgy adták elő őket, mint kétségbevonhatatlan állításokat – a következő években (1987 és 1992 között) a legnagyobb hatással bírtak a közvélemény formálásában, és azzal, hogy a politikailag aktív akadémikusok kitartóan ismételtették őket, a politikai bezsédek közhelyeivé váltak Szerbiában.

⁵ AVNOJ – Antifašističko Veće Narodnooslobodilačke Jugoslavije, azaz a Népfelszabadító Jugoszlávia Antifasiszta Tanácsa. Ennek második ülésén, 1943. november 29-én kiáltották ki a második Jugoszláviát. (*A szerk. megj.*)

Jugoszlávia és Szerbia

A JSZSZK-t úgy definiálják, mint olyan államot, amelyet „a Szerbiával szemben hosszú távon érvényesített diszkriminációs politika” és „Szerbia már hagyománnyá váló diszkriminációja” jellemez. Mindez „Szerbia minden téren érvényesülő egyenlőtlen helyzetét” eredményezte, valamint „Szerbia politikailag alárendelt helyzetét, [ami] az összes többi viszonyt meghatározta”, „alárendelt és elhanyagolt gazdasággal bírót”, „Szerbia gazdaságának következetes diszkriminációját”, a Szerbia belügyeibe való beavatkozást és „Szerbia fölötti dominanciát”. Jugoszláviában „tartós szerbellenes szövetséget” hoztak létre, amelyet „a sovinizmus és a szerbektől való beteges félelem” jellemez, létrehozásának oka pedig a „revansizmusban” rejlik. A revansista politika nem korlátozódott csupán a szerbektől való beteges félelemre, hanem „egyre jobban erősödött, hogy végül genocídiumban is megnyilvánuljon”.

A szerbellenes szövetség élenjáróiként Szlovéniát és Horvátországot nevezik meg, ám a többi köztársaság és tartomány is csatlakozott ehhez a szövetséghez, mert – mint ahogyan azt a *Memorandumban* megállapítják – csak Szerbia „hozott valódi áldozatot a három fejletlen köztársaság és Koszovó Szocialista Autonóm Tartomány fejlődéséért”, míg a három fejlett terület, amelyek „válláról Szerbia levette a terhet” a fejletlenek segélyezése során, még inkább javított a helyzetén. Jugoszlávia területeinek mindkét típusa, a fejlett is (Szlovénia, Horvátország és Vajdaság) és a fejletlen is (Crna Gora, Macedónia, Bosznia-Hercegovina és Kosovo) „közös érdekből” szövetkezett, hogy „fenntartsa a meglévő állapotot, amelyben Szerbia rovására elégti ki szükségleteit”. Szlovénia és Horvátország – vagyis a szerbellenes szövetség vezetőinek – helyzetét „politikai és gazdasági dominanciaként” határozzák meg; ezek a köztársaságok „saját igényeik szerint” szabták meg, hogy milyen rendszer legyen Jugoszláviában; politikai dominanciájukkal „a saját nemzeti és gazdasági törekvéseiket valósítják meg”, a gazdasági rendszeren belül „a gazdasági érdekeiknek megfelelő megoldásokat kényszerítenek ki”. A „tartós szerbellenes szövetséget” a dominancia végett hozták létre, s a létrehozásban különösen Tito és Kardelj segített nekik. Fölróják még a „kádermonopóliumot”, „a szeparatistákkal és az autonomistákkal szembeni elnéző magatartást”, valamint a kosovói „totális háborút” „aktív és nemigen titkolt támogatását”.

A szerb nép Jugoszláviában

Szerbia alárendelt helyzete mellett a szerb nép nehéz helyzetét is ecsetelik, ami a következőkben nyilvánul meg: a „népirtó terrorban”, a „kosovói neofasiszta

agresszióban”, „a horvátországi diszkriminációban és a nemzeti egyenlőtlenség körmonfont és hathatós asszimilációs politikájában”, valamint abban a törekvésben, hogy Vajdaság jelenlegi autonómiájával „teljesen szétzúzzák a szerb nép nemzeti egységét”. A többi köztársaságban élő szerb néptörzsedékeknek nincs joguk arra, hogy „használják nyelvüket és írásukat”, hogy politikai szervezeteket és művelődési egyesületeket hozzanak létre. A szerb népet folyton azzal vádolják, hogy „elnyomó”, hogy „unitarista”, s már több mint fél évszázada hordja annak a „bélyegét és terhét, hogy börtönőre volt a többi délszláv nemzetnek”, viszont a szerb történelmet megkérdőjelezi, „háttérbe szorítják”, „a szerb kulturális vívmányokat »eltulajdonítják«, beolvasztják vagy értéktelennek minősítik, elhanyagolják vagy elsovasztják, a nyelvet kiszorítják, a cirill írás pedig „lassanként kivész”, „durva módon tagadják a szerb nép kulturális és szellemi integritását”, úgy, mint egyetlen más nemzetét sem, „szisztematikusan bomlasztják” irodalmát és kultúráját, „lerántják” legjobb íróit, folyik a „szerb kulturális örökség eltulajdonítása és szétdarabolása”, a betiltások leggyakrabban a szerb alkotók munkáit érik, a kötelező olvasmányok programjában „a szerb irodalom komoly károkat szenvedett”, a szerb nép történelmét egyes tantervekben „redukálták és sovíniszta értelmezéseknek szolgáltatták ki”, a szerb népet „ideológiai indoktrinációnak, elértéktelenítésnek és a hagyományairól való lemondásnak” tették ki, a „rákényszerített bűntudat terhe alatt, intellektuálisan és politikailag lefegyverezve”.

Az okok

Az ellentmondásosság, a *Memorandum* állandó vonása, persze a jugoszláviai válság okainak – azaz a szerb nép nehéz helyzetének – tárgyalásában is megjelenik. A veszélyeztetettség bármelyik formájáról van is szó, a *Memorandum*ban ennek okát mindig és csakis „a JKP nemzeti kérdéstről szóló, két háború közötti, a Komintern által befolyásolt nézetében” lelik meg. Ezt a hagyományt folytatta tovább az AVNOJ is (megbízható szerb képviselők nélkül), valamint Tito és Kardelj, a szerbellenes szövetség megalapítói (a szerb kommunisták pedig „megadták magukat” és „követték” őket), és Kardelj 1974-es alkotmánya... A szerbellenes kommunista politikának az illegalitástól a *Memorandum* idejéig tartó kontinuitását a Komintern egyik előitéletével magyarázták, amely fél évszázaddal a Komintern fölосzlatása után is tartotta magát. Ez a kontinuitás megmagyarázhatatlanul és (megmagyarázatlanul) szünetelt az 1953–1965-ös időszakban, amikor is – a *Memorandum* szerint – szinte minden tökéletesen funkcionált Jugoszláviában („ez a szembetűnő anyagi gyarapodás, a fokozatos demokratizálás és a szellemi emancipáció időszaka”, „rohamos fejlődés”, „nemzeti függetlenség, irigylésre méltó gazdasági gyarapodás”, „lenyűgöző és

valóban forradalmi méreteket öltő kulturális föllendülés”, „a Kommunista Szövetség Programja híres tételének” érája), hogy azután a hatvanas évek közepén ismét beköszöntsön „a nemzetiség szerinti elsőbbségi jog a KSZ gyakorlatában”, méghozzá a Komintern és a JKP háború előtti nemzetiségi politikájának hatása alatt („a kedvezőtlen fordulat a hatvanasok közepén következett be”, „a hatvanasok végének társadalmi összeütközései”, „az 1965-ös végzetes fordulat”). Mivel ugyanaz a KSZ és ugyanazok az emberek voltak hatalmon 1953 előtt, 1953 után és 1965 után, és ugyanaz a KSZ állt a Komintern hatása alatt a két háború között, mivel Tito és Kardelj írták mind a KSZ Programjának „híres tételeit”, mind az 1974-es Alkotmányt, mivel Tito és Kardelj felelősek mind a „lenyűgöző föllendülésért”, mind a „szerb nép integritásának durva tagadásáért”, már azzal is, ahogyan az okokat értelmezték, a *Memorandum* szerzői egyenesen magát a „szerbellenességről” – mint a kommunisták politikájának állandó jellegzetességéről – szóló kiinduló föltevést vonták kétségbe. A komoly analízis legalább megkísérelne magyarázatot adni erre a diszkontinuitásra a csupán egyetlen ideológiai sablon „kontinuitásán” belül – vagyis a szerbellenesség sablonjára, amely olyannyira dominált, hogy még hatvan év múltán is felelős volt mind „Szerbia gazdaságának következetes diszkriminációjaért”, mind „Szerbia 1804–1941 közötti fölszabadító háborújának legsúlyosabb vereségéért”, mind a jugoszláviai „többdimenziós válságért”.

Mit javasol a Memorandum?

A *Memorandum* szövege két részből áll, de a második rész álláspontjainak és követeléseinek többsége érvényteleníti az első rész követeléseit. Az első rész: 1. a demokratikus integratív föderalizmus (összehangolni a részek autonómiájának elvét a részek integrációjával az egységes egész keretein belül); 2. az 1974-es alkotmány teljességében történő fölülvizsgálása; 3. demokratizálás és a kádérállomány gyökeres megújítása, valamennyi jugoszláviai nemzet – beleértve a szerbet is – valódi önrendelkezése és egyenjogúsága, az emberi, a polgári és a társadalmi-gazdasági jogok teljes körű megvalósulása, a politikai rendszer racionalizációja. A második rész (javaslatok egy jövőbeli szerb politikai vezetőség számára): 1. rámutatni a politikai válság meglétére; 2. hadat üzenni annak a háború utáni gyakorlatnak, amely szerint leváltják azokat a politikusokat, akik fölvetik Szerbia egyenjogúságának kérdését, véget vetni azon szerb közgazdászok, szociológusok, filozófusok és írók diszkriminációjának, akik idejében rámutatnak a társadalom rákfénéjére; 3. „vereséget mérni az agresszióra”, „valóságos forradalmi harccal történő politikai leszámolások” Kosovóban (a *Memorandum* szerint ez utóbbin „nyílt szembeszállás” értendő, ami magában foglalja „a szabad véleménynyilvánítás jogát, tehát az ellenvélemény

kimondásának jogát is”); 4. a szerb nép föloldása a történelmi büntudat terhe alól, hivatalos megcáfolása annak az állításnak, amely szerint a két háború között a szerb nép gazdasági előjogokat élvezett, a szerb népnek a fölszabadító háborúhoz és Jugoszlávia megteremtéséhez való hozzájárulásának tagadhatatlan volta; 5. a szerb nép teljes körű nemzeti és kulturális integritásának helyreállítása, függetlenül attól, hogy éppen melyik köztársaságban vagy tartományban élnek tagjai; 6. a szerb népnek korszerű társadalmi és nemzeti programot kell kapnia, amely föllelkesítheti a ma és a jövő nemzedékét; 7. Szerbiának nyíltan ki kell mondania, hogy ráerőszakolták ezt a rendszert; 8. küzdelem az AVNOJ-i elvekért, ha viszont létezik más alternatíva is, abban az esetben a szerb gazdasági és nemzeti érdekek átláthatóvá tétele, „hogy semmi se lephessen meg bennünket”; 9. gyökeres reformok a demokratikus szocializmus szférájában; 10. „a nép szellemi és erkölcsi erőinek demokratikus mozgósítása [...] a program megalkotásáért és a jövő megtervezése érdekében”.

A *Memorandum* megjelenését követő hónapokban az akkori szerbiai hatalom erőteljes nyomást gyakorolt az Akadémiára, hogy határolja el magát a szöveg tartalmától, az Akadémia pedig megtagadta, hogy ezt valóban meg is tegye. E célnak szentelték a KSZ aktívájának az Akadémián megtartott ülését 1986. október 14-én, a SANU Elnökségének zárt ülését október 21-én, a SANU Elnökségének látogatását Ivan Stambolićnál október 29-én, valamint a SANU rendkívüli közgyűlését december 18-án. „Jogilag nem létező szövegnek” minősítve az „ún. *Memorandum*”-ot, a SANU fölmentette magát azon kötelezettség alól, hogy kifejtse a szöveg tartalmával szembeni álláspontját, s a hangsúlyt a szöveg nyilvánosságra kerülésének problémájára terelte át. Az Akadémia politikai elkötelezettségét a következő akademikusok bírálták: Vasa Čubrilović („ez mind csak politika, és nem tudomány”), Pavle Savić („a *Memorandum* a pamflet vagy a propagandaanyag jellemvonásaival rendelkezik”) és Sima Ćirković („ebben a pillanatban az a legsürgősebb követelmény, hogy az Akadémiát ne használjuk föl olyan célokra, amelyek idegenek a lényegtől és küldetésétől”) (*Knji evne Novine*, 1988. január 1–15.).

Ez a tevékenység párhuzamosan folyt a *Memorandum* ellen Jugoszlávia-szerte folytatott sajtóhadjáratával. Szerbiában valamennyi megnyilatkozást a *Memorandum*nak Jugoszlávia szétfúzására törekvő nacionalista szövegként történő elítélése jellemezte, valamint a fölszólítás, hogy az Akadémia vezetősége mondjon le (eközben a leggyakrabban Antonije Isaković alelnök nevét emlegették). Még 1987 első felében is folytatódott a *Memorandum* bírálata a szerb vezetőség nyilatkozatainak keresztül,⁶ hogy

⁶ A szerb vezetőségnek csupán azokat a tagjait idézzük most, akik rövidesen az „új szerb vezetőségbe” is bekerültek: B. Trifunović: „Szerbiában már találkozhattunk a szerb nacionalizmusnak egy ilyen megnyilvánulási formájával. Az ún. *Memorandumra* gondolok.”

azután a *Memorandum*ellenes kampány egy *Vojko és Savle* című, humoreszk-ként számon tartott írás megjelentetésében érje el a csúcspontot (*Politika*, 1987. január 18.), majd csillapodni kezdjen, és 1987 nyarán meg is szűnjön. 1987 szeptemberétől, a Szerbiai Kommunista Szövetség Központi Bizottságának VIII. értekezletétől – azaz a miloševići áramlat győzelmétől – kezdve pedig nincs több támadás sem a *Memorandum*, sem az Akadémia ellen, a lemondásokra való fölszólítást is feledik, az Akadémia pedig kezd ismét fölkelni a *Politika* és más hivatalos lapok hasábjaira.

A „régí” és az „új” szerb vezetőségnek a szerb nacionalizmussal kapcsolatos álláspontja a *Memorandum*mal szembeni viszonyra is áttérjed. A szerb politikusok megnyilatkozásaiban már több hónappal a szöveg megjelenése előtt fölfigyelhetünk a nacionalizmus elleni harcért való szóbeli kiállásra – különösen az albán nacionalizmussal szemben, amely mellett mellékesen a visszavágásként megjelenő szerb nacionalizmust is megemlíttették. A *Memorandum*ban megjelenő szerb nacionalizmus arra készítette a szerb vezetőséget, hogy nyomást gyakoroljon a SANU-ra és elhatárolja magát a *Memorandum* tartalmától. Ez odáig fajult, hogy megakadályozták az Akadémia 100. évfordulójának megünneplését, ám még ez sem jelentett akkora sikert, hogy az akkori szerbiai hatalom elégedett lehetett volna vele.

1987 áprilisának kosovói történései, Slobodan Milošević első ízben megvalósuló vezéri ambíciói, az a tény, hogy Slobodan Milošević elfogadta a radikalizáció és a „változások” sürgetésének követelését – a „nacionalizmus”-fogalom tartalmának viszonylagosítása mellett – döntő hatással voltak a Szerbia vezetőségén belüli tagozódásra, aminek az Akadémiával szembeni viszonyulás megváltozásában is messze ható következményei lesznek. 1987 nyarán csillapodtak a kedélyek, az őszi események pedig elégtételül szolgáltak az Akadémia számára. A Szerbia vezetőségén belüli összecsapás szeptember 23-án hágott a tetőfokára, amikor is a SZKSZ KB ülést tartott abból az alkalmából, hogy ötven éve került a JKP élére Josip Broz Tito. A vitaindító beszámoló Miloševićé volt. A leszámolás ezen nyitánya jól kitervelt, a Titóval való „takarózást” jelentette a nyilvánosság irányában. A Milošević körüli áramlat azonosulása „Tito útjával” arra szolgált, hogy bebizonyítsa a nyilvánosságnak, hogy ki is az „igaz fél” ebben az összecsapásban. S ez olyanmódra sikerült nekik, hogy azután Szerbia lakosságának többsége észre sem vette, hogy a „testvériség-egység” tételeiről mikor is tért át a nacionalista

(*Politika*, 1987. január 7.); S. Milošević: „arról, ami most az Akadémián belül történik, nekünk rendkívül határozott a véleményünk. Ehhez nem férhet kétség. Az Akadémia kommunista tagjai pedig azt a feladatot kapták, hogy harcolják ki ezen állapot megváltoztatását” (*Politika*, 1987. február 17.); Z. Sokolović: „eddig még nem történt meg a *Memorandum*tól való szükséges eszmei-politikai elhatárolódás a SANU-ban” (*Politika*, 1987. június 15).

tételekre. A Titóra való hivatkozás az új politika kontinuitásának bizonyítására szolgált, míg a nacionalista orientációjú csoportosulások azon változások tartalma miatt fogadták el az „új szerb hatalmat”, amelyek felé az törekedett.

Csupán két hónappal Milošević beszéde után, a SANU ünnepi ülésén is ugyanezen okból kifolyólag beszéltek Titóról. Hogy ezzel szemmel láthatóan engedményt tettek Miloševićnek, azt Josip Broz *Memorandum*-beli bírálatának (amelyet az Akadémia sohasem tagadott meg) és Kanazir elnök ezen ülésről származó kijelentésének egyszerű összehasonlítása is bizonyítja. A *Memorandum*ban úgy ítélik meg Titót, mint olyan személyiséget, aki – Edvard Kardelj közreműködésével – megszilárdította Szlovénia és Horvátország tartós szövetségét, „arra törekedve, hogy megvalósuljon” ezen köztársaságok „politikai dominanciája” Jugoszláviában, míg Kanazir – a *Politika* idézete szerint – „kihangsúlyozta, hogy Tito útját követni ma annyit jelent, mint harcolni a dogmatizmus, a nemzeti szűkkeblűség és a primitív politikai voluntarizmus valamennyi formája ellen.” (*Politika*, 1987. november 25.)

Az engedményre 1988 februárjában érkezett válasz, a SANU nyilvános rehabilitációjával, elsőként Belgrád Kommunista Szövetsége Városi Bizottságának részéről. Danilo . Marković bankódását fejezte ki amiatt, hogy megtörténhetett a 100. évforduló megszervezésére kinevezett bizottság föloszlása, és megígérte, hogy „többé nem engedik meg a SANU alaptalanul történő elítélését”. A hatalomnak az Akadémia iránti jövődöbeli viszonyulását is meghatározta: „amennyiben a KSZ maga köré kívánja gyűjteni a legkreatívabb szellemi erőket, abban az esetben el kell határolódnia a különféle túlzásoktól és a bármiféle nacionalizmus ellen küzdő kvázi-harcosoktól” (*Politika*, 1988. február 5.).

Az új hatalom programjának támogatása (1988–1989)

Abban az évben, amikor naponta rendeztek tömeggyűléseket Szerbia- és Crna Gora-szerte, az új szerb hatalom és az Akadémia nagyon ügyesen hangolta össze tevékenységét. Az újonnan helyreállított egyetértésben első közös projektumukat a SANU tudományos értekezlete hozta meg, amelyet *Az Alkotmány és az alkotmánymódosítás időszerei kérdései* címmel tartottak meg 1988. március 17-e és 19-e között. 1988 májusában, a SANU évi közgyűlésén Kanazir elnök az Akadémia nevében támogatta Szerbia elnökségének javaslatait és erőfeszítéseit, „amelyekkel azt a célt tűzték ki, hogy megjelöljék a válságból kivezető utat” (*Politika*, 1988. május 27.). 1988 októberének elején a SANU-ban vitát rendeztek az alkotmánymódosításról, s ugyanekkor került elfogadásra *A SANU véleménye a Szerb SZK Alkotmányának módosításáról* c. szöveg is (*Politika*, 1988. november 19.). Különösen érdekes még erről az értekezletről R. Samard íc akadémikus megjegyzése, amely szerint „tudományunkra és a SANU-ra rendkívüli felelősség

hárul a most megindult folyamatban, amely, úgy tűnik, esélyt nyújt arra, hogy megforduljon a dolgok állása” (*Politika*, 1988. október 4.).

A *SANU véleményét* abban az időben fogalmazták meg, amikor a szerb hatalom a legnagyobb aktivitást fejtette ki az érvényben lévő alkotmány megváltoztatásában, párhuzamosan a kosovói, a vajdasági és a Crna Gora-i tragikus eseményekkel és a Szerbia-szerte megrendezett tömeggyűlésekkel. A *Politikában* jelentették meg 1988. november 19-én, aznap, amikor a „testvériség-egység jegyében” rendeztek nagygyűlést Užicén, s azután, hogy a *Politika* tudósítása szerint a vajdasági vezetőség megbuktatásával „ismét béke honol Újvidék utcáin és terein”. A *SANU véleménye* a *Memorandum* egyes tételeinek terminológiailag mérsékeltebb, kézzelfoghatóbb és egyszerűsített változata, jóval kevesebb általánosítással, de jóval nagyobb határozottsággal és biztossággal a SANU képességeit és helyzetét illetően. „Mélyrehatóbb változásokat” követeltek azoknál, mint amilyeneket a szerb vezetőség kész volt megvalósítani az adott pillanatban – ezt értették a vezetőség jövődöbéli politikájának rövid programja alatt. A *SANU véleményében* a szerb alkotmány módosítására tett javaslatokat nem érezték elegendőnek, szerintük ezek csupán „az első, a kezdő lépést jelenthetik az új alkotmány megalkotásában”. A *SANU véleménye* – akárcsak a *Memorandum* egyes részei – az 1974-es alkotmányt okolta a jugoszláv társadalom válságáért, amelyet ezúttal is kizárólag Szerbia válságaként mutattak be. Ezzel a dokumentummal olyan változtatásokat követeltek az alkotmányban, amelyekkel véget lehetne vetni a szeparatizmusnak, az autonómia-követeléseknek, a kosovói genocídiumnak, a gazdasági lemaradásnak, a tévelygésnek a kultúrában... További követelések: Szerbia egyenlővé válása a többi köztársasággal, az elvesztett államiság visszaállítása, az Alkotmány mindazon rendelkezéseinek törlése, amelyek a tartományok államiságára utalnak; a választások demokratizálása, Szerbia valamennyi tudományos és kulturális intézményének egységes működése, a szerbhorvát nyelv és a cirill írás a nyilvános és a hivatalos használatban Szerbia területén, a nemzetiségek nyelvének használatára való jogot sem korlátozva;⁷ hosszú távú és működőképes népesedéspolitiká;⁸ a JSZSZK és a Szerb SZK új alkotmányainak kidolgozása nyomban az alkotmánymódosító javaslatok elfogadása után.

A sokat emlegetett 1974-es alkotmány, amely mind a *Memorandum*, mind a *SANU véleménye*, mind az akadémikusok nyilatkozatai szerint a gyenge és a kierőszakolt „rossz hírű” jogi aktus valamennyi tulajdonságá-

⁷ Akár a *Memorandumot*, akár a *SANU véleményét* értelmezzük, a követelések háttérindítéka mindkét szöveg esetében csakis a szerzők magyarázatainak párhuzamos olvasásával ismerhető föl: R. Lukić: „Az alkotmányvita folyamán a SANU a cirill írás kizárólagos használatát követelte a hivatalokban és a nyilvánosságban. [...] Ezt a tényt nem lehet csak úgy figyelmen kívül hagyni.” (*Politika*, 1989. január 14.).

val rendelkezett, ezért ezt nevezték meg a jugoszláv közösséget sújtó válság szinte minden problémájának okaként, a fent említettek véleménye szerint egyszerre megfelelő és legitim jogi aktussá vált, különösen attól a pillanattól kezdve, hogy az új szlovén és a horvát hatalom 1990-ben „bitorolni” kezdte ama jogát, hogy megszegje azt. Azzal a *Memorandum*-beli értékeléssel szemben, amely szerint „az a határozottság, amellyel Szlovénia és Horvátország száll szembe az alkotmánymódosítással, bizonyítja, hogy mennyire megfelel nekik az 1974-es alkotmány”, 1990-től a politikailag aktív akadémikusok éppen az 1974-es alkotmányra hivatkozva kritizálták a szlovén és a horvát hatalom tetteit. Így például Kanazir: „Az Akadémiát rendkívül aggasztja, hogy Horvátországban usztasa módszerekkel támadják a szerbeket. Annál is inkább, mert a JSZSZK jelenlegi alkotmánya békés, egyenjogú életet és kulturális autonómiát szavatol a horvátországi szerbeknek” (*Politika*, 1990. október 10.).⁹

⁸ M. Macura: „A natalitást a kosovói asszony, család és helyi közösség, valamint egész közösségünk érdekében, a szerbiai és a jugoszláviai viszonyok érdekében kell korlátozni. Erről azért szólok, mert a magas és az alacsony születési arányszám között fennálló eltérések sajnos politikai és etnikai alapon is kezdenek kifejezésre jutni, nem csupán a szerbek és a Crna Gora-iak Kosovóból való elvándorlásában, hanem abban a jelenségben is, hogy az erőteljes demográfiai nyomás következtében kiveszőfélben van a szerb és a Crna Gora-i lakosság [...] Tudni kell, hogy a termékenységi arányszám és a termékenység kordában tartható, hogy ez a dolog nem az Úr vagy Allah ajándéka, s hogy ezért csak nekik állna jogukban dönteni róla, hanem ez a dolog biológiai tényező, amelyet egészséget nem károsító orvosi és elfogadható szociális eszközökkel szabályozni is lehet” (*Politika*, 1989. január 27.).

⁹ M. Jovičić: „Szlovénia két olyan jogot is bitorol, ami nem létezik: a ius secessionist – az elszakadás jogát, és a ius nullificationist – azt a jogot, hogy a saját területén semmisnek nyilvánítsa a szövetségi törvényeket” (*Politika*, 1991. augusztus 6.); „Az 1974-es jugoszláv alkotmány szerint a jugoszláv köztársaságoknak semmilyen joguk sincs az elszakadásra [...] Az elmúlt évek folyamán a Szlovéniában uralkodó beszűkült jogi tudat számos példáját figyelhettük meg” (*Politika*, 1991. augusztus 7.). Az akadémikusok értelmezése szerint az 1974-es alkotmány tökéletes jogi aktus volt a nemzeti kisebbségeket, s különösen az albán nemzeti kisebbséget illetően: P. Palavestra: „egyetlen európai nemzeti kisebbség sem rendelkezik olyan egyedi státussal, mint a jugoszláviai albánok” (*Politika*, 1989. június 24.); Lj. Rakić: „tudjuk, hogy az albán nemzetiség csorbitatlan jogokkal rendelkezik Szerbiában” (*Politika*, 1989. november 3.); M. Bečković: „a horvátországi szerbek például boldogok lennének, ha rendelkeznének ugyanazokkal a jogokkal, amelyek miatt a kosovói siptárok olyan elkeseredettek és jogfosztottaknak érzik magukat” (*Politika*, 1990. augusztus. 21.); M. Marković: „A horvátországi szerbek boldogok lennének, ha ugyanolyan jogokkal rendelkeznének, mint a kosovói albánok. A romániai magyarok és a spanyolországi baszkok is örülnének ezeknek a jogoknak” (*Politika*, 1990. szeptember 4.); M. Bečković (*a State Department közleménye kapcsán*): „az emberi jogok tekintetében a kosovói albánok semmivel sem maradnak le a szerbek mögött [...] Gračanica ősrégibb, mint Amerika. Az amerikai kongresszus elé nem olyan politikusokat küldtünk, akik hazudnak, hanem szerzeteseket, mártírokat és szenteket. A kongresszusi képviselők mégis inkább a különféle lobbik és maf-fiák igazságát fogadták el. A horvátországi szerbeknek az az álmuk, hogy ugyanolyan jogokkal rendelkezzenek, mint a kosovói albánok” (*Politika*, 1991. május 30.).

Ezekben a napokban jelentek meg a *Politika* Visszhangok és reagálások című rovatában az akadémikusok első olyan írásai is, amelyek témájukkal tökéletesen alkalmazkodtak az adott politikai pillanathoz (azaz a szlovénellenes hangulat terjesztéséhez és az „autonomisták” elleni küzdelemhez).¹⁰

A továbbiakban a hatalom és a SANU is egyre gyakrabban biztosította támogatásáról a másikat, amíg csak ki nem alakult a közvéleményben a tudomány és a politika közötti tökéletes összhang benyomása. A *SANU véleménye* megjelentetésének előestéjén a *Politika* alkalmi szövegeket közölt az Akadémiáról (1988. november 16–19.), majd következtek a kölcsönös látogatások, a nyílt támogatások és a közös szereplések. 1989 januárjában a SANU Elnöksége meglátogatta a *Politikát*, és megállapodást kötöttek a két intézmény további együttműködéséről. A kölcsönös megbecsülés jeleként Kanazir elnök az Akadémia emlékérmét és jelvényét adta át ivorad Minovićnak, a *Politika* igazgatójának, miközben a kapcsolatukban előforduló valamennyi „hibáért és mulasztásért” „egy-egy vezető személyiségeket, a kicsinyes struktúrákat és a bürokrata garnitúrákat” vádolták meg (*Politika*, 1989. január 7.).¹¹

1989 folyamán az Elnökség minden egyes alkalmat kihasználta, hogy szóban is támogassa a szerb vezetőség politikáját. Elfogadva a SANU többször megismételt állítását, hogy saját álláspontját kizárólag az arra fölhatalmazott testületei fogalmazhatják meg, csupán néhány példát említünk, amelyekben a SANU egyértelműen támogatja a szerb hatalmat. Abban az évben a SANU két közleményt adott ki a nyilvánosság számára: nyilatkozatot a ljubljana-i Cankar-házban megtartott gyűlésről, és magyarázatot az akadémikusok egyéni nézeteinek és az intézmény álláspontjának viszonyáról. A nyilatkozatot a Stari trg-i bányászstrájk alkalmából Ljubljánában megtartott gyűlés morális elmarasztalásának szánták, amire a már korábban is használt nyelvezet a bizonyíték („sértő”, „igazságtalan”, „tisztességtelen”, „döbbenet”, „elkeseredés”,

¹⁰ Dejan Medaković szövege 1988. október 8-án: *Ne hagyjuk, hogy bárki is elvegye tőlünk a jövőnket* (nyílt levél Jo e Smoléhoz, amelyet újraközöltek a *Politika* Harc az igazságért című kiadványában, amely 1988. november 19-én jelent meg, a „testvériség-egység jegyében” megtartott útszéli tömeggyűlés napján, amikor is „szerencsés Jugoszláviából kivezető utat” kívántak a szlovéneknek; Vasilje Krestićnek a *A vajdasági autonómia történelmi alapjai* című, két részben közölt szövege 1988. november 4-én és 5-én.

¹¹ 1989-ben a következő politikusok látogatták meg a SANU-t: Desimir Jevtić (*Politika*, március 21.), Borisav Jović (*Politika*, április 12.), Radoš Smiljković (*Politika*, június 8.), Danilo Marković (*Politika*, július 1.), 1990-ben pedig Slobodan Milošević is (*Politika*, március 31.). A vajdasági képviselőházban Jugoslav Kostić fogadta Dušan Kanazirt és Aleksandar Firut, vagyis a szerbiai és a vajdasági akadémia elnökeit (*Politika*, 1989. június 15.), Slobodan Unković Kanazirt és Vukotićot, vagyis a szerbiai és a Crna Gora-i akadémia elnökeit (*Politika*, 1990. május 5.), Milošević pedig egyszerre fogadta Radovan Samard ićot, a Szerb Irodalmi Könyvkiadó Szövetkezet, és ivorad Minovićot, a *Politika* képviselőjét (*Politika*, 1990. december 11.).

„az együttérzés hiánya”, „érzékletlenség”, „közönyösség”, „cinizmus”). Az Akadémia feltétel nélküli támogatásáról biztosítja a hivatalos szerb politikát – azonosítva azt a szerb nép akaratával. A gyűlést úgy jellemezték, mint „egészen furcsa szövetséget egy közép-európai hovatarozású civilizált társadalom és egy kifejezetten orientális zsarnokság hordozói között”, hogy végül arra a következtetésre jussanak, hogy „közvetlenül a sorsdöntő fordulat előtt állunk” (*Politika*, 1989. március 2.). 1989 márciusában a SANU Elnökségének Végrehajtó Bizottsága különmagyarázatot ad ki a nyilvánosság számára, abból az alkalomból, hogy „durván megrágalmazták” a SANU-t „a Szerb SZK jelenlegi vezetőségének politikájával kapcsolatban”. A befejezésben készséges támogatásukról beszélnek, amit a SANU „ebben a sorsdöntő történelmi pillanatban – teljes mértékben felfogva ennek különleges jelentőségét” – a szerb vezetőségnek nyújt a „Szerb SZK egységének és méltóságának helyreállításáért” tett erőfeszítéseiben (*Politika*, 1989. március 30.). A Belgrád témájára megtartott közgyűlésen Kanazir elnök azt nyilatkozta, hogy „két év elmúltával Szerbia – a népek csodálatra méltó harcával, valamint az új párt- és államvezetés bátor kiállásával és egységességével – visszaszerezte szuverenitását” (*Politika*, 1989. április 26.). A SANU 1989 májusában megtartott évi közgyűlésén (amelyről a *Politika* azzal a nagybetűs címmel tudósított, hogy *Az Akadémia támogatta és támogatja az új szerb vezetőség programját*), szinte ugyanaz a szöveg ismétlődött meg: „Szerbia – népének csodálatra méltó egységével és küzdelmével, bátor és tisztességes szándékaival, valamint a Slobodan Milošević vezette új párt- és államvezetés egységével – visszaszerezte szuverenitását, államiságát, egységét, és többnemzetiségű föderatív szocialista közösségünk egyenlő jogú tagjává vált. Az Akadémia mindig is támogatta és ma is támogatja az új szerb vezetőség ezen programját és erőfeszítéseit” (*Politika*, 1989. május 26.). Smiljković SANU-beli látogatásának alkalmával több akadémikus is – természetesen az elnököt is beleértve – kifejezte meglegedettségét a SANU és a hatalom közötti jó viszonnal kapcsolatban. Kanazir úgy értékelte a látogatást, mint a viszony tartós javulásának bizonyítékát, és kihangsúlyozta, hogy becsüli a nyílt bocsánatkérést, amelyet Smiljković intézett az Akadémiához a Belgrádi Kommunista Szövetség Városi Bizottsága nevében, míg Kosta Mihajlović akadémikus megerősítette, hogy az ilyen viszony „történelmi jelentőségű, mivel kifejezi a bíráló hajlamú értelmiség törekvéseinek elismerését. Azonos hullámhosszon gondolkodnak és dolgoznak, és az a központi kérdés, hogyan tehetnék gazdagabbá ezt az együttműködést” (*Politika*, 1989. június 8.). A *Politikának* adott interjújában Kanazir hangsúlyozta, hogy „szorosabb együttműködés és jobb információáramlás valósult meg a Szerb SZK Elnökségével”. Megerősítette, hogy a „jelenlegi állam- és pártvezetés mind anyagilag, mind erkölcsileg támogatja az Akadémia

valamennyi erőfeszítését” (*Politika*, 1989. november 28–30.). Milošević viszont sokkal szűkszavúbb volt az Akadémia iránti tiszteletadásban azokban a napokban. A priština *Rilindijának* adott interjújában, amelyet a *Politika* is közölt, csupán annyit mondott, hogy nem érti, „miért ne volna hatással az Akadémia a szerbiai politikára” (*Politika*, 1989. december 22.).

Az Akadémia politikai aktivitásával szembeni ambivalens magatartás 1989 végétől kezdett megjelenni az intézményen belül. Az ez év novemberében megtartott évi közgyűlésen a következő megfogalmazás hangzott el (amelyet attól fogva rendszeresen megismételnek majd): „ha magától értetődik is, hogy az Akadémiának nem kell beleártania magát a napi politikába, az Akadémia mégsem maradhat közömbös népe sorskérdései iránt” (*Politika*, 1989. november 17.), ami a következő években jó kifogás lesz a hallgatásra a kényes ügyekben és a buzgó aktivitásra, ha abból hasznuk származhatott. Az 1990 májusában meghozott, a politikai tétlenségről, illetve a politikai résztevékenységről hozott kompromisszumos döntés fölmentette a SANU-t azon kötelezettség alól, hogy intézményként továbbra is ilyenféle szóbeli támogatásban részesítse a hatalmat, ezért 1990-ben ez el is marad, viszont megnövekszik az akadémikusok egyéni aktivitása (beleértve az Akadémia vezetői testületeinek tagjaiét is) az efféle rendeltetésű támogatásban. Ezek leginkább hullámokban jelentek meg, a napi politika szükségletei szerint s az időszerű kérdésekkel kapcsolatban.

Szerbia gazdasági újjászületésének kölcsönéről¹², melyet 1989 májusában jelentettek be, az Akadémián belül már júniusban – Smiljković látogatása alkalmával – említést tettek, mint „lényegbevágó” mozzanatról (*Politika*, 1989. június 8.), hogy végül a *Politika* úgy tudósítson az Investbanka és a SANU együttműködési szerződésének megkötéséről: „az akadémikusok segítenek, hogy a kölcsönből befolyó pénz a megfelelő kezekbe kerülhessen” (1989. június 20.). Amikor pedig a Szerb Alkotmány módosítása volt napirenden, akkor az Akadémia és az akadémikusok szakmai segítséget nyújtottak a hatalomnak.

A szerbiai hatalomnak olyannyira fontos 1990-es referendumról (mi legyen előbb: alkotmány vagy választások?), amelyről Mihailo Marković akadémikus azt nyilatkozta, hogy „Szerbiának új alkotmányra van szüksége, hogy a jövőben minden egyes lépését szigorúan az alkotmányhoz és a törvényhez

¹² A szerb állam arra biztatta polgárait, hogy fölszemes pénzüket, vagyonukat adják kölcsönbe az államnak, hogy abból nagyobb beruházásokat finanszírozhassanak. A hazafias érzelmekre apellálva máig tisztázatlan nagyságú bevételhez jutott az akkori szerb vezetőség, és a kölcsönt a mai napig nem fizették vissza. A föltételezések szerint a pénz a háborúzásra és a vezetők egyéni meggazdagodására „ment el”. (*A szerk. megj.*)

igazíthassa” (*Politika*, 1990. június 29.) – a *Politikában* a következő akadémikusok nyilatkoztak helyeslően: Dejan Medaković és Mića Popović (június 26.), Antonije Isaković (június 27.), Vasilije Krestić és Milutin Garašanin (június 28.), Mihailo Marković (június 29.), Dobrica Ćosić és Mića Popović (július 1.) stb. – méghozzá közvetlenül a referendum előtt, amivel a szerbiai hatalom politikája népszerűsítőinek szerepében találták magukat.

Hogy az akadémikusok támogatása csupán a szerb hatalomra, és nem a teljes, szövetségi hatalomra vonatkozott, azt az Ante Markovićyal, a Szövetségi Végrehajtó Tanács elnökével, a kormányfővel szembeni viszonyuk is tanúsítja. Marković ellen – amikor a szerb hatalomnak szüksége volt rá, és amint 1990 augusztusában rovatot indítottak a *Politikában* Marković reformirányzata ellen – először Antonije Isaković szólalt föl, 1990. augusztus 4-én, s ezen a napon ollózták ki Milorad Ekmečić, Dobrica Ćosić és Ljubomir Tadić nyilatkozatát a *NIN*-ből, majd következett még Mihailo Marković (augusztus 28.), Miloš Macura (augusztus 29.) és Antonije Isaković (szeptember 6.) egy-egy nyilatkozata.

Habár az 1990 májusában megtartott évi közgyűlésen a SANU egyhangúlag fogadta el azt a javaslatot, amelyet harminc akadémikus nevében Miroslav Simić akadémikus terjesztett elő, s amely azt indítványozta, hogy oszlassák föl a KSZ aktíváját és tiltsák meg a politikai pártok munkáját az Akadémián belül, az akadémikusok – a vezetőség tagjait is beleértve – továbbra is erősen támogatták a politikai pártokat, különösen a Szerbiai Szocialista Pártot (SZSZP)¹³ és a Szerb Demokrata Pártot¹⁴. Nyomban azután, hogy 1990 júliusában megalapították a SZSZP-t, és azután, hogy Mihailo Marković akadémikust választották meg e párt alelnökéül, Isakovićot pedig a Főbizottság tagjává, kezdetét vette a választási kampány. Maga Marković Negotinban (1990. augusztus 17.), Újvidéken (augusztus 28.), Kruševacon (augusztus 30.), Smederevóban (augusztus 31.), Nišben (szeptember 4.) és U icén (1991. március 1.) népszerűsítette az SZSZP-t, Isaković pedig Račában (szeptember 23.), Zrenjaninban (1990. augusztus 21.), Borban (szeptember 6.), Petrovac na Mlavi-ban (szeptember 23.), Čačakban (szeptember 29.), Sremski Karlovciban (november 19.), irovnícán (november 26.) és Brzanban (december 5.). Macura Apatinban (augusztus 25.) és elezniken, az Ivo Lola Ribar gyárban (augusztus 29.), Veljko Petrović pedig Rumában (augusztus 17.) mutatta be az SZSZP-t, míg Kanazir elnök az SZSZP azon választási konvencióján vett részt (1990. november 1.), amelyen a belgrádi jelölteket mutatták be.

¹³ Azaz a Szerbiai Kommunista Szövetség utódpártját. (*A szerk. megj.*)

¹⁴ Melynek alapítója volt többek között Vojislav Koštunica és Zoran Đinđić is. (*A szerk. megj.*)

Az Új Demokrácia alakuló közgyűlésén Ćosić és Bećković akadémikusok szólaltak föl (*Politika*, 1990. július 11.), a Szerb Demokrata Párt bosznia-hercegovinai promócióján pedig – Radovan Karadžić és Miroslav Đorđević mellett – Samardžić, Ćosić és Bećković akadémikusok tartottak beszédet (1990. november 3.). Az újonnan létrehozott egyesületek egész sorával volt ugyanez a helyzet. A Horvátországi Szerbek Egyesületének elnökévé Medakovićot, a SANU főtitkárát választották meg, míg a Végrehajtó Bizottságba Marković, Krestić, Ćosić és Hajdin akadémikusokat választották be (1990. július 22.); a Szerb–Orosz Baráti Társaság alakuló közgyűlésén Bakočević, Karadžić és Jovan Rašković mellett Isaković és Ivić akadémikusok is részt vettek (*Politika*, 1990. november 4.); Milan Babić sajtókonferenciáján Bećković és Isaković akadémikusok is jelen voltak (*Politika*, 1991. március 2.); a Szerb–Görög Baráti Társaság megalapításáról Isaković adott interjút a *Politikának* (1991. március 2.), míg a Bosznia–Hercegovinai Szerbek Egyesületének alakuló gyűlésén Ćosić, Ekmečić, Isaković és Bećković akadémikusok szólaltak föl (*Politika*, 1991. március 31.).

Az akadémikusok mindezen erőfeszítései a másik félnél is visszhangra találtak. A *Politika* szinte minden nap tudósított az Akadémiáról és az aktív akadémikusokról, bemutatta az akadémikusok könyveit, alkalmi szövegeket közölt a SANU egyes intézeteiről. A politikailag aktív akadémikusok soha nem kaptak még ennyi magas kitüntetést – július hetedike-, októberi-, AVNOJ- és Njegoš-díjakat – mint az 1988–1991 közötti periódusban. S az Akadémia és a szerbiai hatalom a tartományi akadémiák megszüntetése miatt sem veszett össze.

Az Akadémia nem foglalkozik politikával, Szerbia pedig nem áll háborúban senkivel

1991 márciusáig az akadémikusok egyetlen nyilvános szereplése sem háborgatta az Akadémia és a hatalom harmonikus kapcsolatát. Amikor csak szüksége volt rá, a hatalomnak mindig elegendő tette kész akadémikus állt a rendelkezésére, hogy szakmai ítéletet mondjon valamelyik időszerű témáról, és hogy tudományosan igazolja az alkalmazott politika helyességét. Az alkotmányról Jovićić és Lukić akadémikusok írtak és nyilatkoztak a legtöbbit, az autonómiáról Krestić és Popov, a „népirtó cselekedetekről” Krestić és Rašković, a natalitásról Macura, a cirill írásról Lukić, az aktuális hatalomról Marković, a tévhitéről, valamint a háborúról és békéről Ćosić, mindenről pedig: Isaković. Az a tény, hogy az akadémikusoknak ez az állandó – kis számú – csoportja (általában a társadalomtudományi, a történelmi vagy a nyelvi és irodalmi osztályokról) volt ennyire jelen a nyilvánosságban, és az a másik tény, hogy a SANU

gyakran érezte úgy, ki kell hangsúlyoznia, hogy az ő nevében csakis az Elnökségnek és a Végrehajtó Bizottságnak van joga nyilatkozni, nem elegendő, hogy kétségbe vonja azt a véleményt, hogy az Akadémia és a hatalom kölcsönösen támogatták egymást. A SANU-ból mint intézményből egyetlen disszonáns hang nem hallatszódott ki a hatalom tetteivel kapcsolatban, egyetlen akadémikus sem szólalt föl elítélően arról, hogy a legmagasabb rangú tudományos intézmény szemmel láthatóan politikailag támogatja a hatalmat. Az ellenvélemények – márpedig biztosan léteztek ilyenek – nem szivárogtak ki a nyilvánosságba, a SANU közleményeit pedig – ha nem egyhangúlag fogadták is el őket – senki sem vonta kétségbe az Akadémia tagjai közül.

1991 márciusának belgrádi eseményei csupán a kezdetét jelentették a SANU-n belüli politikai széthúzás felszínre törésének. A nézeteltérések első megnyilvánulásait is két síkon követhetjük nyomon: az intézmény szintjén és az egyéni nyilatkozatokban. Március 12-én Kanazir elnök nyilvános közleményt adott ki az Akadémia nevében, amellyel – az általánosító fölszólítással a helyzet rendezésére, a „föllángolt szenvedélyek csillapítására” – sikerült elkerülni a színvallást az intézmény hovatartozásáról. A közlemény, a „mélységes aggodalom” mindenütt jelenlévő kifejezésével indítva, csupán arra a megállapításra szorítkozott, hogy nem létezik megállapodás a „nemzeti érdek minimumáról”, valamint a hatalom s az ellenzék közötti toleráns megegyezés lehetőségeinek kutatásáról, ami „megóvhatná a szerb nép létérdekeinek egységét” (*Politika*, 1991. március 31.). Ugyanezen a napon jelentette meg a *Politika* a Nyelvi és Irodalmi Osztály tizenöt tagjának közleményét, amelyben – a SANU elnökségétől eltérően – támogatásukról biztosították a „fegyvertelen szerb népet és annak ifjúságát”, amelynek óhajait „a szerb értelmiség többsége” is támogatja. Elítélték még „az erőszak felelőtlen alkalmazását” és a tankok utcára vonulását is.¹⁵ Az egyéni nyilatkozatokat illetően Marković akadémikus maradt a legkövetkezetesebb a hatalom támogatásában az 1991. március 10-én a Banjica Sportközpontban, március 11-én az užicei tömeggyűlésen tartott beszédeiben és március 13-án a Belgrádi Televízióban történt szereplésével. Čosić akadémikus a Belgrádi Televízióknak adott nyilatkozatában cáfolta azokat a híreszteléseket, amelyek szerint részt vett volna az egyetemisták Terazijén megtartott nagygyűlésén. A SANU Elnökségének álláspontjához hasonlóan – bár egyik oldalra sem kívánt állni – „nagy szerencsétlenség”-nek minősítette a történeteket, a maga álláspontját pedig úgy határozta meg, mint „a demokráciához és a szerb néphez való ragaszkodást” (*Politika*, 1991. március 13.). Velük ellentétben az akadémikusok

¹⁵ A közleményt P. Palavestra olvasta föl, s a következő akadémikusok írták alá: M. Pantić, P. Ivić, M. Ivić, I. Radulović, M. Pavlović, S. Raičković, D. Mihajlović, M. Bečković, N. Milošević, Lj. Simović, B. Pekić, D. Srejšović, M. Srbinović, T. Mihajlović (*Politika*, 1991. március 13.).

egy csoportja meg is jelent a Terazijén, támogatásáról biztosítva az egyetemistákat (a *Politika* szerint ezek Andrej Mitrović, Matija Bećković, Mića Popović, Nikola Milošević, Predrag Palavestra és Miroslav Pantić voltak).

Alig néhány nappal később a SANU újabb nyilvános közleményt adott ki, válaszként „a polgároktól érkező levelek tömegére”, amelyekben az Akadémia állásfoglalását követelik. Az Akadémia, a szerb nép jövője iránti elkötelezettségét bizonyítgatva, kifejtette, hogy intézményként nincs rá lehetősége, hogy fölsszólaljon a politikai kérdésekben, mert az a feladata, hogy egybegyűjtse a „szellemi erőket” az aktuális problémák megoldásához, és hogy „kizárólag a tudományos munka által” ténykedjen. Az Akadémia úgy ítélte meg, hogy ekkor érkezett el az ideje annak, hogy a saját dokumentumára hivatkozzon – a *Memorandumra*, amely „jelentős hatással volt az utóbbi évek társadalmi kibontakozására”, és amelyet „úgy értelmeztek, mint sajátos nemzeti programot a szerb nép jövőbe vezető útjához” –, valamint hogy új hasonló projektumot jelentsen be – „amelyben áttekintik majd mindazokat az utakat, amelyek átvezetik a szerb népet a 21. századba” –, de annak is, hogy ismét elhatárolják magukat egyes akadémikusok egyéni nézeteitől (*Politika*, 1991. március 23.). Ez a közlemény különösen érdekes fordulat az Akadémia politikai aktivitásában. A napi politikától való tartózkodás szükségességének hangoztatása (miután 1985–1986-ban kidolgozta a *Memorandumot*, 1988-ban *A SANU véleményét az alkotmánymódosításról*, 1989-ben pedig közleményt írt alá a szerb vezetőségnek és programjának határozott politikai támogatásáról) valószínűleg annak következménye lehet, hogy az Akadémia képtelen volt továbbra is úgy föllépni a politikai közvélemény előtt, mint hasonló gondolkodásúak intézménye. Főlszabadulva azon kötelezettség alól, hogy intézményként a napi politikát magyarázza, a SANU hangsúlyozta, hogy tagjainak minden joguk megvan arra, hogy mint polgárok részt vegyenek a politikai életben. Az intézmény vezetőségének határozatlansága – ami két ellentétes okból eredt, egyfelől abból a kívánságból, hogy támogassa a hatalmat a „nemzeti érdek” képviselésében, másfelől a tagság egy részének azon szükségletéből, hogy elhatárolja magát Milošević személyétől – eredményezte később az intézmény vezetőségének ellentmondásos magyarázatait az akadémikusok egyéni politikai aktivitása és az intézmény álláspontja közötti viszonyról. Habár kitartóan ismételtették, hogy az akadémikusok kizárólag a maguk nevében beszélnek, mégis, amennyiben szükség volt rá, egyes megnyilatkozásokra úgy hivatkoztak, mint az Akadémia álláspontjára.¹⁶

¹⁶ Erre a legjobb példa a SANU 1991. október 15-i közleménye, amelyben – a szemrehányás miatt, hogy nem emelte föl a hangját a műemlékeknek a háborús tevékenységtől való megvédésében – kihangsúlyozta, hogy „intézményként is és egyes tagjai által is” követelte a műemlékek feltétlen megőrzését. Hasonlóan viszonyult a vezetőség az Akadémia tizen-nyolc tagjának háborúellenes fölhívásához is: az 1992. évi közgyűlésen Medaković főtitkár az aláírók „nemes szándékairól” beszélt, noha hat hónappal korábban (*Politika*, 1991.

A válság, amely ezekben a napokban rengette meg Jugoszláviát, nem készítette arra az Akadémiát, hogy „tudományosan” megvizsgálja, hogyan lehetne kilábalni belőle. Ellenkezőleg, az akadémikusok rohamosan növekvő közéleti-politikai tevékenysége, ami a szerbiai hivatalos politikával azonos pozíciókból folyt – már ami a Jugoszláviához való viszonyulás kérdését illeti –, az uralkodó közvéleményt az új nemzeti politikai és értelmiségi elit teljes egyetértéséről győzte meg, amelyet fölkértek arra, hogy döntsön a nemzet sorskérdéseiről. Ilyen értelemben nem volt nagy különbség a SANU tagságának politikailag aktív két szárnya között, amelyek csupán a Milošević melletti vagy elleni állásfoglalással létrejött szakadás útján alakultak ki. A fennálló Jugoszláviának a szerb népre való „veszedelmességének” kérdése, a „nemzeti érdek” Jugoszlávia romjain való megfogadásának kérdése és a kezdődő háborúhoz való viszonyulás¹⁷ nem volt kétséges. Így történt, hogy egy terazijei (Bećković) és egy ušcei (Marković) akadémikus ismét együtt jelent meg a Francia utca 7.-ben, egy szerb állam megteremtésén fáradozva, annak ellenére, hogy Jugoszlávia még létezett, hogy a háború még nem tört ki, hogy a szecessziót még nem hajtották végre.

Az akadémikusok legnagyobb mértékű csoportos aktivitása 1991 márciusában, a Szerb Nemzeti Tanács (SZNT) és 1991 szeptemberében, a Szerb Szábor megalakításával kapcsolatban figyelhető meg. Nem sokkal a márciusi események előtt, és éppen miattuk, Belgrádban összeült az SZNT Kezde-

november 23.) határozottan állította, hogy e fölhívás mögött nem áll az Akadémia.

- ¹⁷ A háborúhoz való viszonyulás – azaz a háborúnak mint „szükségyszerűség”-nek a fölfogása – nem képezte vita tárgyát, hanem csupán a forma megítélése, azaz hogy etnikai, polgár-, vallási avagy világháborúról van-e szó: V. Krestić: „Azok, akik tagadják a szerb népnek a földhöz való jogát (az összes bizonyíték ellenére, hogy az a föld az övék, hiszen a történelem is ezt bizonyítja), készen állnak a nép genocídium általi elpusztítására. A szerbek tisztában vannak ezzel, ezért bizonyos, hogy jogaikat, életüket és birtokukat, azaz az országukat is olyan erővel védik majd meg, amilyen erővel megtámadták őket” (*Politika*, 1991. augusztus 9.); M. Marković: „A háború akkor kezdődött, amikor a horvát gárdisták és a horvát rendőrök megtámadták a szerb népet” (*Politika*, 1992. február 19.); D. Kanazir: „az usztasabarát hatalom arra kényszerítette a szerb népet, hogy fegyverrel a kezében védje meg emberi jogait” (*Politika*, 1992. február. 22.); „ebben a tragikus pillanatban, amikor a szerb nép életben maradása és jövője a tét, amikor a ráerőszakolt háború lélektani, kulturális és biológiai genocídiummal fenyeget Horvátországban” (*Politika*, 1992. március 25.); M. Ekmečić: „Sohasem gondoltam volna, hogy a polgárháború – amelyet szükségyszerűnek tartottam – ennyire sötét és romboló lesz majd” (*Politika*, 1992. május 25.); D. Čosić: „kis világháború tört ki” (*Politika*, 1991. január 21.); A. Isaković: „Nem a polgárháború a megfelelő kifejezés. A polgárháború egyazon nemzet tagjai között dúlna, pl. a szocialisták és az ellenzék között. Ez etnikai összecsapás, amely akkor vette kezdetét, amikor a horvátországi szerbeket megfosztották a jogaiktól” (*Politika*, 1991. május 9.); M. Ekmečić: „nálunk ma inkább vallási, mint nemzeti összecsapásról van szó” (*Politika*, 1991. július 19.); A SANU-nak a világ nyilvánosságához intézett levele: „A Horvátországban élő szerb nép és a horvátországi hatalom heves összecsapása egyre inkább etnikai és vallási háborúvá fajul” (*Politika*, 1991. október 16.); D. Kanazir: „A SANU idei közgyűlését az etnikai, a vallási és a médiaháború korában tartjuk” (*Politika*, 1992. június 5.).

ményező Bizottsága. A *Politika* tudósítása szerint az elnökjelöltek Čosić, Bećković és Ekmečić akadémikusok voltak, és az akadémikusok közül Čosić, Bećković, Rašković és Marković voltak jelen (*Politika*, 1991. március 30.). Úgy képzelték el, hogy az SZNT lesz „a legfőbb nemzeti intézmény, amely minden szerb érdekeit képviseli, függetlenül attól, hogy hol élnek” (*Politika*, 1991. március 31.). Azokban a napokban a Bosznia-Hercegovinai Szerbek Egyesületének alakuló közgyűlésén Szerbiában, ahol – a *Politika* tudósítása szerint – nagy ovációkkal fogadták Amfilohije Radovićnak és Radovan Karadžićnak az egyesült szerb államok megteremtésére vonatkozó javaslatát, Čosić, Ekmečić, Isaković és Bećković akadémikusok is fölszóllaltak (1991. március 31.). A sietség, amellyel az egyesült szerb államok megteremtése ötletének megvalósításához nyúltak, a félelem, hogy „elpazarlódik a történelmi idő”, továbbá a dilemma hiánya, hogy ki kapott és ki nem kapott meghívást, hogy elvégezze azt, amit szerb politikusok és akadémikusok nemzedékei 200 éven keresztül nem végeztek el, az aktív akadémikusok egy csoportjának nagyfokú politikai ambícióiról tanúskodik.

Marković akadémikus már 1991. március 27-én értesítette a nyilvánosságot az arra irányuló kezdeményezésről, hogy alapítsák meg az SZNT-t, amelynek egy szerb állam létrehozása lenne a feladata. A *Politika* jelentése szerint a szerbiai és a Szerbián kívüli politikai pártok sora mellett a kezdeményezést a Szerb Pravoszlav Egyház és „Szerbia legnagyobb tudományos és kulturális intézményei” is elfogadták. A *Politika* 1991. március 30-ai és 31-ei tudósításaiban megemlíti, hogy az SZNT-be a SANU képviselői is bekerülnek majd. Čosić akadémikus a Kezdeményező Bizottság tagjaként 1991. április 2-án az SZNT kiáltványának kidolgozásával „politikai nemzetünk” elvárásainak teljesülését ígérte, míg Bećković meggyőződése szerint a kiáltványnak azt is tartalmaznia kell, „ami soha nem volt vitás a szerbek számára”, ezért nyomban javasolta, hogy Tomislav Karađorđević trónörökös legyen az SZNT elnöke (*Politika*, 1991. április 2.). A *Politikában* ezt a projektumot a Kiáltvány tervezetével kapcsolatos vitákról szóló tudósításokban említették meg, hogy azután 1991 nyarán, következő megemlékezésük már annak csődjéről beszéljenek.

A Szerb Szábor ötletével is ugyanez történt. 1991 szeptemberében a SANU Történelmi Intézetében sajtóértekezletet tartottak, amelyen arról tájékoztatták a nyilvánosságot, hogy szeptember 28-án megalakítják a Szábort, a független tudósok, írók és értelmiségiek egyesületét a szerb nemzeti érdekek előmozdítására és védelmére. Hogy a Szerb Száborral az SZNT csődbe jutott projektumát kísérelték meg helyettesíteni, arról Pavle Ivić, az egyik kezdeményező kijelentése is tanúskodik, aki szerint a Szábor megalapításával kijavíthatják a hat hónappal korábban elkövetett hibát, amikor is

„egy hasonló szervezet megalapítása kibékíthetetlen személyes és pártellen-tétek miatt jutott csődbe”. Véleménye szerint a Szábornak minden „gondol-kodó embert” tömörítenie kell. Különös jelentőséget tulajdonítottak a Szerbi-ával és a szerb néppel kapcsolatos igazság terjesztésére alakított Tájékoztató-si Központnak. A kezdeményezés a Történelmi Intézettől származott, mint mondták, amiatt, hogy csak kevés történész kapcsolódott be az „igazságért folytatott harcba” (*Politika*, 1991. szeptember 24.)¹⁸. A Szerb Szábor 1991 októberében hallatta a hangját, a Lord Carringtonhoz és az Európai Közös-ség Minisztertanácsához intézett fölhívásban, a hágai javaslat kapcsán, hang-súlyozva, hogy „mindenkinek, aki ezt szeretné”, tegyék lehetővé a Jugoszlá-viában maradást (*Politika*, 1991. október 23.).

Másodszor a bosznia-hercegovinai háború kitörése előtt szólaltak meg, amikor Ivić a Szábor elnökeként üdvözölte a Szerb Értelmiségiek 1992. március 28-án megtartott szarajevói Kongresszusát és „nyújtotta át az etnikai térképeket, amelyeket a Szerb Szábor készített el” (O. M. kiemelése), de minderről 1991 szeptemberében elfelejtett tudósítani a *Politika* (*Politika*, 1992. március 29.). Hogy az etnikai térképekről és Bosznia-Hercegovina föl-osztásáról már korábban is gondolkodtak, arról Pavle Ivić nyilatkozata is ta-núskodik, amelyet 1992 augusztusában adott a *Politikának*, s amely szerint Izetbegović terve a szuverén és oszthatatlan Bosznia–Hercegovináról meg-valósíthatatlan. Maga Radovan Karadžić hirdette ki 1992. január 9-én, hogy „az egységes Bosznia-Hercegovina már nem létezik” (három hónappal a Bosznia-Hercegovina területének föl-osztásáért folyó háború kitörése előtt, és ugyanazon a napon, amelyiken kikiáltották a Bosznia-Hercegovinai Szerb Nép Köztársaságát) (*Politika*, 1992. január 10.).

Az Akadémia a Statútumra hivatkozva fölszabadította magát a kötelezett-ség alól, hogy nyilatkozzon a napi politikai eseményekről, ugyanakkor szabad kezét adott a tagoknak, hogy külön-külön részt vegyenek a politikai közéletben, jelentékenyen hozzájárult tagjainak szerteágazó – s csak látszólag különböző – politikai tevékenységéhez. A *Politika* csupán az 1991 július–szeptemberi idő-szakban tíz szokatlanul terjedelmes interjút készített az akadémikusokkal.¹⁹ Érdeességként említjük meg, hogy azokban a napokban, amikor Jugoszlá-

¹⁸ A beharangozott gyűlésen elfogadták a kiáltványt, a statútumot és a munkatervet, megalaki-tották a Tájékoztatósi Központot, és megválasztották az Elnökséget. Jelen voltak Kanazir, a SANU elnöke, valamint a Szerbek Világszövetségének, az egyesült államokbeli Szerb Egyesítés Száborának, a kanadai és az amerikai Szerb Nemzeti Akadémiának és a Kitelepült Szerbek Maticájának képviselői. A Szerb Szábornak az volt a feladata, hogy egybegyűjtse azokat az értelmiségieket, „akik mindennél fontosabbnak tartják a szerb nemzeti érdekeket”, és hogy hozzájáruljon a szerb nép létérdekeinek „áttekintéséhez és definiálásához” (O. M. kiemelése). Az Elnökségbe Pavle Ivić (elnök), Miodrag Jovičić, Vasilije Krestić, Dejan Medaković, Milorad Pavić és Miroslav Pantić akadémikusok kerültek be, a Tanácsba pedig elnökként Vasilije Krestić. (*Politika*, 1991. szeptember 29.)

via-szerte városok lángolnak, és tömegesen gyilkolják a civil lakosságot, a *Politika* az akadémikusokkal készített fontosabb interjút (a folytatásokat) a címlapon jelenti meg – ott, ahol a nap eseményeinek lenne a helyük.

Azzal ellentétben, hogy korábban – a Cankar-házban megtartott gyűléssel, a zágrábi *Vjesnik* írásaival és az 1991. márciusi eseményekkel kapcsolatos – közleményeivel rendszeresen hallatta hangját, az Akadémia most már megfosztotta a nyilvánosságot bármiféle hivatalos közleménytől az 1991. májusi horvátországi eseményekkel, a szlovéniai háborúval, 1991 júniusával és júliusával, a vukovári és a dubrovnikai harcokkal kapcsolatban. Majd csak 1991. október 15-én hallatja hangját, a műemlékek veszélyeztetettségéről szóló közleménnyel, és október 16-án a világ közvéleményéhez intézett, a horvátországi szerb nép helyzetéről szóló levéllel. A közleményben a Hrvatska Akademija Znanosti i Umjetnosti (HAZU [Horvát Tudományos és Művészeti Akadémia]) levelére²⁰ reagáltak, amelyben a HAZU amiatt tiltakozik, hogy a SANU nem emelte föl a szavát a horvátországi műemlékek pusztítása ellen. Ezt jól szemlélteti a közlemény vége: „az a vád, amely szerint a SANU hallgat vagy közömbös, amikor a műemlékekről van szó, nem felel meg az igazságnak. Másfelől, könnyen találunk bizonyítékokat a jelenlegi nagyhangú bírálóink többéves hallgatására olyan esetekben, amikor a szerb szellemi örökség forgott veszélyben”. A SANU fölhívást intéz „mindenkihez, akiktől függ a műemlékek sorsa, hogy tiszteljék a kulturális örökséget, bármelyik etnikumtól eredjen is az” (*Politika*, 1991. október 15.).

Egy nappal ezután egy újabb SANU-közleményt jelentettek meg²¹ – ezúttal a külföldi közvélemény számára, *Néhány alapvető tény a horvátországi szerbek helyzetéről* címmel. E közlemény megírására – a *Politika* idézete szerint – a „hazugságokkal és csalásokkal” való szembeszegülés készítette őket. A horvátországi háborút úgy jellemzik, mint „a Horvátországban élő

¹⁹ Čedomir Popovval (1991. július 13.); Milorad Ekmečićtel (július 19.); Dobrica Ćosićtal (július 26. és 27.); Matija Bećkovićtal (augusztus 2. és 3.); Vasilije Krestićtel (augusztus 9.); Ljubomir Tadićtal (augusztus 16. és 17.); Pavle Ivićtel (augusztus 23. és 24.); Mihailo Markovićtal (augusztus 30. és 31.); Boško Petrovićtal (szeptember 6. és 7.); Milorad Pavićtal (szeptember 13. és 14.).

²⁰ A HAZU-nak 1991. október elején a SANU-hoz intézett leveléből: „Minden borzalom és vandalizmus ellenére, ami fölött az egész világ szörnyülködik és a legerélyesebben elítéli, a SANU, a szerb nép legmagasabb rangú tudományos és művészeti intézménye – néma maradt. Egyetlen elítélő szót sem hallhattunk Önöktől a nagy értékű műemlékek pusztítóinak elítélésére, s Önök az ilyen bűntettek beszüntetéséhez és a béketeremtéshez sem voltak hajlandóak hozzájárulni. Következésképpen a HAZU úgy véli, hogy ebben a pillanatban képtelen együttműködni az SANU-val” (*Politika*, 1991. október 11.). Valamivel korábban a HAZU akadémikusainak csoportjai már kérték, hogy mentsék föl őket a SANU-beli tagságuk alól: N. Škreb és V. Majer 1991. augusztusában, M. Herak, D. Grdenić, V. Stipetić, C. Fisković és K. Prijatelj pedig 1991. szeptemberében (*A SANU 1992-es évkönyve*, Belgrád, 1993.).

²¹ A SANU 1992. évi közgyűlésén Medaković főtákar azt állította, hogy ezt a közleményt még 1991. szeptember 9-én megírták. Tény azonban, hogy a szerb nyilvánosság előtt csak akkor vált ismertté, amikor 1991. október 16-án megjelentették a *Politikában*.

szerb nép és a horvát hatóságok közötti heves összecsapást”, amely „egyre inkább etnikai és vallási háborúvá fajul”. Az Akadémia ezúttal is fölkel a szerbiai hatalom védelmében, méghozzá azzal a megállapítással, amely szerint „a Szerb Köztársaságot, annak politikáját, valamint állami és közintézményeit gyakran vádolják – tévesen és egyoldalúan, sőt olykor rosszindulatúan – azal, hogy ők az előidézői és a főbűnösei a jugoszláv állam [...] tragédiájának”. Leszögezik, hogy „Szerbia sohasem üzent hadat Horvátországnak”. Csak a horvátországi szerbek és a horvát államhatalom állnak egymással háborúban.

Néhány újabb megállapítás mellett (például hogy a szlovének és a horvátok, mivel elégedetlenek voltak a Jugoszláv Királysággal, „tétovázás nélkül járultak hozzá ennek szétrombolásához és összeomlásához 1941-ben, a náci Németország és a fasiszta Olaszország támadásának idején”), általában csak megismételték azokat a véleményeket a horvátországi szerbek helyzetéről, amelyeket a *Memorandum*ban már leírtak egyszer: hogy Jugoszláviában a szlovének és a horvátoké volt a vezető szerep, a szerbeké pedig „a marginális és a kisebb jelentőségű” (pl. Aleksandar Ranković esete); hogy Szerbia gabonatermő vidékként és nyersanyagforrásként szolgált a horvát és a szlovén gazdaság számára; hogy Szerbiában tartományokat hoztak létre, „azzal a szándékkal, hogy gazdaságilag, társadalmilag, kulturálisan és szellemileg legyengítsék”; hogy „Tito Jugoszláviájában kulturálisan, szellemileg és anyagiilag is elszegényítették Szerbiát és a szerb népet”. Mivel korábban már többször is elismételték mindezeket a nézeteket, meglepő, hogy a SANU éppen a leghevesebb háborús összecsapások és Jugoszlávia szétesésének idején tartotta szükségesnek megnevezni a szerb nép újabb ellenségeit – ezúttal Szerbián belül: „szerbellenes propagandájával a horvát államhatalom arra törekszik, hogy a nemzetközi közvéleményt a horvátországi szerbek és Szerbia ellen fordítsa, és hogy ugyanezt a hatást érje el a *Szerbiával szemben ellenséges magatartást tanúsító etnikai kisebbségek körében is – a kosovói albánok, a szerbiai muzulmánok és a vajdasági magyarok körében*” (O. M. kiemelése). Ezúttal is két vágy között ingadozva, akárcsak a *Memorandum* írása idején, egyfelől azzal a gyakorlatias kíváncsisággal, hogy hivatkozzon a föderatív Jugoszlávia fennmaradásának szükségszerűségére, másfelől azzal az elsődleges szándékkal, hogy megfogalmazza a szerb nemzeti érdekről szóló fölfogását – az Akadémia most is egymásnak ellentmondó megoldásokkal rukkol elő. Vagyis kijelenti, hogy „a szerb népnek most már szilárd meggyőződése, hogy az élete többé nem lehetséges Horvátország keretein belül”, hogy a szerbek „tisztában vannak azzal, hogy ők is és az összes többi délszláv nép tagjai is [...] csakis egy közös, föderatív államban élhetnek együtt”, és hogy „hazug és rosszindulatú az az állítás, amely szerint

a szerbek ma Nagy-Szerbiát vagy unitarista Jugoszláviát akarnak létrehozni, amelyben ők uralkodnának” (*Politika*, 1991. október 16.).

A politikai viszályok, amelyek 1991 márciusában kezdődtek az Akadémián belül, még inkább elmélyültek az év folyamán. 1991 októberében megjelent a történészek egy csoportjának a Jugoszláv Néphadsereghez és a horvát alakulatokhoz írott levele Dubrovnik megőrzéséért. Az aláírók között két akadémikus is szerepelt (Sima Ćirković és Andrej Mitrović) (*Politika*, 1991. október 5.). 1991 novemberében napvilágot látott a SANU tizennyolc tagjának fölhívása a jugoszláviai összetűzések békés rendezésére, amely abban különbözik az Akadémiától eredő minden addigi nyilatkozattól, hogy nem relativizálja a békekövetelést. Habár az Akadémia békés megoldást követelt ebben a világ közvéleményéhez intézett levelében, ez csupán egy összefoglalóját jelentette annak a közkeletű véleménynek, amely szerint Szerbia nem áll háborúban senkivel, és hogy a szerb népet rákényszerítették a háborúzásra, vagyis hogy a háború szükségszerű volt. Az akadémikusok csoportja azonban e fölhívásban tagadja a háború szükségszerűségét: „Nem hiszünk e háború célszerűségében. Nem hiszünk azokban, akik háborúznak. Nem hiszünk azokban, akik – akár szándékosan, akár akaratlanul – szítják ezt a háborút. Nem hiszünk a győzelmekben, amelyek újabb háborúkba vezetnek.” Békét követelnek, „amelyben nem üldözik és fosztják meg jogaiktól a nemzeti, a politikai és a vallási csoportokat, és amelyet nem a háború propagandája ural majd”.²² A november 23-án megtartott rendes ülésén az Akadémia elhatározta magát ettől a háborúellenes fölhívástól, méghozzá Medaković főtitkár révén, aki szerint ez a fölhívás nem az intézmény álláspontját képviseli, hanem csak az aláírókét.

Hogy az egyre növekvő politikai viszályok arra késztettek egyes csoportokat az Akadémián belül, hogy hallassák a hangjukat, arról az akadémikusok harmadik nyilvános közleménye is tanúskodik. Ezúttal a Társadalomtudományi Osztályról van szó. Ezt a levelet a HAZU-hoz intézték 1991 decemberében, s az osztály titkára, Ivan Maksimović írta alá. Érdeemes megfigyelni, hogy a horvát Akadémiához intézett levelet viszont nem írta alá a SANU vezetősége, hanem csupán egy osztálya, noha úgy fogalmazták meg, mintha az az egész intézmény válaszát képviselné.²³ Ez a horvátországi szerb nép több évtizedes veszélyeztetettségét bizonyítgató szöveg is hemzseg az ellentmondásoktól, amit ezúttal csak a levél befejezésével illusztrálunk: „a horvátországi, a bosznia-hercegovi-

²² A fölhívást R. Anđus, I. Antić, M. Garašanin, M. Gašić, M. Pavlović, P. Palavestra, M. Pantić, B. Pekić, B. Popović, S. Rajačić, B. Reljić, S. Selenić, M. Simić, Lj. Simović, M. Srbinović, D. Srejić, D. Stefanović és N. Tasić írta alá (*Vreme*, 1991. november 25.).

²³ A levél egy helyén a SANU nevében beszél: „a SANU nem állítja, hogy a Jugoszláv Királyság minden téren tökéletes állam lett volna”.

nai és a szerbiai szerb népnek a Horvátországgal való közös államban életről csupán rossz – s a leginkább tragikus – tapasztalatai vannak”, eközben Szerbia „mindig is síkraszállt és most is síkraszáll a föderatív jugoszláv állam fennmaradásáért és demokratikus átalakulásáért, amelyben minden nép ugyanúgy együtt élne, mint eddig [...] (O. M. kiemelése) Ám Szlovénia és Horvátország pont ezt nem akarja...” (*Politika*, 1991. december 13.).²⁴

Ennél komolyabb aktivitást fejtett ki az Akadémia a Szerb Értelmiségiek Kongresszusán, amelyet *A jugoszláv válság és a szerb kérdés* címmel 1992. március 28-án és 29-én tartottak meg Szarajevóban. A *Politika* szerint az öt-száz „legtekintélyesebb szerb értelmiségi” vett részt rajta. A SANU nevében Macura köszöntötte a kongresszus résztvevőit, a Szerb Szábor nevében pedig Ivić akadémikus, míg Čosić levelet küldött, amelyben javasolta, hogy a szerbek, a muzulmánok és a horvátok osszák föl a területeket és húzzák meg a határokat, „hogy kizárhassuk azokat az okokat, amelyek miatt gyűlölködünk és öldössük egymást”. A kongresszus nyilatkozatot fogadott el, amelynek alapját Ekmečić akadémikus vitaindító beszámolója és Čosić levele képezte. A nyilatkozat befejezése szerint az egyetlen megoldás Bosznia-Hercegovina esetében „a három részre tagolódo közösség, amelyben a szerbek szuverénül a határaik mögé állhatnának” (*Politika*, 1992. március 30.).

Az Akadémiának mint intézménynek több hónapig tartó hallgatása és az akadémikusok lehető leghangosabb szónoklatai után, 1992. június elején a nyilvánosság az Akadémián belüli politikai szakadásról is tudomást szerezhetett. A SANU június 4-én megtartott közgyűlésén fölolvastak egy nyilatkozatot, amelyben harminchét akadémikus Milošević lemondását követelte. Ezzel kikényszerítették a vitát az Akadémia és a hatalom kapcsolatáról. Kanazir elnök relativizáló álláspontja, amely szerint „el kell ismernünk, hogy a helyzetért bizonyos mértékben a Jugoszláv Néphadsereg, és hát a szerb nép egyes vezetői is felelősek”, nem volt elegendő ahhoz, hogy meggátolja az összeütközést, mint ahogyan Kanazir azon javaslatát sem fogadták el, hogy a vitát – „a téma érzékeny volta miatt” – a nyilvánosság kizárásával folytassák. Azonban mégiscsak fölülkerekedett az a követelés, hogy az Akadémia ne adjon ki politikai közleményt, az akadémikusoknak viszont megengedték, hogy egyenként aláírják azt.²⁵ Az aláírók többsége azok közül az akadémikusok közül került ki, akik az előző években nem mutatkoztak a politikai életben, ám voltak olyan aláírók is, akik csupán pár hónappal azelőtt biztosították készséges támogatásukról Miloševićet és politikáját (pl. Pavić) (*Politika*, 1992. július 5.).

²⁴ Az összes közleményt a *Politika* alapján idéztük, az Akadémia tizennyolc tagja fölhívásának kivételével, amelyet a *Vreme* c. hetilap közölt teljes terjedelmében.

1992. június 13-án jelentek meg a sajtóban az első javaslatok arról – a Bosznia-Hercegovinai Szerbek Egyesületének, a Horvátországi Szerbek Egyesületének, az SZSZP Valjevói Helyi Szervezetének stb. részéről –, hogy Čosić akadémikus legyen Jugoszlávia elnöke. A javaslattétel után rendkívül gyorsan elindították a procedúrát, és már június 16-án kihírdették, hogy Čosićot választották meg Jugoszlávia elnökének.

Čosić elnökösködésével (bármennyire szimbolikus is volt az) lezárult a SANU politikai tevékenységének egy szakasza. Néhány hónappal korábban azt a második Jugoszláviát is szétzúzták, amely – a *Memorandum* szerint – oly sok szenvedést okozott a szerb népnek, ugyanakkor kitört a harmadik „hazai” háború is, amelyet a nemzeti államok kialakításáért folytattak. A belső viszályok lehetetlenné tették, hogy az intézmény fölszólaljon politikai kérdésekben, a nyitott jövő pedig, amelyet még csak ezután kellett volna körvonalazni, valamint az állam és határok nélküli állapot (a határokat is ki kellett jelölni!) már nem bírt akkora ihlető erővel, mint a közös állam állapota. A már korábban bejelentett „második” *Memorandum* (már ahogyan ezt az Akadémián belül nevezték), amelyben „új szereplőket és célokat” ígértek (Kanazir, *Politika*, 1991. április 30.), sohasem készült el, ugyanúgy, ahogyan az első *Memorandum* szintén sokat ígértetett kritikai kiadása sem. A szerb nép az új kor küszöbén címmel megrendezett tudományos értekezletet – amelynek feladata lett volna átnyújtani a népnek ezt a dokumentumot, amelyben át kellett volna tekinteni mindazokat az „utakat és kérdéseket, amelyek átvezetik majd a szerb népet a 21. századba” (a SANU Elnöksége Végrehajtó Bizottságának közleménye, *Politika*, 1991. március 23.), s amelyet a már államelnök Čosić vezetett, és amelyen ötvennyolc akadémikusnak és egyetemi tanárnak kellett volna fölszólalnia – egy évig készítették elő, s komoly reményeket fűztek hozzá. Čosić azzal az előérzettel, hogy ő lesz majd Jugoszlávia elnöke, az 1992. június 12-én megtartott sajtókonferencián megcáfolta a SANU elnökének „az új *Memorandum* elkészítésére” vonatkozó kijelentését, azt állítva, hogy ennek az értekezletnek nincs „semmilyen üzenete”, s nem törekszik egy efféle ideológiai-politikai dokumentum megírására. Az értekezlet munkája azzal kezdődött, hogy Medaković főtitkár megelégedését fejezte ki amiatt, hogy „új államunk első elnöke, Čosić akadémikus éppen a szerb nép legmagasabb rangú tudományos és kulturális intézményéből került ki, ami reménykedésre ad okot” (*Politi-*

²⁵ A nyilatkozatot aznap a következő akadémikusok írták alá: M. Popović, M. Bečković, P. Palavestra, N. Tasić, M. Pantić, D. Srejšević, S. Selenić, M. Gašić, Lj. Simović, D. Mihajlović, N. Milošević, M. Pavić, B. Brukner, M. Garašanin, I. Antić, D. Vitorović, G. Nikolić, R. Andus, R. Reljić, S. Kojićki, M. Srbinović, B. Popović, B. Petrović, B. Petrović, V. Popović, M. Simić, Z. Marić, M. Marjanović, M. Tomić, M. Jovičić, Bumbaširević, Lj. Marić, D. Despić, Z. Maksimović, M. Flašar, V. Sušić, P. Ivić, M. Ivić, Đ. Zloковиć, D. Dračić, D. Radić, S. Dušanović, B. Ferjančić, D. Stefanović, S. Rajčić, P. Miljanić és S. Todorović (*Vreme*, 1992. június 10.). A nyilatkozatot még napokig alá lehetett írni.

tika, 1992. július 17.) – és körülbelül ez volna mindaz, amit lejegyeztek ebből a nagy politikai ambíciókkal tervezgetett projektumból.

*

Ha sem a *Memorandum*, sem a *SANU véleménye*, sem a politikai tartalmú közlemények elemzésével nem lehet meghatározni az ideológiai álláspontok állagát, a politikai álláspontokról is nagyjából ugyanez mondható el, a szerb hatalom politikai programjával való elégedettség fokán kívül a tartalmuk semmiben sem különbözött egymástól: a többé-kevésbé nyílt politikai támogatás volt az intézmény hivatalos álláspontja.

Míg a *Memorandum* egyaránt rendelkezett a kommunista ideológia (pl. tervgazdaság, öngazgatás, termelők tanácsa stb.), a demokrata hagyományok (polgári jogok) és a nemzeti-romantikus ideológia jellemvonásaival, a politikai tartalmú dokumentumok – lévén, hogy a konkrét politikai történésekre való közvetlen reagálásokként jöttek létre – már világosan utalnak az intézmény elkötelezettségére. Ilyen értelemben megjegyezhetjük, hogy egyetlenegy politikai dokumentum (közlemény), amely az 1988 és 1992 közötti időszakban hagyta el az Akadémiát, és a vezetőség egyetlen megnyilatkozása sem kérdőjelezte meg a hivatalos szerb politikát, sem egészében, sem az egyes kérdések szintjén. Ellenkezőleg, a hatalom és az intézmény egyformán viszonyult a politikai történésekhez, a fogalmazásmódjuk pedig egybevág: 1988-ban: az alkotmányos rendszer mélyreható reformjai, a tartományok államiságának eltörlése, a kosovói albánok natalitásának csökkentése; 1991-ben: Szerbia nem áll háborúban senkivel, a szerb vezetőséget igazságtalanul támadják.

A SANU tevékenysége más volt a pluralizmus legalizációja előtti és más a pluralizmus térnyerése utáni években. A többpártrendszer bevezetéséig (1989) a SANU hovatartozása a szerb hatalom programjának egyértelmű támogatásaként fejeződött ki. Hogy vajon ez a politikai beállítottság valóban dominált is az Akadémia berkeiben, vagy pedig a politikai autoritással és ambíciókkal rendelkező akadémikusok egy csoportja sikeresen „ráerőszakolta” az intézményre a politikai meggyőződését, nehéz megítélni. Az viszont kétségtelen, hogy 1989-ig csupán egyetlen – a nyilvánosság előtt még testet nem öltött – politikai orientáció húzódott meg a legmagasabb rangú nemzeti intézmény és annak egységes nyilvános föllépése mögött.

A pluralizmus legalizációja, a párttevékenység megtiltása az Akadémián belül, és az Akadémia politikai tevékenységtől való tartózkodásáról hozott határozat a politikailag elkötelezett akadémikusok aktivitását azon pártok felé irányították, amelyeknek orientációja megegyezett a „nemzeti érdek”-ről alkotott fölfogásukkal (Szerbiai Szocialista Párt, Szerb Demokrata Párt), ám még inkább azon (tőlük eredő) kezdeményezésekkel, amelyek

a számos más köztársaságban működő szerb nemzeti egyesület Belgrádban történő megalakítását eredményezték, amivel végéhez közeledett a jugoszláviai szerbek nemzeti homogenizációjának folyamata a Slobodan Milošević személyében testet öltött, egységes, nem kulturális, hanem politikai program körül. A politikailag aktív akadémikusok jóval kisebb csoportja lelte meg helyét a Milošević „kommunizmusával” szembeszegülő, ám Milošević nemzeti programjához egészen közel álló politikai pártokban és mozgalmakban (DEPOS²⁶). A politikailag aktív akadémikusok többsége azon a véleményen volt, hogy az akadémiai tekintélyt ne fektessék be a pártokba, a mozgalmakba és a polgári, jugoszláv vagy háborúellenes beállítottságú egyesületekbe.

A jugoszláv politikai és gazdasági válság volt a kiindulópontja valamennyi olyan indoklásnak, amely szerint az egyének és az intézmények jó szándékkal vállalnak politikai tevékenységet. Az első és a második Jugoszlávia labilitásának ismerete azonban azon fölismerés felé vezetett, hogy a egyes lakosságú többnemzetiségű államot – az elhanyagolhatóan kevés etnikailag homogén területtel – lehetetlen megőrizni csupán egyetlen módszerrel (főltéve, ha valóban ez volt a szándékuk): a nemzeti programok megfogalmazásával és megvalósításával. A nemzeti program valóra váltásának valamennyi kísérlete – lévén, hogy szükségszerűen foglaltak magukban egymással szembeszegülő törekvéseket – csupán a végsőkéig kiéleződő összeütközéshez, vagyis a háborús végkifejlethez vezethetett. A nemzeti programnak mint a társadalom egy szegmentuma által kiemelt területi-etnikai és politikai érdekeknek a meghatározása a többnemzetiségű közösségen belül csupán abban az esetben lehet jogos követelés, amennyiben azok, akik nevében megfogalmazzák, magától értetődőnek tartják és elfogadják az ezzel járó egyedül lehetséges következményeket.

A legmagasabb rangú tudományos és kulturális intézmény tekintélyének latba vetése a válság – a nemzeti, vagyis különérdek miatt homogenizáció útján történő – „megoldása” érdekében az intézmény helyét is kijelöli a közös állam széthullásának folyamatában.

*

Az elhatározás, hogy a SANU a legmagasabb rangú tudományos intézményként bekapcsolódjon a JSZSZK politikai életébe, nem volt kérésre kelt. Abból a meggyőződésből kiindulva, hogy tudományos kapacitásainak (mindenekelőtt a közgazdászoknak, a jogászoknak, a történészeknek, ám az irodalmároknak is) be kell kapcsolódniuk a jugoszláv válság megoldásának keresésébe, a SANU valamennyi tagjának beleegyezésével fogadta el a *Me-*

²⁶ DEPOS – Demokratski Pokret Opozicije Srbije (Szerbiai Ellenzék Demokratikus Mozgalma) (A szerk. megj.)

morandum megírásáról szóló határozatot. Most nem az a legfontosabb, hogy abban az esetben, amennyiben befejezték volna, a *Memorandum* milyen mértékben különbözött volna a nyilvánosság elé tárt anyagtól. Ami az intézmény politikai közszereplését a rákövetkező években meghatározta, az éppen „a SANU ún. Memoranduma”. Azzal az állítással, hogy a *Memorandum* az intézmény dokumentuma, itt mindenekelőtt az Akadémia közleményeiben megnyilatkozó politikai nézetekre utalunk, amelyeket az Akadémia Végrehajtó Bizottságának és elnökének szerepléseiben fejtettek ki, hiszen a státutum szerint csak nekik van joguk nyilatkozni az Akadémia nevében. Ennélfogva úgy ítéltük meg, hogy mérhetetlen a legmagasabb rangú tudományos intézmény hatása a közvélemény formálására, azaz annak az elterjedt nézetnek a kialakulására, hogy a jugoszláv társadalom válsága csakis radikális intézkedésekkel oldható meg – politikai válság előidézésével, a szerb nemzeti program megfogalmazásával és a jugoszláv államnak címzett „ha kell” kezdetű alternatívákkal. Hasonló, sőt még radikálisabb nézetek is elhangoztak a nyilvánosságban, amelyek más csoportoktól vagy egyénektől eredtek, ám egyik mögött sem állt ott az a tekintély, amit az akadémia nyújtott azzal, amivel száz éves történelme folyamán a szerb tudomány és kultúra legnevesebb személyiségei ruházták föl.

Az Akadémiának mint intézménynek a szereplését a *Politika* hasábjain részben összehangolták a tudományos tevékenységéről szóló beszámolókkal, ezért leginkább közgyűlések, tudományos értekezletek, könyvbemutatók, kiállítások megnyitója stb. alkalmával írtak róla. 1989-ben, vagyis a politikailag legaktívabb korszakban jelent meg az Akadémiával kapcsolatos legtöbb szöveg. Mint már említettük, az Akadémiának mint olyan intézménynek a részleges visszavonulásával, amely egyértelmű szóbeli támogatásban részesíti a szerb hatalom politikai programját, párhuzamosan kezdett el nőni az egyes akadémikusok politikai tevékenysége (beleértve az Akadémia vezető szerveinek tagjait is). Pontosan meg sem lehet számlálni a *Politika* hasábjain való megjelenésüket 1990 és 1991 folyamán, elsősorban azért, mert nehéz olyan mércét találni, amely alapján számszerűen mérni lehetne ezt a tevékenységet. Az akadémikusok bemutatása a *Politika* hasábjain szinte mindennapos jelenség volt, és a következő módon történt: az aktuális politikai témákra írt szövegeik, a velük készített politikai tartalmú interjúk és a napi politikai kérdésekről tett nyilatkozataik megjelentetésével; a körkérdéseken, kerekasztal-beszélgetéseken, vitákban és vitaforumokon való részvételükkel; a különböző belföldi és külföldi városokban megtartott beszédek, vallomásaik, politikai beszédek és pártpromócióik megjelentetésével; könyvek bemutatásával; más, aktuális témákkal foglalkozó szerzők könyvbemutatóin való részvételük ismertetésével; a „*Politika* nyilvános telefonjában” való

részvételükkel; a tévéállomásoknak és más újságoknak adott interjúik teljes terjedelmű átvételével; a Visszhangok és reakciók, az Aktuális témák és az Egy kérdés – egy válasz című rovatokban való jelenlétükkel.

Az aktív akademikusok egy része az előző években az ún. bíráló hajlamú értelmiséghez tartozott, amelynek alaptörekvése a társadalom demokratizálásának követelésében és a Jugoszláviában uralkodó egyoldalúság elvitatásában nyilvánult meg. Az ő aktív részvételük a „nép megtörténésének” folyamatában, messzemenő támogatásuk a válság „megoldásában”, tudatos csatlakozásuk az új egyoldalúsághoz (amelyik sokkal lehangoltabb következményekkel járt, mint az előző) – mindezek a tények arról tanúskodnak, hogy az ún. bíráló hajlamú értelmiség eléggé relatívan fogta föl a demokrácia fogalmát. A nacionalizmust kizárólag másoknál jelentkező jelenségként tárgyalták, ami leginkább olyan extrém („daganatos”) formákban ölt testet, mint amilyen a sovinizmus és a fasiszmus. Tulajdon nemzetük politikai és értelmiségi elitjében viszont nem ismertek föl ilyesmit. Ellenkezőleg, minden területi, etnikai, politikai, történelmi követelésnek megvolt a maga „demokratikus” igazolása, akkor is, amikor mások hasonló követeléseit ugyanazokkal az állításokkal vonták kétségbe, amelyekkel az itteni követeléseket alátámasztották. Kosovo esetében egyedül a történelmi elv volt a demokratikus, a horvátországi szerbek esetében az etnikai elv, a bosznia-hercegovinai szerbek esetében a kataszteri, Dubrovnik esetében azzal érveltek, hogy rövid ideig tartozott Horvátországhoz, Vajdaság esetében ismét etnikai elvekkel álltak elő, Zadar, Karlovac, Vukovár stb. esetében viszont már nem is kerestek érveket. Az elvek ezen keverékében a „demokratikus” nem mindig volt állandó – határai és a nemzeti érdekek határai egybeváltak.

Az intézményen belüli elégedetlenség (amit Kanazir elnök nyilvánosságra is hoz, amikor 1994-ben távozik az elnöki tisztségből), az Akadémia egyes irodalmárok és művészek részéről történő „megingatása” (habár tisztázatlan maradt, hogy vajon a „megingatás” milyen formákra és mely pozíciók „megingására” gondoltak) már annak fontolgatásához vezet, hogy külön tudományos és külön művészeti akadémiára kellene fölosztani a SANU-t (*Politika*, 1994. május 27.). Ez a jelentős implikációkkal rendelkező, s a napi sajtóban csak úgy mellékesen közölt információ arról tanúskodik, hogy a vezetés hiába hangsúlyozta az előző években, hogy szó sincs összetűzésről és szakadásról, és hogy magasfokú demokrácia uralkodik az Akadémián belül, ez nem mindig felelt meg a tényeknek, vagyis arról, hogy a tagok egy csoportja nem szemlélte megértően az Akadémia ilyen jellegű politikai elkötelezettségét.

A közvélemény formálása és manipulálása az elemzés tárgyaként egy, a mi körülményeink között és az utóbbi években ritkán jelentkező kedvező tulajdonsággal rendelkezik. Ez abban a leplezetlen és sikeresen – szinte tökélytel – keresztülvitt kísérletben nyilvánul meg, amelynek elemzéséhez

a *Politika* c. napilap mindennapos olvasása is elegendő. A gépezet alapvető ismertetőjele a reklám- és a propagandaeszközök használata, azaz a minél rövidebb és világosabb, az egyre jobban leegyszerűsített és minél könnyebben fölfogható jelmondatok állandó ismételtetése. A „figyelem terelgetése” szigorúan a célnak megfelelően, egyetlen irányba és egyetlen jelentés felé történt, a befogadhatóságot pedig agresszív hozzáállással, a követelés jogossága és megalapozottsága bizonyosságának látszatával biztosították. Az értelmiségi elit aktivitása és bekapcsolása az objektivitás látszatát keltette – nem a politikai objektivitás, hanem a szakszerű beszéd látszatát –, és ennyiben nagyobb is volt a súlya a politikai propagandisták nyílt beszédénél, habár valójában az értelmiségi elit kijelentései is ugyanoda lyukadtak ki.

Ez volt az az idő, amikor a „szolidaritási tömeggyűléseken” – ha ugyan hinni lehet a *Politikának* – több millió ember vett részt (csak az 1988-as év esetében a 3 336 000-es számjegyig jutnak el, pedig csak azon tömeggyűlések résztvevőit számolták össze, amelyekről pontos számadatokkal rendelkeztek²⁷), s ezeken ugyanezeket a jelszavakat kiáltották, és ultimátumszerűen hangoztatták ugyanazokat a követeléseket, amelyeket a hatalom és az értelmiségi elit a *Politika* és a többi tájékoztatási eszköz útján, kórusban, óránként ismételt meg. A követelések, amelyeket rövid idő alatt szólamokba öntöttek, rendkívül gyorsan a politikai beszéd közhelyeivé váltak, azokat a legmagasabb állami és politikai fórumokon, a tudományos intézményekben, a szakkönyvekben, az uralkodó pártok, de az ellenzéki pártok és a párton kívüli értelmiségiek nyilatkozataiban, a hivatalos és az ellenzéki sajtóban, a „komoly” és a „pletyka”-lapokban, de az autóbuszokon, a piacokon és a kocsmai beszélgetésekben is hallani lehetett.

Minden komolyságra törekvő nyilvános fölszólalás alapkövetelése az egyoldalú értelmezés elutasítása és legalább a szóban forgó problémák összetett volta észrevételezésének kísérlete volt (különösen, ha a nemzetek közötti viszonyról, az egyetlen állam létezésének célszerűségéről vagy a háború szükségszerűségéről volt szó). Belül maradni egy meghatározott minta keretein, amelyikbe azután valamennyi újonnan létrehozott jelenség belefér, nos, ez a már klasszikusnak számító propagandagépezet sajátossága, amely „igazságának” végtelen leegyszerűsítettségét ennek

²⁷ A *Politika* tudósításai szerint Zomborban 2000; Szerbmiliticsen 4000; Novi Pazarban, Rakovicán 5–5000; Kosovo Poljén, Pancsevón, Kolašinon és Kulán 10–10 000; Titóverbáson 20 000; Titogradban, Novi Pazarban, Lipljanban 30–30 000; Gornji Milanovacon 40 000; Po arevácon és Loznicán 50–50 000; Smederevóban 70 000; Újvidéken 80 000; Zajecárban 100 000; Újvidéken 150 000; Kragujevácon és Leskovácon 200–200 000; Nišben 300 000; Vranjében, Pirotban, Smederevska Palankán, Prokupljén és Surdulicán összesen 400 000 (ezen címbeírt adat mellett a szövegben a 200 000-es számot említik); Belgrádban pedig 1 500 000 ember gyűlt össze.

szakadatlan ismételtetésével és bizonygatásával pótolja ki. És éppen ez volt a *Politikában* bemutatott akadémiai elit politikai tevékenységének lényege. Megalkotva a maguk „alapigazságait”, amelyekhez azután oly görcsösen ragaszkodtak, mintha valóságosak lennének, ellentmondást nem tűrve javaslatokat tettek, megoldásokat kínáltak, célokat fogalmaztak meg. De ezeknek esetleges „téves” olvasatáért és megvalósulásáért sohasem tartották és most sem tartják felelősnek magukat.²⁸

²⁸ D. Ćosić: „Lehetségesek a tervszerű áttelepítések és a lakosságcsere, ami nehéz és fájdalmas ugyan, ám még ez is jobb, mint gyűlöletben élni és egymást öldösni” (*Politika*, 1991. július 26.).

Viszolygás a várostól

SRETEN VUJOVIĆ

*„A legjobbabból hiányzik a meggyőződés,
a legrosszabbak viszont teli vannak
szenvedélyes indulatokkal”*

W. B. Eats

Tragikus alkalmából kell foglalkoznunk az urbanitásnak a jugoszláv háborús drámában jelenlévő kérdésével: a városok pusztításának ritkán látható és kegyetlen formái miatt – az átkeresztelésektől, az etnikai tisztogatásoktól, a fosztogatásoktól, az ostromoktól és a civil lakosság legyilkolásától kezdve az urbiciditásig és a nekropoliszok létrejöttéig sok mindent megfigyelhetünk ennek kapcsán.

Kérdés, hogy föllátható lesz-e valaha is az emberi áldozatok és az anyagi kár pontos mérlege: a teljes mérleg és az egyes háborúzó feleké. „A horvát hatóságok állítása szerint 63 katolikus templomot és számos egyéb objektumot romboltak le. A szerb fél pedig 243 romba döntött templomot számolt össze. A szakemberek hozzávetőleges becslése szerint Bosznia-Hercegovinában a műemlékek és a különféle vallási objektumok 70 százaléka nem létezik már. Festményeket, ikonokat és könyvtárakat pusztítottak el vagy hordtak szét...” (Igrić 1995: 28). A volt Jugoszlávia területén folyó történések tragikus voltát bizonyítja az a tény is, hogy még mindig nem állapítottak meg pontos számadatokat a második világháború délszláv emberi áldozatairól és egyéb jellegű káiról.

A rombolás tényezőinek száma igen magas, és a szakirodalomban sokféleképpen csoportosítják azokat.¹ Ebben a tanulmányban elsősorban a szociálpszichológiai tényezőkkel foglalkozunk (a hosszú, a közepes és a rövid időtartamúakkal egyaránt), vagyis: a történelmi-, a rendszerbeli- és a konjunkturális szociálpszichológiai tényezőkkel. Persze Jugoszlávia háborús összeomlásának valamennyi társadalmi tényezője rangsorolható és egymással

¹ Erről bővebben lásd M. Lazić (1994b) tanulmányát, aki a rombolás tényezőinek tizenkét csoportját különbözteti meg.

kapcsolatban áll. Törekvésünk itt csak az, hogy fölvezöljük ezeket a tényezőket, és hogy *a nacionalizmussal és a háborúval kapcsolatosan továbbra is keressük a választ a városról alkotott sztereotípiák szociálpszichológiai és politikai értelmének kérdésére.*

A történelmi-szociálpszichológiai romboló tényezők közül a *tekintélyelvűség* emelkedik ki, mint ami állandó jellemzője volt területeinknek a történelem folyamán. Több szociológiai és szociálpszichológiai kutatás adatai is kiterjedt és rendkívül kifejezett tekintélyelvűségről tanúskodnak, főként Szerbiában, Crna Gorában, Horvátországban és Boszniában. A tekintélyelvűség volt „a lakosság tömeges mobilizációjának a termőtalaja, melyet a politikai és az értelmiségi elit nacionalista programjai hoztak létre” (Lazić 1994b: 160). A tekintélyelvűség általában a legfőbb vezér iránti kritikátlan bizalmat és a feltétlen engedelmességet jelenti. A köztársasági vezetők, miután a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején nacionalista-sovinisza programjaikkal legitimitást nyertek, megszilárdították hatalmukat, és a nemzetállamok megeremtésének pusztulást okozó harcaiba, azaz „vesztes csatákba” vezették a tömegeket.

A sztereotípiák merev és elfogult vélemények, álláspontok és hiedelmek, melyeket egyénekről, csoportokról, intézményekről, helyzetekről alkotnak meg – a területi alapon létrejött közösségekről és a helyhez kötött társadalmi közösségekről (a városokról és a falvakról, valamint lakóikról) alkotott álláspontokat is beleértve.

A sztereotípiák gyakrabban negatívak, mint pozitívak, s azelőtt – sőt annak ellenére – keletkeztek, hogy rendelkezésre álltak volna az adott álláspont tárgyával kapcsolatos objektív adatok. Akárcsak az előítéletek többsége, a sztereotípiák is konokak és ellenállóak a változásokkal szemben. A sztereotípiákat szenvedélyesen védik és fejezik ki, mert olyan erős érzelmi viszonyt foglalnak magukban, mint amilyen a gyűlölet, az indulat, a félelem, a megvetés stb.

A sztereotípiák gyakran a népek közötti távolságtartással állnak összefüggésben – ilyenkor etnikai sztereotípiákról vagy etnikai előítéletekről van szó. Gordon Allport az előítéletek következő formái és szakaszai között tesz különbséget: 1. rágalmazás és valamely népcsoport sztereotip megítélése; 2. kapcsolatkerülés, azaz a társadalmon belüli távolságtartás; 3. diszkrimináció, diszkriminációs magatartás (különbféle jogok korlátozása); 4. fizikai támadás (átmenet a szóbeliből a fizikai agresszióra) és 5. népirtás (genocídium).

A Balkánon és Jugoszláviában az etnikai sztereotípiák mindegyik főt említett formáját és szakaszát alkalmazták már – a mostani etnikai és polgárháborúkat is ide számítva. Ezért ebben a tanulmányban elsősorban az érdekel bennünket, hogy *a városok külső-belső fizikai és szellemi elpusztításához*

fölhasználtak-e sztereotípiákat (főleg a városhoz kapcsolódó etnikai sztereotípiákat), s ha igen, hogyan használták föl ezeket, és mivel indokolják e gyakorlatot. Másodszor az érdekel bennünket, hogy miből áll a mai várossal alkotott sztereotípiák eszmei háttere, azaz milyen múltbéli ideológiai gyökerekkel rendelkeznek.

A várossal alkotott sztereotípiák külföldi példái

Egy közmondás szerint „Isten a falvakat teremtette, az emberek pedig a városokat”. A városok csakugyan par excellence „emberi alkotások”. Azok, akik az istenek, a túlvilág nevében beszélnek, mindig az emberi alkotásoktól rettegnek. A *Biblia* szerzői bizalmatlanul viselkedtek a városok és alapítóik iránt. Amikor az emberi cselekedetek önállóságot nyernek, s amikor már nem függenek a transzcendenciától – legyen szó akár szent, akár profán transzcendenciáról –, megkezdődik a mágia eltűnése. A jelenkori város a mágia köddé válásának, azaz a racionalizációnak a csúcspontját jelenti. (Egyébként ennek a racionalizációnak Max Weber a „modernség” nevet adta.) *Jeruzsálem és Athén* című írásában Leo Strauss Európa és a Nyugat fejlődésének két forrására és két irányára mutat rá. Jeruzsálem a *Biblia*, a vallás, a pasztorális és az ábeli forrása. Athén viszont a filozófia, a politika, a polisz, a polgári és a káini forrása. A *Biblia* szerint – állítja Strauss – az első gyilkos alapította az első várost, és ő alapozta meg a civil élethez nélkülözhetetlen tudást. A város azonban Szodoma és Gomorra, bűn, gőg stb. is egyben. Azt állíthatjuk, hogy ez a szinte már archetipikus ellentét a falu és a város, a pasztorális és az urbánus, a vallás és a tudomány/filozófia, a hagyományos és a modern stb. között Nyugaton általában a város javára dőlt el. A nyugati városok eredetisége – Weber szavainak tanúsága szerint – a racionalizációban rejlik, azaz a tudományban és a technikában, de a rend és a társasági illem törvényeiben is. A polgárság, a városiasság és a civilizáltság valóban olyan hármast alkot, amelynek etimológiája szemantikai variációkra ad lehetőséget.

Területeinken viszont a polgárság és a város fejlődésére a tragikus diszkontinuitás volt a jellemző; a csekély számú, kérészerű és tehetetlen polgárságnak nem sikerült a társadalmi változás és a modernizáció kezdeményezőjeként föllépnie.

Sima Ćirković történész pontos észrevételt tesz a középkori városok és a középkori városiasodás tanulmányozásának elhanyagolásával kapcsolatban: „Valamiféle konceptuális és módszertani előítéletek ezek, amelyek a szerb múlttól kialakult nézetekben gyökereztek, s amelyek abban nyilvánultak meg, hogy úgy tekintettek a városhoz, mint valami idegenre és furcsára” (1992).

A várostól való félelem a 19. század irodalmának nagy témája. Számos regény cselekménye játszódik a városban. A város általában az „emberi színjáték” vagy tragédia negatív sztereotípiákkal ábrázolt színhelye. Másfelől, az ipartörténészek az elragadtatás hangján szóltak az anyagi fejlődésről, míg a közgazdászok és a szociálisan érzékeny politikai gondolkodók pesszimisták voltak, vagy pedig ambivalens álláspontot képviseltek.

Így például Le Play hitt abban, hogy az ipari város hiányosságait a Smith-féle liberalizmus alkalmazása okozta; a szabadelvű Cobden viszont pont az ellenkezőjéről volt meggyőződve (ti. a város hiányosságai éppen a liberalizmus eszméinek nem teljes alkalmazásából erednek), s így jutunk el Engelsig, aki úgy vélte, hogy a város által létrehozott akadályok – amelyeket el kell hárítani – a munkásság kapitalista kizsákmányolására vezethetők vissza... A konzervatívok is és a haladó szelleműek is en bloc elvetik a várost. A város problémáját nem megoldható problémaként fogják föl, hanem kellemetlen és csúnya tényként. Nem úgy gondolkodnak róla, mint valairől, aminek saját logikája van, melyet értelmezni lehetne, s őt magát jobbá lehetne tenni ezáltal, hanem úgy tekintenek rá, mint valami olyan dologra, amit minden értelmet nélkülöző mechanikus folyamatok határoznak meg (Benevolo 1979: 152).

Hogy mit kifogásolnak az írók, a moralisták, a fajvédők, a demográfusok, a filantrópok és a többiek a városban? A legrövidebben megfogalmazva: a rendetlenséget.

A fizikai rendetlenséget: betegség, tuberkulózis, szifilisz; halál, meddőség, degeneráció. A várost a faj temetőjeként emlegetik. A falu erényeit és „tisztá levegőjét” állítják vele szembe.

Az erkölcsi rendetlenséget: korholják a városi népet – vagyis a „veszedelmes osztályokat” – rossz magaviselete miatt, a kiszámíthatatlanság, a bűnök (alkoholizmus, prostitúció), valamint a biztonság hiánya (erőszak, lopás) miatt.

A politikai rendetlenséget: a város mint a lázadás, a forradalom színhelye a tömeglélektan érdeklődésének is a középpontjában áll. Ezzel a témával Le Bon, Tarde és mások is foglalkoznak. A párizsi kommünt példának okáért az alkoholizmus és a női hisztéria produktumaként ábrázolják.

Az ipari civilizáció városának kritikáját furcsa képek és metaforák jellemzik, melyeknek jelentése gyakran a negatív sztereotípiákéval egyenlő. Michel Perrot a következő típusait különbözteti meg e képeknek és metaforáknak: 1. *egzotikus metaforák:* vadak, barbárok, apacsok és mohikánok lepik el a városi „gettókat”; 2. *topográfiai metaforák:* „emberek a társadalom aljáról”, külvárosi „fekete övezet”, „gyanús városnegyedek”; 3. *állati és organikus metaforák:* a város mint organizmus, amelynek dobogó szíve,

lélegző tüdeje és beteg teste van, ami szenved a ránchezedő nyomástól; a város, mint a rák megtestesítője (1991: 73–74).

Charles Dickens a *Nehéz időkben* Cocktownról (a Szénnvárosról) ír, amelyet olyan tulajdonságokkal lát el, amelyek nemcsak a szem, hanem az orr és a fül számára is a lehető legkellemetlenebbek lehetnek. Ez az álláspont zavarodottságot fejez ki valami olyasmi előtt, ami már nem határozható meg és nem mérhető pontosan, ami már nem egészen stabil, azaz valami olyasmi előtt, amit könnyen vezethetünk vissza egy egységes és intuitív elképzelésre (Benevolo 1979: 153).

Íme a nagyvárossal szembeni ambivalens álláspont példája, amelyet „a taszítás és a morbid vonzás szertelen érzése” jellemez. Balzac szerint Párizs „hatalmas, füstös rák, amely elnyújtózott a Szajna partján”, ám „az ezer fény” városa és „az élvezetek fővárosa” is egyben.

Engelsnek is ambivalens az álláspontja a nagyvárosról: egyfelől eltörlésért száll síkra, másfelől el van ragadtatva Párizs történelmi kezdeményezőkétségétől és elevenségétől. Engels ambivalens álláspontja a városról összhangban áll a saját és Marxnak a polgárságról alkotott ellentmondásos álláspontjával.

A pesszimisták szerint a nagyváros mindig politikai város, azaz alkalmas helyszíne a hatalom koncentrációjának, valamint a bürokrácia és a technokrácia uralmának. A nagyváros szerintük mesterséges környezet; „mindent fölfaló gigantizmus” jellemzi, veszélyezteti a természetet, ezen kívül a deviáns jelenségek, a szegregáció és az elidegenedés valamennyi fajtájának is a fészke. Másfelől, az optimisták kihangsúlyozzák, hogy a város az „emberiség legnagyobb vívmánya”, a civilizáció kisugárzásának színhelye; a történelmi kezdeményezés, a forradalom, a „tudásgyár”, a szabadság, a másság, a multikulturális és multietnikus együttélés, a kozmopolitizmus teret; a civilizáltság, a polgári élet és az urbanitás, azaz a dialógus, a tolerancia, az empátia és az ehhez hasonló jelenségek színhelye.

Luis Mumford jól látta, hogy „a város – már keletkezésétől fogva – két, egymással ellentétes jellemvonással rendelkezett, melyeket sohasem vesztett el [...] Egyfelől a lehető legnagyobb szabadságot és sokszínűséget tette lehetővé, másfelől a kényszer és a besorolás drasztikus rendszerét erőszakolta rá a városlakóra”. Mumford arról is tájékoztat bennünket, hogy miféle kényszerről van szó: „már a kezdetektől fogva a törvény és a rendszer egészítették ki a durva erőt [...] a városokat mindinkább összhangba hozták a törvény, a rend és a társasági illem új intézményei” (1968: 50–53). Arisztotelész pedig a *Politikában* arról írt, hogy az emberek azért gyűlnek össze a városokban, hogy élhessenek, s azért maradnak ott, hogy jól élhessenek. Mumford kiemeli: „A város nagy értékű kollektív vívmány, s majdnem ugyanannyira fontos a kultúra terjesztésében, mint a nyelv” (1968: 56).

Emerson pedig a következőket írja: „Először az emberek építettek városokat, azután meg a városok embereket” (idézi Supek 1987: 154).

A városról alkotott sztereotípiák a szerbeknél

„*Tapasztalatvilágunk provinciális.*”

R. Konstantinović

A kérdés a következő: vajon a hazai folklórban – mindenekelőtt a közgondolkodásban – jelen vannak-e a városról (különösen a nagyvárosról) alkotott negatív sztereotípiák ideológiai gyökerei.

A mai városgyűlölők, a harcias nacionalizmus élharcosai, természetesen nem hivatkoznak a régi és tekintélyes szerb tudósokra – némelyek közülük, mivel tanulatlanok és primitívek, nem is ismerik e tudósok műveit –, hanem esetükben olyan tudatos és tudat alatti ösztönzésekről van szó, amelyek alapja a kollektív emlékezetben található, pontosabban a tradicionalizmusban, a patriarkális világnézetben és a nacionalista romanticizmusban, illetőleg a népiességben, mint konok és erőteljes szellemi iránykeresésben.²

A szlávok betörésével a Balkán-félsziget belsejében megsemmisültek a római és a bizánci városi civilizáció hagyományai. A Balkán e részén sor került néhány antik város (Belgrád, Niš, Szkopje, Prizren) fokozatos újjáépítésére. Annak ellenére, hogy bár sem a helyük, sem a nevük nem változott meg, e városok mégsem folytathatták az antik korszak életmódját (Kovačević-Kojić 1991: 16). A 13. század közepétől a bányászat fejlődése a bányásztelepek kialakulását ösztönözte Szerbiában. A 15. század első felében rohamos és intenzív fejlődésnek indultak a szerb és a bosnyák városok. A törökök megjelenésével – némely véleményekkel ellentétben – nem szakadt meg a városi élet, mivel az oszmán-török uralom első éveiben Szerbiában és Boszniában a városi élet jobbra a már fennálló városokban folyt, de abban a néhány városban is, amelyet a törökök alapítottak (Szarajevó, Nova Varoš) (uo.). A városokban a török hatás az uralkodó. Erről tanúskodik az az adat is, amely szerint a 16. század végén „a Balkán lakosságának kb. 27,4 százaléka muzulmán, míg az isztambuli levéltár adatai arról tanúskodnak, hogy a városi központokban számbeli fölényben voltak a keresztényekkel szemben” (Beldiceau 1991: 28). Beldiceau az összegyűjtött török szavak alapján (141 címszó) arra mutat rá, hogy az új hódítók hatást gyakoroltak „a balkáni városok és központok szókincsére a román fejedelemségekben (Havasalföldön és Moldvában)” (uo.).

² Erről nálunk – különösen a radikális párt tevékenységével kapcsolatban – Latinka Perović írt nagy szakértelemmel.

A fejlődés szempontjából a város legjelentősebb része a csársi volt, amely előbb kereskedelmi városnegyed volt, később pedig utca vagy tér üzletekkel és kézműves műhelyekkel. Maga a csársi (čaršija) szó perzsa eredetű, a törökök közvetítésével került Szerbiába, s a „csehar szu” vagy a „csarsu” szóból keletkezett, ami négy folyamat vagy négy oldalt jelent, vagy – egy kicsit szabadabb fordításban – a világ négy sarkából származó emberek gyülekezési helyét. A 19. században és később a csársi fogalma új jelentéssel bővült, és ettől kezdve a „közvélemény” és a „kulturális klíma” között elhelyezkedő skálán mozog, ami „a múlt századi várostérségek közötti mély összefüggésekre utal, a társasági szellem bonyolult állapotaival, amely bennük alakult ki, de amely vissza is hatott a városokra” (Macura 1984: 7).

A 17. században kialakult a balkáni csársi szerkezete, létrejöttek a kereskedelmi és a kézműves-városrészek, megtörtént a felekezetek szerinti elkülönülés, valamint a különféle árucikkek termelése és forgalmazása szerinti megszólás. Törvényekkel és adminisztratív intézkedésekkel jelölték ki a csársi egyes részeinek pontos helyét és írták elő az üzletkötés feltételeit (Popović 1991: 65). Ekkor a csársikban az üzletemberek két csoportja jön létre: egyfelől a hazai muzulmán, keresztény és zsidó kereskedők csoportja, másfelől az idegen kereskedőké, akik között egészen a 17. század elejéig a dubrovnikiak domináltak. „Életmódot és kultúrát – egyszóval: atmoszférát – a cincárok ajándékoztak a 18. századi szerb városoknak” (Antonijević 1991: 162).

A 19. században – a Szávától és a Dunától északra élő nemzettársaiktól eltérően – a török uralom alatt élő szerbeket „az urbánus kultúra alacsony szintje jellemezte. Településeik a falvakra korlátozódtak, vagy az olyan elszigetelődött negyedekre a török városokon belül, amelyek nem is rendelkeztek városi jellemzőkkel” (Manević 1991: 216).

A csársi korszerű városközponttá való átalakulásának folyamatában három korszakot különböztethetünk meg:

„Első korszak: A második szerb fölkelés után a törököktől örökölt csársik, akárcsak maguk a városok is, nyomorúságos állapotban voltak, a legtöbbjük elnéptelenedett és leégett.³ Miloš Obrenović első uralkodásának idejét a városmagok újjáépítése, valamint az új csársik kialakítása jellemezte.

Második korszak: A 19. század negyedik évtizedétől – az 1839-es alkotmánytól és az 1847-es céhrendelettől – kezdve egészen a századvégig a csársikat erőteljes fejlődés jellemzi, ám ugyanakkor az a töltet is összegyűlik bennük, amely átformálja majd a városközpont képét. [...]

Harmadik korszak: A századfordulón megjelenik a modern gyáripár és a kapitalizmus fejlettebb formája, amivel megeremtődnek a társadalmi, a gazdasági és a kulturális feltételek ahhoz, hogy a csársi tartalmával és formájával

rendelkező városmagok korszerű városközpontokká alakuljanak át” (Macura 1984: 10).

Ákárhogy volt is, a Balkán szerbek lakta területein – Dubrovnikot kivéve – nem léteztek olyan független vállalkozói városközösségek, mint Nyugat-Európában. A különféle piacterek, a bányásztelepek, a mezővárosok, a kisvárosok stb. voltak túlsúlyban.

Most pedig következék néhány vélemény a városokról a régi szerb tudósok tollából. Olyan vélemények ezek, amelyekről egyáltalán nem mondható el, hogy „várospártiak” volnának, inkább az, hogy ambivalensek, s hogy sztereotip módon fejezik ki a várostól való félelmüket vagy megvetésüket a várossal szemben.

Vuk Karad íc, a szerb nép „úri osztályáról” értekezve (1849: 11–16) megállapítja, hogy a szerb nép magvát „csak parasztok és napszámosok” képezik. Városlakókat a török és a római törvényű városokban találunk. Crna Gorában, Hercegovinában és Boszniában, ahol görög a törvény, „föl sem merül az emberben a gondolat, hogy léteznek parasztok és napszámosok is, Szerbiában viszont ők vannak túlsúlyban”. Vuk alapján véve ambivalens véleménnyel viseltetik a városi urak iránt. Egyfelől kritikus velük szemben – lássuk csak, miért: „Népünk úri osztályának szebben és tisztábban kellene beszélnie a nyelvét, ezenkívül a népnél tanultabbnak, bölcsesebbnek, illetmődőbbnek és hazafiasabbnak kellene lennie [...] csakhogy a mi úri osztályunknál minden fordítva van.” Az úri osztály jobban szereti „önmagát és az életmódját” a népénél és a nép hasznánál, már elfelejtett „szerbül gondolkodni”, tudománya – ha ugyan rendelkezik tudománnyal – „mentes a józan paraszti észről”.⁴ Vuk levonja a következtetést: „Köznépünk sem *bölcsességben*, sem *erkölcsben*, sem egyéb erényben nem marad el a környező öt vagy hat nép valamelyikétől; az úri osztály viszont olyan, amilyennek fölnevelik és

³ Szerbiában 1804–1813 között éppen a fölkelők voltak azok, akik gyakran földig rombolták a városokat, és szétkergették a városlakókat. Így pl. Valjevót még a fölkelés kezdetén porrá és hamuvá változtatták, s csak a fölégetett török város helyén keletkezett pusztaságon fogtak hozzá az új Valjevo fölépítéséhez. Ugyanígy – teljesen vagy részlegesen – fölégették, földúlták és elnéptelénítették Belgrádot, Po arevacot, Rudnikot, Smederevót, U icét, Šabacot és más helységeket. Így történt ez Szerbia határain túl is mindenhol, ahová csak a szerb fölkelők eljutottak. Többek között Novi Pazar, Prokuplje, Sjenica pusztult el a harcokban, míg Nova Varoš csupán Karadorde személyes közbenjárásának köszönhette megmenekülését. Ugyanis Karadorde látott néhány szép épületet Nova Varošban, amelyek annyira megtetszettek neki, hogy a következőket parancsolta a gučai Milutin esperesnek: „Ezt a várost ne gyújtsa föl a katonaság vagy az őrség, és ne égjen le, mert kár lenne ezekért a szép házakért, ha leégnének vagy összedőlnének. Ha kiűznének bennünket a törökök, inkább maradjanak meg nekik, de ha esetleg mi üznénk ki a törököket, akkor meg a mi kezünkbe kerülnek majd, ezért ne gyújtsák föl ezeket.” Mégis, amikor folyamatban volt a felkelő szerb hadsereg visszavonulása a török betörés elől, ugyanez a gučai Milutin esperes parancsolta meg a felkelő katonáknak, hogy gyújtsák föl Nova Varóst. „És ekkor a szerb katonaság fölgyújtá azt a szép várost” – jegyezte föl egykor N. Ninković szerb író (*Politika*, 1994. december 2., „Tudja-e?” c. rovat).

amilyen állapotban él. Ha a köznépre nem is hoz szégyent, dicső tettekkel sem dicsekedhetik túlságosan.” Tehát a paraszti-napszámosi réteg mindenben dicséretre méltó, a városlakókról viszont ez nem mondható el. Egy másik írásában viszont azt írja Vuk, hogy „a városlakók nem is tartoznak a szerb-séghez, mert még a nép is lenézi őket”. Azonban Vuk belátja az „úri osztály” létezésének szükségességét is, ami véleményének ellentmondásos voltát bizonyítja. Ezt írja: „Ha népünk legalább már ötven éve rendelkezne hozzáillő vezetőkkel, régen önállóvá vált volna, s ez a hiányossága ma is a legnagyobb hátránya és szerencsétlensége, ami a századok folyamán ért bennünket, hiszen a készen kapott, berendezett házat könnyebb fenntartani, mint új házat építeni és berendezni.” (1960: 146).

Jovan Cvijić a következő álláspontot fejt ki: „Bizonyos népek és bizonyos kultúrkörök túlnyomórészt olyan területeket foglalnak el, amelyek nagy települések alapítására alkalmasak. Ez különösen a törökökre, a cincárookra és a görögökre volt jellemző, s úgy tűnik, a szerb nép mutatja a legkisebb hajlandóságot városok és kisvárosok alapítására.” A városlakó „bizánci görögök” számítottak a legműveltebb elemnek, és – a cincárokkal együtt – ők voltak a legtekintélyesebb kereskedők és kézművesek. A „rájanép” típusa ott alakult ki, ahol a szerb nép a leghosszabb ideig élt a török iga alatt, s ahol – s ez csak a Balkánra volt jellemző – a városi lakosság túlnyomó része török volt. Tehát Cvijić szerint a dinári etnopszichikai típus, amelynek „történelmében az állhatatosság és a nemzeti eszmébe vetett feltétlen hit a legfontosabb tény”, nem rendelkezett kifejezett hajlamokkal a városi, főleg nem a nagyvárosi életmód iránt. A csársi leírásában Cvijić nagyvárosellenes álláspontját fejezi ki: „Ez a csársi destruktív hatással bírt, s nagyrészt most is destruktív hatással bír, az összes balkáni népre, különösen azért, mert békeidőben a csársi vezeti a társadalmat, s mert főként az ő soraiból került ki az első értelmiségi réteg, amelyet alantas erkölcs, óriási egoizmus és teljes elkorcsosultság jellemzett” (1966). Hogy jobban megértsük, meg kell említenünk, hogy Cvijić akkoriban írta ezeket a sorokat, amikor a Szerb Királyságnak csak 16 százaléka volt városi lakos. E tény kihangsúlyozásával többek között arra szeretnénk rámutatni, hogy érthetőbb az idegenkedés a csársítól, amikor az az idegenek támaszpontja, mint amikor a nemzettársaké.

Slobodan Jovanović a 19. században végtelenül „közönséges és egyszerű” országnak látja Szerbiát, etnikailag, nyelvileg és vallásilag homogén

⁴ A városi származású értelmiséget gyakran vádolják népének megtagadásával. Így pl. Miloš Marković *Népélet* (1886–1891) c. könyvében azt állította, hogy minden bajnak az a forrása, „hogy szellemi rétegünk nem népünk elméje és érzései szerint élt és irányított, hanem vagy idegen ábrándokat kergetett vagy a kicsinyes napi érdekei diktálták uralkodását” (idézi R. Konstantinović 1981: 200).

lakossággal: „Szinte semmiféle társadalmi különbség nem létezik, csak a parasztréteg vezetői, a tisztviselő értelmiség és a gazdag kereskedők vékonyka rétege. A tisztviselők és a kereskedők ereiben parasztvér folyik: sokan jöttek közülük faluról; akik viszont a városban születtek, azoknak még paraszt volt az apjuk vagy a nagyapjuk” (1990). Jovanović a szerb politikusok két fő típusát különböztette meg: az újjgazdag értelmiségi és a falusi gazda típusát. „Az újjgazdag értelmiségi általában falun vagy kisvárosban született; a gimnáziumot nálunk végezte, az egyetemet pedig külföldön. Neki azt szokták fölírni, hogy az a híres tudomány, amelyet nyaklő nélkül tömtek bele, értelmileg és erkölcsileg is elrontotta. [...] Mint iskolázott, de primitív ember, képtelen úrrá lenni ambícióin, s úgy tartja, hogy párizsi vagy heidelbergi diplomája bármire följogosíthatja” (uo.).

Jovanović abban ért egyet Cvijićtel, hogy a szerb népben a nacionalizmus az egyetlen „biztos és szilárd” hagyomány. Kell-e mondanunk, hogy a nacionalizmus a 19. században – figyelembe véve az adott történelmi körülményeket – még pozitív szerepet játszott?

Jovanović állítása szerint az értelmiség „nacionalista és pártoskodó, s ez a parasztra is érvényes”. Mindketten keményfejűek és telve vannak „féktelen személyes ambíciókkal”. A következtetés lehangoló: „Ilyen uralkodókkal, ilyen értelmiséggel és ilyen parasztréteggel nem is csoda, hogy ez a mi 19. századunk összeütközésekkel és katasztrófákkal van tele” (uo.).

Mind Vuknak, mind Cvijićnek, mind Jovanovićnak negatív véleménye van a szerb értelmiségről, azzal a kiegészítéssel, hogy Jovanović a parasztságot is bírálja. Mindezek ellenére Jovanović a következőket írja: „A falusi lakosság óvintézkedést jelent a városi kultúra egyoldalúsága és különcködő volta ellen, amely gépiessé teszi az életet, és megteremti azt a túlságosan is prózai és racionális világnézetet, melyet nyárspolgári szellemnek nevezünk” (1940: 186). Jovan Dučić is hasonlóan gondolkodik: „Úgy tűnik, hogy a városok létrejöttével és az értelmiség számbeli növekedésével lassanként eltűnik a falu és a parasztságot teremtő zsenije.”⁵

Vladimir Velmar-Janković szerint 1938-ban a következőképpen fest „a belgrádi ember szellemi orientációja”: „Kereszténység a pravoszlávág közvetítésével, a Szent Száva-i népi egyház, az élet patriarkális-hősi fölfogása, az ősök és a régi szerb állam eszméje, a szájhagyományba és a népdalba foglalt emberségesség, amit a család és a paraszti otthon őrzött meg, és a népnyelv ápolt. A nagy történelmi hatások közül pedig, amelyek beleszövik magukat a néplélekbe, s erősen hatnak rá: Bizánc és a törökök” (1991: 58).

⁵ Idézi Peđa J. Marković 1992 alapján. Ugyanebben a könyvben lásd az iparral és a várossal szembeni pszichikai ellenállást: 46–47.

E belgrádi világnézet túlnyomó része olyan szellemi orientációt jelent, amely a falusi, esetleg a kisvárosi világlátásra hasonlít, s csak kevésbé vagy egyáltalán nem hasonlít egy 300 000 lelket számláló város lakójának víziójára (akkor, amikor Velmar-Janković ezeket a sorokat írta, kb. ennyi lakosa volt Belgrádnak).

A problémának még egy érdekes dimenziójára bukkanunk Velmar-Jankovićnál: az Európa-ellenes álláspontra. Velmar-Janković úgy véli, hogy „ez az új szerb ember, ez az első belgrádi orientációjú ember független volt, s ez abban is megnyilvánul, hogy sohasem volt európai” (1991: 82). Sőt, mi több, „Európa minden vidéke közül a Balkán a legkevésbé Európa része. S a balkáni keresztények közül a szerbek és a bolgárok a legkevésbé európaiak” (1991: 55). Velmar-Janković nem csupán konstatálja ezt a szellemi állapotot, hanem helyesnek is tartja. Tőle eltérően Gerhard Gesemann⁶ csak rámutat arra, hogy mi a véleménye a Crna Gora-i embernek az európai polgárról: „Aki ismeri a Crna Gora-i embert, meg fogja érteni az európai polgár iránti mélységes megvetését, melyet a »lacman« (jöttment) szóba rejtett, ami olyan személyt jelöl, aki a francia divat szerint öltözködik, nem hord pizsoltot az övében, és tud kötélén táncolni” (1992: 139).⁷

Az urbanitás megvalósulása – amin a polgári és a polgár megjelenését értjük – nálunk ekkor az „átmenetiség” állapotában volt (s még mindig abban van), s volt benne valamiféle felemáság, kisvárosiasság. Az átmenetiségről mint viselkedésmintáról és szellemi állapotról jól ír Velmar-Janković, amikor egy esszéjében elemezte a két világháború közötti folyamatokat. Be látta, hogy az átmenetiség „megteremti a maga kategóriáit: az átmenet embezeit, az átmenet típusait és az átmenetiség hivatásosait” (1991: 35). Az átmenet alakjain azokat az embereket értjük, akik jól megértették az átmenet korának szavát, s a lehető legönzöbben fordították azt a maguk javára. Ezek „a spekulánsok, a hivatásos zugpolitikusok, a büntetett előéletű és a még büntetlen bűnözők, a nyereszkesedők, a zavarosban halászók” (1991: 40). Az átmenet alakjainak galériája még sokszínűbb, és a következőket foglalja magában:

⁶ Gesemann szerint a Crna Gora-i heroizmus a következőkön alapszik: „a dinári örökségen, az ún. erőszakos (»illír«) örökségen, valamint a törzsi szervezeten; a balkáni típus patriarkális és állattenyésztő életmódján és a hegyi terepen; a középkori szerb népi és feudális kultúra erőteljes maradványain, melyekhez jelentékeny mennyiségű európai-lovagi elem járult; a szerb pravoszlávság keresztény vallásán; a nemzeti, a szellemi, a vallási és a gazdasági védekező harcon a törökök, az eltörökösödött elemek és az albánok ellen, ami rajtaütések és portyázások formájában nyilvánult meg; bizonyos törzsi törvényszerűségek kötelezettségén, melyeknek teljesítése garancia az egyének és a nemzetség védelmére; a kötelezettségek pedig: az egyéni és a családi becsület védelme, a vérbosszú, a vendégszeretet szentsége, a részvétel a portyázásokban és a hajdukoskodás” (1992: 108–109).

⁷ Azon a nemzeti tanácskozáson, amelyet 1994. december 10-én tartottak meg Belgrádban a Száva Központban, erős Európa-ellenes hangulat uralkodott. A szónoki emelvényről gyakran lehetett hallani a következőket: „A latinok mindig is csalók voltak.”

„a szalonforradalmárokat, az ellenzéki fotelmániásokat, a nacionalista nyereszkedőket, az állam csatlósait és kalmárait, az első jövedelmező állásig tartó forradalmárokat, az első csendőr megjelenéséig állhatatos szeparatistákat, a szadista demokratákat, a fasiszta »szabadságharcosokat«, (1991: 43). Boško Tokin író pedig így írt erről: „Belgrád félig csársi volt, félig monden, ezen kívül primitív, erkölcstelen, színfalak mögötti, brutális, kíméletlen, familiáris, hipermodern és anarchisztikus. Dühödt és szánalmas egyidejűleg” (1932: 38).

Az átmenetiség tézise arról is tanúskodik, hogy a szerb polgárság, amelynek a modernizáció főszereplőjének kellett volna lennie, még a két világháború között sem volt kialakult réteg, mint ahogy a mai középosztály (az „új vállalkozói réteget” is beleértve) sem az, ezért – ingatagsága és kialakulatlansága miatt – a szerb polgárság az egyik oka a modernizáció a befejezetlen és torz voltának.

Radomir Konstantinović *Filozofija palanke* [A kisváros filozófiája⁸] című, jelentős és aktuális könyvében a témánk szempontjából releváns nézeteket fejt ki. A kisváros szellemét Konstantinović a következőképpen határozza meg: „A falu és a város között, feledésbe merülve, a kisváros világa se nem a falu, se nem a város világa. [...] A kisvárosi szellem az egyformaság szelleme, mindenekelőtt a készen kapott megoldás és minta, valamint a szigorúan meghatározott formások szelleme. [...] A kisváros világában fontosabb a meghonosodott szokásokhoz tartani magunkat, mint egyéniséggé válni. [...] A tradicionalizmus szelleme a kisvárosi szellem egyik legalapvetőbb megnyilvánulási formája” (1981: 7, 10, 11, 16).

Figyelembe véve az „új szerb jobboldal” és egyes szélsőjobboldali politikai pártok jelenlegi tevékenységét, amelyet sem túlbecsülni, sem lebecsülni nem szabad, érdekes Konstantinović azon tézise, amely szerint „a szerb nacionalizmus nem a német nemzetiszocializmus »importja«, amelyet egyébként kiszolgált és támogatott, hanem a kisvárosi szellem szélsőséges kifejeződése” (1981: 366).⁹

⁸ Magyarul nemrégiben jelent meg *A vidék filozófiája* címmel, Kijarat Kiadó, Budapest, 2001, fordította Radics Viktória. Mi itt ugyanakkor A kisváros filozófiája címet választottuk saját fordításunkban. (A szerk. megj.)

⁹ Dragoš Kalajić szerint a szláv kulturális forradalom lényegében a „hagyományos organikus közösség” értékrendjének fölélesztését jelenti, azaz megköveteli a „földhöz és a faluhoz való nagy visszatérést”, valamint „a föld és a falu életerejének és termékenységének, az életörömmnek és a boldogságnak a megújítását”. A modern civilizáció nihilizmusa Kalajić szerint „a falu és a földműveskultúra szisztematikus megsemmisítését” jelentette, valamint „a szabad földművesek átfarmálását függő helyzetű proletárokká, akiket gyökértelenné és szívtelenekké tettek, s az új Babilonok kazamatáiba szorítottak be” (*Duga*, 1993. július). Az efféle nézetekben rendkívül könnyű fölismerni a ljotici hatást.

A harcias nacionalizmus szolgálatában

„Az etnikai tisztogatások elve – a legborzalmasabb,
amit századunk kitalált – vezető elvvé válik.”
(D. Šnaper)

Amióta kitört a polgárháború a volt Jugoszláviában, a háborús stratégia összetevőjét képező háborús propaganda változatos fegyvertárában a városról alkotott negatív sztereotípiák is jelen vannak. A háború urai és apológétái (akik a nacionalista ideológusok soraiból kerülnek ki) a megfelelő alkalmakkor nyilvánosan, a tömegkommunikációs eszközökön keresztül fejtik ki nézeteiket a város gonoszságáról és züllöttségéről, a népek együttélésének természetellenességéről, a városok rothadó kozmopolitizmusáról, „elszerbesítésének” szükségességéről és más ehhez hasonlókról. A közben fölhasznált képek és metaforák a *déja vu* érzését keltik, de akadnak közöttük „epikai újítások” is.

A várossal szóló nyilatkozatok és nézetek megalkotói, akiket most idézni fogok, már nem bírnak ugyanakkora szellemi jelentőséggel és fölénnyel, mint a föntiekben idézett tudósok; sőt, nyilatkozataikat gyakran az „aranyköpések” kategóriájába sorolhatjuk, ám azok mégis súlyossá és veszedelmessé válnak, mert szerzőik olyan hatalmasságok, akik emberek és városok sorsáról döntenek, vagy pedig a háborús propaganda élharcosai ők, akik nagy népszerűségnek örvendenek az állami ellenőrzés alatt álló médiában. S ezek bizony olyan tájékoztatási eszközök, amelyek a legnézettebbek, a leghallgatottabbak és a legnagyobb példányszámmal rendelkezők közé tartoznak.

Dubrovnik és környéke az egyik legsztelenebb vállalkozás áldozatává vált a polgárháborúban. E város évszázadok óta páratlan a maga nemében a Balkánon, civilizációja európai fénnel ragyog, s ez nem csak a „nagy századára” volt jellemző. Hogy még nagyobb legyen a szerencsétlenség, Dubrovnik is, Mosztár is, Szarajevó is és Vukovár is Jugoszlávia legszebb, legfestőibb és legjellegzetesebb városai közé tartozott. Állíthatjuk, hogy Dubrovnik esete témánk szempontjából mintaszerű.

1991 július közepén Mihalj Kertes „nagy szerb államot” ígér, amely „Crna Gorától a Neretva bal partjáig terjedne, s Dubrovnik lenne a fővárosa”. A városnak, ha megvalósult volna ez a szándék, a „Crna Gora-i Átkezesztelő Bizottság” kívánságára Nikšić na moru (A tengerparti Nikšić) lett volna a neve (*Vreme*, 1993. szeptember 13.). Bo idar Vučurević harciasan így nyilatkozik: „A Jugoszláv Néphadsereg bevonulása Dubrovnikba csupán napok vagy órák kérdése. Amennyiben a fasiszta hadsereg támaszpontot létesít az óvárosban, leromboljuk azt” (*Borba*, 1991. 10. 5–6.). Szembesülve a külföldi tiltakozásokkal és a szórványos hazai nemtetszéssel, Vučurević

kimondja az azóta már híressé vált „aranyköpését”: „Ha kell, építünk majd egy még szebb és még régibb Dubrovnikot „(*Vreme*, 1991. december 16.).

Vučurević képei és metaforái a városról orvostudományi jellegűek, organikusak, etnocentrikusak és földrajzilag meghatározottak. Verseskötetében Vučurević, aki Zubci faluból származik, a „városi pestist”, a „ránk erőszakolt kötelezettségeket” és a „bajokat”, továbbá az „árulást” ismeri föl Trebinjében (Čolović 1994: 31). Hogy megszabadulhasson a gonosz kórtól, 1993 januárjában főparancsnokként bosszúálló „sebészi beavatkozásokat” hajtott végre: előbb kiűzte Trebinjéből az összes muzulmán, azután lerombolta a trebinjei dzsámikat. A „városi pestis” szelektív kiirtását alkalmazta. Dubrovnik azonban továbbra is „szellemi főfoglatossága” marad. Metaforái változatlanok: „Dubrovnik se nem szerb, se nem horvát, hanem szerb köszírtén emelt latin város. Ebben a városban mindig is kurválkodó életmódot folytattak, és ott a tisztességes szerb embernek sosem volt helye. A nulla nagyságú tengerszint fölötti magasság nullát érő embereket termelt ki. Az úgynevezett dubrovniki uraságok még a saját gyerekeikkel is úgy kereskedtek, mint a leánykereskedők, eladva őket holmi »nagyvilági« kalandoroknak és kalandornőknek. Így aztán valóban gyászosan végezte Dubrovnik – mint a szerb lép, amiről nagyon jól tudjuk, hogy mi is voltaképpen – a vörös versejtek temetője” (*Borba*, 1993).

1991 októberének elején a belgrádi történészek egy csoportja – Ljubinka Trgovčević, Sima Ćirković, Andrej Mitrović és Ivan Đurić – nyílt levelet intézett a Jugoszláv Néphadsereg erőihez és a horvát fegyveres alakulatokhoz, amelyben – a hír hallatán, hogy harcok folynak Dubrovnik körül – kéri őket és könyörögnek, ne engedjék meg, hogy e történelmi jelentőségű város bármelyik része is elpusztuljon. A történészek hangsúlyozzák, hogy Dubrovnik a szerb történelemhez is és a horvát történelemhez is hozzátartozik, és a világ kulturális örökségének része. „A művelt világ ezt soha nem bocsátaná meg Önöknek; semmiféle célok, semmiféle határok miatt nem érdemes lerombolni.” Az önérzet magányos hangja szólalt föl a szerb szellemi elit soraiból. Visszhangra is talált, ám ellenvélemények is akadtak. Így például Dinko Davidov művészettörténész Ljubinka Trgovčevićhez intézett nyílt levelében (1991. október 9.) ezt üzeni: „...megható az Önök aggódása Dubrovnik sorsáért, csupán egy dologban tévedtek: nem lett volna szabad *ugyanazt* a levelet elküldeni a JNH erőinek és a neousztasa összeesküvőknek. Ily módon Önök oda tettek egyenlőségjelet, ahová nem lett volna szabad egyenlőségjelet tenni. S ez már csalás. Az egész történelmünk hamis párhuzamokkal van tele... És végül, kérdezem én, hogyan történhetett meg, hogy Dubrovnikért való aggódásuk mellett, amelyet most juttattak kifejezésre, Önök sohasem aggódtak a szerb pravoszláv templomokért és kolostorokért, amelyeket

az usztrasák romboltak porig a szerb nép fölötti genocídiumban a második világháború folyamán. Ami pedig Dubrovnikot és a falai előtt álló hadseregünket illeti, remélem, erőt vesznek magukon, és bocsánatot kérnek ettől a hadseregtől amiatt, hogy illetlenül fordultak hozzá. Hiszen ez a hadsereg vérzik, Önök viszont az új kor politikai és hadtörténetének legförtelmesebb mocskai-val hasonlítják őt össze.” Davidov nem volt egyedül ezzel a véleménnyel, melyből az érződött ki, hogy végre elérkezett a bosszú ideje a szerbek második világháborús szenvedései miatt. Másfelől, a kulturális és egyéb kincs fosztogatása Dubrovnikban és környékén, s a tisztek ezzel kapcsolatos botrányai – hogy más botrányokra most ne térjünk ki – nem szolgáltatnak okot a bocsánatkérésre a JNH-tól...

Matija Bećković a Szerb Egyesülés második kongresszusán, amelyet Chicagóban tartottak meg 1991. november 5-én, a következőket mondta: „Azoknak a városoknak az elsíratásából, amelyek el sem pusztultak, látható a közöny a legyilkolt emberek ezrei iránt. Még majd kiderül, hogy amennyiben Hitler annak idején Dubrovnikban talált volna menedéket, az UNESCO védelme alá került volna.”

Radovan Samard íc, aki pedig sok időt töltött a dubrovnikai levéltárban, és értő módon írt Dubrovnikról, szintén bekapcsolódott ebbe a „dialógusba”, kifejtve idegengyűlölettel, etnikai sztereotípiákkal és szerb önelégteliséggel teli nézeteit: „Dubrovnik nincs veszélyben. Az a város a szállodatulajdonosok elkurvult városa, ahová amerikai banyák, brit buzik, hülye franciák és német gépírónok járnak. Délkelet-Európa már különben is a német gépírónok gyarmata. Nekünk nincs szükségünk szövetségesekre, mert az amerikaiak korruptak, az angolok ostobák, a franciák jobboldaliak, az oroszok viszont szegények” (*Vreme*, 1991. november 21.).

Ratko Dmitrović, a Szerbiai Rádió és Televízió Híradójának hírmagyarázója pedig a következő kijelentésben ítéli el Bogdan Bogdanović, Filip David és Mirko Kovač „torz politikai nézeteit”: „Végül is, ha arról kellene döntenie, hogy vagy megölnék tíz szerb embert Dubrovnikban, vagy lerombolják Dubrovnik ódon falainak egy részét, egy pillanatig sem haboznék. Nincs kő, amely az emberéletnél értékesebb lenne. Különben is, azokat a falakat is emberek építették, s nem az Úristen pottyantotta le őket az égből.” (*Vreme*, 1991. december 23.) Az áldilemma – az emberek legyilkolása vagy a „városfalak” lerombolása – hamar népszerűvé vált. „Elfelejtették”, hogy a barbárságtól az egyiket is és a másikat is óvni kell. Persze hogy emberek építették a falakat, de emberek – illetve államok – voltak azok is, akik megállapodást kötöttek és nemzetközi egyezményeket írtak alá arról, hogy őrizni fogják a kultúrkincseket, bármelyik nemzettől származzanak is. A városok „főlszabadítása”, ahogyan azt a jelenlegi polgárháborúban végzik, annyit

jelent, mint elpusztítani az embereket is és lakhelyüket is. Mintha Vukovár és Mosztár példája nem volna elég meggyőző számunkra e tekintetben.

Érdekes, hogy kortársainktól eltérően, akik 1991-ben részt vettek Dubrovnik „becsmérlésében”, Vuk Karad íc és Jovan Cvijić, habár alapján véve városellenes beállítottságúak, e körből kiemelték Dubrovnikot, s nagyra értékelték városiasságát. Erről Cvijić a következőket jegyezte föl: „Szinte az egész lakosságot jóság és barátságosság, tapintat és bölcsesség jellemzi. Ezeknek a tulajdonságaiknak köszönhetik, hogy sikerült olyan köztársaságot alapítaniuk, amely páratlan volt a maga nemében, és hogy mindig megtá-lálták annak a módját, hogy ez a köztársaság a legnehezebb körülmények közepette is virágozzon.” Más szóval, folytatja Cvijić, „Dubrovnik szellemi és erkölcsi laboratóriumában” jelen volt „az arány és a szelídség”, ám „az éles-elméjűség és a számítás” is (1966: 333–334).

Szarajevó, amely 1995. január 28-án az ostrom ezredik napját számlálta, sokkal nehezebb sorsot élt át, mint Dubrovnik. Abban az ostromban ugyanis tízezernél is több ember vesztette életét, s ötvenezren sebesültek meg, s csak 1994-ben megközelítőleg 500 gyermek veszítette el mindkét szü-lőjét. (*Borba* különkiadás, 1995. január 5.).¹⁰ A „jelenkori tragikus civilizáci-ós paradoxonról”, amelyet „Szarajevó ostromának” neveztek, külföldön kb. már háromszáz, de nálunk is sok-sok könyvet írtak. Miroslav Prstojević *Sza-rajevó, a sebesült város* című könyvének tartalma és szerkezete – a várost a pokol kilenc körének formájában képzelte el – meggyőző képet ad a szara-jevói kínzókamráról. Prstojević a következőket jegyezte föl a könyvében: „Városom fölött a gyűlölet hatalmas, izzó felhője lebeg. A város, amelyben száz éve élnek egymás mellett a világ négy nagy vallásának képviselői, most fuldokol a hőség-től... Látom, hogyan pusztítják el fokozatosan a lakásokat, a templomokat, az utcákat, a múzeumokat, a műemlékeket, a gyárakat, az embereket... Eltűnnek a civilizációs értékek” (1994: 115).

Amikor a költészetéért Ratković-díjjal tüntették ki, Radovan Karad íc a következőket nyilatkozta a *Pobjeda* c. lapnak: „Mi, durmítőriak szabad nép vagyunk, ezért a várost gyakran börtönnek éreztük.” *Vuksan* c. versének (ame-lyet az apjának ajánlott) pedig így szól a második strófája: „Ereszkedj le a város-ba, hogy szétverjük a mocskokat, Vuksanunk, ünnepünk, dicső a te neved.” Karad íc más verseiben is található a várossal szembeni ellenszenvére és Szara-jevóval kapcsolatos sötét sejtelmeire utaló fragmentumok. Bár jelzésértékűek, ezek mégiscsak verssorok. Témánk szempontjából azonban az a mód bír fontos-

¹⁰ „Az első világháborúban az áldozatok 5 százaléka volt civil, a másodikban a 45 százaléka, a koreai háborúban a 85 százaléka, a vietnámban pedig a 95 százaléka... A boszniai száza-lékarány a vietnámihoz közelít.” Idézet az 1995. január 28-án Belgrádban megtartott tiltako-zó nagygyűlés szervezőinek kiáltványából.

sággal, ahogyan Karad íc előadja, miért kell olyan ostrom alatt és agóniában tartani Szarajevót (azt a várost, amelyben korábban élt és dolgozott), mintha még mindig a középkorban élnénk. Karad íc megmagyarázta, hogy Banja Luka és Pale közül miért éppen az utóbbit választották a boszniai Szerb Köztársaság fővárosául: „Pale nem létezik. Pale egy kis helység, s pillanatnyilag az állami szervek székhelye... Hogy mégis ott tartózkodunk, annak az az oka, hogy ott kell lennünk az első vonalban. Előretolt parancsnoki állásunk kell, hogy legyen, és előre kell bocsátanom, rendkívül fontos, hogy tartjuk és eddig is tartottuk Szarajevót. *Ha nem tartanánk Szarajevót, államunk sem volna. [...] A kigyót is mindig a nyakánál fogják meg, és nem a farkánál, s nekünk is erre kell törekednünk*” (kiemelés S. V.-től) (*Borba*, 1994. nov., s szinte ugyanezekkel a szavakkal: *NIN*, 1995. február 10: 13). Ez csakugyan ritka és eredeti állatmetafora: a város mint „a kigyó nyaka”. Az egészben az a legborzasztóbb, hogy Szarajevóval tényleg úgy bántak, mint a kigyó nyakával. A megalomániás nacionalista programok nevében átkeresztelik, etnikailag tisztogatják, fölosztják, megkínózzák és szétrombolják. Van itt minden a genocídiumtól az urbicitásig.

Branka Anđelković újságíró kérdése – „De hát mi értelme úgy tartani Szarajevót, ahogyan a szerbek tartják? A városnak az a része, amelyet urbánusnak tartanak, úgyis a muzulmánok kezében van.” – Karad íc a következő választ adja: „Azt majd még meglátjuk. Lehetőségünk van rá, hogy a folyó mentén osszuk föl a várost. A nemzetközi közösség is hajlik ennek az ötletnek a megvalósítására. Az urbánus városrész, a város központi részének kétötöde a miénk lenne, háromötöde pedig az övék. Ez valamiféle igazságszolgáltatás lehetne számunkra, csak azt sajnáljuk, hogy a régi templomunk odaát maradna. De világos, hogy Szarajevó egésze nem lehet a muzulmánoké. Azt sohasem fogjuk megengedni. Szarajevó vagy a miénk lesz, vagy két város lesz belőle” (*NIN*, 1995. február 10: 13).¹¹ Az interjú folytatásában Karad íc, a korábbi diktátorokhoz hasonlóan, városrendezési, építészeti és körzetesítési tervekbe bonyolódik; ám szigorúan tartja magát az etnikai körítéshez. A városi, sőt állami szintű gettósítás a cél.

Momčilo Krajišnik¹² a szerb *Oslobođenje*-nek adott nyilatkozatában még ennél is radikálisabb: „Illuzórikus minden olyan állítás, amely szerint

¹¹ „Az ostrom rendkívül szisztematikus technikája, akárcsak Karad íc féktelen retorikája, amellyel védi azt, az indítékok egységét mutatja. Az ostromnak nemcsak az a célja, hogy tönkrevérjék Szarajevót, »hogy megöljék benne a várost«, és hogy megbüntessék egykori toleráns és kozmopolita szelleme miatt, hanem hogy etnikailag is megtisztítsák és nemzetileg is megújítsák. Ez az ember, Radovan Karad íc, mint ismeretes, olyan etnikai körzeteket javasol Szarajevóban, melyek etnikailag sohasem képeztek egységet” (lásd: Bogdan Bogdanović 1994: 57).

¹² Momčilo Krajišnik – A háború előtt a boszniai parlament szerb nemzetiségű elnöke. Később a Boszniai Szerb Köztársaság elnöke, ma háborús bűnök vádjával Hágában a Nemzetközi Törvényszék vádlottja. (*A szerk. megj.*)

valahol Szarajevón kívül is befejeződhet a háború. S városunk polgárainak meg kell érteniük, arra ítéltettek, hogy átéljék ezt a háborút az elejétől a végéig. Hatalmas a jelentősége Szarajevónak e harcunk szempontjából. Mindez azt bizonyítja, hogy szó sincs közös államról. Itt két különböző városról és két különböző országról van szó. Ez az első fázis. Most mondom el először nyilvánosan – az *Oslobođenjenjének* –, hogy mi is a véleményem valójában. Szarajevó előtt olyan perspektíva áll, hogy a jövőben a maga nemében egyedülálló város lesz, de teljes egészében szerb város. A muzulmánoknak egy másik fővárost kell találniuk – Szarajevó helyett. Ez így van rendjén. Ez a város teljes egészében a boszniai Szerb Köztársasághoz fog tartozni. Lehet, hogy ez most – a beszélgetésünk pillanatában – túlságosan optimistának vagy radikálisnak tűnik, de meg vagyok győződve róla, hogy ez fog történni” (*Vreme*, 1994. november 28: 55).

Az a kérdés, hogy emberéletben és társadalmilag mekkora árat kell fizetni ezért a vállalkozásért, úgy tűnik, nem izgatja különösebben a monoetnikus állam megalapozóit. Tudvalevő, hogy a világ 170 független állama (az adat 1986-ból származik) között csak kevés etnikailag homogén akad. Monoetnikus államokat nem lehet létrehozni, vagy lehet, de csak a világ darabokra szaggatása, pontosabban a lehető legapróbb kis közösségekre való fölaprózása árán.

A spanyol polgárháború ürügyén Orwell készített egy följegyzést, amely a jelenlegi jugoszláv polgárháborúra is ráillik. Eszerint: „A háború egyik legborzalmasabb jellemvonása a háborús propaganda: a kiabálás, a koholmányok és a gyűlölet. S mindezzel azok az emberek foglalkoznak, akik távol maradnak a harcoktól” (Stoyanne 1992: 120 alapján).

Momo Kapor azt írja, hogy Szarajevó „természetellenes alkotás” volt, s hogy ez a város magától roskadt össze a gonoszság és a gyűlölet terhe alatt. E szemlélet radikalizálódása az, amikor Dragoš Kalajić a nyilvánosság előtt sem titkolja „nérai” ujjongását a lángokban álló Szarajevó fölött. Mindkettjüknek szálla a szemében a Szarajevóra jellemző multietnikus és multikulturális együttélés. Ők a homogenizáció, a szegregáció és a gettósítás hívei. A sztereotip sovíniszta tudat elfelejti, vagy nem is akar tudni róla, hogy nem létezik olyan történelmi város Európában, amely ne az interkulturalizmus szellemében jött létre és fejlődött volna, hogy nincs olyan város, amely nem a civilizáció és az etnicitás keveréke. Elkerüli a figyelmüket az a tény, hogy a sokszínűség a város alapvető jellegzetessége.

A nacionalizmusok kölcsönösen táplálják egymást, és úgy működnek, mint a közlekedőedények. Ebből következik, hogy mindhárom szembenálló fél képviselői, a vallási előljárókat is beleértve, elítélendőnek tartják a vegyes házasságokat és az ezekben született gyermekeket. Bosznia-Hercegovinában

1981-ben a gyerekek 15 százaléka vegyes házasságban született. Figyelembe véve az etnikailag vegyes és a többi házasság révén kialakuló, szerteágazó rokoni kapcsolatokat, megállapíthatjuk, hogy „Bosznia-Hercegovina lakosságának felét rokoni szálak fűzik valamelyik másik etnikumhoz” (Bogosavljević 1992: 40). A vegyes házasságok részaránya (több településen a megkötött házasságoknak akár 40 százaléka is vegyes házasság lehet) az olyan etnikailag heterogén ipari városokban a legmagasabb, mint amilyen Vukovár, Szarajevó és Mosztár. A történetek ellenére (Szarajevóban például) továbbra is fennmaradt a vegyesházasság-kötések hagyománya. Lehetetlen ugyanis megszervezni az etnikailag tiszta életet. Amíg világ a világ, mindig is lesznek „vegyes szerelmek”, kereskedők, akik veszélyeztetik az etnikailag tiszta situációt („a kereskedés megbetegedhet ugyan, de sosem halhat ki”), és utazók, akik látogatóba jönnek, de akár le is telepedhetnek a „tisza” vidékeken stb.

Szarajevót tüzzel-vassal és szavakkal rombolják, Belgrádot pedig egyelőre csak veszedelmes kijelentésekkel és a sovíniszta erőszak szórványos megnyilvánulásaival.

Sonja Karad íc, Radovan Karad íc lánya, a *Studio B* egyik műsorában (1992-ben) a következő kijelentést tette: „Nagyot csalódtam Belgrádban és anyaországom fővárosának kihangsúlyozott »szabadosságában«.” Elégedetlenségének fő oka, hogy Belgrádban mindenkit befogadtak, aki Szarajevóból menekült – a fajtájára való tekintet nélkül –, miközben nemzettársaik továbbra is genocídiumot hajtanak végre a szerbek fölött. A másik ok, hogy Belgrád lakói Szerbiában politikai változásokat fontolgatnak. Sonja Karad íc szerint a vidéki szerb ifjúság sokkal egészségesebb és fölszabadultabb, s nem jár ilyesmiken az esze.

Dragoslav Bokan ezt kiáltozza: „Együtt kell bizonyítanunk, hogy Belgrád a szerb Hong-Kong. Nem tartozik a szerbséghez: elárulta a szerbséget! Nevezzük Titogradnak Belgrádot, és ne a dicső Podgoricát” (*Duga*, 1992. december 23: 12).

Isidora Bjelica és Nebojša Pajkić, a „polit-art biztosai” a „beteg és elnehezült Belgrád megtorló és mérgező jellegéről” és „tespedtségéről” értekeznek. A belgrádi tespedtséget a „városi kényelmesség”, a „békéltetés” és a kozmopolitizmus képezi. Az „új szerb jobboldal” biztosának beszélgetőtársa, Miroslav Toholj (a boszniai Szerb Köztársaság tájékoztatási minisztere), arra a kérdésre, mit üzen Belgrádnak, a következő választ adja: „Igazán sajnálom őket, mert rájöttem, mekkora áldás számomra, hogy én itt az erdőben ordítozhatok, ahogy csak a torkomon kifér. A belgrádiakkal ellentétben én azt tehetek, amit csak akarok...” (*Telegraf*, 1994. október 19: 21–24).

A *Srpska reč* c. hetilapban (89. szám, 1994: 15) a következőket olvashatjuk: „Belgrád Tito kurvája. Belgrád jugoszlávnak, kozmopolitának,

demokratának tartja magát. Csak olyan nem akar lenni, amilyen valójában: szerb.”¹³ Az egyik „hazafias párt” vezetője a következő rövid kommentárt fűzte ehhez: „Belgrád szerbellenes szeméttároló”.

Az anyaországi szerb vezetés és a Drinán túli szerbek vezetése közötti politikai összeütközés idején (1994 őszén) Paléból olyan fenyegetések érkeznek, amelyek szerint Belgrádot, szép szóval vagy erőszakkal, de el kell szerbesíteni. A már említett „polit-art biztosok” szembeállítják egymással Palét és Belgrádot – szintén Belgrád elszerbesítésének óhajával. Paléra nem illik a „legnagyobb isten háta mögötti zug” ambivalens jelzője, amellyel Crnjanski illetve *Apoteózis* c. művében „Kekendát”. A „polit-art biztosai” egyetértének Aleksa Buhával abban, hogy Pale „a szerb Bonn, szellemi fal, amely úgy választja el egymástól a szerb és a nem szerb Belgrádot, ahogyan Kelet- és Nyugat-Berlin választódott el egymástól annak idején” (*T*, 1994. október 19.: 21).

Brana Crnčević szintén ötletes, amikor Belgrádról mint székvárosról van szó. Višegradban a következőket nyilatkozza a *Javnost* c. lapnak: „A szerbek itt rendkívül elszigetelten élnek. S Belgrád meglehetősen közönyösen viseltetik mindezzel szemben. Belgrádnak megvan a maga kozmopolita eszméje, az igaz és hazug művészete, vannak emberei, akik hinni akarnak abban, hogy igazuk van, és vannak emberei, akiknek nincs igazuk. Belgrád földrajzilag ugyan a szerbség székhelye, de a fővárosok változtathatják a helyüket. Könnyen megtörténhet, hogy valami miatt egy napon talán Kruševac vagy valamelyik vajdasági falucska lesz a szerbség székhelye; de lehet az valamelyik falucska a boszniai Szerb Köztársaságból vagy Krajínából is. A szerb székváros mindig ott van, ahol a legtisztábbak a szerb eszmék” (idézi a *Vreme*, 1994. október 31.: 59).

Azon a nemzeti tanácskozáson, amelyet 1994. december 10-én tartottak meg a belgrádi Száva Központban, arról a témáról, hogy lehetséges-e és reális-e valamennyi szerb terület egyesítése, többek között azon is vitatkoztak, hogy mi legyen ennek az államnak a székhelye. Ez alkalommal még Belgrád székvárosi mivoltát is kétségbe vonták. Momo Kapor nyilatkozata nagyon hasonlít Brana Crnčević fentebb idézett vallomásához. A szerbség anyaországát, amely úgy viselkedett, mint egy mostohaszülő, Kapor véleménye szerint székvárosának áthelyezésével is büntetni kell. Momir Vojvodić pedig Palét kiáltja ki székvárosnak, „mert az a mai szerb Cetinje”.

A szerb székváros áthelyezésének okai szellemi, erkölcsi, sőt biológiai természetűek. Rastislav Petrović „a két újonnan alapított szerb államot

¹³ Biljana Plavšić szerint: „A kozmopolitizmus olyan luxus, melyet csak azután engedhetünk meg magunknak, hogy rendeztük a nemzeti kérdést és megalapítottuk az államunkat” (*Vreme*, 51. szám, 1994. december 26.).

(a Boszniai Szerb Köztársaságot és a Krajina Szerb Köztársaságot) friss vérnek tekinti, amelytől erőre kap majd ez a két, kissé már előregedett szerb állam (Szerbia és Crna Gora)”. Aleksandar Drašković is egyetért a fentiekkel: „A Drinán túl acélozódnak és edződnek meg az igazi szerbek, itt viszont nem látok egyet sem...” Az értelmiségieket és a polgári köröket fenyegetve Rajko Đurđević a következőket állapítja meg: „A megtántorodott Belgrád a maga értelmiségi köreivel, amelyek csak azt lesik, hogyan férközzenek a Nyugat kegyeibe, maga szüntette meg fővárosi mivoltát. Belgrád szelleme már nem felel meg egy székváros szellemének” (*Republika*, 1994. december 16–31.: 9).

A legsűrűbb sötétség perceiben, a háborús jog és az emberi jogok lábbal tiprása alatt, különösen a civil lakosság fölött elkövetett tömeges bűntettek, valamint a nemzetközi okmányokkal védett építészeti és kulturális örökség elleni bűntettek idején gyakoriak a barbár fenyegetések, amelyek nemcsak a háborús tevékenységen kívül eső jugoszláv városokra, hanem a szomszédos országok városaira és metropoliszaira is vonatkoznak. Ratko Mladić tábornok történeti vágyában így nyilatkozik: „Ebben a háborúban darabokra tört bennem a jugoszláv nemzetiség és a kommunista, s én lettem a legnagyobb szerb. Előbb vagy utóbb fölszabadítom majd Zadar szerb városát, amiben a JNH áruló vezérkara akadályozott meg annak idején. Trieszt is régi szerb város, s a végén úgyis a miénk lesz. Egyébként pedig a szerb hadsereg ezt a háborút is ugyanúgy a Trieszt–Bécs vonalon fejezi be, mint az előző kettőt” (*Borba*, 1993, M. Marić cikke). eljko Ra natović Arkan (a „politikai gondolkodó” minőségében) a városok kérdését is „szemügyre veszi”. És közli: „Zadar, Šibenik, Dubrovnik és Split szerb városok, melyeket erőszakosan telepítettek be a katolikusok. Végre elérkezett az ideje, hogy kiűzzük őket onnan”, vagy: „meggyőződésem szerint Zágráb elfoglalása az egyetlen módja annak, hogy leszámoljunk az usztasa ideológiával. Akkor majd bizonyosan nyitok egy cukrászdát a Jellasics téren”. (*Borba*, 1993, M. Marić cikke)

Elmondhatjuk, hogy kevesen vannak – bár nem idéztünk mindenkit –, akik a városra vonatkozó etnikai sztereotípiákkal a „gyűlölet kultúráját” állítják elő. Ezen kívül az urbanitás kérdése nem központi problémája a nacionalista ideológiának és a jelenlegi politikai mitológiának. Ez csupán a körülmények találkozása folytán „merült föl” és került bele a harcias nacionalizmus propagandájába. De még így is túl nagy a városról szóló etnikai sztereotípiák száma, lévén, hogy „a polgárháború nem kívülről jön, s nem valamilyen importált vírus, hanem endogén folyamat. Mindig egy kisebbség kezdi el; s a civilizált együttélés lehetetlenné tételéhez már az is elég, ha csak minden századik tagja akarja. [...] Amikor a polgárháború eléri a csúcspontját, kiderül, hogy a többség nem is akarta...” (Enzensberger 1994: 15).

A rasszista irányultságú térképészekkel (akik történelmi, etnikai vagy más okokból – de indoklás nélkül is – fölosztották az országot és a városokat, s ebben számíthattak a rezsim és az ellenzéki pártok kifejezett támogatására vagy hallgatólagos beleegyezésére), a nacionalista ideológusokkal és az etnikai tisztogatás apologetáival szemben csupán egyének és városi egyesületek tagjai ténykedtek, akik ellenálltak a rossznak, s emiatt árulóknak, „háborúellenes nyereszkezőknek”, kozmopolitáknak, mondialistáknak stb. nyilvánították őket, akik persze teljes megvetést érdemelnek. Értelmi és erkölcsi erejükön kívül ez utóbbiak nem rendelkeztek elegendő politikai hatalommal, s csak a politikai és társadalmi élet peremére szorulva ténykedhettek belföldön és külföldön egyaránt.

A tény miatt, hogy elemzésünk témájával is foglalkozik (vagyis az urbánus kérdéssel a polgárháborún belül), Bogdan Bogdanović *Grad i smrt* [Város és halál] c. könyvének tartalmára is kitérünk röviden.¹⁴

Bogdanović hozzáállása e témához ügyes összekapcsolása az urbánus antropológia, az urbánus pszichológia és a művelődéstörténet szempontjainak. A témakörrel és annak egységességéről az esszécímek mesélnek a legékebben, de különösen maga a könyvcím. Az építész számára – aki »emlékhely-központjai«¹⁵ kapcsán készített feljegyzést „a háborúról és a halálról, a győztesekről és a legyőzöttekről”, de elsősorban „a kiirthatatlan életvágyról” – a civil lakosság legyilkolása és a városok lerombolása olyan tragédiák, amelyek fölkorbácsolták érzéseit és kiélezték öntudatát. A belgrádi Bogdanović igazságszeretettel, bátran és megrázóan szólt „párhuzamos szülőföldjeinek” – Vukovárnak, Mosztárnak és Szarajevónak – rémséges soráról. Kifejtette a város melletti és elleni érveket, majd a város mellett döntött, s kereste a várostól való félelem és a város iránti megvetés gyökereit, a városgyűlölők és városrombolók indítékait. Vizsgálta a sovíniszták, illetve a fajvédők természetét, valamint a háború urainak természetét, akik erőszakkal kívánják eltüntetni az emberi másság és anyagi sokféleség, az interkulturalizmus, a civilizációs hatások és az urbanitás nyomait, s végül, de nem utolsósorban, az élni akarást és az élet szépségeit. Bogdanović megértő és elítélő szeretne lenni egy személyben: morálisan, politikailag és művelődéstörténetileg

¹⁴ Ez a könyv – a bevezetőn és a befejezésen kívül – hét esszét tartalmaz. Ezek: Város – pro és kontra, A városok rituális meggyilkolása, Az összeveszítetttség érzelmei, A Szarajevó-ember, A város védelme, Az új Alexandria és a régi Babilon, A destrukció szemiotológiája és a remény jelei. A Szavak nélküli esszé a könyv harmadik függeléke, s csak rajzokból áll. Érdekes, hogy ez a kézirat, két szöveg kivételével, előbb németül (*Die Stadt und der Tod*, Wieser Verlag, 1993, két kiadás) és franciául (*La ville cénotaphe*, Durieux, 1993) jelent meg. Ez azért jelzésértékű, mert ezt a könyvet először szerbhórvátul kellett volna megjeleníteni és a mi környezetünkben. Nálunk a Beogradski krug kiadásában jelent meg 1994-ben.

¹⁵ Bogdanović építészként több második világháborús emlékhelyet tervezett. (A szerk. megj.)

egyaránt. A meggyőzés és a kiélezés kedvéért Bogdanović szemléletmódja időnként dualisztikus, vagyis: vagy csak városgyűlölő vagy csak városkedvelő lehet valaki. Valójában léteznek még ezeken kívül olyanok is, akiknek ambivalens álláspontjuk van, s olyanok is, akiknek még nincs kialakult véleményük a városokról.

A *Deklaráció a szabad és egységes Szarajevóért* és a hozzá fűződő aláírásgyűjtés egy csoportba tömörítette mindazokat, akik nem etnikai sztereotípiákon keresztül tekintenek a városra. Erre az aláírásgyűjtésre, valamint magára a szarajevói deklarációra néhány szó erejéig érdemes külön kitérnünk. Az akció magját a *Szarajevóban élni* nevezetű belgrádi csoport képezte. Az említett nyilatkozatot 6500 belgrádi lakos írta alá, s 1500 aláírás érkezett Újvidékről, Szabadkáról, Kraljevóból, Smederevóból, Nišből és Novi Pazarból. Az aláírásgyűjtés viszonylagos sikeréhez – az összegyűjtött aláírások számát tekintve – a Szerb Megújódási Mozgalom, a Szerbiai Polgári Szövetség, a Munkapárt, a Belgrádi Kör, a Háborúellenes Akcióközpont, a Nők feketében és a Vajdasági Szociáldemokrata Liga járult hozzá. A tájékoztatási eszközök közül elsősorban a *Borba*, a *Vreme*, a *Republika*, a *Monitor* és a *Liberal* nyújtott értékes segítséget. A szóban forgó nyilatkozat szövege a következő:

„A szabad, nyitott és osztatlan Szarajevó megtartása eltökélt szándékunk, ezért nem fogjuk megengedni, hogy bárki bármilyen alapon is fölszassa Szarajevót akkor, amikor az egész civilizált világ az együttműködés és az integráció felé halad.

Szilárd meggyőződésünk, hogy a másságon és a tolerancián alapuló élet múltunk fölbecsülhetetlen értékű öröksége, ezenkívül a békés és boldog jövő alapja Szarajevó és Bosznia-Hercegovina összes polgára számára.

Követeljük az összes háborús bűnös idejében történő és igazságos megbüntetését, valamint az összes menekült és elűzött személy biztonságos visszatérésének garantálását, ami az élet normalizálódásának és az együttélés hagyománya folytatásának előfeltétele.

Teljes egészében elfogadjuk az ENSZ Alapokmányát és az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát cselekedeteink meghatározójaként és társadalmi berendezésünkhöz, és követeljük, hogy a nemzetközi közösség ezeknek az elveknek a figyelembevételével lásson hozzá Szarajevó és Bosznia-Hercegovina jövőjének megteremtéséhez, mert meggyőződésünk, hogy csak egy demokratikus beállítottságú politikai hatalom képes biztosítani Szarajevó és államközösségünk minden szabad polgárának méltóságát és érdekeit.

Ebben a pillanatban felelősnek érezzük magunkat e civilizációs elvek teljesüléséért.”

Mi a katartikus az urbánus civilizációban?

Már kiemeltük, hogy a város megjelenése, a gazdasági és a politikai átalakulások sorozata mellett, a szellem állapotának átalakulását is jelentette. A görög polisz megjelenésével az új szellemi horizont fölfedezése a következőket vonta maga után: „a beszéd fölértékelődését, amely a világi használatban – mint szabad tárgyalás, vita, bizonyítás – elsőrendű politikai fegyverre válik, a főlény eszközévé az államban; a teljes nyilvánosság karakterét, amivel a társadalmi élet jelenségeit ruházzák föl, valamint a szellem termékeit, amelyekbe viszont – legalábbis amikor az írásban rögzített törvényekről és rendeletekről beszélünk – az állampolgárok is betekintést nyerhetnek, és amelyeket kritikának vetnek alá, legalábbis amikor egyének munkájáról van szó; az alá- és fölérendeltség régi hierarchikus viszonyainak fölcserélését a társadalmi viszonyok új típusaira, melyek a »hasonló« és az »egyenlő« polgárok közötti szimmetrián és kölcsönösségen alapulnak; a hagyományról vallott régi álláspont föladását, mert a hagyományt ezután már nem tartják megmásíthatatlan igazságnak, melyet tisztelni és ismételgetni kell, úgy, hogy semmi se változzon benne, hanem mindenkinek erőfeszítéseket kell tennie, hogy elszakadjanak tőle, s hogy az elődeikkel szembeni távolságtartással bizonyítsák eredetiségüket (az elődök állításait vagy átveszik, vagy kijavítják, vagy teljesen elvetik); mindezek a példák azt bizonyítják, hogy a gondolkodás szekularizálódása, racionalizálódása és geometrizálódása, akárcsak a föltalálás és a kritika szellemének fejlődése a társadalmi gyakorlaton keresztül valósulnak meg” (Vernan 1990).

A nyugat-európai városok terjeszkedésének korszakát vizsgálva Wernert Sombart egy új társadalom, sőt, egy új mentalitás kialakulására figyelte föl. „Ha nem tévedek – írja Sombart –, éppen Firenzében és valamikor a 14. század vége táján találkozunk először a tökéletes polgárral.” A középkori Nyugat városközségeiben, ezekben az autonóm területi közösségekben alakult ki a polgár fogalma a paraszt fogalmával szemben. A polgárok a »jogilag egyenlő emberek« csoportjának tagjai. Max Weber arra mutatott rá, hogy a nyugat-európai városok azért adhattak erős ösztönzést a kapitalizmus fejlődésének, mert a városban fölbomlottak a vérrokonságon és a közös helyi származáson alapuló társadalmi csoportok, amit viszont nem mondhatunk el az egyébként tömeges lakosságú ázsiai városokról. Ebben rejlik a nyugat-európai városok eredetisége. A vérrokonságon alapuló kapcsolatok, a tabuk és a mágia eltűnése vagy elfojtása következtében a város a különálló polgárok szövetségévé vált. E polgárok társadalmi helyzete csupán a strukturális tényezőktől és saját tulajdonságaiktól függött. Így teremtdtek meg a feltételek ahhoz, hogy a városi lakosság a polgárok érdekcsoportjává alakuljon át. Azzal az elterjedt véleménnyel szemben, hogy a jelenkori

demokrácia történelmi gyökerei az antik demokráciában rejlenek, Weber úgy véli, hogy a mai demokrácia előfutárát a középkori városi demokráciában kell tisztelnünk, melynek alapvető tényezője a polgár – a homo oeconomicus képében, aki a nyugodalmas szerzésre rendezkedett be. Weber szavaival szólva, a polgári réteg a racionalizáció folyamatának hordozója, ami annyit jelent, hogy a modernizációé és a demokratizálódásé is.

Habermas szerint: „A »város« nemcsak gazdaságilag középpontja a polgári társadalomnak; az »udvarral« való kultúrpolitikai ellentétében mindenekelőtt egy korai irodalmi nyilvánosságot jelöl, amely a kávéházakban (coffee-houses), a salonokban (salons) és az asztaltársaságokban találja meg a maga intézményeit. A humanista-arisztokratikus társaság örökösei, a polgári értelmiségekkel való találkozás során, társas beszélgetéseiken keresztül – melyek csakhamar nyilvános kritikává fejlődnek – hidat vernek a széteső udvari nyilvánosság maradványa és az új polgári nyilvánosság előformája között” (Habermas 1993: 84). Habermas a polgári nyilvánosság liberális modelljének kialakulását, struktúráját és funkcióját vizsgálja. Véleménye szerint „»közvéleményről« meghatározott értelemben csak Angliában a XVII. század végén és Franciaországban a XVIII. században lehet szó (Habermas 1993: 47)”.¹⁶

Azonban a város elengedhetetlen, de önmagában még nem elegendő feltétele a polgárság kialakulásának. Társadalmunkban – a török (vagyis a keleti) despotizmus távoli tartományában és félgyarmatában – a vállalkozói réteg és a polgárság, vagyis a liberális orientáció hordozói nem fejlődhettek ki és szilárdulhattak meg kellőképpen. A társadalmi struktúra még a „paraszt-burzsóá” forradalom után sem változott meg lényegesen. Nem a polgárság volt az uralkodó réteg, hanem inkább a falusi származású kereskedelmi burzsóázia, melynek kulturális, etikai és politikai értékorientációi nem képeztek megfelelő közeget a gazdasági és a politikai modernizáció számára. A Balkán-háborúk, valamint az első és a második világháború viharai jelentősen megtizedelték az amúgy is kis számú burzsóázia sorait. Az autokrata állam felé húzó, s attól nagyban függő szocializmus előtti burzsóázia vékonyka rétege általában nem rokonszenvezett a liberális eszmékkel. A disszidens, azaz ellenzéki csoportok, amelyek 1945 után többé-kevésbé nyilvánosan működtek, leginkább marxista orientációjúak voltak, s ez azt jelenti, hogy vagy elleneztek a polgárságot, vagy ambivalens álláspontot képviseltek vele szemben. „És amikor a liberális eszmék szószólói előjöttek végre a föld alól, ahová szorultak, retorikájuk első sorban kommunistaellenes volt (s ily módon, mint szélsőségesen intoleráns, maga is antiliberalisnak tekinthető), s azonnal egyesült a nacionalizmussal,

¹⁶ Endreffy Zoltán fordítása.

amely továbbra is lehetetlenné tette, hogy a liberalizmus gyökeret verjen. Így a liberalizmus a rituális frázisok halmazává vált, melyek ugyan divatos formulákként jelennek meg, ám nem rendelkeznek komolyabb támasszal sem az aktuális társadalmi folyamatokban (abban a társadalmi rétegben, melynek érdekeit a liberalizmus képviselhette volna), sem a tágabb értelemben vett szellemi hagyományban” (Gredelj 1994: 256).

De térjünk vissza a városok fejlődéséről, illetve az urbánus civilizáció fölemelkedéséről szőtt vázlatunkhoz. Fernand Braudel bemutatta, hogy mire képesek a szabad városok, ha sikerül kitépniük magukat az állam – és ezzel együtt: a nemzet – fullasztó öleléséből. Braudel a következőket írja: „Az európai talajon két nagy vetélytárs létezik: az állam és a város. Ebből a küzdelemből általában az állam kerül ki győztesként, s ebben az esetben a város iga és elnyomás alatt marad. A csoda – ami Európa első nagy urbánus századai folyamán történik meg – abban rejlik, hogy a város teljes győzelmet aratott, legalábbis Olaszországban, Flandriában és Németországban. A város ebben a meglehetősen hosszú időszakban egészen különleges életet élt, s lehetetlen meghatározni, hogy mikorra tehető pontosan a kezdete ennek a kolosszális eseménynek. E szabadság alapján a nagyvárosok és más – velük szomszédos – városok, melyeknek a nagyvárosok példaként szolgáltak, eredeti civilizációt építettek ki, új technikákat terjesztettek el, s itt lényegtelen, hogy ezeket a régiek fölüljátásával vagy újrafelfedezésével nyerték-e. Megadatott nekik, hogy meglehetősen ritka politikai, társadalmi és gazdasági tapasztalatokhoz jussanak” (1992).

A 19. századi társadalmi gondolkodás arra törekedett, hogy a 17. és a 18. században domináló racionalizmust és individualizmust a történelemhez való, Burke-re jellemző visszatéréssel és szociológiai megközelítésmóddal cserélje föl, amivel ismét a hagyományos módon keletkezett emberi közösségek kerültek előtérbe. Azonban, s ezt John Stuart Mill is pontosan észlelte, „az egyéni jogok és szabadságok elfogadott elveiről túlságosan könnyen tértek át a nemzetek jogaira és szabadságára, s közben figyelmen kívül hagyták, hogy ez utóbbi – kielégíthetetlen étvágya miatt – könnyen fölfalhatja az előbbi” (Emerson 1994: 47).

A 20. századi totalitárius rendszerek sok város számára bizonyultak végzetesnek. Bombázással (így keletkeztek a nekropoliszok: Drezda, Berlin, Hirosima, Nagaszaki stb.), terrorral, tiltásokkal, más abszurd módszerekkel, de még tervezéssel is rombolták őket. Az istenek és a hatalmasságok nehezen tűnnek el bármit is, aminek egyéni jelentése lehet.

A modern város csak a nyílt társadalom keretein belül juthat el a polgárságig, az urbanitásig és a civilizáltsáig. Következésképpen helytelen a várost urbanisztikus vagy politikai koncepcióra visszavezetni. Ha így

közelítünk a városhoz, az általában összeütközésekhez és szerencsétlenségekhez vezet.

A várostervező is és a politikus is úgy néznek a városra, mint egy beavatkozásra váró tervre, s amikor a valóságban akadályokkal találják magukat szemben, vagy gyűlölni kezdik, vagy szétrombolják azt.

A történelmi városokra alkalmazott korszerű urbanizmus a maga leegyszerűsítő vállalkozásaival nemritkán szétrombolta a város emlékezetét. Ma ugyanez a helyzet a politikában, amikor is Vukovár, Dubrovnik, Mosztár és Szarajevó akadályt jelentenek az emlékezet megszüntetésében, és ezért meggyűlölték ezeket a városokat. A hatalmasságok számára, akik a homogen és zárt társadalom följújtására törekednek, Szarajevó a visszataszító, nyílt és pluralista város szimbóluma. A nemzetállam rigid modelljének főszeplői számára Szarajevó a szó szoros értelmében az ellenséges város szimbóluma, hiszen már Arisztotelész is azt állította, hogy nem az egyöntetűség és a homogenitás a város céljai, hanem a város a tarkaságot jelenti.

A város egyszerre szervezett emlékezet és megegyezésen alapuló építmény, természet és kultúra, múlt és jövő. „Szarajevó létezik mint eszme – egy képzeletbeli Szarajevó, melynek lerombolása és szenvedései miatt mindannyian száműzötteknek érezzük magunkat. Ez a Szarajevó valamiféle eszményt testesít meg, egy olyan várost, melyben a pluralizmus, a tolerancia és az együttélés értékei páratlan és elasztikus kultúrát teremtettek. [...] A szarajevói ember nem valamilyen törzs vagy valamilyen vallás tagjának vallja magát, hanem – egyszerűen és tisztességesen – polgárnak. Ha ez a város eltűnik a föld színéről, akkor mindannyian Szarajevó árvái leszünk” (Rushdie 1994: 218).

A város a „másság megtapasztalásának” filozófiai koncepciójaként kicsúszik a városrendezők és a politikusok fönnhatósága és birtoklási vágya alól. A politika és a városrendezés a város szociális tere fölötti szigorú ellenőrzéssé alakították át a hatalmat. A nyílt városnak mint az urbanitás színhelyének csak akkor van értelme, ha megakadályozza az effajta manipulációt és dominanciát. A pluralizmus és a másság jellegzetessége abban rejlik, ami alapján a modern város elkülönül a politikai közösség intézményesülésének egyéb formáitól, amelyek mindig a domináns tényező (állam, nemzet) jégében állnak, s ily módon a kizárólagosság jellemzi őket.

Manapság az embereknek, a többi emberi jog mellett, megadatott a városra mint a „különbözőség megtapasztalásának” színhelyére való jog is.

Elitek, bűnözés és politika a jugoszláv társadalomban

MILAN TRIPKOVIĆ

Köztudott, hogy megalakulásának pillanatában, 1918-ban Jugoszlávia kifejezetten fejletlen agrárország volt, amely több paraszttársadalomból jött létre. A „paraszttársadalmakról” itt azért beszélhetünk többes számban, mert szociokulturális szempontból ez az államalakulat igen heterogén volt. Eltekintve attól, hogy nem létezett általános egyetértés létrehozásának szükségességéről és lehetőségéről, itt arra a körülményre kell rámutatni, hogy az újonnan létrehozott államban szembeötlő különbségek mutatkoztak meg azon részek között, amelyek korábban török uralom alatt álltak, illetve azok között, amelyek az Osztrák–Magyar Monarchia részét képezték; továbbá a különböző népek és történelmi régiók, a keresztények és mohamedánok, a kereszténység nyugati és keleti változata, végezetül pedig a város és a falu között.

Az említett különbségek közül egyik sem tűnt el sem az első (1918–1941), sem a második Jugoszlávia (1945–1991) alatt.¹ Mi több, némelek közülük még növekedtek is (pl. a nemzeti különbségek). Ezenkívül az együttélés során, de főképpen az első Jugoszlávia fölbomlásakor (1941–1945) főlhalmozódott ellentmondások még inkább megterhelték a délszlávok közötti viszonyokat. Mindebből látható volt valami a társadalmi élet felszínén is, különösen a politikai szférában, de sok mindent elrejtettek annak mélységei. Az elrejtéshez és a visszaszorításhoz főleg a szocialista rezsim járult hozzá, amely a második világháború után jött létre a „titóizmus” – a sztálinizmus egy sajátos változata – formájában.

Azonban az említett heterogenitástól és más, kevésbé fontos különbségtől függetlenül a jugoszláv „entitások” valami közössel is rendelkeztek: mindannyian, egytől egyig – egyik kevésbé, a másik jobban – tradicionális

¹ Ily módon, úgy tűnik, beigazolódott a kérdésként megfogalmazott latin közmondás: *Quae tam firma civitas fuit, quae non odiis funditus posset everti?* (Vajon mely állam volt oly erős, hogy gyűlölettel porig ne lehetett volna rombolni?); de igazolta azt a régi bölcsességet is, miszerint ami az elejétől kezdve nem működik, azt az idő sem tudja megjavítani (*Quod ab initio vitiosum lapsu temporis convalescere nequit.*)

irányultságúak voltak. Ez világosan megmutatkozott a társadalmi élet legfontosabb szféráiban. A tradicionális gazdaság összefonódott a tradicionalista politikával, a kettő közös alapját pedig a tradicionális kultúra képezte a maga megfelelő, az egymáshoz közeli, de nem eléggé integrált népek kollektív mentalitásával.

Természetesen ilyen körülmények közepette a jugoszláv társadalom modernizációja sohasem mehetett végbe teljesen és a megfelelő módon. A két világháború között megkezdett spontán és megkésett iparosítást durván megszakította a háború és „a szocializmus kiépítésének” erőszakos kísérlete, amely a magántulajdon megszüntetését, az ideológiai-politikai egyszólamúság bevezetését, a falusi lakosság addig sohasem látott elvándorlását, ösztönös urbanizációt és egyebeket eredményezett.

Nem véletlen, hogy keletkezésétől széteséséig Jugoszlávia folyamatosan válságban volt, s hogy mindig is az önkényuralom valamely formájának volt alávetve. Amikor több, egymással szemben álló országra esett szét, még akkor is ezek mindegyike alapján véve antidemokratikus maradt. Ez természetes is, mivel zárt, törzsi társadalmakról van szó, amelyekben egyszerűen az önkényuralom számít a „természetes állapotnak”.

Az emberek itt megszokták, hogy a történelem a hátuk mögött zajlik, s hogy roncsai a későbbiekben rájuk omlanak. A történelem itt ténylegesen az elit (gonosz)tetteként mutatkozik meg. Mivel nem fejlődött ki a polgári társadalom, az állam szinte kizárólag az uralkodó és az alattvaló viszonyában létezik, ami azt jelenti, hogy az államapparátus – s így a társadalom egész politikai szférája – elsősorban az uralkodás céljainak, azaz a hatalom megszerzésének, gyakorlásának és megőrzésének van alárendelve. A magánszféra igen korlátozott; általában csak a családra és a háztartásra szűkül, ahol gyakran a megkérdőjelezhetetlen apai tekintély formájában jelenik meg. Így a tekintélyelvűség – a tradicionális színezetű szocializáció révén és önkényeskedő személyiségszerkezet létrehozásával a családon belül – „be-kerül” a nyilvános politikai térbe, fölerősítve a tekintélyelvű törekvéseket, s jó alapot teremtve a karizmatikus politikai vezető megjelenéséhez.

Különbösebb túlzás nélkül lehet azt állítani, hogy a demokrácia e térségben inkább kivétel, mintsem szabály, s hogy inkább csak elszigetelt „elméleti és gyakorlati oázisokban” létezett. Az első esetben a fölvilágosító-rationalista beállítottságú egyének idealista konstrukciójáról van szó; a másodikban pedig a helyi körülmények találkozásának köszönhető rövid föllángolásról, amelyben az egyéni tényező ismét döntő szerepet játszott.

Mindenesetre a hazai uralkodó elit által gyakorolt állandó és voltaképp fölösleges elnyomás ritkán váltotta ki az alattvalók nyílt és hatékony ellenállását, amely nehezen érte el az öntudatos polgári szintet. A politikai élet

főleg a konkurens elitek harcára szűkül le, amelyek kisebb vagy nagyobb számú követőt vonnak maguk után, akik egyáltalán nem „történelmi szubjektumok”, hanem főképpen zsákmányra éhes kísérők, akik a megfelelő alkalmat várják a csekély haszon reményében; vagy egyszerűen csak pusztá objektumoknak tekinthetők, akik ösztönösen belekeveredtek valamibe, amit nem is értenek, és amiből semmilyen hasznuk sem származik. Igaz, hogy ezen résztvevők, követők egy részének van valami ködös elképzelése az ilyesfajta politikai harc céljait illetően, de az nem lépi át az önző érdekek körét. A legmagasabb szint – ameddig egy ilyen „lázadó” fölemelkedhet – az egyéni érdek, ami a háborús rablás lehetőségébe (ami a tradicionális társadalomban mindig is a gazdálkodás legális formái közé tartozik) és a békebeli színekúrába ömleszthető át. Emiatt éppen az egykori „élharcosok” válnak a meglévő rendszer legharapósabb őrzőivé és a „szent és fényes hagyományok” legkeményebb védelmezőivé. S ez még csak egy a jellegzetes törzsi jegyek közül.

Figyelemmel kísérve a pusztá erő szerepét a tekintélyelvűség fönntartásában és másokra való ráerőszakolásában, föl kell hívnunk a figyelmet a viselkedés, a gondolkodás és a cselekvés hagyományos formáira, amelyek kivételes szívósságot és átváltozóképeséget mutatnak. A szigorú hierarchián alapuló társadalmakban az egyéni előrelépés szempontjából semmi sem előnyösebb annál a képességnél, hogy valaki idejében meg tudja érezni a nagy változásokat a hierarchián belüli elmozdulásokban, hogy az illető a megfelelő pillanatban a győztes oldalára állhasson (akinek előre elismeri minden jogát a hatalom megszerzése érdekében alkalmazott eszközökhöz, s megbocsátja vagy legalábbis elnézi az ezekkel az eszközökkel történő összes visszaélést), illetve hogy időben és minden felesleges erkölcsi skrupulus nélkül hagyja ott az addig uralkodó vesztest. Az ezzel kapcsolatos első tapasztalatokat már a családban, a kortárscsoportban és a helyi közösségben megszerzik.

Ezek az örökölt formák diszfunkcionálisakká válnak, amikor egy társadalomban fölvetődik – belső szükségletből vagy külső nyomásra – a modernizáció kérdése. Mert a tradicionális társadalomtól eltérően, ahol a társadalmi integráció túlnyomórészt a szigorú erkölcs és általában az íratlan szabályok révén megy végbe, a modern társadalom megköveteli a jogon alapuló politikai integrációt; a kollektivitáson alapuló tradicionális társadalomtól eltérően a modern társadalmak az individuumon nyugszanak; amíg a tradicionális társadalom a tekintély és az alattvalóság elvén alapul, addig a modern már szabadságot és egyenjogúságot igényel. Az egyén és a hatalom viszonyában központi helyet tölt be a polgár mint a modern társadalom alapvető politikai szubjektuma. Az állam mint univerzális politikai közösség keretein belül, mely elválik a társadalomtól, a polgár tehát a politikai szubjektivitás eredeti hordozója. Ő az az elvont individuum, akinek jogai és kötelességei formalizáltak, s akinek

különbféle társadalmi szerepei és szociális identifikációjának formái (így a rokonságiak-családiak is) a háttérbe szorulnak, és elveszítik politikai jelentőségüket. A politikai szférában a társadalmi integráció alapvető posztulátuma az az elv, hogy politikai szempontból formailag minden egyén egyformán jelentős.

Igaz, ez az alapvető elv néhány fontos mozzanat révén lerombolódik: 1) a politikai hatalom hierarchikus szerkezete révén, tevékenységének autonóm logikája és azon törekvése miatt, hogy önállósuljon, és a társadalom s minden egyén fölötti erőként mutakozzék meg, így tehát a politikai hatalom hordozói és a velük kapcsolatban állók elsőrangú állampolgárokként jelennek meg, szemben az „egyszerű” néppel mint a másodrangú polgárok gyülekezetével; 2) a társadalmi erőforrások által, a politikai döntéshozatal terén és a politikai hatalom szférájában meglévő egyenlőtlenségekbe való beavatkozás révén, amivel azok az egyének és csoportok, melyek több társadalmi erőforrással rendelkeznek, bizonyos előjogokra tesznek szert magában a tiszta politikai szférában is mint e hatalom egyik területén; 3) a politikai életnek a politikai szervezetekben és pártokban való intézményesítésével és azokba való bezárásával, amelyek maguk is kifejezetten hierarchikusan szerveződnek meg, s monopolizálják a politikai életben való részvételt, és idővel a politikai piacot és konkurenciát csupán pár opcióra szűkítik le, amelyek közt nincs is lényeges különbség; 4) az ideológiák manipulatív lehetőségei által, ideértve a tömegkommunikációs eszközök tevékenységét is, melyek ereje a modern társadalmakban óriásira nőtt.

De tekintet nélkül az említett korlátokra, a politikai és minden másfajta modernizáció annyira elkerülhetetlen, amennyire kívánatos is minden olyan társadalom számára, amely törődik saját fennmaradásával. Ebben az összefüggésben különösen fontos fölhívni a figyelmet arra a tényre, hogy minden mai társadalom megpróbál mindinkább közelíteni a fenntartás mechanizmusainak azon eszményképéhez, amely azt biztosítja, hogy a legtehetségesebb és legalkalmasabb egyének, függetlenül származásuktól, azokra a társadalmi helyekre kerüljenek, amelyek a társadalom fennmaradása és fejlődése szempontjából a legfontosabbak, minek folyamán az oktatás semmivel sem cserélhető föl, függetlenül attól a tényről, hogy itt nem humanista szempontok, hanem reális társadalmi érdekek a döntőek. Ezt mégis – habár a konkurencia és a kompetencia szükséges mind az iskolában, mind a társadalomban – szolidaritással és demokratikus irányultsággal kell kiegészíteni és korrigálni, mert ezek szavatolják a gyengébbek jogait és mérséklik az erősebbek jogait, ami óhatatlanul igyekszik rátelepedni minden játszámára. Az iskolának működése során a konkurenciát kell ösztönöznie, és biztosítania kell a minőséget a tudásban és a képességek fejlesztése során, miképpen a legjobbak kiválasztását is, de mindezt át kell hatnia

a humanista értékeknek, amelyeket az iskola nem hagyhat figyelmen kívül és amelyekről nem szabad lemondania.

A jugoszláv társadalomra vonatkozóan ennek a „kívánságnak” a teljesítése már csak azért is sürgetőbb, mert itt a rendes iskoláztatás sohasem volt a vertikális társadalmi előrehaladás csatornája. Erről közvetve az az adat is tanúskodik, hogy már hosszabb ideje sokkal jobb a munkanélküliek képzettségi struktúrája, mint a dolgozóké. Emellett nálunk nem léteznek a legmegfelelőbbek kiválasztásának fejlett és állandósult mechanizmusai, a tehetségekkel nem foglalkoznak rendszeresen, s későbbi elhelyezkedésükhöz, szakmai és társadalmi előrehaladásukhoz sem kapnak kiterjedt támogatást. Az iskolai siker az elhelyezkedésnél nem döntő tényező, az előrehaladásban pedig szintén nem döntő a szakmai kompetencia.

Emiatt történik meg az, hogy a legjobb képességű és a legambiciózusabb fiatalok szabály szerint rögtön iskoláik befejezése után külföldre távoznak. Ily módon Jugoszlávia, a többi szegény országhoz hasonlóan, „önzetlenül” biztosítja a képzett munkaerőt a legfejlettebb ipari országok számára, kimerítve az amúgy is szerény anyagi lehetőségeit. Ehhez a látható és közvetlen anyagi kárhoz persze még hozzá kellene adni azt a közvetett és kevésbé látható és az előbbinél mindenképpen nagyobb veszteséget, amely azáltal keletkezik, hogy ezek az emberek nem járulnak hozzá saját országuk fejlődéséhez, s hogy az esetek java részében kitépik gyökereiket elsődleges szociokulturális talajukból.

Ha ezt tudjuk, akkor világosabbá válik, hogy Jugoszláviában a kollektív azonosulás egyik formáját (a szociálist) miképpen tudta fölváltani oly könnyedén és gyorsan az azonosulás egy másik formája (a nemzeti). Mint-hogy tömeges méretekben sohasem alakult ki a polgárok individualitása, amely lefedte és háttérbe szorította volna a nemzeti-törzsi kollektivitást, logikus, hogy a nacionalista-sovinisza értékek fölülkerekedtek a pluralisztikus-demokratikus értékeken. Ez utóbbiak ugyanis a többség számára túlságosan meghatározatlanok és távoliak ahhoz, hogy többre becsüljék őket a „világos” és „közeli” nacionalista értékeknél. Ez főképpen az olyan etnikailag heterogén társadalmakra jellemző, ahol a másik nemzet tagját könnyen a világ összes baja okozójának látják, s minden személyes és kollektív akadályoztatásért, megrövidítésért és balsikerért megvádolhatják. És a balkáni térség ez utóbbiakban sohasem szűkölködött.²

Mindenesetre alig néhány év alatt Jugoszlávia megtett egy utat – vagyis pontosabban leírt egy kört – az elnyomó monopolizmus kvázi-önigazgatású

² Úgy tűnik, hogy a fölvilágosodás túl sok hamis reményt táplált azzal kapcsolatban, hogy az osztály-, nemzeti, vallási, faji és más partikularizmusok könnyedén leküzdhetők.

módjától ugyanannak kvázi-pluralisztikus válfajáig. A klasszikus minta szerint csakis a hatalmon lévő emberek cserélődtek ki, a rendszer sablonja viszont alapjait tekintve érintetlen maradt, azzal, hogy az ideológiától áthatott szociális integrációt a még inkább ideologikus nemzeti váltotta föl.³

Ez különösen érvényes a „harmadik Jugoszlávia” esetében, amely külpolitikai téren teljes elszigetelődést és marginalizálódást kényszerült átélni, belül pedig radikális elitképződést és végzetes kriminalizációt, amely elsősorban az uralkodó (szerbiai és Crna Gora-i) párt- és politikai elit megegyezésének köszönhetően jött létre, számos régi hibát még újabbakkal tetézve:

1. Két, egymáshoz viszonyítva sok tekintetben aránytalan állam alkotja, amelyeknek egyet nem értései és ellentétes véleményei időről időre aggasztóan kiélezett formában nyilvánulnak meg, ami vészjóslóan hasonlít arra, ami az előző Jugoszlávia fölbomlása előtt történt;

2. Az államéletben nem vesz részt egy fontos etnikai csoport és régió,⁴ amely el sem ismeri az államot, hanem megpróbálja saját párhuzamos hatalmát kiépíteni, ami nagymértékben sikerül is neki, s abban reménykedik, hogy széles körű nemzetközi támogatást kap távlati céljainak megvalósításához, és nem is rejtí véka alá, hogy a teljes elszakadás terveiről van szó;

3. Az államban más területi-etnikai közösségek is olyan fokú autonómia megvalósítására törekcszenek, ami nemcsak nagy feszültségeket teremt az országban, hanem egy nap kérdésessé teheti magát az államhatárt, veszélyeztetve ezzel a szuverenitást s így a békét is;

4. Az államban kifejezetten központosító és metropolisztikus politika működik, amely a társadalmi erőforrások minden formáját egyetlen központban és kevés kézben koncentrálja, marginalizálva a „perifériát”, ami természetsszerűleg ez utóbbi elégedetlenségét vonja maga után, s ez a megfelelő pillanatban egy váratlan és minden tekintetben káros, heves általános válságban csúcsosodhat ki;

5. Fönnáll a veszély, hogy fokozatosan neototalitárius diktatúra jön létre egy karizmatikus vezetővel az élen, diadalittas politikával, amely minden fedezetet nélkülözne, s csupán egy paravánszerű parlament létezik majd a döntések megerősítésére, melyeket a nyilvánosság figyelmétől távol egy szűk hatalmi kör hoz meg;

6. Az országot előzőnlötték a gyökértelessé vált, meggyötört és kiábrándult menekültek, akiknek insége – amely nem vált elegendő mértékben mindenki gondjává – átsaphat mindenki balszerencséjébe;

³ Lásd Lazić 1994a

⁴ Az albánok, illetve Kosovo tartomány. (A szerk. megj.)

7. Az államban fölélednek a régi, irracionális nemzeti-törzsi megoszlások, ahol még a legmagasabb szakmai és művészi tekintéllyel rendelkező egyének is úgy vélik, hogy lényeges, ki melyik oldalán született a folyónak és milyen nyelvjárásban beszél ugyanazon anyanyelvet stb.

A gazdaság összeomlása, a kielezett társadalmi rétegződés, az általános bűnözés, az erkölcs megbomlása, az értékek káosza, az ideológiai egyszólamúság kényszerítésének és a politikai monopolizmus megújításának kísérlete, az oktatás marginalizálása, az egészségügy aláaknázása, a kultúra tengődése, a szociális gondoskodás elhanyagolása, a családok áldatlan helyzete, az individuális sors kiszolgáltatottsága a bizonytalanságnak stb. – mindez inkább a belső blokádnak, mintsem a külső nyomás eredménye. Kívülről könnyű volt blokádnak alá vonni a már erősen zárt társadalmat.

A jugoszláv társadalom példáján könnyen megfigyelhető, hogyan válhat az erőszakosan véghezvitt átfogó „újítás” (a szocialista forradalom) a későbbiekben a tradicionalizmus okává, ami elsősorban az előbbi „eredményeinek”, értékeinek és mechanizmusainak görcsös védelmében mutatkozik meg. Azon tűnődve, vajon bevezessék-e a politikai pluralizmust és engedélyezzék-e a piacgazdaságot, az új Jugoszlávia, s főképpen Szerbia, a világban silány hírnévre tett szert, s jelentősen csökkentette esélyeit a modernizációra és az európai folyamatokba egyenrangúként való bekapcsolódásra.⁵

Az ilyesfajta végkövetkeztetésnek ellentmondhatnak azok a tények, hogy Szerbiában és Crna Gorában nagyban „virul” a többpártrendszer, hogy a piacgazdaság egyik formája nem szűnt meg létezni, hogy olyan-ilyen privatizáció végbement, és hogy komoly változások történtek a társadalmi struktúrában, ami elsősorban a középosztályok lecsúszásában és az új elitnek létrejöttében mutatkozott meg.

Ám ha figyelmesebben tanulmányozzuk a fől sorolt tényeket, akkor láthatjuk, hogy a politikai szféra megtartotta az egyszólamúság és a monopolizmus összes fontos jellemzőjét: 1) a gazdasági szférában nem sok minden mozdult el a zárt és irányított szocialista gazdasághoz képest (ami fölött a politika trónol a „szürkegazdaság” karakterisztikus hozzájárulása mellett, s ez ismét politikai kulcs alapján magyarázható meg); 2) az új elit (vagy a régi-ek új öltözékben?) zömmel a polgárháború és a szankciók (melyekért nagymértékben maguk is „felelősek”) körülményeinek kihasználása révén alakultak ki, továbbá az illegális és féllegális meggazdagodási mechanizmusok ügyes manipulációjának segédletével – ismét a politika áldásával; 3) a normális vertikális társadalmi mozgás gyakorlatilag le lett állítva és szinte meg

⁵ Samard íc 1996

is szűnt, s a mellékcsatornák használatával pótolják azt, amelyek – közvetve vagy közvetlenül – a bűnözéssel hozhatók kapcsolatba stb.

Egyszóval a jugoszláv társadalom állapota a háború és a szankciók alatt anómikussá vált, ami szociológiai értelemben az „elit – tömeg” modell révén magyarázható meg a legjobban. Az elitizáció már önmagában véve is egy negatív jegy, a jugoszláv körülmények közepette pedig még inkább végzetes:

1. Mert túlnyomórészt illegális (háborús nyerésszedés, a szankciókból eredő extra-„profit”, adóeltitkolás, korrupció, a társadalmi tulajdon magánkézre való átjátszása stb.) és féllegális (állami monopóliumok, a politikai és a gazdasági hatalom összefonódása, protekcionizmus, nepotizmus) eszközök segítségével ment végbe;

2. mert a tradicionalizmus védelmén, a patriarkális és a totalitárius önkény karakterisztikus kapcsolatának megőrzésén nyugszik (a jugoszláv új „bizniszmenek” szabályos patriarkális gazdák akarnak lenni, akik a politikai és államhatalom központjai felé jó kommunikációs „átjárással” bírnak);

3. mert politikai pártoskodáson és a politikai elitiek iránti lojalitáson alapszik, mivel a politikai hatalom a továbbiakban is szinte teljes mértékben fedi egymást a társadalom fölötti teljes hatalommal – lehetetlen meggazdagodni és annak is maradni a politikai hatalom és az uralkodók támogatása nélkül, lehetetlen bármiféle közfunkcióval rendelkezni a politikai csúcs kifejezett egyetértése nélkül, sőt még társadalmi tekintélyt sem lehet szerezni, megőrizni és növelni, amennyiben az a politikai elit akarata ellen való, s nincs összhangban azzal, ahogyan az elit fölfogja azt, hogy mi az „értékes” és mi az „értéktelen”.⁶

Tehát ha a háború és a szankciók sokak számára végzetesnek bizonyultak is, egyesek számára a már régen várt ideális alkalmat kínálták föl tálcán, ily módon ebben is kereshetjük a nemzetközi szankciók további fennmaradásának okát. A tiszteletre méltó kivételektől eltekintve, Jugoszláviában valójában nem is lehet valaki vagyonos legálisan, egyszerűen abból az okból kifolyólag, hogy közülük mindenki egyik napról a másikra gazdagodott meg, irreguláris társadalmi körülmények és gazdálkodás közepette (az állam szét hullása, polgárháború és szankciók, vágatató infláció, védtelen „társadalmi tulajdon”, átpolitizált gazdaság stb.).⁷ A kisebbségben lévő „egészséges” vállalkozások tulajdonosai főleg két alapon toborzódtak: vagy már hosszú ideje,

⁶ Természetesen a politikai hatalom igen tág fogalom, főképpen a mi körülményeink közepette, ahol a „kapcsolatok” rendszere e hatalmat hallatlan méretekig fölértékeli és kitágítja, így igencsak sokat kell törekedni akkor, ha minden közvetítő és összefonódó tényezőt meg akarunk világítani, noha egyesek természetsszerűleg megfoghatatlanok és kideríthetetlenek maradnak.

⁷ Lásd Lazić 1994b

még a szocializmus idejében startolva folytatnak sikeres magántevékenységet, vagy pedig a külföldi munkavállalás révén szerzett tőke fölhasználásával (a kettő nem ritkán egybeesik).

Tehát semmi különös nincs abban, hogy az új jugoszláv „cégek” többségükben közvetítők, s nem termelők.⁸ S nem csoda, hogy az új elitiek spekulatívak, nem pedig vállalkozóak, tradicionalisták, s nem innovatívak, fogyasztóiak, s nem termelőiek, rutinosak, nem pedig kreatívak, rurálisak, nem pedig urbánusak, egoisták, ahelyett, hogy altruisták lennének. Életmódjuk és -stílusuk önelégültségben és közönségességben mutatkozik meg. Számukra a kávéház a legtermészetesebb otthona az üzletelésnek, és egyben a legmagasabb szellemi horizont is. A felszínes élvhajhász értékek abszolút mértékben túltengenek bennük a nemes kulturális-szellemi értékek rovására, annak ellenére, hogy az imázs érdekében gyakran tetszelegnek a különféle kulturális rendezvények – ideértve az egyháziakat-vallásiakat is – „szponzorainak” szerepében. A mennyiség itt mindig megelőzi a minőséget, a presztízs fogyasztás a racionális termelés fölött áll, az exkluzivitás pedig a humanitás fölött (a legfontosabb mindenáron bebiztosítani a magánorvost, -politikust, állami hivatalnokot, magántanárt, -vendéglőst, mestert, edzőt, testőrt, masszőrt, asztrológust, jóst és hasonlókat, majd ékeskedni velük).

Ám a nagyobb anyagi biztonságban lévő ember nem lett egyszersmind jobb ember is, az újonnan betanult manióktól még nem lett lezserebb és kifinomultabb is, s a bőség nem ütötte ki a ringből az erőszakot. Ez utóbbról éppen az új jugoszláv társadalom mély és átfogó kriminalizáltsága tanúskodik a legjobban, amely magán viseli a szervezett bűnözés minden jegyét, ami ismét csak az újsütetű elittel hozható szoros kapcsolatba.

Ugyanis a jugoszláv társadalom bűnözéssel való átitatottsága különféle alapokról és különféle céllal tanulmányozható, ám ez alkalommal egy nézőpont a legtermékenyebb: az, ahonnan a kriminalitás mint az elitképződés mechanizmusa (ideértve az eliten belüli, és az elitek és az „egyszerű” bűnözők közötti redisztribúciót is) és a társadalom despotizációjának alapja látható. Mindemellett nem szabad elfelejteni, hogy a nagyfokú kriminalitás egyfelől a hatalom bitorlói számára jó ürügyet szolgáltat az elnyomó szervek, elsősorban a rendőrség megerősítéséhez; másfelől pedig ezzel zsarolhatják a nagyszámú újjgazdag és befolyásos egyént, továbbá közvetlenül függővé tehetik őket, mert bármikor a nyilvánosság el tárhatják a kompromittáló adatokat az újjgazdagok illegális vagy féllegális tevékenységeiről, s vádat emelhetnek ellenük, és el is ítéltethetik őket a bíróságokkal.

⁸ Lásd Bolčić és mások 1995

Ez utóbbi, legalábbis részben, bizonyos politikusokra is áll, akik ily módon igencsak megfelelő „koalíciós partnerekké” válhatnak a politikai kombinatorikában, amely a hatalom monopóliumának megőrzésére irányul, miközben egyidejűleg a politikai pluralizmus látszatát is fönntartja. Külön kategóriát képezhetnének azok, akiknek az államapparátusban elfoglalt funkciójuk lehetővé teszi, hogy „legális” (azaz ennek ellentéte a viszonyok meglévő konstellációjában jogilag nehezen bizonyítható) úton-módon szerezzenek anyagi és más hasznot (pl. munkahely szerzése „kéz alatt”, behozatali kedvezmények, épületek és a legattraktívabb üzlethelyiségek kedvező áron történő vásárlása stb.). Az, hogy nyilvánosan vagy hallgatólagosan támogatják a rezsimet, legalább három okkal magyarázható: 1) a kiváltságos helyzet megőrzésének és a hierarchiában való előrehaladásnak a vágyával, amihez hozzáértendő a többé-kevésbé jelenlévő tudat arról, hogy képességeik és fölépésük nem igazolják elfoglalt helyüket, vagyis hogy sokan vannak, akik e pozícióra hajtanak, s akik legalább oly „jól” vagy akár még jobban is be tudnák tölteni azt; 2) az így megszerzett közvetett és közvetlen haszon féltésével, amellyel maguknak és utódaiknak biztosítják a szép és kényelmes életet, miközben környezetükben sokan nem tudnak dűlőre jutni; 3) az állandósult félelemmel, hogy engedetlenkedés vagy illojalitás esetében „valaki” hirtelen munkájuk és megszerzett vagyonuk után érdeklődik majd, s így egyik napról a másikra mindent elveszíthetnek.

Az ún. „egyszerű halandókról” pedig már ne is szóljunk, akik kisebb bűncselekmények révén (csempészás, a vállalat meglopása, feketemunka stb.) – ami fölött a hatalom szemet huny – igyekeznek a mellékest megszerezni, amellyel valahogy aztán sikerül túlélniük a drasztikus és hosszan tartó társadalmi válságot (Jugoszláviában sok fiatal nem is tudja, hogy a „válságon” kívül létezik valami más és egy másmilyen állapot is!). Ezen az úton a rezsim „támogatóinak” köre igencsak bővül, szinte tömegméréteket öltve. Ehhez adjuk még hozzá a háborútól való félelmet, ami, úgy tűnik, részben előre megfontoltan is szítanak, a tragikus tapasztalatokkal pedig alátámasztják azt a meggyőződést, hogy itt tényleg még rosszabb is lehet a jelenlegi legrosszabb helyzetenél – s így napvilágra került az összes elem, amelyekkel megmagyarázható a rezsim hihetetlen szívóssága és a nép még különösebb „tűrőképessége” a „harmadik” Jugoszláviában.

A számtalan manipulált és valós, a legkülönbélebb rövid és hosszú távú pragmatikus érdekekkel társuló félelem, ami a demokratikus hagyományok hiánya és a néptömegek alacsony általános kulturális szintje miatt még inkább fölerősödik (talán emlékeztetni sem kell arra, hogy nem egyszerűen olyan társadalomban élünk, ahol meginogtak az értékek, hanem egy olyanban is, amelyet elsősorban írástudatlan és félig képzett emberek alkotnak) –

mindez megakadályoz minden jelentősebb változást, amelyek a jugoszláv társadalom igazi modernizációja és demokratizálódása irányába vezethetnének. Azt lehet mondani, hogy szomorú és meglehetősen elnyűtt történet ez, amelynek eleje az emlékezés kódéba vész, a vége pedig a messzi jövőben homályosul el.

Mindezt szem előtt tartva a kutató olykor kénytelen föltenni azt a kérdést, hogy vajon a Jugoszláviában tapasztalható társadalmi anómia nem szándékosan lett-e kiváltva, vagy legalábbis nem tudatosan fogadták-e el és tolerálták-e azt, miután már létrejött. Igen érdekes lehetne, ha mód lenne annak a feltételezésnek az ellenőrzésére, hogy – amennyiben lehet így mondani – itt egy ellenőrzött és irányított anómiáról van szó, amelynek legkevesebb három dolgot kell biztosítania:

1. Az anyagi javak globális újraelosztását a háború, a szankciók és az átmenet „kedvező körülményeinek” kihasználásával – mindezt a „társadalmi tulajdon” magántulajdonná történő fokozatos átalakulása révén, az újonnan kialakult domináns elit fölügyelete alatt, amivel véglegesen létrejön az új gazdasági elit, mely már erősen összefonódik a politikaival, s ez utóbbi ezután már könnyedén válthatja föl a régi, üres retorikát (a szolidaristaszocialistát) az újjal (a polgári-vállalkozóival), mivel a sietve és radikálisan véghezvitt „átalakuláshoz” itt legalább nem hiányzott a tapasztalat és az ügyesség;

2. A teljességgel elszegényedett és megfélemlített tömeg fölötti könnyebb szociális ellenőrzést és sikeresebb uralkodást, amely szándékról közvetetten az a tény tanúskodik, hogy az ún. „káderpolitika” és a tömegkommunikációs eszközök fölötti teljes körű fölügyelet a továbbiakban is a politikai elit legnagyobb gondja;

3. A múlt vívmányainak megőrzését és a társadalom hosszan tartó gazdasági és minden más típusú elzárását attól a külvilágtól, amelyet jogosan tartanak az egyedüli respektálható ellenfélnek és a hazai „idill” potenciális lerombolójának.

Hogy így is lehet gondolkodni, közvetett módon megerősítik azok a legújabb kritikai tanulmányok, amelyek még a fejlett ipari társadalmakban – mint amilyen az amerikai is – meglévő elitizáció káros hatásairól szólnak, amelynek fölismerése Christopher Lascht arra vitte rá, hogy a régi antik bölcsességre figyelmeztessen bennünket, miszerint a kisebbség mértéktelen gazdagsága és a többség mértéktelen szegénysége fatálisak lehetnek a társadalmi stabilitásra és a demokráciára nézve.⁹

⁹ Lasch 1996

Emiatt aztán helyénvaló a szorongás a demokrácia sorsáért. A mi körülményeink közepette a félelemérzet amiatt a tény miatt nőtt meg, hogy a korábbi Jugoszlávia területén újonnan létrejött államok közül Szerbia és Crna Gora látták be utolsónak a politikai pluralizmus és a többpártiság szükségességét – s azt is csak akkor, amikor a Kommunista Szövetségeikben győztes áramlat mindent megtett azért, hogy a pluralizmus új látszatát kínálja föl, de a hatalmi monopóliumát is megőrizhesse. Ez nem történhetett meg a társadalom politikai szférájára – s ezen keresztül a többire – való visszatükröződés nélkül.

Ez főleg Szerbiára vonatkozik, attól a körülménytől függetlenül, hogy benne, miként a többi volt szocialista társadalomban is, a pluralizmus megkésett bevezetése vagy rákényszerítése után megjelent a politikai pártok tömege, amelyek nem rendelkeztek kellő arculattal, és nem voltak egymástól elhatároltak és megkülönböztethetők sem. Az uralkodó Szerbia Szocialista Pártján kívül, amely nem más, mint az átváltozott és az új körülményekhez igazodó KSZ, a pártok java valójában, különösen kezdetben, diffúz politikai csoportosulás volt, melyek egyformán gyorsan jöttek létre és hulltak el, s inkább elégitették ki vezetőik és kis számú tagságuk frusztrációit és hiúságát, mintsem a polgárok megnövekedett politikai szükségleteit.

Minden párt karakterisztikusan megfontolatlanul viszonyult a korábbi ideológiához és gyakorlathoz – vagy úgy, hogy teljesen megtagadta (oppozíció), vagy pedig úgy, hogy többé-kevésbé nyíltan reaffirmálta és követte (pozíció) azt, s ez egész sor káros következménnyel járt: az első esetben a már megremült és zavarba jött polgárok még inkább leblokkolódtak és elvesztették motivációjukat, hogy az alternatívában keressék a már meglévőből kivezető utat; a második esetben viszont a politikai tehetetlenség és a monopolisztikus uralkodás kipróbált mechanizmusai könnyedén kerültek újra a trónra, minden innovatív törekvést háttérbe szorítva, és elnyomva minden értelmes kezdeményezést, melynek célja a változtatás.

Nem csoda, hogy a pártok mértéken felüli kizárólagosságról és intoleranciáról tettek tanúbizonyságot egymással szemben, demonstrálva saját éretlenségüket és politikai kultúrájuk hiányát, tovább csökkentve a nép politikai tudatának szintjét is. Politikai viselkedésük nemcsak a laikusokat és diletánsokat hozta zavarba, de a profikat, illetőleg azokat is, akik politikai és szakmai professzionalizmust kérnek rajtuk számon.

Figyelembe véve a hagyományokat és az újonnan kialakult helyzetet, természetes, hogy minden párt elsődlegesen a politikai vezető domináns szerepének elve alapján jött létre, nem bizonyos politikai ideológiával, politikai programmal és tevékenységgel rendelkező pártként, hanem egyik vagy másik vezető (Milošević, Drašković, Šešelj, Mićunović, Đinđić, Koštunica stb.) pártjaként legitimálódva.

Tovább tetézi ezt az a tény, hogy az összes párt, de különösen vezetőik, a belső viszonyokban magas fokú autoritarizmust mutattak föl. Globális síkon a demokrácia mellett szólók könnyedén váltak könyörtelen despotákká a párton belül, különösebb ingadozás nélkül nyúltak antidemokratikus eszközökhöz az engedetlenkedők fegyelmezése során. Akik eddig a legközelebbi munkatársak és „harcostársak” voltak, egyik napról a másikra halálos ellenségekké váltak. A nem eléggé engedelmes képviselők, akiknek előre aláírt lemondását a pártvezetők mint a legnagyobb értékeket és relikviákat őrizték lakat alatt, kegyelem nélkül és egykettőre ki lettek zárva a parlamenti életből, gyalázkodások, ha nem ütlegetések közepette. Ezzel demonstrálódott – ki tudja, hányadszor – a patriarkális-törzsi tudatban való hosszan tartó rabság és a modern állam szintjére – melyre egyébként verbálisan mindnyájan fölesküsznek – történő felemelkedésre való képtelenség.

A párton belüli, alig látszódó vagy nyílt konfliktusok Szerbia politikai életének legfeszítőbb és szinte legfontosabb jellemzőivé váltak. Mivel minden párt megmutatta, hogy nem idegenkedik a párton belüli leszámolásoktól, s hogy nem tudja tolerálni a frakciók létezését, a régi párt elhagyása és az új megalapítása (néhány többször is szétvált!) nemcsak szembetűnő politikai karakterisztikum, hanem a többi politikai párt és a polgárok figyelmét is elvonta a sürgősebb és fontosabb politikai ügyektől. Emellett szimptomatikus, hogy az összeütközésekre az aktuális és a potenciális, azaz a régi és az új vezetők közötti vonal mentén került sor.

Ez az egyik oka annak, hogy minden párt hajlamos és kész a kvázi-ideológiai vitákban való végtelen erőkimerítésre („baloldal”, „jobboldal”, „centrum”), azzal az alapvető céllal, hogy megmutassák és bebizonyítsák, csakis ők képesek megérteni és a gyakorlatban alkalmazni az igazi demokráciát – szem elől tévesztve, hogy ezzel éppen ennek az ellentétét bizonyítják be. Egyidejűleg kimutatják azt is, hogy nem ismerik és nem is veszik figyelembe a legfejlettebb ipari országok politikai gyakorlatát, ahol voltaképpen csak két nagy ideológiai állásfoglalás létezik, melyek között nincs is teljesen áthidalhatatlan különbség, amelyek közül mindkettőnek vannak valamilyen konkrét előnyei és hiányosságai, melyek idővel kimerülnek, illetve többé vagy kevésbé lemeztelenítődnek és világosan megmutatják magukat, úgy-hogy a politikai történéseknek ingajellege van – bizonyos idő után az egyik opció szükségszerűen fölváltja a másikat.

Emiatt logikus, hogy Szerbiában egyetlenegy párt sem tudta végiggondolni az állam konstituálásának sorsszerűségét (mondjuk azt, hogy „szociális” vagy „vállalkozói” állam akar-e lenni, már ha ezelőtt van állam egyáltalán), s ami a legszembetűnőbben és a letragikusabb módon abban a tényben mutatkozik meg, hogy még a nemzeti érdekek valamilyen vitathatatlan minimuma

és a megfelelő nemzetpolitikai stratégia terén sem jutottak el az egyetértésig. Ugyanígy érthető, hogy e körülmények közepette a már említett ideológiai kizárólagosság mellett megjelenik a nemzeti-állami célok és eszközök körüli kifejezett ingadozás, bolyongás és tévelygés.

Hogy a dolog még tragikusabb legyen, mindegyik párt – egyik jobban, másik kevésbé – a „Drinán túli” szerb nép¹⁰ megmaradása körüli harcot saját politikai céljainak veti alá, és alárendeli a szerbiai politikai tér pozíciói megszerzésének. Ez már végzetesen kihatott e harc folyamatára és eredményére is, bár ezzel nem kisebbíthetők az ottani vezetők óriási „érdemei” a vereségben, akiknek hatalom utáni vágya minden szempontot félresöpört, és még a saját életükkel való ösztönös, józan törődést is megzavarta.

A pártok egyedül abban egyeztek meg gyorsan és könnyedén, hogy teljességgel és hiánytalanul elfoglalják és ellenőrzik Szerbia politikai terét, és részben a Szerbián kívül is, nem engedélyezve másoknak, hogy belevelessék magukat e sérthetetlen térbe, s ott fölhatalmazás nélkül tevékenykedjenek.

Ugyanígy minden párt megmutatta kendőzetlen törekvéseit a tömegkommunikációs eszközök fölötti teljes uralommal kapcsolatban, hogy azokat maradéktalanul saját céljai és érdekei szolgálatába állítsa. Ez valamelyest érthető is, ha szem előtt tartjuk ezeknek az eszközöknek a hatását a tömegek viselkedésére, de aggályos, hogy a médiáért folytatott harc nemritkán félretolt és árnyékba borított minden más politikai csatát, s hogy a média fölötti abszolút ellenőrzés, legalábbis hallgatólagosan, mint e politikai pártok kétségbevonhatatlan és végleges joga mutatódott föl.

Végezetül, de jelentőségét tekintve nem utolsósorban, egyetlenegy politikai pártnak sem sikerült biztosítania tevékenysége stabil és teljességgel nyilvános forrásokból történő finanszírozását. Emiatt nem csoda, hogy többé-kevésbé nyílt kapcsolatok alakultak ki a szerbiai társadalom politikai és gazdasági elitje között. Ez az összefonódás, amely még nem mutatta meg igazi arcát és erejét, szükségszerűen vezet majd az új szerbiai elit kialakulása felé, ami valójában a fejletlen ipari országok tipikus állapotának tekinthető.

A fentiekből legalább két téves következtetés vonható le: hogy tulajdonképpen nincs is fontos különbség Szerbiában a politikai pártok között, valamint hogy a politikai színpad látható negatív jellemzői csak a mi társadalunkban érhetőek tetten. Ezzel ellentétben azt kell elmondani, hogy a politikai pártok nem ugyanolyanok, és nem is lehetnek egyformák egyik fölsorolt paraméter alapján sem (a különbségek főképpen a hatalmon lévők és az ellenzékiek között kifejezettek), s hogy sok, ha nem is mindenegyik megemlítt

¹⁰ A horvátországi és bosznia-hercegovinai szerbek. (A szerk. megj.)

jellemző megtalálható más társadalmakban is, illetve megfelel a politika és a politikai szféra természetének.

A probléma azonban abban van, hogy Szerbiában és Jugoszláviában a politikai élet negatív jellemvonásai sokkal erőteljesebben vannak jelen, mint azokban a stabil és fejlett társadalmakban, amelyeknek példaként kellene szolgálniuk számunkra; s hogy ezek a vonások az itteni, kedvezőtlen körülmények közepette még nagyobb jelentőséget kapnak, s döntő mértékben hatással lehetnek az ország további fejlődésére, miképpen az egész szerb nép, illetve a vele együtt élő kisebbségek sorsára. Szerbiában már „a nép megtörténésének” famózus esete óta megfigyelhető az az erőteljes tendencia, hogy a hatalom autokratikus formája újul meg, s ez bizonyos módosításokkal vésszen közelít a totalitárius diktatúra modellje felé.¹¹ A jugoszláv társadalom permanens és mély válságát szem előtt tartva jogos a félelem, hogy törekény demokratikus vívmányai ezen a módon még bizonytalanabbakká, a pluralista értékek még veszélyeztetettebbekké válnak. Mindez a polgárok további zavarodottságához, kiábrándultságához és passzivitásához vezethet, s ekkor a fölépülésbe vetett remény pusztá vágy vagy merő (ön)védelem marad majd. Így a nép sorsa hosszabb időre kis számú, túlzottan magabiztos, ám annál alkalmatlanabb és felelőtlenebb ember kezébe kerülhet, minek révén nehézségeink csak tovább nőnének és keserves botladozásunk tovább tartana.

Mindenesetre – mivel Jugoszláviában a társadalom középrétegeit a földre rántották – természetes, hogy a vertikális mobilitás normális csatornái zártak, és leszűkültek a marginális társadalmi csatornák szokásos mechanizmusaira (küzdősportok, bűnözés, a társadalmi patológia különféle esetei), vagy azokra a régen megfigyelt formákra, amelyeket az elit használ föl, s amelyekben közös a koncentrált politikai hatalomnak, a gazdasági erőknél és a tudat manipulációs gyárainak az erőteljes összefonódása. E tendenciák további erősödése várható, különösen akkor, amikor a jelenlegi, újonnan létrejött elit utódainak első generációja megjelenik a színen, mely generáció tagjai majd véglegesen legalizálják szüleik problematikus módon szerzett vagytonát, s amely sokkal képzetesebb, kifinomultabb, ügyesebb, erősebb lesz elődeinél. Egyedül az vigasztalhat meg bennünket, hogy ez elkerülhetetlen, és hogy az elitképződés már a fejlettebb, „posztindusztriális” társadalmak modellje alapján megy majd végbe, s nem a „harmadik világ” országaiban már látott forgatókönyv szerint.

¹¹ Neuman 1974: 195–208

BIBLIOGRÁFIA

- Aćin, Jovica 1993: *Gatanje po pepelu. O izgnanstvima i logorima*. Belgrád: Vreme knjige.
- Agani, Fehmi 1989: Kritički osvrt na politički diskurs o Kosovu i Albancima. In: *Kosovo-Srbija-Jugoslavija*. Ljubljana: KRT SMS.
- Antonić, Slobodan 1993: *Srbija između populizma i demokratije: Politički procesi u Srbiji 1990–1993*. Belgrád: Institut za političke studije.
- Antonijević, Dragoslav 1991: Kult kneza Laza u folklornoj tradiciji. In: *Kosovska bitka 1389...*
- Apih, Milan 1984: *Nadaljnje ivljenje Andreja Klasa*. Ljubljana: Cankarjeva zalo ba.
- Avramov, Dragana 1994: Kosovo – poslednja oaza visokog fertiliteta u Evropi. In: *Prilozi demografskim i ekonomskim naukama*. Belgrád: SANU.
- Baćević, Ljiljana J. 1992: Prognostička vrednost predizbornih istra ivanja. *Gledišta*, 1–6, 140–143.
- Baćević, Ljiljana J. 1994: Prilog za istorijat za politološka istra ivanja i javno mnjenje. In: uő. (szerk.): *Javno mnjenje*. Belgrád: Institut društvenih nauka, 267–290.
- Bajić, Nevenka 1965: Junski ustanak u gornjoj Hercegovini. *Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, Sarajevó.
- Bećković, Matija 1989a: Srbija nema prećih zadataka nego da je ima. *Knji evne novine*, 772, Belgrád.
- Bećković, Matija 1989b: Kosovo – najskuplja srpska reć. *Knji evne novine*, 779–780, Belgrád.
- Bećković, Matija 1990: Nema poslednje utopije. *Knji evne novine*, 782, Belgrád.
- Beldiceanu, N. 1991: L'influence ottomane sur la vie urbaine des Balkans et des principoutés roumains. In: *La culture urbaine des Balkans*.
- Benevolo, L. 1979: *Historie de l'architecture moderne*, I. Párizs: Dunod.
- Bibó István 1986–1990: A kelet-közép-európai kisállamok nyomorúsága. In: uő.: *Válogatott tanulmányok*. Budapest.
- Biro, Mikloš 1994: *Psihologija postkomunizma*. Belgrád: Beogradski krug.
- Blagojević, Marina 1985: Slam i geto. *Kultura*, 70, Belgrád.
- Blagojević, Marina 1991: Srpske seobe sa Kosova od kraja 60-ih godina, društveni činioći. In: *Srbi i Albanci u XX veku*. Belgrád: SANU.
- Bogdanović, Bogdan 1994: *Grad i smrt*. Belgrád: Beogradski krug.

- Bogetić, Boško 1988: Nametnuti stavovi. *Knji evne novine*, 751, Belgrad.
- Bogosavljević, Srđan 1992: Bosna i Hercegovina u ogledalu statistike. In: uő: *Bosna i Hercegovina između rata i mira*. Belgrad: Institut društvenih nauka.
- Bogosavljević, Srđan 1994: Statistička slika srpsko-albanskih odnosa. In: *Sukob ili dijalog*.
- Bolčić, Silvano 1993: Sociologija i »unutrašnji rat« u Jugoslaviji. *Sociološki pregled*, 1–4, Belgrad.
- Bolčić, Silvano 1994: *Tegobe prelaza u preduzetničko društvo*. Belgrad: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta.
- Bolčić, Silvano (szerk.) 1995: *Društvene promene i svakodnevniivot: Srbija početkom devedesetih*. Belgrad: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta.
- Branković, Srbobran 1995: *Serbia in War with Itself*. Belgrad: Sociološko društvo Srbije – Medijum.
- Braudel, Fernand 1992: *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII stoljeća*. Zagrab: August Cesares.
- Bromberger, Christian; Hayot, Alain és Mariottini, Jean Marc 1987: Allez L'OM! Forza Juve! La passion pour le football a Marseille et Turin. *Terrain* 8, április.
- Bugarski, Ranko 1995: *Jezik od mira do rata* (második, bővített kiadás). Belgrad: XX vek – Slovograf.
- Bulić, Vanja 1993: Pričalice sa beogradskog asfalta. *Duga*, 509, Belgrad.
- CEI 1995: *Zastoji u jugoslovenskoj tranziciji*. Belgrad: Centar za ekonomska istra ivanja, Institut društvenih nauka.
- Crnčević, Brana 1989: Ne postoji demokratija protiv nekog. *Knji evne novine*, 772, Belgrad.
- Cvetković, Vladimir N. 1995: Evropa i Srbija – iskušenja modernizacije. *Srpska politička misao*, 2–3, Belgrad.
- Cvetković, Vladimir N. 1996: Samopoimanje i političko projektovanje. In *Srbija i Evropa*. Belgrad: Dom Kulture Studentski grad.
- Cvetković, Vladimir N. (szerk.) 1998: Univerzitet u Srbiji. *Nova Srpska Politička Misao*, különkiadás, 1, Belgrad.
- Cvijić, Jovan 1966: *Balkansko poluostrvo i ju noslovenske zemlje*. Belgrad: Sabrana dela.
- Čavoški, Kosta 1991: *Slobodan protiv slobode*. Belgrad: Dosije.
- Čolović, Ivan 1993: *Bordel ratnika – folklór, politika i rat*. Belgrad: XX vek.
- Čolović, Ivan 1994: *Pucanje od zdravlja*. Belgrad: Beogradski Krug.
- Čolović, Ivan 1997: *Politika simbola*. Belgrad: Radio B92.
- Čirković, Sima 1992: Urbanizacija kao tema srpske istorije. In: *Socijalna struktura srpskih gradskih naselja*. Smederevo–Belgrad.

- Ćosić, Dobrica 1987: Srpsko pitanje – demokratsko pitanje. *Knji evne novine*, 743, Belgrád.
- Ćosić, Dobrica 1989: Istina iz patnje. *Knji evne novine*, 782, Belgrád.
- Ćosja, Red ep 1988: Patnje Albanaca. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Davić, Oskar 1988: Kao i »Nova revizija«. *Knji evne novine*, 751, Belgrád.
- Dinkić, Mladen 1995: *Ekonomija destrukcije. Velika pljačka naroda*. Belgrád: VIN.
- Dokumenti (jun–lipanj 1968)* 1971. *Praxis*, Zagreb.
- Drašković, Vuk 1989: Nespremni za istoriju. *Knji evne novine*, 772, Belgrád.
- Đukić, Slavoljub 1990: *Slom srpskih liberala*. Tehnologija političkih obračuna Josip Broza. Belgrád: Filip Višnjić.
- Đukić, Slavoljub 1994: *Između slave i anateme – Politička biografija Slobodana Miloševića*. Belgrád: Filip Višnjić.
- Ehrenberg, Alain 1986: La rage de paraître. In: *L'amour foot, Autrement*, 80.
- Emerson, R. 1994: Nacionalizam i demokratija: nekad i sad. *Ekonomika*, 1–3, Belgrád.
- Enzensberger, Hans-Magnus: *Građanski rat*. Belgrád: Beogradski krug.
- Ferrand, M. J. 1904: *Césarisme et démocratie*. Párizs: Plon-Nourrit.
- Gabrić-Molnár Irén 1996: A szociológia helyzete Vajdaságban. *Szociológia*, 2.
- Gaber, Slavko – Kuzmanić, Tonči (szerk.) 1989: Kosovo – Srbija – Jugoslavija. Ljubljana: Knji nica revolucionarne teorije.
- Gesemann, Gerhard 1968: *Čojstvo i junaštvo starih Crnogoraca*. Cetinje.
- Gesemann, Gerhard 1992: „O karakterologiji ivotnog stila”. In: (szerk.) Jovanović, Bojan: *Karakterologija Srba*. Belgrád: Naučna knjiga.
- Goati, Vladimir 1995: *Challenges of Parlamentarism*. Belgrád: Institut društvenih nauka.
- Goati, Vladimir 1991: *Jugoslavija na prekretnici; Od monizma do građanskog rata*. Belgrád: Jugoslovenski institut za novinarstvo.
- Golubović, Zagorka 1993: Od dijagnoze do objašnjenja »jugoslovenskog slučaja«. *Sociološki pregled*, 1–4.
- Golubović, Zagorka 1992: Društvo u ratu. *Sociološki pregled*, 1–4.
- Gredelj, Stjepan 1994: Dominantne vrednosne orijentacije. In: Lazić, M. (szerk.): *Razaranje društva*. Belgrád: Filip Višnjić.
- Golubović, Zagorka 1988: *Kriza identiteta savremenog jugoslovenskog društva*. Belgrád: Filip Višnjić.
- Guedalla, Ph. 1922: *Contemporary Radical Ideologies*. New ork: Random House.

- Guérard, A. 1924: *Reflections on the Napoleonic Legend*. New ork: Charles Scribner's Sons.
- Guérard, A. 1943: *Napoleon III*. Cambridge Massaschusetts: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Budapest: Századvég – Gondolat.
- Horvat, Branko 1986: *Kosovsko pitanje*. Zágráb: Globus.
- Hurem, Rasim 1970: *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942. godine*. Sarajevó: Svjetlost.
- Igrić, Gordana 1995: Tajna arkanskih depoa. *NIN*, 2302, Belgrád.
- Islami, Hivzi 1994: Demografska stvarnost Kosova. In: *Sukob ili dijalog. Istorija srpskog naroda* 1993. Belgrád: SKZ.
- Ivanković, Zvonko Vojta 1988: *Hebrang*. Zágráb: Scientia ugoslavia.
- Ivić, Ivan és Perazić, Olga 1994: Obrazovni nivo stanovništva i razvoj. *Republika*, 91, Belgrád.
- Ivić, Pavle 1988: Natalitet i politika. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Jakšić, Bo idar 1986: *Svest socijalnog protesta*. Belgrád: IICS.
- Jerotić, Vladeta 1993: *Darovi naših rođaka*, I-II. Belgrád: Prosveta.
- Jerotić, Vladeta 1994: Praštati, zaboravljati ili se svetiti. *Istočnik*, časopis za veru i kulturu, Belgrád.
- Jerotić, Vladeta 1995: *Vera i nacija*. Belgrád: Tersit.
- Josić Višnjić, Miroslav (szerk.) 1984: *Saopštenja, zapisnici i pisma Odbora za zaštitu umetničke slobode pri beogradskoj sekciji pisaca u Udru enju knji evnika Srbije*. Belgrád.
- Jovanić, Duška 1994a: Prvi pali borci antisrpske zavere (sorozat). *Duga*, 523, Belgrád.
- Jovanić, Duška 1994b: Srpski Lun kralj ponoći. *Duga*, 529, Belgrád.
- Jovanov, Neca 1979: *Štrajkovi u SFRJ*. Belgrád: Zapis.
- Jovanović, Dragoljub 1990: *Muzej ivih ljudi*, I-II. Belgrád: Rad.
- Jovanović, Slobodan 1940: *Primeri političke sociologije*. Belgrád: Geca Kon.
- Jovanović, Slobodan 1990: *Moji savremenici*. Vindzor.
- Jovičić, M. 1992: *Parlamentarni sistem nasuprot predsedničkom i skupštinskom sistemu*. Belgrád: Arhiv za pravne i društvene nauke, 1, 29–39.
- Kalajić, Dragoš 1994: ivot bez budilnika. *Duga*, 521, Belgrád.
- Kapetanović-Jovanović, Fahrija 1986: *Vjera i strah*. Belgrád: Filip Višnjić.
- Karad ić, Vuk 1849: Srbi svi i svuda. *Kovčević*, Bécs.
- Karad ić, Vuk 1960: *Kritike i polemike*, II. Srpska knji evnost u sto knjiga, knj. 16. Újvidék – Belgrád: Matica srpska –SKZ.

- Kne ević, Aleksandar és Tufegd ić, Vojislav 1995: *Kriminal koji je izmenio Srbiju*. Belgrád: B–92.
- Komanin, arko 1989: Vladavina mr nje. *Knji evne novine*, 783, Belgrád.
- Komnenić, Milan 1988: Čutanje i zločin. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Komnenić, Milan 1989: Glas praštaoca. *Knji evne novine*, 783, Belgrád.
- Konstantinović, Radovan 1981: *Filozofija palanke*. Belgrád: Nolit.
- Kosovska bitka 1389. godine i njene posledice* 1991. Nemzetközi konferencia, Hilmestir 1989. Belgrád.
- Kosovski čvor – drešiti ili seći?* 1990. Belgrád: Chronos.
- Kostić, Cvetko 1987: Vuk osnivač sociologije sela u srba. In: *Jugoslovenska sociologija sela*. Belgrád: SANU – knjiga DLXXXVIII, Odeljenje društvenih nauka – 95. könyv.
- Kovács Teréz 1983: A szociológia kialakulása és fejlődése Jugoszláviában. *Szociológia*, 3.
- Kovačević, Sl. – Dajić, P. 1994: *Hronologija jugoslovenske krize 1942–1993*. Belgrád: Institut za evropske studije.
- Kovačević-Kojić, D. 1991: Les villes médiévales de Serbie et de Bosnie avant et apres l'institution du pouvoir ottoman. In: *La culture urbaine des Balkans*.
- Krivokapić, Boro 1986: *Dahauski procesi*. Belgrád: Partizanska knjiga.
- Krivokapić, Boro 1994: *Miodrag Bulatović, Preobra enska krv*. Belgrád: Politika.
- Krstić, Branimir 1994: *Kosovo između istorijskog i etničkog prava*. Belgrád: Kuća Vid.
- Kr išnik-Bukić, Vera 1991: *Cazinska buna*. Szarajevó: Svjetlost.
- Kulund ić, Z. 1957: *Knjiga o knjizi (I. Historija pisama)*, II. kiadás. Zágráb: Novinarsko izdavačko preduzeće.
- Kuzmanović, Bora és mások 1993: *Studentski protest 1992*. Belgrád: Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta.
- Kuljić, Teodor: 1994: *Oblici lične vlasti*. Belgrád: Institut za političke studije.
- Lalić, Dra en 1990: Nasilništvo nogometnih navijača. Geneza fenomena u Jugoslaviji. *Kultura*, 88–90, Belgrád.
- Lasch, Christopher 1996: *Pobuna elita*. Újvidék: Svetovi.
- Lazić, Mladen 1993: Sociologija: između iluzija i stvarnosti. *Sociološki pregled*, 1–4.
- Lazić, Mladen 1994a: *Sistem i slom. Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Belgrád: Filip Višnjić.
- Lazić, Mladen 1994b: *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Belgrád: Filip Višnjić.

- Lovrenčić, R. 1958: *Opća povijest 1815–1870*. Zagrab: Školska knjiga.
- Lukić, Vojin 1989: *Sećanja i saznanja. Aleksandar Ranković i brionski plenum*. Titograd.
- Macura, Vladimir 1984: *Čaršija i gradski centar*. Niš – Kragujevac: Gradina –Svetlost.
- Mad galj- akula, Slađana 1992: Društvo i rat – društvo u ratu. *Sociološki pregled*, 1–4.
- Maffesoli, Michel 1990: Hooligans. *Globe*, 49.
- Maliqi, S. 1989: Kosovo kao katalizator krize. In *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*.
- Malja, Agim 1988: Na Kosovu nema genocida. *Knji evne novine*, 753, Belg-rád.
- Manević, Z. 1991: Transformations des villes en Serbie au cours du XIXe sićcle. In: *La culture urbaine des Balkans*.
- Marić, Milomir 1987: *Deca komunizma*. Belgrád: Mladost.
- Markov, Mladen 1984: *Isterivanje boga I–II*. Belgrád: Prosveta.
- Marković, Mihailo 1996: Politićki i socijalno-ekonomski preobra aj u Srbiji 1989–1995. In: *Ciljevi i putevi društava u tranziciji*. Belgrád: Institut društvenih nauka, 47–64.
- Marković, Peđa 1992: *Beograd i Evropa: 1918–1941*. Belgrád: Savremena administracija.
- Marković, Vera 1990: Zašto su samo navijaći u napadu?. *Kultura*, 88–90, Belgrád.
- Marx, Karl 1962: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. In: *MEM*, 8. kćtet. Budapest: Kossuth, 101–195.
- Mechtenberg, Theo 1995: Nemaćko-poljsko izmirenje – model rešavanja konflikata na Balkanu? *Republika*, 124.
- Mihailović, Dragoslav 1990: *Goli otok*. Belgrád: NIP Politika.
- Mihailović, Dragoslav 1995: *Goli otok III*. Belgrád: SKZ–BIGZ.
- Milosavljević, Olivera 1992: »Centralizam« i »republikanizam«. *Sociologija*, 3. sz.
- Milosavljević, Olivera 1996: Zloupotreba autoriteta nauke. In Popov, N. (szerk.): *Srpska strana rata*. Belgrád: Republika, 305–339.
- Miloš, Česlav 1995: *Zarobljeni um*. Belgrád: BIGZ.
- Milošević, Slobodan 1989: *Godine raspleta*. Belgrád: BIGZ.
- Mitrović, Milovan 1993: Sociologija i današnje srpsko društvo. *Sociološki pregled*, 1–4.
- Mumford, Louis 1968: *Grad u historiji*. Zagrab: Naprijed.
- Nenadović, Aleksandar 1996: *Politika u nacionalistićkoj oluji*. In: Popov, N. (szerk.): *Srpska strana rata*. Belgrád: Republika, 583–610.

- Nenadović, Lj. P. 1870/1922: *Pisma iz Nemačke*. Belgrád: SKZ.
- Neuman, Franz 1974: *Demokratska i autoritarna dr. ava*. Zággráb: Naprijed, 195–208.
- Nikolić, P. 1994: *Parlamentarni sistem u Jugoslaviji i njegova izvitoperenost*. Belgrád: Arhiv za društvene nauke, 2, 325–336.
- Nikprelević, Đ. 1989: Uzeto kao darovano. In: *Koliko nas košta Kosovo?*, *Privredni pregled*, különkiadás, Belgrád.
- Nipperday, Th. 1986: Romantischer Nationalismus. In: uő.: *Nachdenken über deutsche Geschichte*. München.
- Numić, Selim 1989: *Dobra zemljo, la u. Do istine o brionskoj aferi prisluškivanja*. Belgrád: Filip Višnjjić.
- Očić, Časlav (szerk.) 1990: *Privredni razvoj Kosova*. Belgrád: MC CKSKS.
- Palavestra, Predrag 1982: Kritička knji evnost kao oblik očišćenja. *Knji evne novine*, Belgrád., április 8.
- Pantić, Dragomir 1991: Nacionalna distanaca građana Jugoslavije. In: *Jugoslavija na kriznoj distanci*. Belgrád: IDN.
- Pantić, Dragan 1995: Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva. In: Pavlović, V. (szerk.): *Potisnuto civilno društvo*. Belgrád: EcoCentar.
- Payne, Th. 1966: *The Police-State of Louis Napoleon-Bonaparte, 1851–1860*. Seatle: University of Washington Press.
- Pavlović, Vukašin (szerk.) 1995: *Potisnuto civilno društvo*. Belgrád: EKO Centar.
- Pekić, Borislav 1987, 1989: *Godine koje su pojeli skakavci* I–II. Belgrád: BIGZ.
- Perasović, Benjamin 1988: Sportsko huliganstvo kao subkulturna pojava. *Pitanja*, 5–6, Zággráb.
- Perišić, Miodrag 1990: Kraj utopije, početak mr nje. *Knji evne novine*, 807, Belgrád.
- Perović, Latinka 1996: Beg od modernizacije. In: Popov, N. (szerk.): *Srpska strana rata*. Belgrád: Republika, 119–131.
- Perrot, M. 1991: La vielle et ses faubourgs au XIXe siecle. In: *Citoyenneté et urbanité*. Párizs: Esprit.
- Pešić, Vesna 1995: Nacionalni sukobi: raspad Jugoslavije i rat za nacionalne dr ave. *Republika*, 129.
- Petranović, Branko: 1971: O levim skretanjima KPJ krajem 1941. i u prvoj polovini 1942. godine. *Zbornik za istoriju*, 4. Újvidék: Matica srpska.
- Petrov, Aleksandar 1988: Šta pisci da čine. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Petrović, Krešimir 1990: Nasilje i sport. *Kultura*, 88–90, Belgrád.

- Petrović, Ru a 1985: *Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji*. Belgrád: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta.
- Petrović, Ru a 1987: *Etnički aspekt i migracije*. Belgrád: IIC SSO.
- Petrović, Ru a 1991: Demografski osobenosti razvoja Kosova i etničke prilike. In *Srbi i Albanci u XX veku*.
- Petrović, Ru a és Blagojević, Marina 1989: *Seoba Srba i Crnogoraca sa Kosova i Metohije*. Belgrád: SANU.
- Podunavac, Milan 1993: Cezarizam. In: Matić, M. és Podunavac, M. (szerk.): *Enciklopedija političke kulture*. Belgrád: Savremena administracija.
- Pogledi* különkiadás 1991 június: Partizanski zločini u Srbiji 1944–45: 150.000 neznanih grobova. Kragujevac.
- Polovina, Gojko 1988: *Svedočanja*. Prva godina ustanka u Lici. Belgrád: Rad.
- Popov, Časlav 1989: *Građanska Evropa I–II*. Újvidék: Matica srpska.
- Popov, Nebojša 1983: *Društveni sukobi – izazov sociologiji*. Belgrád: CFDT.
- Popov, Nebojša 1987: iveti slobodno. *Knji evne novine*, 723–4, Belgrád.
- Popov, Nebojša 1989: *Kriza međuratnog jugoslovenskog društva*. Belgrád: CFDT.
- Popov, Nebojša 1990: *Jugoslavija pod naponom promena*. Belgrád: szerzői kiadás.
- Popov, Nebojša 1993: *Srpski populizam. Od marginalne do dominantne pojave*. A *Vreme* melléklete, 135, Belgrád.
- Popov, Nebojša 1994: Teškoće sa dijalogom. *Republika*, tematikus szám, Belgrád.
- Popov, Nebojša 1996a: Univerzitet u ideološkom omotaču. In: N. Popov (szerk.): *Srpska strana rata*. Belgrád: Republika, 339–364.
- Popov, Nebojša (szerk.) 1996b: *Srpska strana rata – Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Belgrád: Republika.
- Popović, Miroslav 1988: *Udri bandu*. Belgrád: Filip Višnjić
- Popović, Radovan 1991: *Pisci u slu bi naroda*. Belgrád.
- Popović-Obradović, Olga 1995: Političke stranke i izbori u Kraljivini Srbiji 1903–1914. In: *Srbija u modernizacijskim procesima XX. veka*. Belgrád: Institut za noviju istoriju.
- Prstojević, Miroslav 1994: *Sarajevo – ranjeni grad*. Szarajevó: DAF Grafika, PP Ideja.
- Pučnik, Jo e 1986: *Članki in spomini (1957–1985)*. Maribor: Znamenja.
- Puhovski, arko 1987: Mogućno je padati još dublje, interjú M. Vučelićtyel. *Knji evne novine*, 727, Belgrád.

- Pula G., Beqiri E. 1992: Kosova: Colonial Oppression of Albanians in ugoslavia. In *Kosova Watch*, Kosova Helsinki Committee – Prishtina, vol. 1. num. 1.
- Puslojić, Adam: Srbija bez anateme. *Knji evne novine*, 772, Belgrád.
- Radović, Borislav 1988: Ne prihvatom Nacrt u celini. *Knji evne novine*, 751, Belgrád.
- Rapi, Đerđ 1995: *Savremene albanske zadru ene porodice na Kosovu*. Belgrád: ISI FF.
- Rašković, Jovan 1990: *Luda zemlja*. Belgrád: Akvarijus.
- Ršumović Lj.; Stanojević R. és Tomić, M. 1986: *Crvena zvezda. Monografija*. Belgrád.
- Rugova, Ibrahim 1988: Albanci su Iliri. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Rushdie, Salman 1994: Bosna u mojim mislima. *Beogradski krug*, 1, Belgrád.
- Samard ić, Radovan 1988: Istorija prvih progona. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.
- Samard ić, Slobodan 1989: Jugoreformska dilema – između nacionalnog i demokratskog. In: *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*.
- Samard ić, Slobodan 1996: *Prinudna zajednica i demokratija*. Belgrád: Akademija nova.
- Schmitt, Carl 1921: *Die Diktatur. Von den Anfängen des modernen Souverenitaetsgedankens bis zum proletarischen Klassenkampf*. München – Leipzig: Duncker und Humblot.
- Simović, Ljubomir 1987: Kosovski jezici. *Knji evne novine*, 733, Belgrád.
- Simpson, F. A. 1925: *The Rise of Louis Napoleon*. London: Longmans, Green and Co.
- Skerlić, Jovan 1964: *Feljtoni, skice i govori*. Belgrád. Prosveta.
- Srbi i Albanci u XX veku*, 1991. Belgrád: SANU.
- Srbija u medernizacijskim procesima u XX. veku*, 1994. Belgrád: Institut za noviju istoriju.
- Srbija krajem osamdesetih*, 1991. Belgrád: Institut za sociološka istra ivanja Filozofskog fakulteta.
- Stanković, Đorđe Đ. 1983: Beogradski univerzitet – politicke i istorijske kontroverze. *Marksistička misao*, 5.
- Stobbe, G. Heinz 1995: *Nemačka iskustva kritike nacizma, saopštenje na naučnom skupu Sukobi i pomirenje*. Belgrád: Novi srpski forum.
- Stojanović, Milinko B. 1993, 1994: *Goli otok – anatomija zločina. Svjedočanstva golootočkih zločina, Na golootočkom poprištu I–III*. Belgrád: Stručna knjiga.
- Stojanović, Radoslav 1988: Antisrpski kontinuitet. *Knji evne novine*, 753, Belgrád.

- Stojanović, S. 1993: *Autoritet bez vlasti; Dobrica Ćosić kao šef dr. ave.* Beograd: Filip Višnjić.
- Stojčić, Đoko 1988: Budimo realni. *Knji. evne novine*, 751, Beograd.
- Stoyanne, D. 1992: Mali rječnik jugoslovenskog građanskog rata. *Luča*, IX/2, Nikšić.
- Sukob ili dijalog* 1995. Tanulmánykötet. Szerk.: D. Janjić és S. Maliqi. Szabadka: Otvoreni univerzitet és EGCRK.
- Supek, Rudi 1987: *Grad po mjeri čovjeka.* Zagreb: Globus.
- Szolzenyicin, Alekszandar 1985: *Arhipelag Gulag.* Beograd: Rad.
- Šakota, Slobodan 1954: Priprema i prve ustaničke borbe u Hercegovini. *Vojnoistorijski glasnik*, 1, Beograd.
- Thompson, Mark 1995: *Proizvodnja rata.* Beograd: Media centar, Radio B-92.
- Tokin, Boško 1932: *Terazije.* Beograd.
- Torkar, Igor 1984: *Umiranje na rate.* Zagreb: Globus.
- Tucović, Dimitrije 1914: *Srbija i Arbanija.* Beograd: Nova štamparija Save Radenkovića i brata.
- Vasić, Dragiša 1990: *Devetsto treća.* Beograd: Prosveta.
- Vasilijević, Vladan 1994: Ostvarivanje i zaštita prava čoveka. In: *Sukob ili dijalog.*
- Velmar-Janković, Vladimir 1991: *Pogled s Kalemegdana.* Beograd: Biblioteka grada Beograda.
- Vernan, Jean Pierre 1990: *Poreklo grčke misli.* Újvidék: Dobra vest.
- Vratuša- unić, Vera 1995: *Razvoj, religija, rat.* Beograd: Institut za sociološka istra. ivanja Filozofskog fakulteta.
- Vučetić, S. 1992: *Ustavnost i zakonitost u Jugoslaviji.* Beograd: Arhiv za pravne i društvene nauke, 2, 315–324.
- Vukadinović, Alek 1989: Srpska tuga. *Knji. evne novine*, 783, Beograd.
- Vujasinović, Dada 1993: Pedagoška poema. Tajni dosije Arkan: rani radovi, stara revolucija i parlamentarna rehabilitacija. *Duga*, 494, Beograd.
- Vujović, Sreten 1995: Stereotipi o gradu, nacionalizam i rat. *Republika*, VII. évf., április 16–30., I–XVI., Beograd.
- Vukotić, Bojana 1994: Strani sociološki časopisi u bibliotekama Srbije 1984–1993. *Sociološki pregled*, 1.
- Vukotić, Bojana 1994a: Bibliografija jugoslovenskih serijskih publikacija iz oblasti sociologije (1920–1994). *Sociološki pregled* 3.
- anić, Ivo 1993: *Smrt crvenog fiće.* Zagreb: Studio grafičkih ideja.

A TANULMÁNYOK FORRÁSAI

- Nebojša Popov (1995): Traumatologija partijske dr. ave. *Republika*, VII. évf., 116. szám, május 1-15, I-XII., Belgrád.
- Vladimir N. Cvetković (1997): A modern Szerbia: a nemzeti identitás keresése [Moderna Srbija: tra enje nacionalnog identiteta]. *Symposion*, IV. évf., 11. szám, március–április, 3–16, Újvidék.
- Silvano Bolčić: (1996): A „nacionalizált” társadalom jellemzői [Osobenosti „nacionalizovanog” društva] In: *Jugoslovensko društvo krajem devetdesetih*. Zbornik radova sa naučnog skupa održanog 29-30. septembra 1995 u Beogradu. Sociološko društvo Srbije, Belgrád.
- Slobodan Antić (1997): Slobodan Milošević 1987–1997 közötti uralkodása: kísérlet a tipológiai meghatározásra [Vladanje Slobodan Miloševića 1987–1997: pokušaj tipološkog određivanja]. *Symposion*, ?, Újvidék.
- Marina Blagojević (1995): Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza. *Republika*, VII. évf., 125-126. szám, október 1-15, I-XX., Belgrád.
- Ranko Bugarski: A politikai beszéd mitologizálása. [Mitologizacija političkog govora.] Konferenciabeszéd, 1995.
- Ivan Čolović (1995): Fudbal, huligani i rat. *Republika*, VII. évf., 116. szám, június 1-15, I-X., Belgrád.
- Drinka Gojković (1995): Trauma bez katarze. *Republika*, VII. évf., 118. szám, június 16-30, I-XVI., Belgrád.
- Olivera Milosavljević (1995): Upotreba autoriteta nauke. *Republika*, VII. évf., 119-120. szám, július 1-31, I-XXX., Belgrád.
- Sreten Vujović (1995): Stereotipi o gradu, nacionalizam i rat. *Republika*, VII. évf., 113. szám, április 1-15, I-XII., Belgrád.
- Milan Tripković: Elitek, bűnözés és politika a jugoszláv társadalomban [Elitizacija, kriminalizacija i politizacija jugoslovenskog društva]. *Symposion*, IV. évf., 15. szám, november–december, 29–39, Újvidék.

Előkészítés: KALONDA Bt.
Nyomdai kivitelezés: PrinterArt Kkt.

Ez a könyv Jugoszlávia széthullását és a vele járó véres vallási és nemzeti háborút mélyebb történeti szövegkörnyezetben értelmezi, elsősorban azért, hogy azoknak a szerb társadalomtudósoknak és közíróknak a tanulmányait és esszéit tartalmazza, akik a kilencvenes években a jugoszlávi dráma radikális bírálói és értelmezői voltak. Ennek köszönve olyan kép tárul elénk, amely a balkáni eseményekben nem csupán az ellenőrzés alól kisikló kilengést mutatja fel, hanem rámutat azoknak az eszméletörténeti tényezőknek a szerepére, amelyek Jugoszláviai megalkakulásától, vagyis 1918-tól kezdve meghatározó szerepet játszottak a szerb közéletben, s ilyenképpen döntő módon befolyásolták Jugoszlávia széthullását. A kötet szerzői a szerb paradigmára koncentrálvá feltárják azokat a történelmi és társadalmi jelenségeket, amelyek egyrészt a balkáni háború minden eddig orvoslását provizórikussá teszik, másrészt azonban eltorzítják a szerbiai rendszerváltás esélyeit, tehát ez a történet a maga belső törvényszerűségei miatt megreked a hatalomváltás felemás módozatainál. Valójában tehát ez a kötet a kilencvenes évek eseményeit és jelenségeit elemézve feltárja a Milošević bukása utáni történet kétértelműségét is.

Végel László

ISBN 963 85774 5 2

